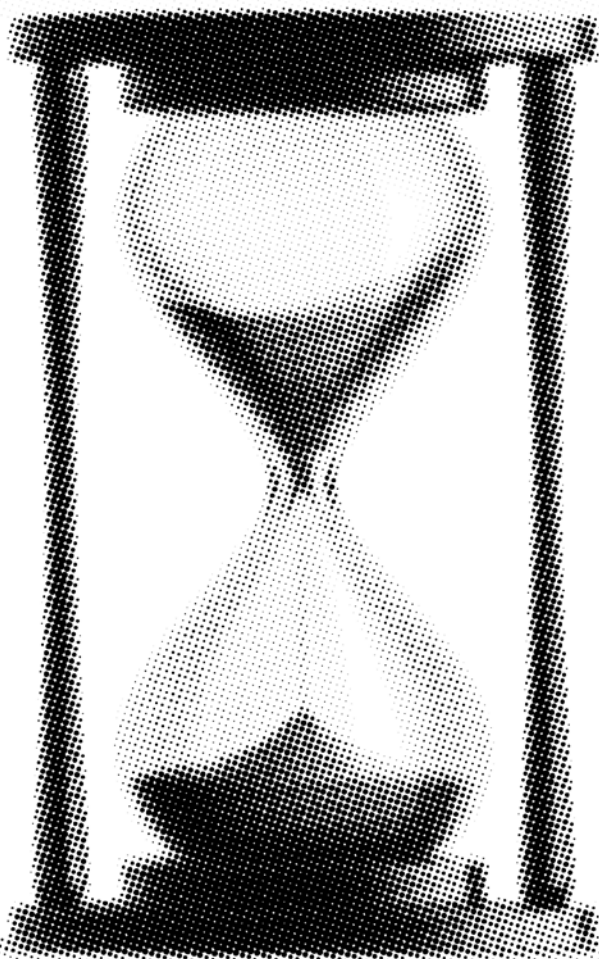

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 68 | 2014 | št. 3–4 (150) | str. 297–544

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. oktobra 2014.

Prevodi: Stanislav Južnič (angleščina), Saša Mlacović (angleščina), Leopoldina Plut-Pregelj (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2014: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

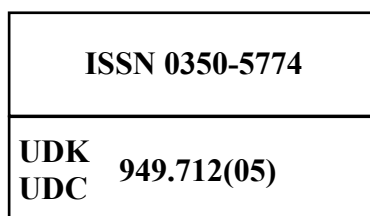
Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, december 2014

Naklada: 1250 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 31st 2014.

Translated by: Stanislav Južnič (English), Saša Mlacović (English), Leopoldina Plut-Pregelj (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2014): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,

AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA

Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,

1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

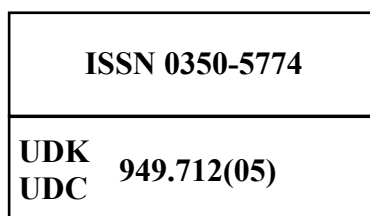
Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, December 2014

Print Run: 1250 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>

info@zgodovinskiasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Lilijana **Žnidaršič Golec**, Redovništvo na Slovenskem v zgodnjem novem veku 304–330
Monasticism in the Slovene Ethnic Territory in Early Modern Times
- Stanislav **Južnič**, Jezuiti Gruberji
(Ob dvestoletnici obnove Družbe Jezusove leta 1814) 332–351
Jesuits Grubers
(On the bicentenary of restoration of Society of Jesus 1814)
- Anja **Dular**, Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju 352–371
Booksellers – Members of Masonic Lodges in the 18th Century
- Mateja **Ratej**, Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja 372–387
Slovene Maids in Belgrade under the Auspices of the Catholic Church and the (Dissolved) Slovene People's Party in the 1930s
- Franc **Križnar**, Kako misliti glasbo v času druge svetovne vojne na Slovenskem (1941-1945)? 388–417
How to Think Music during the Second world War in Slovenia (1941–1945)?
- Aleš **Gabrič**, Slovensko gledališče med vojno 418–430
Slovene Theatre during the War
- David **Movrin**, Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni 432–477
Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar, and Fran Petre: Latin and Greek at the University of Ljubljana in the First Post-War Decade
- Leopoldina **Plut-Pregelj**, Cilji pouka zgodovine: kateri, zakaj in kako? 478–499
The Goals of History Instruction: Which Goals, Why and How?

V spomin – In memoriam

Heinz Dopsch (1. 11. 1942–31. 7. 2014) (Peter Štih)..... 502–505

Ocene in poročila – Review and Reports

Niederstätter Alois, Geschichte Vorarlbergs. Bd 1: Voralberg im Mittelalter
(Peter Štih) 508–509

Nenad Vekarić, Vlastela grada Dubrovnika. Zv. 1 – 5 (Ignacij Voje)..... 510–514

Boris Golec, Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije
med 16. in 19. stoletjem : po sledeh hrvaškega lingvonima in
etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji
(Jernej Kosi)..... 515–518

Johann Rainer (ur.), Nuntiatur des Girolamo Portia 1595–1598;
Elisabeth Zingerle (ur.), Nuntiatur des Girolamo Portia
1599–1602 (Sašo Jerše)..... 519–522

Thomas Mark Németh, Josef von Zhisman (1820-1894) und die Orthodoxie in
der Donaumonarchie (Franc Rozman)..... 523–526

Tone Smolej, »Etwas grösseres zu versuchen und zu werden«. Slowenische
Schriftsteller als Wiener Studenten (1850–1926)
(Alojz Cindrič) 527–529

Jurij Perovšek, Samoodločba in federacija, Slovenski komunisti
in nacionalno vprašanje 1920-1941 (Bojan Balkovec)..... 530–532

Starine 64 (Jože Maček) 533–536

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis 537–540
Instructions for Authors

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 68, 2014.....541–544
Annual Content of Zgodovinski časopis –
Historical Review 68, 2014

Razprave

Lilijana Žnidaršič Golec

Redovništvo na Slovenskem v zgodnjem novem veku

UDK 271(497.4)»17«

UDC 271(497.4)»17«

ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, dr., docent, višja svetovalka – arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, lilijana.znidarsic@gov.si

ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, PhD, Assistant Professor, Senior Advisor – archivist, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, lilijana.znidarsic@gov.si

Redovništvo na Slovenskem v zgodnjem novem veku

Monasticism in the Slovene Ethnic Territory in Early Modern Times

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 304–330, cit. 144

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 304–330, 144 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language Sn. (En., Sn., En.)

Osrednji predmet razprave so redovne skupnosti in njim sorodne družbe na slovenskih tleh od okrog leta 1500 do radikalnih reform v osemdesetih letih 18. stoletja. Obravnavane so kot celota, kot segment katolištva, ki ga je v prvih desetletjih zgodnjega novega veka zaznamovala protestantska reformacija, v zadnjih desetletjih te dobe pa omejila in ogrozila razsvetljenska politika Dunaja in delno Benetk. V vmesnem, v povprečju stoletje in pol trajajočem obdobju razcveta so redovne ustanove z raznovrstnimi dejavnostmi dopolnjevale, marsikje pa tudi presegle vlogo svetne duhovščine. Ves ta čas sta poskušali redovništvo okvirjati najvišja cerkvena in svetna, deželnoknežja oblast, vsaka v skladu s svojimi pogledi: prva zlasti z uveljavljanjem tridentinskih odlokov, druga pa kot zaščitnica in nazadnje predvsem porabnica njegovih gmotnih dobrin.

The core subjects of the treatise are monastic communities and their related societies in the Slovene territory from about 1500 to the radical reforms in the eighties of the 18th century. They are dealt with as a whole, as a segment of the Catholicism, which was in the first decades of the Early Modern Times characterised by the Protestant Reformation, and was in the last decades of the period limited and endangered by the Enlightenment policy of Vienna, and to some degree Venice. In the interim – on average a century and a half long – period of heyday, monastic institutions with their manifold activities supplemented, and in many places also surpassed the role of the secular clergy. All this time, the highest ecclesiastical and secular, princely authority attempted to frame monasticism in line with their own respective views; the former, in particular, by implementing the decrees of the Council of Trent, and the latter as the patron and eventually the user of its material goods.

Ključne besede: cerkveni redovi, redovne hiše, zgodnji novi vek, Tridentinski koncil, krajevni škofje, deželni knez, Habsburžani, Beneška republika, Slovenija

Key words: religious orders, monastic houses, Early Modern Times, the Council of Trent, diocesan bishops, sovereign prince, the Habsburgs, Republic of Venice, Slovenia

Avtorski izvleček

Author's Abstract

Najopaznejša značilnost (katoliškega) redovništva v zgodnjem novem veku je povezana z vprašanjem definicije redovništva.¹ Že v poznem srednjem veku se namreč pod vplivom reformnih gibanj razcvetijo skupnosti, ki jih ne moremo opredeliti kot redovne v ožjem smislu.² Njihovih članov namreč ne vežejo slovesne (javne) zaobljube čistosti, ubošva in pokorščine, so brez regule ali vodila, ki bi ga potrdil papež, in niso del hierarhično strukturirane mreže.³ Večji val do tedaj neznanih ustanov »posvečenega življenja« se pojavi v prvi polovici 16. stoletja.⁴ V Cerkvi, oslabei od protestantizma in notranjih težav, zaživijo številne nove skupnosti: med t. i. regularnimi kleriki, denimo, oratorijanci in jezuiti, med kongregacijami na primer somaski in uršulinke.⁵ Kljub sprva drugačnim načrtom cerkvenega vrha ostane raznovrstnost oblik in poslanstev pomembna značilnost redovništva tudi v obdobju po Tridentinskem koncilu (1545–1563). Na začetku tridentinskega dekreta o redovnikih in redovnicah iz leta 1563 je izrecno rečeno, da »koncil ve, koliko sijaja in koristi za Božjo Cerkev izvira iz pobožno ustanovljenih in pravilno vodenih samostanov.«⁶ Pri tem s »samostani« niso mišljene zgolj postojanke starih redov in njihovih reformiranih vej. Dekret je bil namenjen »vsem skupnostim in samostanom, kolegijem in hišam katerih koli menihov in redovnikov, pa tudi katerih koli redovnic, devic in vdov [...], ne glede na to, kako se imenujejo.«⁷ V nadaljevanju si zato najprej oglejmo, kako raznolika je bila med začetkom 16. in koncem 18. stoletja redovna pokrajina na Slovenskem. Ob tem seveda ne bo šlo brez pogleda nazaj v srednji vek.

Okoli leta 1500 je večina redovnih skupnosti na slovenskih tleh preživljala negotove trenutke. K temu so veliko prispevali splošno občutje krize in konkretne slabosti zahodne Cerkve, k prenovi katere so skozi vse 15. stoletje pozivali številni glasovi tako klerikov kot laikov. Nezaupanja in zahtev po spremembah so bili deležni

¹ Prim. *Zakonik cerkvenega prava*, str. 261–325 (kan. 573–746); Kolar, *Iskalci*, str. 295 (red), 293 (meništvu).

² Elm, *Orden I*, str. 317; <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=8092> (Monasticism), <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=8095> (Western Monasticism) (marec 2014).

³ Elm, *Orden I*, str. 323 (o t. i. polredovništvu, »Semireligiosentum«). Prim. *Katekizem katoliške Cerkve*, str. 254–258 (Posvečeno življenje).

⁴ Hauschild, *Lehrbuch*, str. 488–489.

⁵ Elm, *Orden I*, str. 323–324. Prim. Kolar, *Iskalci*, str. 295 (regularni kleriki), 291 (kongregacija).

⁶ *Dekrete der ökumenischen Konzilien 3*, str. 776, vrstici 24–25 (21–22).

⁷ Prav tam, str. 783, vrstice 29–33 (27–29).

zlasti starejši redovi, pod vprašajem se je znašlo tudi redovno življenje kot tako. Redovne skupnosti so po drugi strani ogrožali turška pustošenja, slabo gospodarjenje in drugi človeški ali lokalni dejavniki. Ropanja in bolezni naj bi okoli leta 1460 botrovali večletni opustitvi samostana avguštink v Kopru. Pri cerkvi sv. Katarine v Izoli so se pred letom 1473 zaradi odsotnosti predstojnika ene in nezainteresiranosti vodstva druge skupnosti redovniki v kratkem času zamenjali kar trikrat.⁸ Teološka zavrnitev redovništva pri Martinu Luthru (1483–1546) in njegovih učencih je položaj še poslabšala. Tako je bodisi še v času skoraj neoviranega širjenja protestantizma bodisi že v času katoliške protiofenzive začasno ali dokončno prenehalo delovati več redovnih postojank. Sredi 16. stoletja so Ljubljano za skoraj stoletje zapustili avguštinci eremiti, ob koncu istega stoletja se je moral s Slovenskega posloviti del kartuzijanov: za dobrih tristo let iz Pleterij na Dolenjskem in, zdi se, da za vedno, iz Jurkloštra na Štajerskem.⁹ Gmotno in duhovno stagnacijo je uspelo, nasprotno, prebroditi pomembnima cistercijanskima samostanoma na Kranjskem – Stični in Kostanjevici.¹⁰ Pač pa so že pred reformacijo morali oditi iz Ljubljane minoriti, pripadniki najstarejše veje bratov sv. Frančiška, imenovani tudi »manjši bratje konventualci«. Proti koncu 15. stoletja so bili ljubljanski minoriti prisiljeni prostor prepustiti strožji, leta 1517 uradno priznani veji observantov.¹¹ Observanti, za katere se je uveljavilo ime »frančiškani«, so se že pred letom 1517 naselili tudi v Piranu (Bernardinu), Kopru, Novem mestu, Kamniku in Ormožu, v 16. in 17. stoletju pa na Sveti gori pri Gorici ter v štajerskih Nazarjah in Brežicah. Status rezidence je imela frančiškanska hiša v Murski Soboti.¹² Minorite, ki so, drugače kot v Ljubljani, še naprej ostajali v Mariboru, na Ptuju, v Celju, Gorici, Trstu in Piranu,¹³ so po številu in vplivu kmalu prekosili kapucini – tretja, leta 1528 osamosvojena veja manjših bratov. Na ozemlju med Gorico in Radgono je od konca 16. stoletja zraslo dvanajst samostanov; poleg goriške in radgonske hiše je red dobil postojanke še v Kopru, Ljubljani, Kranju, Krškem, Novem mestu, Škofji Loki, Celju, Mariboru, na Ptuju ter v Sv. [Vipavskem] Križu.¹⁴

Med povsem novimi redovi oziroma družbami si prvo omembo zagotovo zaslužijo jezuiti, družba regularnih, v urejenih skupnostih živečih klerikov, latinsko »Societas Jesu« (Družba Jezusova).¹⁵ V manj kot pol stoletja, med 1572 in 1619, so jezuiti začeli delo v vseh deželnih glavnih mestih Notranje Avstrije ter v Trstu

⁸ Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 172–173 (Koper), 252–253 (Izola).

⁹ Prim. Milkowicz, *Die Klöster*, str. 149–150 (Pleterje), 164 (Ljubljana); Kovačič, *Zgodovina*, str. 127–128 (Jurklošter).

¹⁰ Milkowicz, *Die Klöster*, str. 68–73 (Stična), str. 95–108 (Kostanjevica).

¹¹ Mlinarič, *Frančiškanski samostan*, str. 104–108.

¹² Prim. Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 140–141 (Koper), 220–221 (Piran); Kolar, *Redovne skupnosti*, str. 136 (Ormož, Murska Sobota); Škofljanec, *Observanti*, str. 44–45 (Novo mesto), 45–46 (Sveta gora); 50–51 (Kamnik), 51–54 (Ormož), 54–56 (Piran in Koper), 211–212 (Nazarje), 224–228 (Brežice), 285–290 (Murska Sobota).

¹³ Prim. Mlinarič, *Zgodovina samostana*, str. 50–51.

¹⁴ Prim. Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 146–150 (Koper); Benedik – Kralj, *Kapucini*, str. 22–36 (ostali kraji).

¹⁵ O'Malley, *Prvi jezuiti*; Hauschild, *Lehrbuch*, str. 489–492.

in Zagrebu.¹⁶ Nekakšen ženski pendant tej družbi je bila »Družba sv. Uršule«, ki sta ji pripadali v drugi polovici 17. in na začetku 18. stoletja ustanovljeni hiši v Gorici in Ljubljani.¹⁷ V času Marije Terezije (1740–1780) so eno moško in eno žensko skupnost le malo pred njunima razpustitvama na novo sprejeli medse Mariborčani: leta 1758 jezuite, leta 1760 pa sestre Marijinega oznanjenja, bolj znane kot celestinke.¹⁸ Daljše, dobro stoletje globoke korenine so pognali pavlinci v Olimju pri Podčetrtku, bosonogi avguštinci v Ljubljani in bosonogi karmeličani na Kostanjevici pri Gorici.¹⁹ Po letu 1700 so višje šolstvo v Kopru zaznamovali piaristi, člani sredi 16. stoletja nastalega »reda ubogih regularnih klerikov«. Pred njimi so tu nekaj časa poučevali »bratje sv. Hieronima Emilijana«, po kraju ustanoviteljeve smrti imenovani »somaski«.²⁰

Ob novih skupnostih – zlasti frančiškanskih, kapucinskih, jezuitskih in uršulinskih – se je na obravnavanem območju obdržala večina starih meniških in ubožnih redov. Kartuzijani so vztrajali v Žičah in Bistri, cistercijani v Stični in Kostanjevici, minoriti v že zgoraj naštetih mestih in po letu 1629 v Slovenski Bistrici.²¹ Izza srednjega veka sta svoje postojanke ohranila dva viteška redova: ivanovci ali maltezarji v Melju pri Mariboru, Polzeli in Komendi na Gorenjskem, križniki nemškega viteškega reda pa v Veliki Nedelji, Ormožu in v Beli krajini. Obdržali so se tudi dominikanci in dominikanke, prvi na Ptuj, v Piranu in Novem Klostru pri Celju, druge v Velesovem pri Kranju, Studenicah v dolini Dravinje in Marenbergu (Radlje ob Dravi). V neposredni bližini Kamnika, v Mekinjah, ter v Škofji Loki in Kopru so še naprej domovale klarise, po letu 1660 navzoče tudi v Ljubljani. Dobro stoletje prej, v petdesetih letih 15. stoletja, so v Kopru odprli svojo hišo serviti. Benediktinci kot najstarejši red zahodnega krščanstva – z izjemo manjše postojanke v Valdoltri – v preučevanih času in prostoru samostanov niso imeli.²² Izgubo Gornjega Grada in gornjegrajski opatiji pridruženih župnij jim je »zadala« ustanovitev ljubljanske škofije v letih 1461–1462.²³ Pač pa sta v Dravski dolini in v velikem delu Slovenskih goric ohranjala precejšen vpliv benediktinska samostana v Št. Pavlu v Labotski dolini (St. Paul im Lavanttal) in v Admontu.²⁴ Na območju Goriških brd in Srednjega Posočja je prek podrejenih župnij v Biljani in Kanalu ob Soči puščala pečat komendatarna opatija v Rožacu oziroma Rozaču (Rosazzo), kjer so benediktince v 16. stoletju nasledili dominikanci.²⁵ Za prebivalce

¹⁶ V nadaljnjih dveh desetletjih tudi na Reki in v Varaždinu. Dolinar, Vloga, str. 9. Prim. *Die Jesuiten in Innerösterreich* (zemljevid na notranjih straneh obeh platnic).

¹⁷ Borkowska, Uršulinke, str. 21–22, 24–26; Rajšp, Jakob Schell, str. 36–37.

¹⁸ Kovačič, *Zgodovina*, str. 281–283 (jezuiti v Mariboru), str. 283–284 (celestinke v Mariboru).

¹⁹ Sekulić, *Olimje*; Lavrič, Prispavek; Seražin, Samostanska cerkev, str. 67–68.

²⁰ Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 116; Žitko, Vloga in pomen, str. 128–129.

²¹ Glej zemljevid v: *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 84 (sl. 1). Referenca se nanaša tudi na skupnosti, našete v nadaljevanju odstavka.

²² Glede Valdoltre prim. Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 151, 157–159.

²³ Žnidaršič Golec, Vzroki, str. 14, 16.

²⁴ Kovačič, *Zgodovina*, str. 68–70, 76–77; Mlinarič, Il contributo, str. 292–304.

²⁵ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 156–159; *L'abbazia di Rosazzo*, str. 18. Glede izraza »komendataren« oziroma »komenda« glej spodaj op. 80.

gornjega Prekmurja so bili pomembni kapucini v Radgoni, od srede 18. stoletja pa tudi na novo oživiljena cisterca v Monoštru (Szentgotthárd).²⁶ Prekmurski romarji so sicer radi zahajali k avguštincem pri Sv. Trojici v Slovenskih goricah.²⁷ Na obrobju slovenskega etničnega prostora in v njegovi neposredni soseščini je bilo v zgodnjem novem veku seveda še več drugih redovnih skupnosti, pripadajočih tako starejšim kot mlajšim redovom. Na doslej najizčrpnem zemljevidu samostanov na Slovenskem, v *Slovenskem zgodovinskem atlasu* iz leta 2011, pogrešamo zaradi koncepta atlasa predvsem tiste z ozemlja onstran slovensko-hrvaške meje na vzhodu in jugu (npr. jezuitska kolegija v Varaždinu in na Reki, postojanke frančiškanov v Samoboru, Karlovcu in na Trsatu).

Sl. 1 - Samostani z letnicami prve omembe oz. ustanovitve v širšem slovenskem prostoru pred reformami Jožefa II. (1780–1790). Zaradi koncepta atlasa so žal izpuščene redovne hiše na območju onstran slovensko-hrvaške meje na vzhodu in jugu. (*Slovenski zgodovinski atlas. Ljubljana 2011, str. 84*)

Če za novoveško katolištvo v mnogočem prelomni Tridentinski koncil (1545–1563) redovništva ni uniformiral na strukturni ravni, je poskušal toliko bolj okrepiti redovno disciplino in nadzor nad njo.²⁸ Koncilski očetje so redovnikom in redovnicam položili na srce, naj svoje življenje uravnavajo po pravilih reda, h katerim so se zavezali ob zaobljubah. Njihovi predstojniki naj vprašanju izpolnjevanja dolžnosti namenjajo vso pozornost in skrb na rednih generalnih in provincialnih

²⁶ Prim. Škafar, *Prispevek*, str. 25–26; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 477–478.

²⁷ Habjanič, *Avguštinski samostan*, str. 76.

²⁸ *Dekrete der ökumenischen Konzilien* 3, str. 776–784 (De regularibus et monialibus).

kapitljih, tj. shodih predstavnikov vseh samostanov reda oziroma tistih v okviru redovnih provinc. »Izkušnja kaže,« beremo v zadevnem dekretu o redovnikih in redovnicah, »da se tega, kar določa življenje v redu, ne sme omiljevati, kajti če je načet temelj redovne discipline, se nujno zruši celotna stavba.«²⁹ Koncil (vnovič) prepoveduje zasebno premoženo in nepremično imetje redovnikov in redovnic in poudarja, da smejo skupno samostansko premoženje upravljati samo pooblašcene osebe, ki jih predstojnik lahko odstavi. Kršitelje naj doletita dveletni odvzem aktivne in pasivne glasovalne pravice ter morebitna kazen po internih pravilih reda. Na drugi strani koncilski očetje dovoljujejo posest nepremičnin vsem skupnostim – razen kapucinskim in frančiškanskim –, tudi tistim, ki so jim njihove konstitucije to dotlej prepovedovale. Obenem naročajo, naj si samostani morebiti odtujeno premoženje pridobijo nazaj, število redovnikov v njih pa naj bo tolikšno, da se bodo mogli brez težav (*commode*) vzdrževati. Nove redovne ustanove naj poslej zaživijo le s soglasjem škofa, v čigar škofiji bo njihov sedež. V pristojnost ordinarijev naj sodi tudi kaznovanje tistih redovnikov, ki jih zalotijo, da so brez predstojnikovega pisnega dovoljenja zapustili skupnost in stopili v službo koga drugega (kneza, univerze ...). V dekretu izstopa ostrina določbe o klavzuri redovnic, tj. njihovi ločenosti od zunanjega sveta.³⁰ Pod grožnjo Božje sodbe in večnega pogubljenja je škofom naloženo, naj skrbijo, da bodo ženski samostani na območju njihovih škofij spoštovali klavzuro. Kjer tega škofje ne bi mogli dosledno uveljaviti, pa naj se po pomoč obrnejo na svetne oblastnike. Posebej za ženske redovne hiše so v dekretu objavljena tudi določila o volitvah predstojnic. Poleg splošnega pravila, da morajo biti volitve tajne, določa posebno poglavje minimalno starost za vodenje skupnosti. Predstojnice naj bodo stare najmanj štirideset, izjemoma trideset let, od njihovih slovesnih zaobljub naj preteče najmanj osem oziroma pet let. Pod vodstvom škofa ali kake druge cerkvene osebe naj se volitve odvijajo zunaj klavzure.³¹

Vsaj do konca 16. stoletja se določil glede starosti v ženskih samostanih ni bilo mogoče povsem držati. Zaradi majhnega števila redovnic je bila v samostanu dominikank v Marenbergu leta 1584 izvoljena za priorico komaj štiriindvajsetletna Suzana Schrattenbach. Schrattenbachova je izvolitev sprva zavrnila, toda na ukaz pristojnega lavantinskega škofa je predstojništvo nazadnje vendarle sprejela.³² Sicer pa so lavantinski škofje nad življenjem marenberških redovnic, kot kaže, skrbno bedeli in pozneje volitve prioric vodili v skladu s tridentinskim odlokom.³³ Škof Jožef Ožbolt Attems je po vizitaciji leta 1726 predstojnici poslal napotke, kaj naj v samostanu izboljšajo, po kritičnem odzivu tamkajšnjega spovednika pa je izdal še dekret s podrobnejšimi navodili.³⁴ Tovrstnih pravic in dolžnosti nad redovnicami – vsaj ne neposredno – v svoji škofiji niso mogli izvajati oglejski patriarhi,

²⁹ Prav tam, str. 776, vrstice 38–40 (34–36).

³⁰ Prim. Kolar, *Iskalci*, str. 291.

³¹ Prav tam, str. 777–779 (Caput 5, 6, 7).

³² Mlinarič, *Marenberški*, str. 111.

³³ Prim. prav tam, str. 115.

³⁴ Prav tam, str. 154–156.

z delno izjemo Francesca Barbare konec 16. stoletja.³⁵ Razlog za to je bil poleg oddaljenosti patriarhovega sedeža večinoma nezaupljiv in pogosto odklonilen odnos habsburških deželnih knezov do Benečanom podložnih patriarhov. Medtem ko je v drugi polovici 15. stoletja v avstrijskem delu patriarhata južno od Drave razmeroma močno čutili angažma Ogleja, postane po prvi avstrijsko-beneški vojni (1508–1516) vloga patriarha bolj posredna in formalna. Še v letih 1487 in 1498 sta dominikanke v Studenicah, denimo, vizitirala Peter Carli in Sebastijan Nascimbeni, v Vidmu (Udine) uradujoča oglejska generalna vikarja. Leta 1511, v času avstrijsko-beneških spopadov, je studeniški samostan – resda po patriarhovem pooblastilu – obiskal Habsburžanom podrejeni lavantinski škof Lenart Peurl.³⁶ Oglej je mogel dejavneje posegati v življenje redovnic v tem delu patriarhata še nekaj desetletij po Tridentinskem koncilu, pri čemer pa takrat v ženskih redovnih hišah relativno pogosto srečamo vizitatorje, ki nadzor opravljajo po pooblastilu Svetega sedeža.³⁷ Pozneje redovnice na tem območju pretežno nadzirajo »domači« arhidiakoni: v Studenicah savinjski, v Mekinjah, Škofji Loki in Velesovem pa gorenjski arhidiakoni, torej osebe, vdane ali vsaj sprejemljive za avstrijske oblasti.³⁸ Vendar tudi tu ni šlo brez papeških nuncijev s sedežem v Gradcu (med 1580 in 1622) in na Dunaju po letu 1622. Nunciji so predvsem kot prizivna instanca neredko reševali spore, v katere so se zapletle redovnice. Leta 1672 se je nunciatura odprave razprtij med studeniškimi dominikankami na primer lotila tako, da je za apostolskega vizitatorja s širokimi pooblastili imenovala admontskega opata Rajmunda Rehlinga.³⁹

Kar zadeva volitve predstojnic, na katerih oglejski škofje niso mogli oziroma smeli biti osebno navzoči, je izvolitvi praviloma sledila (pisna) potrditev patriarha ali njegovega generalnega vikarja. Novo studeniško priorico je leta 1569 potrdil oglejski generalni vikar Jakob Maracco, leta 1636 izvoljeno opatinjo v Mekinjah pa patriarh Marko Gradenigo.⁴⁰ Kako pomemben institut so bile volitve, kaže boj velesovskih dominikank za ohranitev pravice do svobodnega izbiranja predstojnic, pridobljene že pred sredo 15. stoletja. Volilna avtonomija, ki so jo redovnice v Velesovem uspešno branile do začetka 18. stoletja,⁴¹ se sicer ni nanašala le na izvedbo samih volitev, ampak tudi na zaporo in inventariziranje samostanskega premoženja po smrti vsakokratne priorice. Tu je še posebej prihajalo do izraza vprašanje deželnoknežjih kompetenc, saj so se deželni knezi šteli za vrhovne odvetnike vseh cerkvenih ustanov v svojih deželah, še zlasti samostanov.⁴² Po nekajdesetletnih nasprotnih prizadevanjih so se bile velesovske dominikanke okrog leta 1730 nazadnje prisiljene ukloniti deželnemu knezu. Tako kot njihove sosesre

³⁵ Prim. SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, š. 48, Lit. M II/2 (Samostan Velesovo, I/28), str. 411–414 (118–211). Prim. Smole, *Vicedomski urad* 5, str. 23; Mlinarič, *Studeniški*, str. 80.

³⁶ Mlinarič, *Studeniški*, str. 57–59, 62–63, 66.

³⁷ Prim. prav tam, str. 77, 79–80; Hančič, *Klarise*, str. 200–204.

³⁸ Prim. Mlinarič, *Studeniški*, str. 106, 108, 125 sl.; Hančič, *Klarise*, str. 205, 228.

³⁹ Mlinarič, *Studeniški*, str. 96.

⁴⁰ Prav tam, str. 76; Hančič, *Klarise*, str. 43.

⁴¹ Prim. Smole, *Vicedomski urad* 2, str. 121, 26 (4. junij 1712).

⁴² Prim. Srbik, *Die Beziehungen*, str. 75–91; Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 54, 196.

v Gradcu in Marenbergu so morale odtelej o smrti predstojnice vsakokrat sproti obvestiti deželnega vicedoma. Ta je nato zapečatil in popisal samostansko imetje, v soglasju s cerkvenimi oblastmi določil dan volitev in se teh v imenu deželnega kneza tudi udeležil. Volilni obred je vključeval dvojno umestitev: duhovno, ki jo je s predajo cerkvenih ključev izpeljal pristojni arhidiakon, in svetno, ki jo je z izročitvijo samostanskih ključa in pečata ter urbarjev izpeljal vicedom.⁴³ Sklicujoč se na večstoletno avtonomijo so se velesovske redovnice v naslednjih letih še nekaj časa upirale arhidiakonovim vizitacijam, a, zdi se, nič bolj uspešno.⁴⁴ Lomljenje kopij v povezavi z volitvami predstojnic v avstrijskem delu oglejskega patriarhata ponazarja vir za Studenice s konca 17. stoletja. Pri volitvah ter popisu premoženja in umestitvi bi morala sodelovati dva komisarja: en predstavnik cerkvene in en predstavnik svetne, tj. deželnoknežje oblasti. Poleg navzočnosti na volitvah, ki jo je savinjski arhidiakon deželnoknežjemu komisarju takrat še lahko preprečil, je bilo v Studenicah za obe strani pomembno predvsem dvoje: sprejemljivost izbrane predstojnice in izvedba simbolnega dejanja dvojne umestitve. Z arhidiakonovo izročitvijo urbarjev in samostanskih ključev v imenu papeža in nuncija se predstavnik svetne oblasti ni mogel strinjati.⁴⁵ Med ženskimi samostani je v tem delu patriarhata predstavljal izjemo samostan klaris v Mekinjah, kjer so se od konca 17. stoletja naprej volitve prav tako v celoti odvijale brez deželnoknežjega komisarja. (Dedno) odvetništvo ter na njem utemeljeni pravici do udeležbe na volitvah in do svetne umestitve opatinj so pripadali ustanoviteljem mekinjskega samostana – družini Gallenberg.⁴⁶ Nadrobni opisi v klariških konstitucijah izpričujejo, kako velik pomen je volitvam in volilnemu bogoslužju pripisovalo tudi redovno vodstvo samo.⁴⁷

Precej bolj proste roke pri uresničevanju tridentinskih določil o redovnicah so imeli ljubljanski škofje, pri čemer je treba upoštevati, da sta oba ženska samostana v njihovi škofiji, klariški in uršulinski, oba v Ljubljani, nastala skoraj sto oziroma stopetdeset let po Tridentinskem koncilu.⁴⁸ Odvetništvo nad prvimi redovnicami v ljubljanski škofiji, namreč klarisami v Ljubljani, je bilo sicer prepuščeno uradu deželnega glavarja na Kranjskem, vendar je mestni svet kot patron že na začetku opozarjal, da mora biti klariški samostan cerkveno (in duhovno) podrejen krajevnemu škofu.⁴⁹ Že zgolj dejstvo, da so konstitucijam ljubljanskih klaris, drugače kot v primeru mekinjskih in škofjeloških, za podlago rabili vizitacijski dekreti škofa Otona Friderika Buchheima (1641–1664), govori za tesnejšo povezanost samosta-

⁴³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, š. 48, Lit. M II/2 (Samostan Velesovo, I/28), str. 499–698 (278–455). Prim. Smole, *Vicedomski urad* 5, str. 29–39; Smole, *Vicedomski urad* 2, str. 129, 37–2 (27. januar 1727).

⁴⁴ Smole, *Vicedomski urad* 5, str. 41–43.

⁴⁵ Mlinarič, *Studeniški*, str. 110–111.

⁴⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, š. 51, Lit. M XXV (Samostan Mekinje, I/29), str. 1035–1059 (515–537). Prim. Hančič, *Klarise*, str. 50–51, 231–236.

⁴⁷ Hančič, *Konstitucije*, str. 144–150, 195–203 (Mekinje), 348–352 (Škofja Loka). Prim. Hančič, *Klarise*, str. 189–191.

⁴⁸ Prim. Hančič, *Klarise*, str. 29–31; Rajšp, Jakob Schell, str. 36.

⁴⁹ Hančič, *Klarise*, str. 70. Prim. prav tam, str. 29–30.

na s škofom ordinarijem.⁵⁰ Razsežnosti nadzora ljubljanskih škofov nad klariško skupnostjo zrcalijo zapiski z vizitacij; zlasti v prvih nekaj desetletjih po ustanovitvi samostana so si škofje prizadevali biti na tekočem tako o lastnostih, znanju in življenju posameznih redovnic kakor o premoženjskem stanju njihove skupnosti.⁵¹ Brez pristojnostnih trenj vsaj v začetnem obdobju vseeno ni šlo, povzročalo pa jih je predvsem vprašanje duhovnega vodstva, ki je bilo pri starejših klariških samostanih v domeni reda manjših bratov. Tako je provincial bosansko-hrvaške frančiškanske province zagovarjal mimo škofa Buchheima izvedeno vpeljavo prvih redovnic z utemeljitvijo, da duhovni nadzor in spremljanje klaris – te so veljale za t. i. drugi red sv. Frančiška – opravljajo manjši bratje, v primeru ljubljanskih klaris pač observantska oziroma frančiškanska veja. Čeprav so ljubljanski frančiškani dobili dovoljenje za vpeljavo od notranjeavstrijske vlade v Gradcu, je nazadnje obveljala škofova razlaga, potrjena tudi v Rimu: klarise v Ljubljani so duhovno podrejene krajevnemu škofu (ordinariju) in rimski kongregaciji za redovnike.⁵² O duhovni podrejenosti redovnic je jasneje govorilo vodilo Reda (do leta 1612 Družbe) sv. Uršule,⁵³ ki je članice izrecno zavezalo k poslušnosti krajevnim škofom. Odnose med uršulinkami in ordinariji je leta 1618 natančneje opredelil papež Pavel V.; vsem uršulinskim hišam je, med drugim, zagotovil pravico, da svobodno odločajo o svojem premoženju.⁵⁴ Škofovske vizitacije ljubljanskih uršulink kažejo, da so se trdnejša razmerja med avtoriteto ordinarija in avtonomijo redovnic vzpostavljala počasi.⁵⁵ Že v drugi polovici 16. stoletja pa so se v Kopru tamkajšnjemu škofu (znova) podredile klarise. Po besedah škofa Paola Naldinija, zapisanih malo pred letom 1700, so ravnale preudarno in modro, ko so se v valu kužnih epidemij zatele nazaj pod »dobrodejno zavetništvo svojega škofa«.⁵⁶

Od štiridesetih let 15. stoletja so v vlogi zaščitnikov redovništva vse pogosteje nastopali deželni knezi.⁵⁷ Najvišje cerkvene oblasti so po njihovem posredovanju samostanom v avstrijskih deželah podelile ali potrdile vrsto privilegijev in pravic, od častnih do takšnih s pretežno gmotnimi koristmi. Cistercijski opati v Stični, pred ustanovitvijo ljubljanske škofije (1461/1462) najuglednejši prelati na Kranjskem, so se v zgodnjem novem veku tudi po zaslugi Habsburžanov ponašali z nošenjem mitre, s pravico podeljevati slovesni blagoslov vernikom in jih odvezovati od krajevnemu škofu pridržanih grehov, poleg tega so v nižje stopnje duhovniškega posvečenja smeli posvečevati svoje redovnike.⁵⁸ Materialne težave nekaterih samostanov so deželni knezi pomagali reševati z utelesitvami, s t. i. inkorporacijami donosnejših (pra)župnij, težave Stične, denimo, z utelesitvijo (dohodkov) župnij Bela Cerkev

⁵⁰ Hančič, *Klarise*, str. 36.

⁵¹ Prim. Smole, *Vicedomski urad* 4, str. 224–227; Hančič, *Klarise*, str. 204–205.

⁵² Hančič, *Klarise*, str. 229–230.

⁵³ Prim. Kogoj, *Uršulinke*, str. 10–13; Borkowska, *Uršulinke*, str. 21–22, 24–25.

⁵⁴ Prim. Lavrič, *Škofovske vizitacije*, str. 55, op. 2.

⁵⁵ Prav tam, str. 72.

⁵⁶ Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 165.

⁵⁷ Prim. Mlinarič, *Frančiškanski samostan*, str. 100–101; Srbik, *Die Beziehungen*, str. 87–91.

⁵⁸ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 211.

Sl. 2 - Bandero bratovščine Marijinega brezmadežnega srca v samostanu klaris v Mekinjah pri Kamniku iz okoli leta 1720. V dvajsetih letih 18. stoletja je bila mekinjska opatinja Doroteja Sidonija Gallenberg (1706–1728) iz plemenite oziroma grofovske družine samostanskih dednih odvetnikov Gallenbergov. (Iz knjige D. Hančič, *Klarise na Kranjskem. Ljubljana 2005*, str. 450)

sredi 15. in Šmarje (Šmarje - Sap) na prelomu v 16. stoletje.⁵⁹ Po drugi strani si je cesar Friderik III. (1424– nadvojvoda, 1440– kralj, 1452–1493 cesar) že zgodaj pridobil pravico imenovati osebe, ki bi samostane v njegovih deželah vizitirale in po potrebi reformirale,⁶⁰ ter se tako vključil v prenovo, v nekaterih redovih – na primer dominikanskem in kartuzijanskem – začeto že vsaj stoletje prej.⁶¹ Prizadevanja dela redovnega vodstva za strožje spoštovanje izvornih pravil, za »observanco«, so Friderik in njegovi nasledniki dejavno podprli tudi v redu manjših bratov; sad njihove podpore so razmeroma številne redovne hiše frančiškanov na območju Notranje Avstrije.⁶² Po Friderikovem naročilu iz leta 1461 naj bi se podobno reformirali benediktinci v Gornjem Gradu, sedežu nekdanj cvetoče opatije, ki je po potrditvi papeža Pija II. (1462) postala vir za financiranje škofa in uradov nove ljubljanske škofije. Po večletnem odporu menihov, h kateremu je znatno pripomogla papeževa odločitev, da predstojnike gornjegrajske skupnosti v prihodnje nastavljajo in odstavljajo ljubljanski škofje, cerkvenemu vrhu ni preostalo drugega, kot da samostan razpusti.⁶³ Sâmo vizitiranje samostanov je postalo za svetno oblast

⁵⁹ Prav tam, str. 223, 245–247, 299.

⁶⁰ Prim. Höfer, *Die landesfürstliche*, str. 64–65; 67, op. 4.

⁶¹ Mlinarič in Curk, *Dominikanski*, str. 74–75.

⁶² Glej zgoraj op. 12.

⁶³ To se je zgodilo leta 1473. Prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 36–38, 40, 309–310, 315–316.

posebej aktualno v času prodora protestantizma, kar dokazujeta vizitaciji iz let 1528 in 1544–1545, opravljeni na ukaz nadvojvode oziroma kralja in poznejšega cesarja Ferdinanda I. Ohranjeni zapisi sicer kažejo, da takšnim vizitacijam v Rimu niso bili naklonjeni. Prav v spoštovanju samostanskih svoboščin je najbrž videti razlog, da so deželnoknežji vizitatorji leta 1528 zaobšli večino samostanov; od njih so zahtevali zgolj izjavo, da ostajajo zvesti stari (katoliški) veri.⁶⁴ Drugače je bilo pri desetletje in pol mlajši vizitaciji, s katero je nadvojvoda oziroma kralj Ferdinand hotel dobiti čim boljši vpogled v premoženjsko stanje posameznih skupnosti. Ugotovitve z vizitacije naj bi mu omogočile, da bi učinkoviteje ustavil škodljivo zapravljjanje samostanskega imetja ter laže poskrbel za ohranitev bogoslužja in nadaljnji obstoj samostanov.⁶⁵ Vizitacije ni preprečila niti nezaupljivost Svetega sedeža zaradi slabih izkušenj iz dvajsetih let 16. stoletja, ko je Ferdinand v veliki meri s cerkvenim denarjem financiral boj proti Turkom. Vizitacijska komisija za (Spodnjo) Štajersko, ki sta jo iz vrst klerikov sestavljala arhidiakon v Spodnji Marki za cerkveno salzburški del in savinjski arhidiakon za cerkveno oglejski del dežele (vsak na svojem bregu Drave), je zbrala podatke za dominikanke v Marenbergu in Studenicah, za dominikance in minorite na Ptuj, za dominikance v Novem Kloštru ter za kartuzijane v Žičah in Jurkloštru.⁶⁶

Deželnoknežjim vizitacijam, predvsem takim, ki bi globlje posegle v življenje redovnikov, so bolj ali manj odkrito nasprotovali redovni predstojniki. Vodstva starejših redov so se pri tem sklicevala na papeške privilegije, po katerih so imeli njihove samostane pravico vizitirati le pripadniki njihovega reda. Kljub ne tako stari privilegijski buli so se generalni vizitaciji, ki jo je za redovnike in redovnice v Notranji Avstriji leta 1562 odredil Ferdinand, zaman zoperstavljali cistercijani v Vetrinju na Koroškem in Reinu pri Gradcu, medtem ko do vizitacij cisterc v Stični in Kostanjevici takrat ni prišlo.⁶⁷ Svetemu sedežu se je namreč v naslednjih letih uspelo dogovoriti o generalni vizitaciji, ki bi jo izpeljal posebni papeški odposlanec, resda v tesnem sodelovanju z deželnim knezom.⁶⁸ Odtlej so se deželni knezi večinoma zadovoljili s tem, da so vizitatorjem, izbranim v rimski kuriji, na sedežu reda ali v uradu krajevnega škofa, dodelili svoje, z ustreznimi navodili opremljene komisarje.⁶⁹ Leta 1581 je, denimo, nadvojvoda Karel za spremljevalca graškemu nunciju Germanicu Malaspini določil opata v St. Lambrechtu na Zgornjem Štajerskem, Johanna Trattnerja, in dvornega svétnika Georga Kleina.⁷⁰ Malaspina je na težave naletel drugje, pri salzburškem nadškofu, saj je hotel ta v salzburški nadškofiji pripadajočem delu dežele opraviti vizitacijo zgolj s svojimi

⁶⁴ Albrecher, *Die landesfürstliche*, str. 403.

⁶⁵ Höfer, *Die landesfürstliche*, str. 68.

⁶⁶ Prav tam, str. 73–74 (imena vizitatorjev); 307 (Marenberg); 288, 310 (Studenice); 285, 307–308, 436–437 (Ptuj, dominikanci); Novi Klošter (309); 291, 308 (Žiče); 292, 309–310 (Jurklošter); 285 (podatki o postavitvi samostana, imenovanju gvardijana in deželnoknežjem odvetništvu).

⁶⁷ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 261–262; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 254–255.

⁶⁸ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 264–266.

⁶⁹ Prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 168.

⁷⁰ Rainer in Weiß, *Die Visitation*, str. 13–14.

pooblašenci.⁷¹ V koprski škofiji pod beneško oblastjo takšnih težav tisti čas očitno ni bilo. Vizitator po pooblastilu papeža, Agostino Valier, je leta 1580 pri koprskem škofu doživel lep sprejem, pri Valierovi vizitaciji avguštink je bil škof tudi sam navzoč.⁷² (Notranje)avstrijski nadvojvode naj bi bili sicer obveščeni o vsaki načrtovani vizitaciji »od zunaj«, brez njihovega izrecnega dovoljenja naj vizitacij ne bi bilo. Za soglasje k vizitiranju avguštincev na Štajerskem in Kranjskem je na primer leta 1663 v imenu Nemške province prosil dunajski prior. Dovoljenje mu je posredovala notranjeavstrijska vlada, vendar s pridržkom, da se vizitator ne bo smel vtikati v gospodarske zadeve samostanov.⁷³ Šest let prej se je moral vizitator iz Velike kartuzije v Franciji (Grande Chartreuse), ki naj bi želel skrivaj obiskati sobrate v Bistri, po najkrajši poti umakniti s Kranjskega na Beneško.⁷⁴ Soglasje za vizitacijo bistriške kartuzije sta si leta 1740 pridobila priorja Spodnjenemške province,⁷⁵ ustrezno dovoljenje je imel tudi general bosonogih avguštincev, ki je bil leta 1754 skupaj s tajnikom deležen slovesnega sprejema deželnega glavarja v Ljubljani.⁷⁶ Z deželnoknežjimi zahtevami po obveščeni, soglasju in navzočnosti njegovih zaupnikov se srečujemo še pri enem institutu redovnega življenja – pri že omenjenih volitvah predstojnic in predstojnikov. Kot je bilo že povedano, naj bi se volitev po obvestilu redovne skupnosti in pridobljenem soglasju deželnega kneza udeležila (vsaj) dva deželnoknežja komisarja. Komisarji so bili dolžni novoizvoljenega predstojnika ali predstojnico potrditi, ga/jo umestiti v svetno posest ter popisati samostansko imetje.⁷⁷ Odpor redovnic »v imenu klavzure« so zlomile vladarjeve grožnje z zaporo ali celo zaplembo premoženja.⁷⁸

Materialna plat redovnih skupnosti je ostajala predmet deželnoknežje pozornosti skozi celoten zgodnji novi vek. Deželni knezi so bodisi neposredno od samostanov bodisi od notranjeavstrijske vlade in vicedomov pogosto terjali poročila o samostanskih dohodkih in izdatkih.⁷⁹ Med neredko težko razločljivimi motivi izstopajo skrb za ohranitev redovništva (in katolištva), zaskrbljenost za deželne oziroma državne finance – zlasti zaradi nezmožnosti samostanov, da bi redno poravnali davke – ter razni projekti, izvedljivi s pomočjo samostanskega premoženja. Na videz ali v resnici dobrohotni nameni so se večkrat izjalovili, tako na primer oddaja kartuzij Jurklošter in Žiče v komendo kardinalu Zahariji Delphinu, ki jo je leta 1564 zapovedal nadvojvoda Karel, že čez nekaj let pa je to, kot je videti, močno obžaloval.⁸⁰ V drugi polovici 16. in začetku 17. stoletja se je nekaj samostanov

⁷¹ Prav tam, str. 10, 12.

⁷² Lavrič, *Vizitacijsko poročilo*, str. 1, 45.

⁷³ Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 294.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam, str. 348–349.

⁷⁶ Vrhovnik, *Zatrite*, str. 53–54.

⁷⁷ Prim. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 479–480.

⁷⁸ »[...] nicht münder auch gegen sie Closterfrauen mit Spörung der Temporalität furgegangen [...]« – ARS, SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, š. 15, Lit. G XI (Generalia Ecclesiastica, I/9), str. 726. Prim. Smole, *Vicedomski urad* 2, str. 131 (41).

⁷⁹ Prim. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 480–481.

⁸⁰ Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, str. 280–281. O t. i. komendah (dohodkih kake cerkvene ustanove, ki so »komendatarju« dodeljeni dosmrtno) Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 166.

znašlo na seznamu ustanov za podporo novim jezuitskim kolegijem. Graškim in ljubljanskim jezuitom sta, denimo, pripadli razpuščeni jurkloštrska oziroma pleterska kartuzija, medtem ko ni prišlo do načrtovane izročitve studeniške posesti jezuitom v Gradcu.⁸¹ Na dohodke nekaterih redovnih postojank so v tisti dobi računali tudi v primeru ustanovitve novih škofij: dohodki benediktinskega samostana v Podkloštru (Arnoldstein) bi prešli na škofijo v Beljaku, dohodki kartuzijanov v Žižah in dohodki dominikancev v Novem kloštru na škofijo v Celju, dohodki kartuzijanov v Bistri pa na načrtovano škofijo s sedežem v Gorici.⁸² Del denarja so morale premožnejše skupnosti primakniti za oskrbo odsluženih ali invalidnih vojakov; v prvi polovici 18. stoletja so dominikanke v Studenicah petim nekdanjim vojakom na primer plačevale tri krajcarje dnevno.⁸³ Zaradi cestne povezave z Vojno krajino, ki je tekla skozi njihovo posest, je dolžnost poskrbeti za prenočišče in živež mimoidočih vojakov, vezala minorite in dominikance na Ptuj.⁸⁴ V obdobjih krize so svetne oblasti naložile samostanom tudi medsebojno materialno pomoč.⁸⁵

Če so si poskušali vladarji do Karla VI. (1711–1740) s samostani gmotno pomagati predvsem posredno, z raznimi davki za protiturške in druge vojne ter potrebe,⁸⁶ pa je v prvih desetletjih 18. stoletja resneje zorela misel, da bi reform potrebna država s samostanskim premoženjem razpolagala neposredno. Po nekem dvornem načrtu iz časa Marije Terezije naj bi se samostanski dohodki stekali naravnost v državno blagajno, del teh bi potem porabili za vzdrževanje prelatov in drugih redovnikov.⁸⁷ Nazadnje je po zgledu sklada, nastalega po razpustitvi jezuitskega reda leta 1773, prevladala odločitev, da se iz dohodkov od prodaje posesti tistih redovnih hiš, ki bodo morale zapreti svoja vrata, prav tako oblikuje poseben fond. V ta t. i. verski sklad,⁸⁸ iz katerega je država pozneje, vse do 2. svetovne vojne, plačevala župnike in duhovne pomočnike, do njihove smrti pa tudi nekdanje redovnike, se je prelila glavnina premoženja v osemdesetih letih 18. stoletja razpuščenih samostanov. Na podlagi prepovedi nenadzorovanega zadolževanja in najemanja posojil, ki jim sledimo še v sedemdeseta leta 18. stoletja,⁸⁹ bi sicer le stežka predvideli, da bo sklenil avstrijski vladar redovno imetje v svojih dednih deželah tako kmalu in v tolikšni meri porabiti »v dobrobit bližnjega«.⁹⁰ Predstava o deželno knežjih pravicah, utemeljenih v vrhovnem odvetništvu nad Cerkvijo, katere pomemben »ud« so bili

⁸¹ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 203, 223–228; Mlinarič, *Studeniški*, str. 75.

⁸² Rainer, *Die Entwicklung*, str. 269–270. Prim. Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 200; Smole, *Vicedomski urad 1*, str. 201 (3–5,8).

⁸³ Mlinarič, *Studeniški*, str. 125.

⁸⁴ Mlinarič in Curk, *Dominikanski*, str. 184–185, 211.

⁸⁵ Prim. Mlinarič, *Marenberški*, str. 145–146, 239.

⁸⁶ Prim. Smole, *Vicedomski urad 2*, str. 113, 11–1 (leto 1685), 229–231 (leta 1708–1738); Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 478.

⁸⁷ Prim. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 793.

⁸⁸ Več o verskem (in nekdanjem jezuitskem oziroma študijskem) skladu Rajšp, Verski sklad, str. 217–220. Prim. Maček, *Kranjski verski sklad*.

⁸⁹ *Der Josephinismus*, str. 158, št. 58 (Kontrolle der Kreditaufnahme und des Schuldenmachens der Klöster, 31. avgust 1771). Prim. Smole, *Vicedomski urad 2*, str. 223–224 (leto 1722).

⁹⁰ *Der Josephinismus*, str. 295, št. 121 (28. februar 1782). Prim. Beales, *Europäische Klöster*; str. 200–202.

redovniki, se je počasi, a vztrajno umikala predstavi o vladarju – zakonodajalcu in vladarjevih pravicah »per se«. ⁹¹

Krepitev avtoritete vladarja (in države) v odnosu do redovništva je našla odmev v omejitvah delovanja redovnih oblasti iz tujine in tujih redovnikov sploh. Habsburške deželne kneze so motile zlasti osebe »laške krvi«. Po mnenju Ferdinanda III., izraženem leta 1651 v pismu generalnemu magistru dominikancev, so bili Italijani poglavitni krivec za slabe razmere v postojankah tega reda na Štajerskem. Nekateri dominikanski predstojniki italijanskega rodu – na predstojniški položaj naj bi bili imenovani oziroma potrjeni mimo volje deželnega kneza – naj bi svojo skupnost potem, ko so si »napolnili mošnjček in odšli domov, pustili v največji bedi.« ⁹² Posebno moteči so bili podaniki Beneške republike; leta 1661 je notranje-avstrijska vlada, denimo, odslovila Benečana, ki ga je za vizitatorja samostanov na Kranjskem imenoval general frančiškanskega reda. ⁹³ Po odloku Karla VI. iz leta 1736 beneški podložniki nikakor niso smeli postati predstojniki kakega samostana na avstrijskih tleh, nadzor nad redovnicami pa naj bi odtlej resnično izvajali samo avstrijski državljani (subjecta). ⁹⁴ Pred sredo 18. stoletja je na tovrstno izpostavljenost Benetk seveda vplivalo dejstvo, da je zajeten kos Notranje Avstrije spadal v oglejski patriarhat, ki so ga vodili Beneški republikli podložni prelati. ⁹⁵ Da je šlo za vzajemno nezaupanje in za navzven nasprotno, v principu pa za identično cerkveno politiko, pričajo na Cerkev nanašajoči se odloki Serenissime v arhivih avstrijskih oblasti. V leto 1732 sega na primer pri kranjskem vicedomu hranjeni prepis prepovedi Beneške republike, da bi kapucinom na beneškem ozemlju načelovali tujci. ⁹⁶ Komentirani prepis t. i. Beneške pragmatike iz leta 1768 med spisi deželnega glavarstva za Kranjsko pa razkriva, da se je dvor na Dunaju pri pripravi samostanskih reform do določene mere zgledoval po Benetkah. ⁹⁷ Navodilu, naj kranjsko glavarstvo pošlje podatke o morebitnih beneških redovnih predstojnikih v deželi, je kmalu sledil poziv, naj glavarstvo vladi posreduje svoje razumevanje vzrokov za »prekomerno razširjenost redov in za nesrečen razkroj samostanske discipline«. ⁹⁸ Med kome-

⁹¹ Beales, *Europäische Klöster*, str. 209. Prim. Shedel, *Cesarski nauk*, str. 353–354.

⁹² Mlinarič – Curk, *Dominikanski*, str. 142.

⁹³ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 480 (op. 174). Prim. Smole, *Vicedomski urad 2*, str. 115–116.

⁹⁴ ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, š. 15, Lit. G XI (Generalia Ecclesiastica, I/9), str. 325: »[...] dass auch die Closterfrauen selbst nur einen österreich(ischen) Gubernatorm oder Vicarium Apostolicum haben, derenselben Patronats-Pfarrren auch weder auf Civald aberuefften, noch durch andere, als österreich(ische) Subjecta visitirt oder judicirt werden sollen [...]« (15. 8. 1736). Prim. še Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 480.

⁹⁵ Prim. Žnidaršič Golec, *Odsevi*, str. 320 (in op. 3).

⁹⁶ »[...] coll' esclusione de' frati esteri delle cariche di victo deffin^o e qualunque altra di gouerno e superiorità nelli conuienti della Provincia sudeta, et ogni altro dello stato nostro, cosi che vi vengano amessi li soli sudditi [...]« (prepis, april 1732) – SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, š. 15, Lit. G XI (Generalia Ecclesiastica, I/9), str. 323. Prim. Smole, *Vicedomski urad 2*, str. 109 (2–2).

⁹⁷ ARS, SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, š. 270, *Eccl.*, Lit. U, No. 3, Vol. 2, 29. oktober 1770). Prim. Lavrič, *L'Immagine*, str. 474, 482. O reformah v drugih delih Italije *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus*, str. 47–61.

⁹⁸ ARS, SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, š. 270, *Eccl.*, Lit. U, No. 3, Vol. 1, 29. oktober 1768; Lit. U, No. 3, Vol. 2, 30. december 1769 in predvsem 29. oktober 1770).

tarji k tedanjim razmeram v redovništvu na tleh Beneške republike kaže izrecno omeniti tistega, ki kot posebej problematične izpostavlja jezuite in kapucine, saj naj bi ti raje zapustili državo, kot se podredili svetni duhovščini, natančneje škofu in župnikom.⁹⁹ Odprava vsakršne ekstrateritorialnosti je bila pravzaprav eden od glavnih ciljev t. i. državnega cerkvenstva (Staatskirchentum).¹⁰⁰ Z uvedbo korenitih restriktivnih posegov so se vladarji »razsvetljenega absolutizma« nadejali zlasti dvojega: omejitve moči in vpliva Rima ter pridobitve (gmotnih) sredstev za uveljavitev širšega spektra reform na svojih ozemljih.¹⁰¹ Prepoved Marije Terezije iz leta 1771, da bi redovne postojanke v avstrijskih deželah brez njenega dovoljenja pošiljale gotovino vrhovnim predstojnikom v Rim ali kam drugam v tujino,¹⁰² je bila le majhen korak na poti k radikalnejšim odločitvam Jožefa II. (1765–sovladar, 1780–1790 cesar).¹⁰³ Vse bolj konkretne poteze je tedaj dobivala misel, da so do obstoja upravičeni zgolj tisti redovi in redovne hiše, katerih člani(ce) se prednostno posvečajo šolanju mladine ali oskrbi bolnikov, pridiganju, spovedovanju ali spremljanju umirajočih, skratka pastoralnemu delu z verniki. Izrazito prednost naj bi imela redna župnijska pastorala.¹⁰⁴

Z dušnim pastirstvom v okviru župnij, v očeh »reformistov« primarno nalogo Cerkev,¹⁰⁵ se večina redovnikov, gledano v celoti, ni ukvarjala. Najdlje od pastore so bili kartuzijani, katerih poslanstvo ponazarja lik v molitev in premišljevanje o Bogu zatopljenega meniha v samotni celici.¹⁰⁶ Bolj ko ne odmaknjeno so živeli karmeličani na Kostanjevici pri Gorici, ki so pastoralno oskrbovali zlasti romarje na bližnjo Sveto goro. Tudi dušno pastirstvo pavlincev v Olimju in avguštincev eremitov pri Sv. Trojici v Slovenskih goricah je bilo pretežno namenjeno romarjem.¹⁰⁷ Pač pa se je pastoralni na župnijah, utelešenih njihovih samostanoma, kljub ponavljajočim se nasprotnim ukazom redovnih voditeljev in papeža posvečal del cistercijanov iz Stične in Kostanjevice. Od petindvajsetih stiških menihov jih je ob razpustitvi cisterce leta 1784 v župnijskem dušnem pastirstvu delovalo pet: dva v župniji Krka, po eden pa v župnijah Trebnje, Žužemberk in Šmarje pri Ljubljani.¹⁰⁸ Med starejšimi redovi sta župnije neposredno upravljala dva viteška redova: red ivanovcev ali maltezarjev in nemški viteški red, pri čemer sta si oba redova v večji ali manjši meri pomagala s svetnimi oziroma škofijskimi duhovniki. Zlasti

⁹⁹ Prav tam (29. oktober 1770).

¹⁰⁰ Franceschi, *Le istituzioni*, str. 37; Dolinar, *Jožefinci*, str. 46, op. 1.

¹⁰¹ Prim. Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus*, str. 11–21; Franceschi, *Le istituzioni*, str. 38; Agostini, *Istituzioni*, str. 103–111, 116–120.

¹⁰² *Der Josephinismus*, str. 159–160, št. 160, 4. september 1771. Prim. Ožinger, *Cerkvene razmere*, str. 155–157.

¹⁰³ Prim. Rajšp, *Jožefinizem*, str. 75–81.

¹⁰⁴ Beales, *Europäische Klöster*, str. 210.

¹⁰⁵ Franceschi, *Le istituzioni*, str. 39; Beales, *Europäische Klöster*, str. 202.

¹⁰⁶ Prim. Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 50–51.

¹⁰⁷ Seražin, *Samostanska cerkev*, str. 67–68 (Kostanjevica pri Gorici); Kovačič, *Zgodovina*, str. 278 (Olimje); Sekulič, *Olimje*; Habjanič, *Avguštinski samostan*, str. 76, 80 (Sv. Trojica v Slovenskih goricah). O oskrbi romarjev na Sveti gori, kjer so imeli samostan frančiškani, prim. Škofljanec, *Observanti*, str. 46.

¹⁰⁸ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 812–815.

Sl. 3 - Francišek Ksaverij baron Taufferer, opat cistercijanskega samostana Stična od leta 1764 do razpustitve jeseni 1784. (Iz knjige J. Mlinarič, *Stiška opatija*. Novo mesto 1995, str. 782)

od konca 16. stoletja naprej so malteški komturji radi oddajali v zakup komendi Sv. Peter (Komenda na Gorenjskem) in Polzela. Tu je sredi 18. stoletja sicer več let bival vicekomtur, maltezar Janez Nepomuk Majer, a je za polzelske župljane tisti čas vseeno skrbel svetni duhovnik.¹⁰⁹ Razmeroma veliko škofijskih duhovnikov srečamo na začetku druge polovice 18. stoletja na župnijah nemškega viteškega reda v Beli krajini.¹¹⁰ Na štajerskih župnijah pod patronatom velikonedeljskih križnikov, tj. v Veliki Nedelji, Ormožu, Sv. Miklavžu (pri Ormožu) in Središču (ob Dravi), sta leta 1760 delovala dva pripadnika »ordinis Teutonici«: eden kot župnik v Veliki Nedelji in drugi kot župnik pri Sv. Miklavžu. Ormoški in središki župnik ter štirje duhovni pomočniki so, nasprotno, izhajali iz vrst škofijske duhovščine.¹¹¹ Z duhovniki iz lastnih vrst so se v dušnem pastirstvu angažirali tudi minoriti in dominikanci, večkrat intenzivneje kot drugi pa tudi frančiškani in kapucini, kljub temu da njihovi samostani niso imeli utelešenih župnij.¹¹² Precejšen ugled so si s spovedovanjem pridobili avguštinci, v Ljubljani oboji, tako njihova eremitska kot diskalceatska veja.¹¹³ Vse do razpustitve leta 1773 je na župnijske meje nevezani pastoralni dajal velik pečat jezuitski red. Prav razpustitev reda je pomenila začetek

¹⁰⁹ Prim. Mlinarič, *Malteški viteški red*, str. 9–13, 15; *Vizitacijski zapiski*, str. 636–638.

¹¹⁰ Volčjak, *Dušni pastirji*, str. 754–763.

¹¹¹ Mlinarič, *Župnije*, str. 203–204, 211–212, 216, 221–222.

¹¹² Prim. Kovačič, *Zgodovina*, str. 135–139; Mlinarič in Curk, *Dominikanski*, str. 168–169, 172–174; Škofljanec, *Observanti*, str. 96–98; Benedik in Kralj, *Kapucini*, str. 46–59.

¹¹³ Prim. Gavigan, *The Austro-Hungarian*, str. 135–136; Vrhovnik, *Zatrite*, str. 54.

bolj zavzetih priprav na razpustitve samostanov drugih redov.¹¹⁴ Omejevanju in zmanjševanju števila redovnikov ter višanju starostne meje za vstop ali pripustitev k zaobljubam je sledilo širokopotezno zapiranje redovnih hiš. Ob zaprtju skoraj četrtine moških samostanov v Lombardiji se je Marija Terezija še sklicevala na več kot stoletje star papeški odlok, po katerem bi smele delovati le redovne skupnosti z vsaj dvanajstimi člani.¹¹⁵ Njenemu sinu in nasledniku Jožefu II. se takšno sklicevanje ni zdelo potrebno.¹¹⁶

Pri rezih v redovno življenje so svetne oblasti večinoma zaveznike našle v krajevnih škofih. Že Tridentinski koncil je določil, da so dušnopastirsko delujoči redovniki v pastoralnih zadevah podrejeni ordinarijem ali krajevnim škofom. Tem je pripadala pravica do nadzora in sprejemanja ustreznih disciplinskih ukrepov. Izjemo bi lahko predstavljale zgolj redovne ustanove, katerih predstojniki so imeli škofovske pristojnosti nad župnijami, vendar pa bi krajevni škofje nad njimi izvajali t. i. višjo jurisdikcijo.¹¹⁷ Pri izpolnjevanju koncilskih določb so ordinariji kljub temu naleteli na nemalo ovir, saj so si neredki samostani izvzetost svojega reda in posamezne, skozi čas dobljene privilegije razlagali drugače kot škofijska vodstva. Takšno navzkrižje interpretacij razodeva v drugi polovici 17. stoletja razplamteli spor glede nadzora nad župnijo Cerknica, utelešeno kartuziji v Bistri, ter njenima vikariatoma Preserje in Planina pri Rakeku.¹¹⁸ Občutljivost razmerij med redovniki na eni ter škofi in svetno duhovščino na drugi strani osvetljuje v leto 1669 segajoča sinodalna odredba škofije Zagreb, škofije, pod katero je spadalo tudi dolnje Prekmurje. Odredba izpostavlja pritožbe arhidiaconov in številnih župnikov nad frančiškani, ki da ne spoštujejo pravil; brez škofovega dovoljenja da mašujejo po hišah, krščujejo in delijo druge zakramente, pri tem pa celo zanikajo njihovo veljavnost, če jih niso podelili sami. Sinoda naslavlja na redovne voditelje opomin, če pa ta ne bi zalegel, se bodo škofijske oblasti v Zagrebu pač obrnile na papeža.¹¹⁹ Jasne razmejitve področij in območij dušnopastirskega delovanja v praksi seveda ni bilo lahko doseči. V Novem mestu so dobršen del zgodnjega novega veka prihajale z verniki v stik tri domače cerkvene ustanove, ena svetna in dve redovni: kolegiatni kapitelj, frančiškani in kapucini. Razmejitev so dodatno zapletala območja kolektur – s političnimi in cerkvenimi pretežno neujemajoči se teritoriji, kjer so smeli mendikanti, zlasti frančiškani in kapucini, pobirati biro.¹²⁰ Jabolko spora je lahko postal vrstni red pri procesijah, toliko bolj, ker naj bi govoril o ugledu duhovnika oziroma ustanove, ki ji je duhovnik pripadal. V vrstah kranjskih deželanov je mesto med ljubljanskim in pičenskim škofom do srede

¹¹⁴ Prim. Rajšp, *Verski sklad*, str. 217–218.

¹¹⁵ Beales, *Europäische Klöster*, str. 207. Prim. Capra, *Stato e Chiesa*, str. 106–107.

¹¹⁶ Prim. Franceschi, *Le istituzioni*, str. 39.

¹¹⁷ »[...] et exceptis etiam iis monasteriis seu locis, in quibus abbates generales aut alii regularium superiores iurisdictionem episcopalem et temporalem in parochos et parochianos exercent, salvo tamen eorum episcoporum iure, qui maiorem in praedicta loca vel personas iurisdictionem exercent« – *Dekrete der ökumenischen Konzilien* 3, str. 780 (Caput XI).

¹¹⁸ Prim. Volčjak, *Župnija Preserje*, str. 117; 125, op. 41.

¹¹⁹ Škafar, *Župnija Turnišče*, str. 31.

¹²⁰ Prim. Škoffjanec, *Kolektura*, str. 140–150.

17. stoletja zasedal, denimo, stiški opat, po letu 1650 pa sta imela prednost pred opatom oba škofa. Sicer pa do trenj ni prihajalo zgolj med škofijsko in redovno duhovščino, ampak tudi med redovnimi duhovniki samimi. Tako se je leta 1742 želji ljubljanskih bosonogih avguštincev, da bi v svoji cerkvi uvedli redno slovensko pridigo in katehezo, goreče uprl jezuitski pridigar pri stolni cerkvi sv. Nikolaja.¹²¹

Če se vrnemo k vprašanju škofovskih pristojnosti, moramo opozoriti še na spore, ki so jih sprožale (nameravane) škofovske vizitacije samostanom pridruženih župnij. Leta 1617 je avtonomijo križnikov branil pred salzburškim nadškofom Maksimilijan III., nadvojvoda Tirolske oziroma Prednje Avstrije ter hkrati vrhovni poglavar, »Hochmeister«, nemškega viteškega reda. Na zahtevo, da bi nadškofov pooblaščenec vizitiral križniške župnije med Dravo in Muro, je Maksimilijan odgovoril, da je »tudi po Tridentinskem koncilu ostalo v veljavi, da sme redu utelešene župnije vizitirati le deželni komtur Avstrijske balivije ali zastopnik vélikega mojstra.« Zaradi koristi, ki bi jih prinesla verskemu življenju, je bil vizitacijo sicer voljan dovoliti do preklica, toda vizitator bi se smel osredotočiti samo na duhovne zadeve tistih križniških župnij, na katerih so župnikovali škofijski duhovniki. Z vizitacijo bi moralo biti vnaprej seznanjeno redovno vodstvo, da bi lahko imenovalo svoje predstavnike. Prav tako bi moral vizitator predstojnika obvestiti o vseh pri vizitiranju odkritih pomanjkljivostih.¹²² Do konca 17. stoletja so se križniki v Veliki Nedelji upirali tudi vizitacijam pristojnega arhidiakona – škofovega pooblaščenca za območje arhidiakonata –, pozneje pa so se z njimi očitno sprijaznili.¹²³ Z nelahkim srcem so sredi 18. stoletja v vizitacijo njihovega kolegiju pripadajoče župnije Sv. Lovrenc na Dravskem polju privolili jezuiti iz Leobna.¹²⁴ Šele ob spremstvu ptujskih vojakov je leta 1756 uspela vizitacija v Sv. Vidu pri Ptuj, župniji, ki je bila utelešena minoritom v Gradcu.¹²⁵ Po drugi strani je župnije nemškega viteškega reda v Beli krajini brez večjih težav vizitiral prvi goriški nadškof Karel Mihael Attems (1750/52–1774).¹²⁶ Drugačen sprejem je Attems doživel v malteški Polzeli; tam vizitacije ni opravil v vlogi ordinarija, ampak kot delegat Svetega sedeža.¹²⁷ V prijaznem ozračju so se odvili Attemsovi zasebni obiski, na primer pri kartuzijanih v Žičah in Bistri, pri jezuitih v Mariboru in minoritih v Slovenski Bistrici.¹²⁸

Prav nasprotovanje vizitacijam naj bi nemalo prispevalo k odklonilnemu odnosu škofov do redovnikov, posebej seveda tistih, ki so imeli utelešene župnije. Ljubljanski škof Karel Janez Herberstein (1769/72–1787), čigar pastirsko pismo iz leta 1782 je doma in na tujem dvignilo veliko prahu,¹²⁹ sprva do redovništva ni kazal odpora. Med letoma 1769, ko je v Ljubljani postal pomožni škof, in 1773,

¹²¹ Vrhovnik, *Zatrite*, str. 41–42.

¹²² Mlinarič, *Prizadevanja*, str. 51.

¹²³ Mlinarič, *Župnije*, str. 14.

¹²⁴ Ožinger, *Cerkvene razmere*, str. 66.

¹²⁵ Prav tam, str. 67.

¹²⁶ Volčjak, *Bela krajina*, str. 734–750.

¹²⁷ *Vizitacijski zapiski*, str. 635. Prim. prav tam, str. 155.

¹²⁸ Ožinger, *Cerkvene razmere*, str. 64–65; Volčjak, *Cerkev*, str. 238–241.

¹²⁹ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 226–227.

Sl. 4 - Minoritska cerkev in samostan na Ptuju danes. S krajšo prekinitvijo v času druge svetovne vojne so minoriti na Ptuju navzoči že vsaj od srede 13. stoletja. (www.slovenia.info)

ko je papež Klemen XIV. razpustil jezuite (Družbo Jezusovo), se je Herberstein z jezuiti očitno dobro razumel. Pač pa se je odločneje kot svetne oblasti zavzel za dosledno izvedbo razpustitvenih določb po objavi papeškega breva v ljubljanskem kolegiju 29. septembra 1773.¹³⁰ Odklanjanja redovništva kot takega ni zaslediti ob Herbersteinovi vizitaciji ljubljanskih uršulink leta 1774. Redovnicam je poleg skrbi za večanje Božje slave in za zveličanje lastnih duš resda že tedaj priporočil poučevanje deklic in deklet. Cilj »tega zveličavnega dela« je videl v dobri poučenosti mladenk o temeljih katoliške vere, čemur naj bi se uršulinke posvečale z vso prizadevnostjo.¹³¹ Premik, h kateremu bi utegnila pripomoči nesoglasja s stiškimi in kostanjeviškimi opati,¹³² izraziteje naznanja omenjeno Herbersteinovo pastirsko pismo. V njem škof ugotavlja, da so samostani in redovi ob svojem nastanku vzbujali občudovanje, da pa so sčasoma postali odveč in da Cerкви kot zgolj človeška iznajdba niso nujno potrebni. Za Cerkev niti ukinitvev vseh ne bi pomenila nesreče, saj bi cesar premoženje razpuščenih samostanov v celoti namenil pospeševanju vere; ustanovil bi nove župnije in s tem vernikom olajšal dostop do zakramentov.¹³³

Kot je znano, cesar Jožef II. vseh redovnih postojank ni razpustil. Zaradi poučevanja velikega števila t. i. zunanjih deklet in prilagajanja novim učnim zahtevam so se v Ljubljani razpustitvenemu valu izmaknile uršulinke.¹³⁴ Na drugi strani so morale iz Maribora oditi celestinke, čeprav jim je še Marija Terezija dovolila voditi zunanjo dekliško šolo.¹³⁵ Le enajst let po slovesni posvetitvi nove, po načrtih arhitekta Candida Zullianija zgrajene cerkve (1771) so morale samostanska

¹³⁰ NŠAL, Škofijski protokoli, š. 18, št. 39, str. 66–93. Prim. Rajšp, Ukinitvev, str. 261–262.

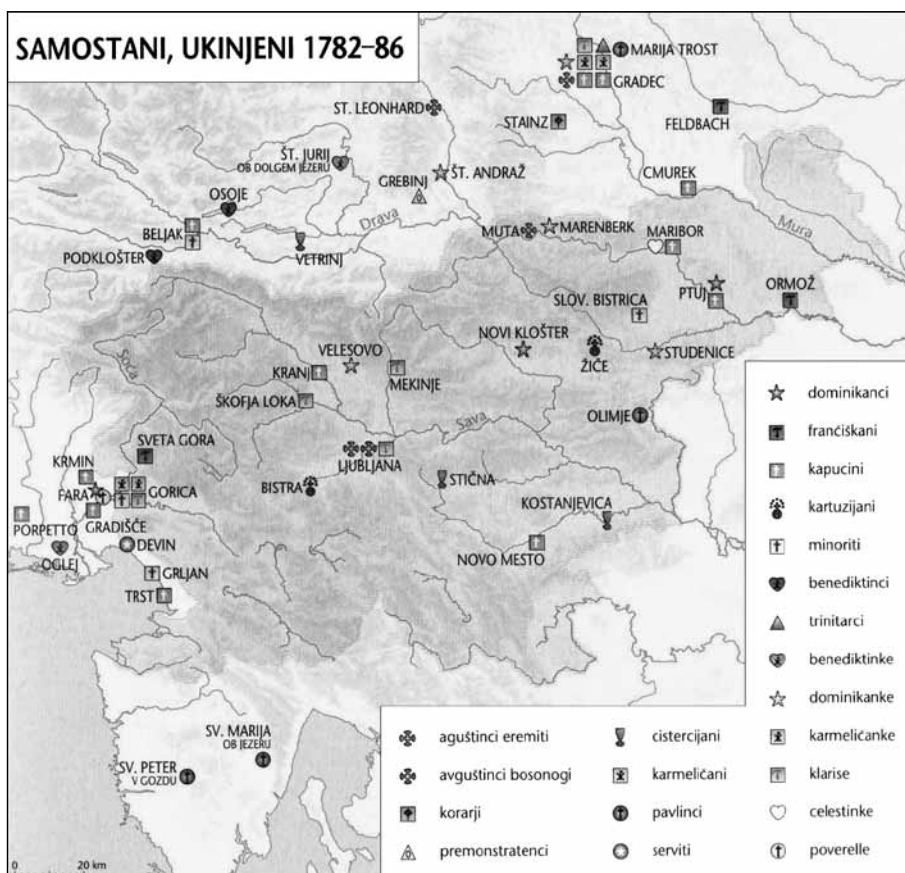
¹³¹ Lavrič, Škofovske vizitacije, str. 65, 69.

¹³² Prim. Benedik, Podoba, str. 39.

¹³³ Dolinar, Ljubljanski škofje, str. 226–227.

¹³⁴ Prim. Schmidt, Zgodovina šolstva I, str. 199 sl., 216–220 (o metodi); Kogoj, Uršulinke, str. 104; Hojan, Uršulinske šole, str. 165.

¹³⁵ Kovačič, Zgodovina, str. 284.

Sl. 5 - Redovne postojanke, razpuščene v letih 1782–1786. Število redovnikov in redovnic se je glede na sredo 18. stoletja domala prepolovilo. (Slovenski zgodovinski atlas. Ljubljana 2011, str. 123)

vrata zapreti velesovske dominikanke.¹³⁶ Na (ne)zaprtje neke redovne hiše je sicer vplivalo več dejavnikov: od obsega in pomena njene izobraževalne, karitativne ali pastoralne dejavnosti, prek njenega gmotnega položaja do medosebnih odnosov znotraj skupnosti. Na Ptujju, kjer so za obstanek konkurirali minoriti in dominikanci, so se predstavniki cerkvene in mestne oblasti po ogledu razmer na terenu odločili, da bo poleg dušnopastirske postojanke pri župnijski cerkvi še ena pri minoritih. Za minorite se je komisija odločila predvsem zaradi lege in prostornosti samostana, mestnemu župniku neljube dominikance pa je leta 1786 doletel dekret o razpustitvi.¹³⁷ Kljub veliki priljubljenosti med ljudmi so morali večino mest zapustiti kapucini, medtem ko so frančiškani – razen ormoških in tistih na Sveti gori pri Gorici – delovali naprej.¹³⁸ Živahna podoba zlasti pri protireformaciji in notranji prenovi Cerkve tako zaželenih redov in družb je pod Jožefom II. vidno

¹³⁶ Prim. Volčjak, *Das Dominikanerinnenkloster*, str. 216–217.

¹³⁷ Mlinarič, *Dominikanski*, str. 212–213.

¹³⁸ Prim. Benedik in Kralj, *Kapucini*, str. 27; Škofljanec, *Observanti*, str. 45–46, 51–54.

zbledela. Na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Goriškem in Tržaškem je bilo v letih 1782–1787 razpuščenih 68 ali dobri dve tretjini redovnih skupnosti.¹³⁹ Tem lahko dodamo še razpustitev leta 1730 ustanovljene spodnještajerske kongregacije puščavnikov s središčem v Maria Grünu pri Gradcu (1782).¹⁴⁰ Najbrž ni treba posebej poudarjati, da je bil puščavniški način življenja za jožefinsko državo docela nesprejemljiv. V beneški Istri je glavni razpustitveni val v samostane pljusnil nekoliko pozneje, v času, ko so nekdanjo Beneško republiko zasedali Francozi. Leta 1806 je med drugim ugasnil koprski glagoljaški samostan, ki so ga vodili frančiškani tretjeredniki.¹⁴¹ V severozahodni Istri je del redovnih postojank prenehala obstajati že prej; servitski samostan v Kopru je bil na primer formalno ukinjen leta 1792.¹⁴² Do konca obravnavane dobe je na tleh današnje Slovenije zamrlo 24 skupnosti, skupaj z ljubljanskim in mariborskim jezuitskim kolegijem pa 26.¹⁴³ Vnovičen vzpon je redovništvo doživelo v spremenjenih okoliščinah 19. stoletja, natančneje okoli leta 1850.¹⁴⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, škatle 15, 48 in 51.

SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, škatla 270.

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

NŠAL, Škofijski protokoli, škatla 18.

Objavljeni viri

Albrecher, Anton: *Die landesfürstliche Visitation und Inquisition von 1528 in der Steiermark: Edition der Texte und Darstellung der Aussagen über die kirchlichen Zustände.* (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, Bd. XIII.) Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1997.

Benedik, Metod in Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih: nekdanja Štajerska kapucinska provinca* (Acta ecclesiastica Sloveniae, 16). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze, 1994.

Dekrete der ökumenischen Konzilien, Bd. 3, Konzilien der Neuzeit (ur. Josef Wohlmuth). Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.

Hančič, Damjan: *Konstitucije klaris v Mekinjah in Škofji Loki.* (Acta ecclesiastica Sloveniae, 23). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze, 2001.

Hauschild, Wolf-Dieter, *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmen- geschichte.* Bd. 2, Reformation und Neuzeit. Gütersloh: C. Kaiser, 2005³.

¹³⁹ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122. Prim. Wolf, *Die Aufhebung*, str. 158.

¹⁴⁰ Allmer, Puščavniki, str. 6–8. Prim. Kolar, *Iskalci*, str. 290 (eremit).

¹⁴¹ Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 174. Prim. Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 143–145.

¹⁴² Bonin, *Bratovščine*, str. 314.

¹⁴³ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122. Prim. Rajšp, Verski sklad, str. 220–221; Kolar, *Iskalci*, str. 183–184.

¹⁴⁴ Prim. Kolar, *Iskalci*, str. 200–210, 230–233.

- Höfer, Rudolf K., *Die landesfürstliche Visitation der Pfarren und Klöster in der Steiermark in den Jahren 1544/1545*. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 1992.
- Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der theresianisch–josephinischen Reformen* (ur. Harm Klüeting). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Lavrič, Ana, *Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o Koprski škofiji iz leta 1579*. Ljubljana: ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 1986.
- Mlinarič, Jože, Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585–1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–1619. *Miscellanea* (Acta ecclesiastica Sloveniae, 5). Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1983, str. 9–225.
- Mlinarič, Jože, *Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656–1774* (Acta ecclesiastica Sloveniae, 9). Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1987.
- Naldini, Pavel, *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče RS – Koper, Škofija Koper, 2001.
- Rainer, Johann in Weiß, Sabine: *Die Visitation steirischer Klöster und Pfarren im Jahre 1581*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1977.
- Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije/ Atti delle visite pastorali nell'arcidiaconato di valle Saunia della arcidiocesi di Gorizia/ Die Berichte der Pastoralvisitationen im Archidiakonat Saunien der Erzdiözese Görz 1751–1773* (ur. Anton Ožinger). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Literatura

- L'abbazia di Rosazzo. Una storia in breve*. Rosazzo: Abbazia, 1996.
- Agostini, Filiberto, *Istituzioni ecclesiastiche e potere politico in Veneto (1754–1866)*. Venezia: Marsilio, 2002.
- Allmer, Norbert, Puščavniki in puščavnice na Spodnjem Štajerskem v 18. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 84, 2013, št. 1, str. 5–20.
- Beales, Derek, *Europäische Klöster im Zeitalter der Revolution 1650–1815*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2008.
- Benedik, Metod, Podoba samostanov v notranjeavstrijskih deželah. *Herbersteinov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 2004, str. 37–54.
- Bonin, Zdenka, *Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike*. Koper: Pokrajinski arhiv/ Capodistria: Archivio regionale, 2011.
- Borkowska, Urszula, Uršulinke v Evropi v 17. in 18. stoletju. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti*. Ljubljana: Družina, 2002, str. 21–32.
- Capra, Carlo, Stato e chiesa in Italia negli anni di Giuseppe II. *Der Josephinismus. Bedeutung, Einflüsse und Wirkungen* (ur. Helmut Reinalter). Frankfurt am Main [etc.]: Lang, 1993, str. 103–119.
- Dolar, France Martin, Jožefinci med Rimom in Dunajem. Škof Janez Karel grof Herberstein in državno cerkvenstvo. *Miscellanea* (Acta ecclesiastica Sloveniae, 1). Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1979, str. 43–105.

- Dolar, France M., *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Dolar, France M., Vloga in pomen jezuitskega kolegija v slovenskem prostoru. *Jezuitski kolegij v Ljubljani 1597–1773* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU: Provincialat slovenske province Družbe Jezusove: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 9–13.
- Elm, Kaspar, Orden I. *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. XXV (Studienausgabe, Teil II). Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1995, str. 315–330.
- Franceschi, Fabio, Le istituzioni ecclesiastiche nel Settecento in Italia tra potere spiritu a le e potere secolare. *Rivista telematica*, 2000 [http://www.statoechiese.it/images/stories/2010,12/franceschi_700.pdf].
- Gavigan, John Joseph, *The Austro-Hungarian Province of the Augustinian friars 1646–1820*, zv. 1. Roma: Analecta Augustiniana, 1975.
- Habjanič, Oskar, Avguštinski samostan v Sv. Trojici v Slovenskih goricah v dobi baroka. *Kronika*, 62, 2014, št. 1, str. 67–90.
- Hančič, Damjan, *Klarise na Kranjskem*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2005.
- Höfler, Janez, *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Hojan, Tatjana, Uršulinske šole od prihoda do leta 1945. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti*. Ljubljana: Družina, 2002, str. 163–173. *Die Jesuiten in Innerösterreich. Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert* (ur. Werner Drobesh in Peter G. Tropper). Klagenfurt/ Celovec: Hermagoras/ Mohorjeva, 2006.
- Katekizem katoliške Cerkve*. Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca, 1993.
- Kogoj, Marija Jasna, *Uršulinke na Slovenskem*. Ljubljana: Uršulinski provincialat, 1982.
- Kolar, Bogdan, *Iskalci Boga. Redovništvo in redovne skupnosti v zgodovini Cerkve*. Ljubljana: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Kolar, Bogdan, Redovne skupnosti v Pomurju in člani redovnih skupnosti iz Pomurja. *Škofija Murska Sobota 2006. Zgodovinski oris krščanstva v Pomurju*. Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža, Stopinje, 2006, str. 133–146.
- Kovačič, Franc, *Zgodovina Lavantinske škofije 1228–1928*. Maribor: Lavantinski kn. šk. ordinarijat, 1928.
- Kralj, Franc, Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 173–194.
- Kušej, Rado, *Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana: Juridična fakulteta, 1927².
- Lavrič, Ana, L'immagine religiosa dell'Istria prima della caduta della Serenissima. *L'area alto-adriatica dal riformismo veneziano all'età napoleonica* (ur. Filiberto Agostini). Venezia: Marsilio, 1998, str. 473–491.
- Lavrič, Ana, Prispevek k stavbni zgodovini samostana in cerkve bosonogih avguštincev v Ljubljani. *Acta historiae artis Slovenica*, 17, 2012, št. 2, str. 103–136, 194–195.
- Lavrič, Ana, Škofovske vizitacije uršulinskega samostana v Ljubljani v 18. stoletju. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti*. Ljubljana: Družina, 2002, str. 55–74.
- Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa. Herrscher – Denker – Sachbegriffe* (ur. Helmut Reinalter). Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2005.
- Maček, Jože, *Kranjski verski sklad. Organizacijski, gospodarski in premoženjskopravni posegi državnih organov in Kranjskega verskega sklada v cerkvene strukture na Kranjskem in v Avstrijski Istri od 1782 do 1809*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2006.

- Milkowicz, Wladimir, *Die Klöster in Krain. Studien zur österreichischen Monasteriologie*. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1889.
- Mlinarič, Jože, Franciškanski samostan od ustanovitve okoli leta 1240 do preselitve leta 1784. *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc). Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 81–148.
- Mlinarič, Jože, Il contributo spirituale ed economico dei benedettini nella Slovenia nord-orientale. *Il monachesimo benedettino in Friuli in età patriarcale* (ur. Cesare Scaloni). Udine: Forum, 2002, str. 291–304.
- Mlinarič, Jože, *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.
- Mlinarič, Jože, *Kartuzija Pleterje 1403–1595*. Pleterje: Kartuzija, 1982.
- Mlinarič, Jože, *Kartuziji Žiže in Jurklošter*. Maribor: Obzorja, 1991.
- Mlinarič, Jože, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.
- Mlinarič, Jože, *Malteški viteški red na Slovenskem s poudarkom na malteški postojanki (komendi) v Melju pri Mariboru od 13. stoletja do začetka 19. stoletja*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008.
- Mlinarič, Jože, *Marenberški dominikanski samostan*. Celje: Mohorjeva družba, 1997.
- Mlinarič, Jože, *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.
- Mlinarič, Jože, *Studeniški dominikanski samostan ok. 1245–1782*. Celje: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Mlinarič, Jože, *Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800. Minoritski samostan na Ptuj 1239–1989* (ur. Jože Mlinarič, Marjan Vogrin). Ptuj [i. e.] Celje: Mohorjeva družba, 1989, str. 47–148.
- Mlinarič, Jože in Curk, Jože, *Dominikanski samostan na Ptuj*. Ptuj: Zgodovinski arhiv, 2009.
- O'Malley, John W., *Prvi jezuiti*. Ljubljana: Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, Župnijski zavod Dravlje, 2010.
- Ožinger, Anton, *Cerkvene razmere na slovenskem Štajerskem v času goriškega nadškofa Karla Mihaela Attems (1750–1774) v luči njegovih vizitacij* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1993.
- Rainer, Johann, Die Entwicklung der Diözesaneinteilung Innerösterreichs. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628* (ur. France M. Dolinar idr.). Klagenfurt – Ljubljana – Wien: Hermagoras = Mohorjeva; Graz – Wien – Köln: Styria, 1994, str. 267–278.
- Rajšp, Vincenc, Jakob Schell pl. Schellenburg in Anna Katarina Hofstätter Schellenburg. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti*. Ljubljana: Družina, 2002, str. 21–32.
- Rajšp, Vincenc, Jožefinizem in jožefinske reforme na Slovenskem. *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja, 2011 [Elektronska izdaja], str. 75–81.
- Rajšp, Vincenc, Ukinitve jezuitskega reda na Slovenskem. *Jezuiti na Slovenskem. Zbornik simpozija*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 255–274.
- Rajšp, Vincenc, Verski sklad. *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999, str. 217–228.
- Reinalter, Helmut, Aufgeklärter Absolutismus und Josephinismus. *Der Josephinismus. Bedeutung, Einflüsse und Wirkungen* (ur. Helmut Reinalter). Frankfurt am Main [etc.]: Lang, 1993, str. 11–21.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, zv. 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963 (ponatis Ljubljana: Delavska enotnost, 1988).

- Sekulić, Ante, *Olimje v XVII. in XVIII. stoletju*. Podsreda: Zavod Spominski park Trebče, 1993.
- Seražin, Helena, Samostanska cerkev na Kostanjevici pri Novi Gorici. *Acta historiae artis Slovenica*, 5, 2000, str. 67–81.
- Shedel, James, Cesarski nauk o državi. Trije cesarji in »iskanje sreče«. *Zgodovinski časopis*, 66, 2012, št. 3/4, str. 344–360.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt, Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Smole, Majda, *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747. Cerkvene zadeve*, zv. 1–6. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1985–1997.
- Srbik, Heinrich, *Die Beziehungen von Staat und Kirche in Österreich während des Mittelalters*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1904 (ponatis 2010).
- Škafar, Gregor, *Župnija Turnišče v šestdesetih letih 17. stoletja* (diplomska naloga). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2010 [<http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:964>].
- Škafar, Vinko, Prispevek radgonskih kapucinov k ohranjanju slovenščine v 17. in 18. stoletju. *Zbornik soboškega muzeja*, 7, 2003, str. 17–51.
- Škofljanec, Jože, Kolektura v hrvaško-kranjski frančiškanski provinci. *Tkivo kulture. Zbornik Franje Emanuela Hoška* (ur. Nela Veronika Gašpar). Zagreb: Krščanska sadašnjost; Rijeka: Teologija u Rijeci, 2006, str. 139–154.
- Škofljanec, Jože, *Observanti province sv. Križa in slovenske pokrajine od konca 15. do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2008.
- Volčjak, Jure, Bela krajina v vizitacijskih zapisnikih goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1752–1774). *Kronika*, 58, 2010, št. 3, str. 729–752.
- Volčjak, Jure, *Cerkev na Kranjskem pod goriško nadškofijo v času Karla Mihaela Attemsa* (doktorska disertacija). Ljubljana: Oddelek za zgodovino FF, 2014.
- Volčjak, Jure, Das Dominikanerinnenkloster Velesovo/ Michelstetten im Laufe seines Bestehens. *Bettelorden in Mitteleuropa Geschichte, Kunst, Spiritualität*. St. Pölten: DASP, 2008, str. 211–232.
- Volčjak, Jure, Dušni pastirji v Beli krajini med letoma 1753 in 1771. *Kronika*, 58, 2010, št. 3, str. 753–764.
- Volčjak, Jure, Župnija Preserje od cerkniške podružnice do samostojne župnije. *Župnija Preserje skozi čas*. Preserje: Župnija, 2011, str. 111–126.
- Vrhovnik, Ivan, *Zatrte nekdanje cerkve in kapele ljubljanske*. Ljubljana: 1978 [prepis iz »Danice«, l. 1903–05, in iz »Kronike«, l. 1934, str. 139 in 237].
- Wolf, Adam, *Die Aufhebung der Klöster in Innerösterreich 1782–1790. Ein Beitrag zur Geschichte Kaiser Joseph's II.* Wien: W. Braumüller, 1871 (ponatis 1971) [<https://archive.org/details/dieaufhebungderk00wolf>].
- Zakonik cerkvenega prava*. Ljubljana: Ljudska pravica, 1983 (1. ponatis 1999, 2. ponatis 2006).
- Žitko, Salvator, Vloga in pomen Collegia dei nobili v Kopru. *Acta Histriae*, 3, 1994 str. 123–132.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do Tridentinskega koncila* (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 22). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2000.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, Odsevi habsburško-beneških odnosov v Cerкви zgodnjega novega veka na Slovenskem. *Arhivi*, 34, 2011, št. 2, str. 319–327.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, Vzroki in okoliščine ustanovitve ljubljanske škofije ter oblikovanje njenega ozemlja. *Ljubljanska škofija, 550 let* (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Nadškofija, 2011, str. 7–26.

SUMMARY

Monasticism in the Slovene Ethnic Territory in Early Modern Times

Lilijana Žnidaršič Golec

The most noticeable feature of the Catholic monasticism in Early Modern Times is linked to the question of definition of monasticism. As early as in the Late Middle Ages under the influence of reform movements, communities that cannot be defined as monastic in the narrow sense spread out. Their members were not bound by solemn (public) vows of chastity, poverty and obedience, they were without *regula* or rules confirmed by the pope, and did not form a part of a hierarchically structured network. Despite initially different plans of the Church's top leaders, diversity of forms and vocations remained an important characteristic of monasticism also in the period following the Council of Trent (1545–1563).

Monastic life in the Slovene ethnic territory started to bloom once again in the first decades of the 17th century after decades of crisis due to Ottoman devastations, Protestantism and other difficulties. In the uncertain 16th century, two new branches of the order of Friars Minor consolidated, i.e. Franciscans and Capuchins, that for the most part of Early Modern Times outnumbered and wielded greater influence than the (original) branch of Minorites as well as many other religious communities. The most important order in the Slovene ethnic territory in several respects became the Jesuits with colleges and the so-called higher studies in each provincial capital of the Habsburg Inner Austria. The situation differed significantly in the cities of present-day Slovene Istria under the Venetian rule, where the Jesuits did not have a post and where the Somascans attended to the higher education and later on the Piarists (in Koper). Pastoral care of pilgrims in the atmosphere of the Baroque Catholicity was provided by the barefooted Carmelites at Kostanjevica pri Gorici, the Paulines at Olimje, the Augustinian Eremites at Sv. Trojica in Slovenske gorice, who were willingly visited also by believers from the Hungarian Prekmurje region. Among the new women's communities that left their mark were the Ursulines, who settled in Ljubljana at the beginning of the 18th century and due to successful teaching of girls and young women managed to avoid dissolution of the monasteries under Joseph II (1780–1790). On the other hand, the dissolution befell the Celestines and their »external« school for girls in Maribor. With the exception of the Carthusians at Pleterje and Jurklošter and partly the Augustine Eremites in Ljubljana, old and slightly less old medieval societies managed to recover following the crisis-ridden 16th century: the Carthusians at Žiče and Bistra, the Cistercians at Stična and Kostanjevica, the Minorites in Maribor, Ptuj, Celje and Piran, the Hospitallers at Melje near Maribor, Polzela and Komenda in Upper Carniola, the Teutonic Knights of the Cross at Velika Nedelja, Ormož and in White Carniola, the Dominicans in Ptuj, Piran and at Novi Klošter near Celje, the Servites in Koper. Until the dissolutions in the eighties of the 18th century, Dominican sisters were active at Velesovo, Studenice and Marenberg (Radlje ob Dravi) and the Clarisses at Mekinje, in Škofja Loka and Koper. The new Clarissine convent in Ljubljana, which was founded in the second half of the 17th century, was at the same time the first convent in the then-current capital of Carniola. In some areas, monasteries nowadays located outside Slovene borders retained a considerable degree of influence: in the Drava valley and in a large part of the region Slovenske gorice the Benedictine abbeys in St. Paul in the Lavant valley (Sl. Šentpavel v Labotski dolini) and in Admont, and in the Gorizia Hills and in the central Soča valley the commendatory abbey with Dominicans in Rosazzo (Sl. Rozač). For the population of upper Prekmurje, the Capuchins in Radgona played an important role and from the mid-18th century onwards the newly revived Cistercian monastery in Szentgotthárd (Sl. Monošter).

If the Council of Trent did not uniform monastic institutions, it all the more attempted to strengthen monastic discipline. The Decree on monks and nuns (*Decretum de Regularibus et Monialium*) of 1563 ordered monastic superiors to devote all their attention to the question of fulfilment of duty both at general and provincial Chapters. The Council conferred more authority

on diocesan bishops (Ordinaries); new monastic posts could come to life in their dioceses only with their consent. Bishops were to keep a vigilant eye on nuns who were treated in a stricter manner than monks were by the Council. While in male societies they were to oversee their pastoral work, in nunneries they were by means of visitations also to see to it that nuns led praiseworthy lives and, in particular, that they observed the enclosure.

Ever since the forties of the 15th century, on behalf of the so-called *Obervogtei* and “*ius reformandi*” that was based on it, the Habsburg sovereign princes interfered with monasticism many a time. Princely visitations of monasteries were particularly topical in the period of the breakthrough of Protestantism. Inner Austrian archdukes wanted to prevent the financial decay of monastic houses in their lands. Among the motives stand out concerns regarding preservation of monasticism (and Catholicism), concerns over finances of the land or state – especially due to the monasteries’ inability to pay taxes on regular basis – and various projects that could be carried out by means of monastic property. Up to Charles VI (1711–1740), the sovereigns made use of monasteries in order to improve their finances indirectly by means of various taxes for anti-Ottoman and other wars or purposes. From the first decades of the 18th century onwards, the idea matured that the country that was in need of radical reforms ought to have monastic property at its direct disposal. Following the example of the fund that was formed after the dissolution of the Jesuit order in 1773, the decision prevailed that the income from the sale of property of posts that would be shut down was to be used to form a special fund. The bulk of the property of monasteries that were dissolved in the 1780s fell into the so-called religious fund, by means of which later on the state paid priests and their ecclesiastic assistants, but also former monks until their death. While sovereign princes interceded with the church authorities to grant or approve various rights to monasteries – including the so-called parish incorporations – Maria Theresa in 1740–1780 issued a series of decrees that brought considerable limitations to monasticism. Numerical and other limitations in the spirit of the so-called state churchdom (*Staatskirchentum*) were imposed also on monastic communities in the territory of Republic of Venice, in Koper, Izola and Piran.

With the introduction of restrictive measures, the rulers of the enlightened absolutism hoped to achieve mainly two things: limitation of the power and influence of Rome and acquisition of (financial) means for the implementation of a broader spectrum of reforms. Under Joseph II, the idea matured that merely orders and religious communities whose (male or female) members prioritise the education of the young, or care for the sick, preaching, hearing confessions and succouring the dying – in short, devote themselves to regular parish pastoral work were not to be suppressed. This is another reason why secular authorities found allies in many a bishop when making cuts in the monastic living. In the territory of present-day Slovenia, 24 monastic communities, including the colleges in Ljubljana and Maribor 26, were dissolved up to 1790.

Jezuiti Gruberji (Ob dvestoletnici obnove Družbe Jezusove leta 1814)

Stanislav Južnič

**UDK 271.5(497.4 Ljubljana):929 Gruber
JUŽNIČ Stanislav**, dr. zgodovinskih ved, ZDA
Oklahoma 73019-3106-Norman; SI-1336, Fara,
Kostel, stanislav.juznic@kostel.si

**Jezuiti Gruberji
(Ob dvestoletnici obnove Družbe Jezusove
leta 1814)**

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150),
št. 3–4, str. 332–351, cit. 51

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En.,
Sn., En.)

Po štirih desetletjih prepovedi je bila Družba Jezusova obnovljena. Levji del zaslug za njeno obnovo pripada generalu jezuitov Gabrijelu Gruberju in njegovim bratom. Čeprav jezuita Gabrijel in Tobija Gruber vsesplošne obnove svoje Družbe nista doživela, sta se zanjo prizadevala vse svoje dni, tako da sta mnogo prispevala k uspehu. Tobija je v začetku leta 1804 obnovil svoje prisege pri jezuitih, ki jih je vodil njegov brat general Gabrijel. Novi so podatke o sodelovanju med brati in njihovih družinskih razmerah v Ljubljani. Izpostavljenost je delo najmlajšega med brati Gruberji, ljubljanskega profesorja matematike Antona. Predstavljeno je življenje njihove matere in očima v ljubljanski vili Podrožnik.

Ključne besede: Ljubljana, Tobija Gruber, Gabrijel Gruber, vodne poti, obnova Družbe Jezusove.

Avtorski izvleček

**UDC 271.5(497.4 Ljubljana):929 Gruber
JUŽNIČ Stanislav**, PhD., USA Oklahoma
73019-3106-Norman; SI-1336, Fara, Kostel,
stanislav.juznic@kostel.si

**Jesuits Grubers
(On the bicentenary of restoration of
Society of Jesus 1814)**

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 332–351, 51 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

After four decades of suppression, the Jesuit Society was restored. The lion's share of credit claim General of Jesuits Gabriel Gruber and his younger brothers. Although the Jesuits Gabriel and Tobias Gruber did not live to witness the restoration of their Society, they worked for it all their lives with great success. Early in 1804, Tobias Gruber renewed his vows to the Jesuits under the leadership of his brother General Gabriel. This paper offers new data on collaboration between brothers Tobias and Gabriel. It focuses on their family circumstances in Ljubljana. For the first time in historiography the Ljubljana work of the youngest of Gruber brothers, the professor of mathematics Anton is put in the limelight. Additionally, the Ljubljana circumstances of their mother and stepfather in Villa Podrožnik are discussed.

Keywords: Ljubljana, Tobias Gruber, Gabriel Gruber, waterways, restoration of the Jesuit Society.

Author's Abstract

Uvod

Jezuiti Gruberji so bili bratje, in ne zgolj polbratje, kot je razvidno iz dunajskih krstnih in pogrebniških zapisov pri farni cerkvi sv. Mihaela. Vpliv bratov Gruber na kranjski vsakdan je bil tolikšen, da lahko zadnje tretjino 18. stoletja imenujemo kar dobo Gruberjev. Njihov pomen se je kmalu razširil zunaj kranjskih in celo izven habsburških meja; končno so odločilno pripomogli k obnovi Družbe Jezusove po vsem svetu, kar je bil vsaj do neke mere vseskozi poglavitni cilj njihovih dejanj in nehanj. Prepoved jezuitov leta 1773 je bila trn v peti tedaj še mladih bratov Gruber; vsaj za Gabrijela in Tobijo Gruberja je mogoče dokazati, da sta si nenehno prizadevala za obnovo jezuitov in ob nobeni preizkušnji nista odvrгла puške v koruzo.

Ni vedno najprijetneje biti mlajši brat, še posebej ne mlajši brat tako slovitega učenjaka in politika, kot je bil Gabrijel Gruber. Nič presenetljivega, da vemo danes razmeroma veliko o jezuitskem generalu Gabrijelu Gruberju, precej manj pa o njegovih treh bratih, ki so bili prav tako jezuiti. Pričujoči zapis poskuša to popraviti in opozoriti, da je ni bilo družine, ki bi si bila pridobila toliko zaslug za obnovo Družbe Jezusove, kot so bili prav Gruberji. Pri tem ne dajemo v ospredje zgolj njihovih ljubljanskih dejanj, saj bi to morda le zvenelo plehko. Res pa se večina rokopisov, ki jih to pot prvič predstavljamo javnosti, tiče delovanja Gruberjev v Ljubljani in v Pragi. Med ljubljanskimi dokumenti velja izpostaviti dopise o novogradnjah in pouku Gabrijela Gruberja v NŠAL, sicer znane, a manj preučene zapise o nakupu in prodaji Gruberjeve vile Področnik, zapise o šolniških dejanjih Antona Gruberja v ZAL in ARS, predvsem pa zapuščinski inventar njegove matere in testament njegovega očima v ARS. Zelo pomembno se zdi prijateljsko pismo, ki ga je Gabrijelu Gruberju kmalu po njegovem prihodu v Ljubljano pisal njegov done davni graški profesor Poda in je v ARS označeno s Podovim priimkom, popačenim do nerazpoznavnosti. Gabrijel Gruber je bil seveda član kranjske Družbe za poljedelstvo in koristne spretnosti, med člani pa sta bila tudi njegov brat Tobija in njun oči. Pisma najmlajšega med brati Gruberji, ljubljanskega visokošolskega profesorja matematike Antona, naslovljena na Jožefa Kalasanca barona Erberga, so bila v preteklosti pripisovana kar Gabrijelu Gruberju. In nazadnje, a ne najmanj pomembno, prvič predstavljamo pisma, ki jih je vodilni praški znanstvenik Tobija Gruber pisal svojim plemiškim sodelavcem. S tem se izognemo dosedanjim pomotam, ki so domala vsa dejanja bratov pripisovala zgolj Gabrijelu tako zelo, da so obstajali celo dvomi o Tobijevem avtorstvu hidrografskih pisem iz Kranjske, ki jih je objavil leta 1781.

General Gabrijel Gruber

Gabrijel Gruber je v Ljubljani delal domala 17 let; marsikaj govori v prid domnevi, da je bil že pri nas določen za voditelja obnove jezuitov, ki se mu je v resnici nadvse posrečila s poznejšega generalskega položaja v Rusiji. Eden od dokazov za zgodnje načrtovanje Gabrijelovega vodstvenega položaja so njegove zadnje zaobljube jezuitskemu redu v Ljubljani, ki jih je opravil po papeževi prepovedi reda, vendar pred ukazom cesarice, ki ga je nato ljubljanskim jezuitom dal prebrati škof Karl Herberstein. Priseči prepovedani skupnosti bi bilo seveda brez haska, če si priseženi ne bi zatrdno obetal, da bo znal prepoved dovolj hitro ovreči. V resnici je obnova trajala štiri desetletja, vsaj srednji dve med njimi pod Gabrijelovim vodstvom.

Drugi dokaz, da so jezuiti Gabrijela že zelo zgodaj namenili za svojega bodočega voditelja, je nedavno odkrito prijazno pismo, ki mu ga je poslal »najboljši prijatelj« *Nikolaus Poda von Neuhaus (Boda(nus), *4. 10. 1723 Dunaj; SJ 22. 1. 1740 Dunaj; †29. 4. 1798 Dunaj) takoj po Gabrijelovi namestitvi v Ljubljani. Poda je bil od leta 1743 do 1746 v Celovcu študent filozofije, nato pa je med letoma 1748 in 1749 na Dunaju ponavljal snov s študenti matematike. Leta 1754/55 in 1755/56 je bil v Celovcu profesor matematike, enako pa je počel leta 1756/57 v Linzu in med letoma 1757/58–1765 v Gradcu, kjer je bil obenem še prefekt muzeja matematike in astronomskih opazovanj; med njegovimi študenti sta bila Gabrijel in Tobija. Med letoma 1766–1771 je bil v Schemnitzu (Banská Štiavnica) profesor mehanike in hidravlike; od tam je pisal Gabrijelu v Ljubljano. Med letoma 1772–1773 je bival v Traunkirchenu v Zgornji Avstriji kot “znamenit mehanik”,¹ nato pa je postal spovednik cesarja Leopolda II.; zato ni več objavljaj pod svojim imenom, temveč skupaj z Bornom pod psevdonimom Physiophilus. Pod tem skrivnim imenom so bila njuna šaljiva dela prevedena tudi v angleščino. Scopoli in Poda sta sodelovala s Karlom Ehrenbertom baronom Mollom,² ki je bil blizu tudi Gruberjevemu sovražniku Hacquetu. S položaja cesarjevega spovednika in vplivnega prostozidarja je bil Poda dragocena pomoč tako Tobiji Gruberju v Pragi kot Gabrijelu v Rusiji; podobno pomemben je bil Avguštinov brat jezuit Vajkard Hallerstein kot dolgoletni spovednik strica Leopolda II. v Bruslju.*

Gabrijel Gruber je prispel v Ljubljano zgodaj junija 1768 slabo leto pred Podovim pismom, ki ga je že naslavljal s pomembnimi funkcijami cesarskega komerčnega svetnika; Gabrijel Gruber je bil cesarsko kraljevi broderski svetnik (svetovalec) poltretje leto od 8. 4. 1775 oziroma po podelitvi naslova dne 3. 5. 1775. Tudi Elizabeta pl. Francolsperg, rojena Lazzarini, je G. Gruberja naslavljala kot svetnika (Rath). Poda je opisal Bornov naravoslovni muzej v Banski Štiavnici dobro leto, preden je Born odšel v Prago dne 7. 9. 1770. Najprej je opisal Terezijansko zbirko in muzej Josepha Franza z vsemi mehanskimi stroji in laboratorijem. Tam je Born tri leta razvijal naravoslovni kabinet z dotacijami 2000 fl; pri muzejskem

¹ Fischer, *Jesuiten-Mathematiker*, str. 192; Lukács, *Catalogus generalis*, 1: 108–109.

² Poda, Born, *John Physiophilus's Specimen*; Speta, *Entomologen*, str. 567–568.

delu mu je pomagal študent medicine Helbling. Georg Sebastian Helbling von Hirzenfeld (*1751; †1782) je zaslovel z raziskovanjem školjk. Študiral je humanistiko in filozofijo v Gradcu pri Leopoldu Biwaldu in Dürnbergerju, nato pa botaniko in kemijo pri Nikolausu Josephu baronu Jacquinu na Dunaju. Leta 1776 je spremljal Borna na potovanju po Ogrski, Banatu in Sedmograškem, kjer je bil tisti čas Tobija Gruber. Leta 1780 je postal javni profesor botanike in kemije na mantovski univerzi, ki se je nato preselila v Pavio. Leta 1781 je po naročilu milanskih oblasti prepotoval Lombardijo, da bi utemeljil naravoslovno zbirko; objavljaj je predvsem v Bornovem praškem glasilu.

V istem času kot Poda je G. Gruberju pisala tudi Elizabeta pl. Francolsperg, rojena Lazzarini (Frankolsperg, *1723; †18. 2. 1791 fara sv. Janeza Evangelista v Krškem). Njen mož Giusto Francolsperg je bil leta 1756 prisednik tržaške *Tribunale Mercantile di seconda istanza* pod predsedstvom Nicola grofa de Hamiltona (*1715; †1769) skupaj s tremi drugimi prisedniki. V 60. letih 18. stoletja so ga zaprli zaradi domnevnih poneverb kot blagajnika zastavljalnice v Trstu po treh letih poroke z Elizabeto; bil je že 12 let pod ključem v času njene prošnje za Gruberjevo posredovanje pri cesarici.³

Slovensko-češki znanstvenik Tobija Gruber

Tobija Gruber se je kot jezuit razvijal podobno kot štiri leta starejši brat Gabrijel do prepovedi Družbe Jezusove. Po prepovedi je poleti 1774 prevzel nedeljska in praznična predavanja mehanike Gabrijelovega sodelavca Josepha Walcherja (*1718 Linz; SJ 1737; †1803 Gutta) na Dunajski univerzi, nato pa je postal navigacijski direktor temišvarskega Banata. Ko je dunajsko upravo le-tega nadomestila ogrska, se je za nekaj let preselil k bratoma in materi v Ljubljano. Na Kranjskem in sosednjem Beneškem si je utrdil zdravje, obenem pa je opravil temeljne raziskave krasa, ki jih je objavil takoj po preselitvi v Prago v pismih Bornu leta 1781 in v njihovih dvakratnih nadaljevanjih, ki so bila tudi odmev na kritike Vincenta Struppja.⁴ Obenem je objavil svoje izkušnje ob navodilih za geodetske meritve rečnih tokov.

Ob ogledih Cerkniškega jezera je Tobija Gruber nad njegovo površino opazil fata morgano. Odkritje ga je tako privabilo, da je kot prvi na svetu postavil laboratorijski poskus za preučevanje fata morgane,⁵ kar je njegovim poznejšim objavam prineslo precejšen odmev po svetu, saj ga je med drugim navajal Alexander Humboldt.

Kot fizika je Tobijo Gruberja privlekel predvsem problem tvorbe ledu na ventilu rudniške črpalke v Schemnitzah (Banská Štiavnica), ki sta ga opisala že Tobijeva učitelja Scherffer in Poda,⁶ oba zagovornika Boškovičevih naukov; črpalke je sestavil starejši brat vodilnega dunajskega jezuita astronoma Maximiliana

³ Schiviz, *Der Adel*, str. 303; AS 875, osebni fondi Gruber Gabrijel, prvo pismo; Mainati, *Croniche*, str. 275.

⁴ Struppi, *Auf Herrn Tobias Grubers*; Gruber, Briefe.

⁵ Gruber, Ueber die Strahlenbrechung.

⁶ Poda, *Berechnung der Luftmaschine*; Poda, *Kurzgefasste Beschreibung*.

Hella, ki se je pozneje pridružil obnovljenim jezuitom generala Gabrijela Gruberja. Tobija je svoja raziskovanja razredčenih plinov začel objavljati leta 1788, ko se je iz Prage preselil na dolgoletno urejevanje toplic v Franzensbadu (Františkovy Lázně); tam je preiskoval vsebnost plinov v mineralni vodi.

Tobija Gruber je nasprotoval razlagam Erazma Darwina o razširjanju plina, ki naj bi vedno pobiral toploto iz okolice; Gruber se je namreč tesneje od Darwina oprijel nove teorije kalorika in je menil, da sam tok kalorika vpliva na okolico.⁷ Tedanje švicarsko-nemške razlage adiabatnih pojavov so si bile pogosto v laseh z britanskimi mnenji; le-ta so se kovala predvsem na sestankih Mesečeve Družbe v Birminghamu, katere vidna člana sta bila tako Darwin kot James Watt in Joseph Priestley. Številni člani Mesečeve družbe niso podpirali le ameriške revolucije, temveč tudi francosko, ki jezuitu Tobiji Gruberju gotovo ni bila po godu; kot vedno, so se znanstvena verovanja prepletala s političnimi. Darwin in Jean-André De Luc sta med prvimi spoznala, da adiabatne pojave povzročata stiskanje zraka, in ne polnjenje vakuumu; spoznanje je bilo podobno stoletje starejšemu preobratu Galileja ali Blaisa Pascala, ki sta dognala, da se narava ne boji vakuumu, temveč obstojnost vakuumu ovira velikanski tlak ozračja nad nami. Darwin in De Luc se zato za razliko od Gruberja nista preveč navduševala nad vakuumski poskusi, čeravno je Gruber po drugi strani hvalil Darwinovo duhovitost in pogosto citiral De Lucove dosežke tudi v nasprotju z Lambertovimi meritvami raztezanja zraka. Tedanji raziskovalci so potrebovali adiabatne pojave predvsem za razlago vremenskih sprememb. Med Gruberjevimi poglobitnimi viri so bile meritve njegovega profesorja Korošca Josepha edlerja Herberta (*1725; †1794). T. Gruber je svoj študij plinov in njihovih specifičnih toplot v večletnih raziskavah razširil s poskusi v vakuumu, zaslovel pa je predvsem s sestavljanjem izjemno natančnih prenosnih naprav za merjenje tlaka, temperature, vlažnosti, kotov in vrelišča vode. Veliko sudetskih in drugih hribov je premeril sam med znanstvenimi pohodi s sodelavci, njegove naprave pa so s pridom uporabljali še desetletje po njegovi smrti.

Tobija Gruber je v teoriji elektrike nadaljeval ideje starejšega praškega jezuita Steplinga, ki so bile kritične do enofluidne teorije Boškovića, Boškovičevega in E. Darwinovega prijatelja prostožidarja Benjamina Franklina, Buffona ali Boškovičevega poznejšega sovražnika materialista Priesleyja; Stepling je do neke mere podpiral dvofluidno teorijo Jean-Antoina Nolleta in njegovega varovanca Mathurina Jacquesa Brissona, ki je kmalu izpadla iz glavnega toka razvoja fizike. Gruber se resda ni izrecno opredelil za nobeno stran, saj je menil, da število električnih fluidov ne vpliva na njegovo teorijo. Gruber je poznal in cenil Voltove raziskave plinov in megle, čeravno za razliko od svojega praškega prijatelja in osebnega zdravnika Jana Mayerja (*1754; †1807) ni javno posegel v Voltov prepir z Galvanijem; Mayer je seveda podpiral Volto. Gruber si je sposodil Franklinove domislice o tetraedrični obliki atomov, magnetizem pa je imel za pomemben del ozračja v povezavi z elektriko, ki jo prevajajo oblaki; Franklinove domislice o plinih so po Gruberjevem mnenju podpirali poskusi Saussura, ki ga je Gruber izjemno

⁷ Gruber, Bemerkungen; Darwin, Frigoric Experiments.

cenil. Svetlobo je imel za podobno kaloriku, čeprav je za razliko od njega vidna; atmosferski zrak naj bi prevajal vse te fluide brez medsebojno odbojnih delcev, pri tem pa je kalorik preprečeval ponovno združevanje segrete težnostne snovi. Ti in mnogi drugi fluidi, vključno s povzročitelji gnitja, kristalizacije ali izparevanja, naj bi imeli veliko manjšo težo od navadne snovi; zato bi jih lahko stehali le s posebno natančnimi napravami. Toplota, elektrika in planetarni vplivi naj bi povzročali tudi vulkane in potrese. Gruberja je zanimalo gibanje kometov brez upora in je njihove repe primerjal s severnim sijem, gotovo po vzoru laponskih raziskav jezuita Maximiliana Hella iz leta 1769/70.

V Pragi je Tobija Gruber kmalu postal vodilni učenjak in umetniški strokovnjak, tako da so mu poverili vodenje Češke znanstvene družbe (Česká Společnost Nauk), takoj ko si je le-ta pridobila vladarjevo pokroviteljstvo. Za krmilo so ga postavili še dvakrat in mu obenem prepustili še tajništvo matematično-naravoslovnega razreda družbe; na stara leta je postal tajnik celotne družbe, ki je prednik današnje Češke akademije znanosti.

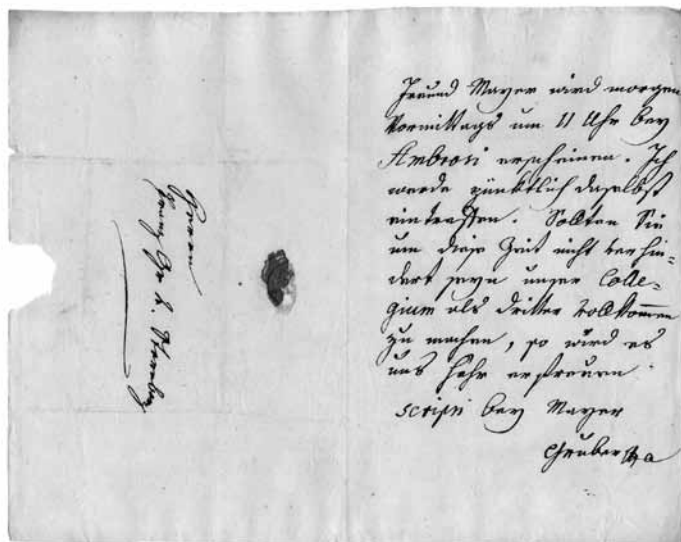
Kot direktor kameralnih posestev na Češkem je Tobija Gruber najprej nekaj let kot arhitekt in naravoslovec preučeval vrelce zdravilne vode v Franzensbadu (Františkovy Lázně), od koder so vodo izvažali po vsej Evropi; svojo ureditev tamkajšnjih parkov je Tobija Gruber uspešno predložil novemu vladarju Francu I. spomladi 1793 in je še danes predmet občudovanja.

Po vrnitvi v Prago je Tobija Gruber postal stalni družabnik organizatorja razsvetljenskih praških družb Frančiška grofa Sternberga (Josef Adam Johann Manderscheid, *1763 Praga; †1830) in začetnika slavističnih študij Josefa Dobrovskega, ki je prijateljaval tudi z Jernejem Kopitarjem. Po nalogu Frančiška grofa Sternberga je Tobija Gruber zadnja leta življenja posvetil predvsem nabavam umetnin in starinskih kovancev za novo praško galerijo; zato je pogosto bival na Dunaju, pravzaprav predvsem v tamkajšnjih galerijah.

Dne 7. 4. 1796 je Tobija poročal F. Sternbergu o Rembrandtovi sliki v dunajskem Schönburgu. 3. 11. 1797 je Tobija pisal F. Sternbergu v praški grad Bubeneč (Bubeneč) o svoji nedavni bolezni, ki jo je zdravil prijatelj dr. J. Mayer. Pripovedoval je o svojem nadrejenem Františku Antonínu Hergetu (*1741; †1800),⁸ profesorju s praškega Inženirskega inštituta (*České stavovské inženýrské školy v Praze*), ki je kot profesor matematike na Filozofski fakulteti slovel po predavanjih o uporabni matematiki; njegov študent in naslednik je bil Tobijev prijatelj František Joseph Gerstner. Tobija je znova omenil Hergeta 13. 11. 1797 in na začetku pisma, datiranega 19. 5. 1800, nekaj tednov pred Hergetovo smrtjo.

12. 8. 1798 je Tobija ponovno z Dunaja poročal o Rembrandtovem Samsonu in načrtovalcu ljubljanske stolnice Andreasu Pozzu. Na predzadnji strani je T. Gruber komentiral svoj celodnevni obisk pri Janezu Filipu grofu Kobencu (*1741 Ljubljana; †1810) na danes dunajskem griču Kallenberg, kjer je Kobencl v podeželski hiši gostil svojega varovanca slikarja Franca Kavčiča (Caucig, *1755 Gorica; †1818

⁸ Archiv Národního Muzea, Praha, ŠM, k64.

Sl. 1 - Delno poškodovani pečat Tobije Gruberja nad naslovom Franza Sternberga v pismu, datiranim 15. marca nedoločenege leta, s povzetkom poročila prijatelja zdravnika Jana Mayerja (*1754 Praga; †1807) o sestanku pri Ambrosiju ob 11. uri dopoldan. Napovedal je, da v tistem času ne bo še sklical kolegija Česke znanstvene družbe (Archiv Národního Muzea, Praha, Šternberk-Manderscheid Fond (ŠM) k64). Najbrž je šlo za češkega slikarja historičnih tematik Wenzela Bernarda Ambrozija (*1723 Kuttentberg; †1806), dvornega slikarja Marije Terezije, čislane tudi pod Jožefom II.

Dunaj); za kakšen dan se jima je občasno pridružil še Gruber.⁹ Večino pisem F. Sternbergu je Tobija pisal iz Franzensbada, Dunaja ali Prage. Dve pismi oktobra in novembra 1801 in sedem drugih julija–septembra 1805 je zapisal na Dunaju med ogledovanjem umetnin Rubensa in profesorja *Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste* pod varstvom Janeza Filipa Kobencla, Franca Cauciga. T. Gruber je opisal Caucigovo umetnino *Demetrios Poliorketes s flavtistko Lamijo in prijateljico hetero Demo*, ki je danes v ljubljanski Narodni galeriji; T. Gruber je nameraval pripeljati Caucigove slike v Prago. Sodelavec T. Gruberja Johann Martin Fischer (*1740; †1820) je bil profesor anatomije (1786), Caucig pa je bil profesor risanja (1799) na dunajski *Akademie der bildenden Künste*; Fischer je tam postal direktor (1815), po njegovi smrti pa ga je zamenjal Caucig.

Družba patriotskih prijateljev umetnosti (*Gessellschaft der patriotische Kunstfreunde*) je imela svoje prvo srečanje v praški Mali Strani dne 5. 2. 1796. F. Sternberg, Friedrich Nostitz, Charles Clam-Martinitz, Tobija Gruber, Franz Wrtba in Josef Čejka so se udeležili ustanovnega srečanja. F. Sternberg je postal prvi predsednik *Gessellschaft der patriotische Kunstfreunde* do leta 1802, priskrbel pa je tudi gmotno kritje podviga. Med svojim predsednikovanjem je dal odpreti

⁹ Archiv Národního Muzea, Praha, ŠM k64 pismo 24. 6. 1799; Bright, *Travels*, str. 55–57, 78.

Galerijo risb leta 1800. Namen Družbe je bil pridobiti nazaj prvenstvo, ki ga je praška umetnost imela v času cesarja Rudolfa II., in ustaviti odhajanje umetnikov in umetnin iz Češke.¹⁰

Tobija se je izkazal kot pravi umetnik v izdelovanju znanstvenih merilnih naprav. 31. 10. 1790 se je bratranec F. Sternberga Joachim Sternberg (*1754/5 Praga; †1808) pridružil Francozu Jeanu Pierru Blanchardu pri poletu z balonom na segreti zrak v okolici Prage. Hudo neurje je kar za začetek odpihnilo večino skrbno zbranih merilnih naprav J. Sternberga; med prisilnim pristankom je J. Sternberga oblila kri. Sklenil je, da se bo v prihodnje znanstveno udeleževal na tleh, in ne več v zraku. Bil je član *Česká Společnost Nauk* in *Regensburgische Botanische Gesellschaft*, ustanovljene 14. 5. 1790. Joachim von Sternberg je 26. 3. 1793 opisal svoje peterburško srečanje z bratrancem Janeza Filipa ambasadorjem Ludvikom Kobenclo (Johann, *1753 Bruselj; †1809) in Lordom Jamesom Macartneyem; Lord je potoval na pogajanja s kitajskim cesarjem.¹¹ Joachim je debatiral s konferenčnim tajnikom akademije Leonhardovim sinom Johanom Albrechtom Eulerjem (*1734; †1800) in z akademikom astronomom Friedrichom Theodorjem Shubertom (*1758; †1825)¹² o uporabi naprav Tobije Gruberja za skandinavske meteorološke meritve. S pomočjo kuhalnika T. Gruberja je Joachim določal vrelišče vode severno od Hamburga, navajal pa je zapise iz Tobijevega potopisa.¹³ Joachimov brat Caspar Maria Sternberg (*1761; †1838) je skupaj s Tobijevim prijateljem Franzem Sternberg-Manderscheidom soustanovil *Vaterländischen Museum* v Pragi leta 1821, po letu 1820 pa si je dopisoval z Goethejem.

Eulerjev in Shubertov ogled Tobijevih merilnih naprav je zgladil pot za podobne izume Tobijevega brata Gabrijela pri peterburški akademiji. G. Gruberjev pomočnik v Polocku, mehanik, kovač in urar Bavarec Shopfer,¹⁴ je sestavil mehanske mline in napravo za rezanje sukna. Izum so prvič uspešno uporabili v jezuitski tovarni v Polocku; nato so ga kazali v Sankt Peterburgu in v Moskvi. O novi napravi je Peter Aleksevič von der Palen (Pahlen, *1745; †1826) poročal carju.¹⁵ Junija 1799 je Gruber ob obisku v Sankt Peterburgu predstavil v prostorih Akademije¹⁶ nekaj svojih izumov, med njimi znova škarje za striženje tankega sukna, razne črpalke in kipe. Izumi so napravili velik vtis. Pozornost je vzbudil tudi sam Gruber, ki je ob tej priložnosti znova srečal Carja po povabilu v Zimski dvorec leta 1789 po kaligrafskem opisu predloga Franciscusa Xaveriusa Kareua (Karü, *1731; †1802) za predstavitev jezuitske mehanike Peterburški akademiji; v Zimski dvorec se je odpravil v družbi J. Benislavskega, ki je leta 1800 postal ruski katoliški metropolit.¹⁷ Za Gruberjevo delo v hidrodinamiki sta se zanimala

¹⁰ Kueger, Czech, str. 120–121, 138–139, 249; Archiv Národního Muzea, Praga, ŠM, k64.

¹¹ Sternberg, Abhandlungen, str. 52.

¹² sic!

¹³ Sternberg, Aus einem Schreiben, 3: str. 407, 4: str. 2, 10; Gruber, Briefe, str. 199.

¹⁴ Franciszek Ksaver Shopfer (Schoepfer, *1761; †1808 (Grzebien, *Encyklopedia*)).

¹⁵ Zalenski, *Les Jésuites*, str. 73.

¹⁶ Med letoma 1743 in 1803 se je imenovala Imper. Akademija nauk i hudožestv.

¹⁷ Čurkina, Jezuit Gabriel Gruber, str. 107; Inglot, *La Compagnia*, str. 98, 149; Moroškin, *Jezuiti v Rossii*, 1: 370; Zajc, Gabriel Gruber, str. 17.

akademika profesorja matematike Semen Emeljanovič Gurev in Semen Kirilovič Kotelnikov. Gurev je leta 1792 študiral hidravliko v Angliji, Kotelnikov pa je med letoma 1751 in 1752 študiral pri Abrahamu Gotthelfu Kästnerju v Leipzigu in sodeloval pri prekopu Volga-Don. Podobno je Gruber med deli na ljubljanskem prekopu uporabljal Kästnerjeve učbenike.

T. Gruber je 6. 8. 1795 v Pragi izpostavil svoj termometer in barometer v pismu Ferencu grofu Széchényi (*1754 Fertőszéplak; †1820 Dunaj), ustanovitelju Ogrske narodne knjižnice in Narodnega muzeja v Budimpešti. Gruber je v tistih dneh pričakoval obisk Ferenca in njegove soproge v Pragi. Navajal je pismo Bohuslavu baronu Hasištejnský Lobkowitzu z dne 30. 7. 1795, Johanna Rudolfa grofa Czernina von Chudenitza (*1757; †1845), Sternberga, zdravnika Jana Mayerja, generala Františka Josefa Kinskýa in Abbé Giblinga (Josef Kiblin).¹⁸

Hitro napredovanje po praških družabnih lestvicah je Tobiji Gruberju v veliki meri omogočilo članstvo v tamkajšnji prostozidarski loži, ki je družila večino čeških veljakov tistih dni; obiskoval jo je tudi Mozart, katerega glasba je bila v Pragi še posebej priljubljena. Prostozidar Tobija je uspešno pomagal svojemu bratu Gabrijelu Gruberju, ki je v Rusiji vodil znanstvena, šolska in diplomatska prizadevanja za obnovitev Družbe Jezusove. Kot pri številnih drugih sodobnikih prostozidarstvo Tobije Gruberja nikakor ni bilo v napoto njegovi ljubezni do jezuitov. Čim so Gabrijelova prizadevanja to omogočila, je zgodaj leta 1804 obnovil svoje jezuitske prisege in pristopil k ruskim jezuitom svojega brata jezuitskega generala Gabrijela Gruberja, ki so tisti čas uspešno obnavljali prisege jezuitov na Dunaju, v Angliji, Ameriki in na Kitajskem. Tobija in Gabrijel Gruber nista dočakala uradne vsesplošne obnove Družbe Jezusove leta 1814, sta pa zanjo žrtvovala veliko.

Matematik Anton Gruber

Anton je bil najmlajši med brati Gruber; zato ga je prepoved jezuitov leta 1773 najbolj prizadela sredi študentskih let. Položaj je rešil brat Gabrijel, ki je Antona sprejel v svoj ljubljanski dom v Petermanovi hiši; Anton mu je pomagal pri zapletenih računih za ljubljanski prekop in navigacijsko direkcijo. V njunem gospodinjstvu sta živela še druga dva nekdanja jezuita, Gabrijelov navigacijski podravnatelj Jožef Maffei in pravkar leta 1773 nastavljeni ljubljanski profesor poljedelstva Joannes Nepomuk Giehl (Giell, *1734; †po 1786).¹⁹ Gostil ju je sloviti pridigar nekdanji jezuit Ludvik Dizma Peterman (*1721; †1798).

15. 1. 1773 je G. Gruber dobil 2000 gld za gradnjo šole za mehanične in hidravlične študije in je še istega leta začel zidati;²⁰ tako se je kmalu preselil v svojo palačo, čeprav je dobil kar nekaj polen pod noge. Dopis št. 30 z dne 24. 3. in 1. 4. 1775 v Ljubljani s podpisom deželnega glavarja Maria Jožefa grofa Auersperga

¹⁸ <http://www.mek.oszk.hu/01600/01644/01644.pdf>, str. 152–154, 213.

¹⁹ Lukács, *Catalogus generalis*, 1: 419.

²⁰ Pahor, Gabrijel Gruber, str. 13.

za Herbersteina obravnava Gruberjevo gradnjo stanovanja za nekdanje jezuite na prostorih nekdanjega kolegija pri sv. Jakobu. 2. 3. 1775 je Gruber sestavil in podpisal dopis o svoji novogradnji. Herberstein je menil, da je navigacijski direktor Gruber za profesorje in druge duhovnike načrtoval premajhne sobe v obliki celic (pod točko 3) na prostoru seminarja in nekdanjega jezuitskega kolegija pri cerkvi. Sobe ob popravljene cerkvi so bile primerne kvečjemu za redovnike, Bog ne daj kar za prepovedane jezuite.²¹

V času Gabrijelovih sporov glede prostorov v palači je Dunajčan Anton Gruber postal subdiakon leta 1775.²² Med njunimi domačimi podporniki je bila predvsem vplivna družina Erbergov z Dola ob Savi. Gabrijel je kot navigacijski direktor pisal graščaku Volfu Danijelu baronu Erbergu (*1713; †1783).²³ Erberg se je predhodno zanimal za svojo posest ob Savi pod Zalogom. 14. 10. 1773 je navigacijski direktor Gruber odgovoril takoj po prepovedi jezuitov in svojih končnih zaobljubah. Anton si je dopisoval z Erbergovim sinom-dedičem dunajskim študentom logike Jožefom Kalasancem Erbergom (*1771; †1843).²⁴ Anton je prijatelju Jožefu Kalasancu v Dol pošiljal bezeg, kaktuse, krizanteme, geranije, metuljnice, glicinije in druge rože, tudi s pomočjo “doktorja botanika Fábija”.²⁵ V času Ilirskih provinc je A. Gruber živel v Gradcu, kamor mu francoske oblasti celo leto niso hotele pošiljati ljubljanske pokojnine. Zato je prosil za posredovanje J. K. Erberga in njegovega svaka komornika Franza Josefa barona Kaisersteina (*1763), najeti pa je moral celo Zoisovega ljubljanskega odvetnika Maksimilijana (*1781; †1854), očeta poznejšega biografa Constantina von Wurzbacha Ritterja von Tannenberga (*1818; †1893).²⁶ Anton je bil z dvornim ukazom 24. 4. 1788 postavljen za profesorja matematike na obnovljenem filozofskem študiju v Ljubljani, kjer je bil Maksimilijan njegov študent. Tako je A. Gruber nadaljeval strokovno družinsko tradicijo. Anton je že 13 dni po smrti graškega profesorja nekdanjega jezuita Karla Taubeja (Taupe, *1726 Celovec; †8. 5. 1791),²⁷ ki je Antona učil leta 1769, poročal J. K. Erbergu o izpraznjeni graški katedri. A. Gruber je bil v dobrih odnosih s svojim predstojnikom na ljubljanskem liceju, profesorjem zgodovine Francem Ksaverjem Wildejem (*1753; †1828),²⁸ s katerim sta družno obiskovala J. K. Erberga v Dolu. Poleti je Anton Gruber rad hodil na Dunaj.²⁹ Najprej mu je nekdanji jezuit Inocent Taufferer priskrbel stanovanje na Glavnem trgu na drugem nadstropju hiše dedičev ljubljanskega zdravnika Janeza Krstnika Christiana (*1712;

²¹ Pod zadnjo točko 4 (NŠAL 177/16, Register Exhibition Protokolle der Verordnungen ab Anno 1742–1778, No. 30. Ljubljana 24. 3. 1775 – 1. 4. 1775 G. Gruberjev Ex-Jezuitski kolegij).

²² Volčjak, *Ordinacijska protokola*, str. 52, 86.

²³ AS 730 Dolski arhiv, fasc. 41, str. 945.

²⁴ Prvo pismo z dne 3. 8. 1788 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, folio 1332; Glonar, Gruber Gabrijel, 1: 163, 166; Umek, Erbergi, str. 139 (pomotoma G. Gruber)).

²⁵ Pisma 22. 8. 1796, 8. 9. 1792, 7. 10. 1811, 22. 2. 1811 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, folii 1356–1357, 1358–1359, 1384–1385, 1386, 1401–1402, 1405, 1426).

²⁶ Pismo 28. 11. 1810 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, folio 1377).

²⁷ Krones, *Die Geschichte*, str. 115, 590.

²⁸ Pismo 21. 5. 1791 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, folii 1343, 1421–1423).

²⁹ Pismo 26. 8. 1794 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1354).

†1785), kje si je uredil prijeten vrt, tako da si je cvetenje posameznih rož hodil ogledovati celo J. K. Erberg.³⁰ Leta 1795 je A. Gruber stanoval na Bregu št. 322 v Ljubljani, medtem ko je njegov sodelavec profesor fizike Jernej Schaller stanoval na Glavnem trgu 233, Wilde pa v licejski stavbi št. 221. Leopold Apfaltrer (*1731; †1804) je v tem času leta 1795 deloval kot zaslužni matematik (jubilate Lehrer der Mathematik), stanoval pa je na Glavnem trgu št. 199. Apfaltrer je bil od 25. 5. 1792 do 3. 11. 1794 Ljubljanski prisednik študijskega konsensa za filozofski študij in mediko-kirurško šolo (odbornik-delegat filozofskih študijev).³¹ Po bolezni ga je pri tej dolžnosti nadomestil licejski profesor matematike Anton Gruber, ki je položaj obdržal na mediko-kirurški šoli do 27. 2. 1798, na filozofskih študijah pa do 11. 9. 1802. 15. 3. 1802 je Anton zaprosil za upokojitev z nespremenjenimi dohodki 500 fl na leto.³² 14. 9. 1802 je bil upokojen,³³ nadomeščala sta ga Jernej Schaller in Matija Kalister. Anton se je upokojil zgolj nekaj tednov, preden je bil njegov brat Gabrijel izvoljen za generala jezuitov. Po Gabrijelovi smrti je Anton vsaj od 20. 12. 1809 do 22. 2. 1811 stanoval v Gradcu na prvem nadstropju v hiši štajerskega deželnega svetnika Josefa Bitterla edlerja Tessenberga (*1770), kot je zapisal v pismu Jožefu Kalasancu baronu Erbergu,³⁴ vendar v Gradcu ni bil pokopan.

Mati Jožefa in očim Andrej v vili Podrožnik

Ko so po prepovedi reda nekdanji jezuiti lahko imeli osebno lastnino, je Gabrijel Gruber dne 12. 10. 1774 kupil Viderčanovo posest na Glincah (Rosenbüchel) za 6.500 gld od duhovnika Jožefa Antona pl. Pancera. Po italijansko pisani pogodbi je G. Gruber moral vrniti v vili uskladiščeno vino in poravnati dolgove od Pancerove posesti (dr. Valentinu pl.) Modestiju in Hubenfeldu, bržkone Ignacu Jakobu vitezu Hubenfeld poročenemu z Marijo Elisabeth Baronio pl. Rosenthal.³⁵ Komerčni svetnik pravnik Modesti je bil član kranjske Družbe za poljedelstvo in koristne spretnosti, prvi dve leti pa njen tajnik (*Schriftführer*, 1767–1769) do svoje premestitve v Trst; poročil je Marijo pl. Buglioni.³⁶ Poleg G. Gruberja in Pancere sta pogodbo podpisali še zapriseženi priči svetnik pri deželni pravdi Franz Rudolf baron Wolkensberg (Oblak, *17. 4. 1725; †14. 7. 1807), in Anton Augustin Kappus pl. Pichelstein (†14. 7. 1798).³⁷

Za nakup je G. Gruber porabil svojo dediščino, pomagali pa so mu še nekdanji

³⁰ AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1336–1338 (6. 10. 1790), 1347 (21. 1. 1792).

³¹ Ciperle, Ljubljanska gimnazija, str. 177. V Ljubljani je tudi privatno poučeval matematične vede (Dolski arhiv, fasc. 75); Fabjančič, Knjiga ljubljanskih hiš.

³² AS 224 študijski konses 1802, št. 72.

³³ AS 224 študijski konses št. 242.

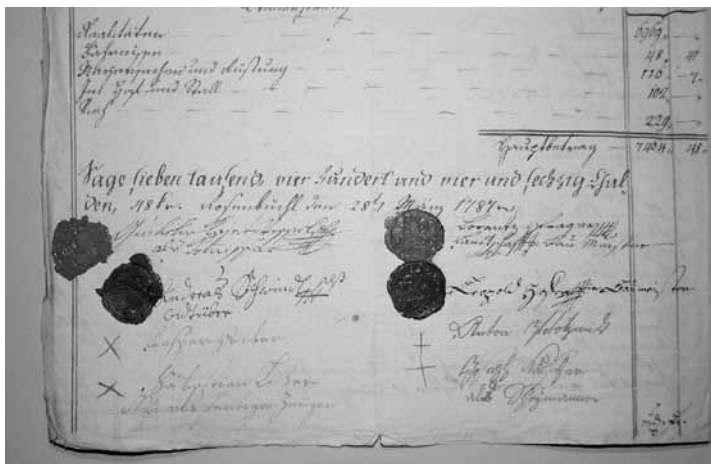
³⁴ AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43. 1391; pisma Antona Gruberja Jožefu Kalasancu Erbergu 13. 8. 1788–1814 ob edini navedbi Antonovega imena dne 20. 12. 1809 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, folio 1363); Lukács, *Catalogus generalis*, I: 468; *Historia Annua*, str. 471 (osmrtnica)

³⁵ ARS Deželna Deska, modri kvatern št. 1, folio N16^a; Schiviz, *Der Adel*, str. 109.

³⁶ Schiviz, *Der Adel*, str. 89, 91, 94; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 151, 444; Bleiweis, *Zgodovinske črtice*, str. 11.

³⁷ ARS Deželna Deska, modri kvatern št. 1, folio N16^a; Schiviz, *Der Adel*, str. 56, 208.

sobratje in prijatelji baron Inocenc Taufferer, Karl Pauer (†20. 1. 1801), Ignac Rosenberger (*1724 Dunaj; †20. 2. 1801), Maksimilijan Moravčar in Karl Rozman (†7. 5. 1824).³⁸ Posest ni imela podložnih kmetij, od nje pa so v letu nakupa plačali zemljiški davek 20 gld 34 kr 1 d. Previdni Gabrijel Gruber je dal pristavo prepisati na svojo mamo Jožefo (†1787), hčer Thomasa Huberja in Sabine.³⁹ Previdnost ni bila odveč, saj je bilo desetletje pozneje ob Gabrijelovem odhodu iz Ljubljane njegovo premoženje razprodano za kritje njegovih dolgov. Jožefa je bila tudi mati Gabrijelovih mlajših bratov; po smrti njihovega očeta se je poročila z Andrejem (Johanom) pl. Schwindlom, članom kranjske kmetijske družbe leta 1781 in 1782.⁴⁰

Sl. 2 - Podpisi pod zapuščino Gruberjeve matere Jožefe Schwindl (Zapuščinski inventar Jožefa Schwindl, lit. S, fasc. XXXV, š. 111, št. 258).

Gabrijel Gruber je prenovil vilo Področnik; materi je iz svoje ljubljanske palače dal oltarno sliko Martina Johana Schmidta (Kremser Schmidt, *1718; †1801) Marijinega Oznanjenja v pozlačenem okvirju, da jo je postavila v svojo kapelo v prvem nadstropju.⁴¹ Pozneje je dr. Januarij Curter pl. Breinlstein dobil sliko bržkone od Zoisa, ki je kupil vilo Področnik od dedičev Gruberjev; Breinlstein je sliko podaril ljubljanski Vojaški bolnišnici, ki je prevzela samostan klaris in je imela umetnino še leta 1884.

Vila Področnik je bila pod vodstvom Gruberjeve matere in očima poldrugo desetletje uspešen kmetijski obrat na obrobju Ljubljane. Domala 7500 fl je bilo popisane premoženja v vili Področnik; od tega se je 6969 fl nanašalo na samo posest s hišo in gospodarskimi poslopji po inventarju pokojne Jožefe Gruber,

³⁸ Verhovc, P. Gabrijel Gruber, str. 2.

³⁹ Winter, *Neue Deutsche Biographie*.

⁴⁰ Neuer Instanzkalender 1782, 90; AS 309, Zapuščinski inventar Jožefa Schwindl, lit. S, fasc. XXXV, š. 111, št. 258.

⁴¹ Stelè, Stelè-Možina, Dobida, *Umetnost baroka*, II; AS 309, Zapuščinski inventar, lit. S, fasc. XXXV, š. 111, št. 258, sreda prve strani; <http://www.ng-slo.si/default.asp?id=86&avtor=72&prikaz=umetnina&ust=1>

drugič poročene pl. Schwindl, popisanem dne 28. 3. 1787. V stranski sobi in v kleti je bilo nekaj posesti vdovca Andreja pl. Schwindla, v vogalni sobi pa je viselo pet portretov bratov Gruber. Številka pet je pomenljiva, saj poznamo zgolj štiri brate jezuite Gruberje: peti je bil bržkone njihov starejši brat. Seveda so imeli v vili veliko zalog hrane, puško in drva za kurjavo. Oskrbnik vile je imel na skrbi pravo kmetijo s štirimi raznobarvnimi kravami, dvema voloma, štirimi kokošmi in železnim (jeklenim) oziroma bakrenim (bronastim) kmetijskim orodjem. Orodje je bilo ocenjeno na 116 fl 7 kr, živali pa so bile skupaj vredne 229 fl. Konja pri hiši ni bilo, saj je bila Ljubljana blizu, zakonca Schwindl pa sta morda bila že prestara za razvedrilne izletniške ježe.

Pod inventar so bili podpisani ob svojih pečatih Guilielm Kajetan Vessels kot komisar, vdovec Andrej, gradbena mojstra L. Prager in L. Hofer. Ostali štirje pričevalci so se zaznamovali zgolj s križci: Kasper Hriber, Sābastian Losser kot končna priča, Anton Pototznick (Potočnik) in Joseph Rauscher kot cenilec (Schätzmänner); med njimi je utegnil biti tudi oskrbnik vile Podrožnik. Leopold Hofer (*15. 10. 1749 Maribor Gosposka ulica 29; †1825 dvorec Kot) iz znane mariborske stavbarske družine je bil med najbolj nadarjenimi ljubljanskimi učenci G. Gruberja. Poročil se je z Elizabeto, hčerko arhitekta Matije Perskyja (*1681/1715 Dobersberg Dolnja Avstrija; †1761); Matijevo vdovo je poročil kranjski deželni gradbeni mojster Lovrenc Prager (*1720 Dunaj; †1791), ki je 10. 10. 1778 poročal o G. Gruberjevem vodenju obnove v požaru leta 1774 poškodovane jezuitske cerkve sv. Jakoba.⁴² Po Gruberjevem priporočilu je Hofer leta 1771 nasledil položaj dve leti prej umrlega ljubljanskega stavbnega mojstra Candida Zullianija. Hofer je sočasno z zidanjem Gruberjeve palače začel prezidavo škofijskega dvorca. Leta 1777 je zasnoval fasado nekdanjega mitniškega urada na Bregu št. 8 in desetletje pozneje še fasado Črnomaljskega dvorca na prostorih odstranjenih mestnih zaporov na Tranči.⁴³

Pogrebnege zapisa o Jožefi Gruber, poročeni Schwindl, ni v ljubljanskih farah sv. Nikolaj, sv. Peter ali pri frančiškanski cerkvi Marijinega Oznanjenja; slednja je skrbela za ljubljanska predmestja vključno z Vičem, pod katerega je spadala vila Podrožnik po letu 1785, dokler ni bila ustanovljena župnija Vič leta 1904.

Nekaj mesecev po Jožefini smrti so bratje Gruberji skupaj z očimom prodali vilo Podrožnik na licitaciji dne 13. 7. 1787; kupec je bil najstarejši polbrat Žige Zoisa, Avguštin baron Zois (*1731; †1808). Anton Gruber je zastopal interese odsotnih bratov Tobije in Janeza Nepomuka, Gabrijel Gruber pa je raje pooblastil oskrbnika Nicklasa Fabera.⁴⁴ V tretji točki prodajne pogodbe so obravnavali inventar, datiran 10. 4. (sic!), glede zemljišča, orodja in zalog.⁴⁵ Dne 2. 5. 1788 so pogodbo za posest podpisali in pečatili:⁴⁶ Zois, zapriseženi priči Ignaz Ribegl in Joseph Hudabiunikh (Hudobivnik), profesor matematike Anton Gruber v svojem imenu in za svoja brata Tobijo in Janeza, farmacevt Mathias (sic!) Faber kot oskrbnik dobrin Gabrijela

⁴² Lavrač, *Das Jesuiten*, str. 137, 140.

⁴³ Prelovšek, *Ljubljanska arhitektura*, str. 186–187; Sapač, *Mariborski baročni arhitekt*.

⁴⁴ ARS Deželna Deska, modri kvatern št. 3, folio A10^r.

⁴⁵ ARS Deželna Deska, modri kvatern št. 3, 3, folio A10^v.

⁴⁶ Land-table (Deželna Deska), modri kvatern št. 3, 3, folio A11^r.

Gruberja in Anton (sic!) Ferdinand Piazza kot izvrševalec oporoke Janeza (sic!) Schwindla. Kupnina je znašala 6969 gld, kar je bilo malo pod ceno plačano trinajst let poprej. Glede na obnovitvena dela Gabrijela Gruberja je nižja cena presenetljiva, morda pa je bila sad naglice, saj je bil med vsemi brati Gruberji le Anton v Ljubljani. Zois je sprva nameraval plačati iz svojega denarnega fidejkomisa, kar pa bi povzročilo neželene zamude; zato je posest najel s plačilom 5 % zneska na leto, dokler ni bila 25. 1. 1793 končno vpisana pod njegovim imenom.⁴⁷ Vilo je pozneje prevzel Robert Kollmann (*1872; †1932), danes pa je vladni protokolarni objekt za 200 do 250 gostov, štirimi apartmaji, urejenim parkom in igriščem za tenis. Gabrijel Gruber bi bil gotovo ponosen.

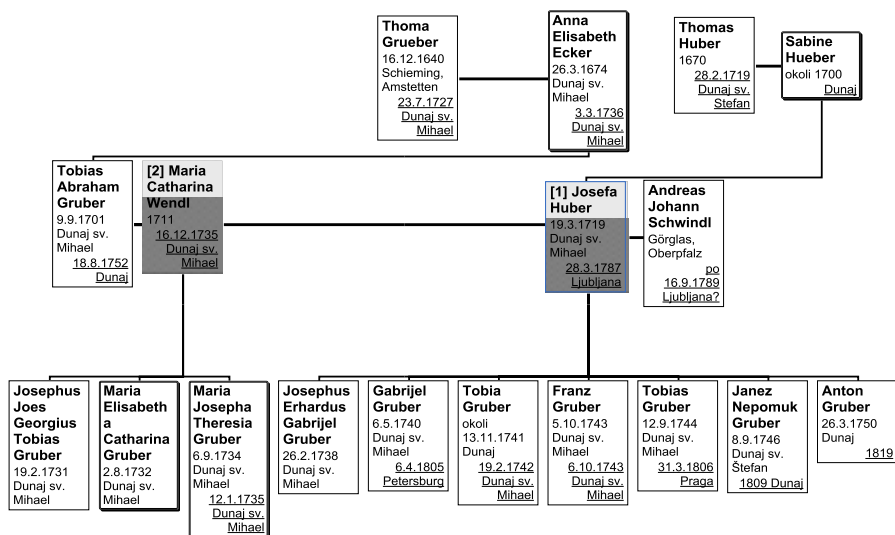
Handwritten text in German, dated May 1788. The text is written in a cursive script and appears to be a signature or a short note. The visible text includes: "Lauton Gruber Prof: in Mathematik in München Naturwissenschaftler" and "Lauton Ferdinand Piazza".

Sl. 3 - Podpis Antona Gruberja kot pooblaščenega predstavnika svojih odsotnih bratov Tobije in Janeza Nepomuka na dražbi za vilo Področnik, ki jo je dobil Avguštín baron Zois. Konec zapisa je bil datiran 13. 6. 1787 (ARS, Deželna Deska, Modro Kvatern, št. 3, folio A11').

Gruberjev očim Janez Andrej Schwindl je svoj testament podpisal v Ljubljani 9. 10. 1789, le nekaj tednov potem, ko je pariška množica podrla simbolično Bastiljo. Po običajnem uvodu in treh točkah, posvečenih cerkvi in pogrebščinam, je v četrtem poglavju Schwindl daroval 40 fl svoji služkinji Ursuli Dobolatin, v petem poglavju pa je 8 fl daroval ubogim. V šesti točki je 71 fl in svojo dediščino po očetu porazdelil v enake deleže za svojega brata Josefa Michaela Schwindla s kmetije v Görglasu na Zgornjem Pfalškem (Oberpfalz) 50 km severovzhodno od Nürnberga in za svoje druge živeče sorodnike. V sedmi točki je svojo dediščino skupaj s 30 fl gotovine zapustil trem otrokom svoje sestre Margarete Schwindl, poročene Scharfin, mesarke v mestu Kirchentumbach na Zgornjem Pfalškem,

⁴⁷ Smole, *Graščine*, str. 523–524, 681 je zapisovala Schwindel; ARS Deželna Deska, modri kvatern št. 3, 3, folio A11'; Stoeger, *Scriptores*, str. 110; Faninger, *Izvor rodovine Zois*, str. 92–93.

potem ko bo Andre (Anton) Ferdinand Piazza⁴⁸ izvršil Schwindlov testament. Ob Schwindlu in Piazzzi je poslednjo voljo podpisal še zapriseženi pričevalec zdravnik Jakob Pfandl (*1760; †18. 7. 1831 Ljubljana), ki je postal ljubljanski policijski zdravnik leta 1794, pozneje pa mestni zdravnik.⁴⁹ Schwindlov podpis pod testament leta 1789 je bil enak podpisu pod ženin zapuščinski inventar poldrugo leto prej, vendar pa je uporabil dva povsem različna pečata. Schwindl ali njegova soproga nista uporabljala plemiške predpone. Schwindlovi predniki so živeli v mestu Görglas župnije Kirchentumbach na Zgornjem Pfalškem, kjer je sorodnik Jakob Schwindl (*30. 4. 1790) postal župnik pri St. Petru v Straubingu leta 1843.⁵⁰

Sl. 4 - Družinsko drevo Gruberjev.

⁴⁸ Schiviz, *Der Adel*, str. 209, 223.

⁴⁹ Schiviz, *Der Adel*, str. 167; Pintar, Pfandl.

⁵⁰ <http://www.opus-bayern.de/uni-passau/volltexte/2006/69/pdf/Endversion%2022.4.pdf>, str. 237.

Zaključek

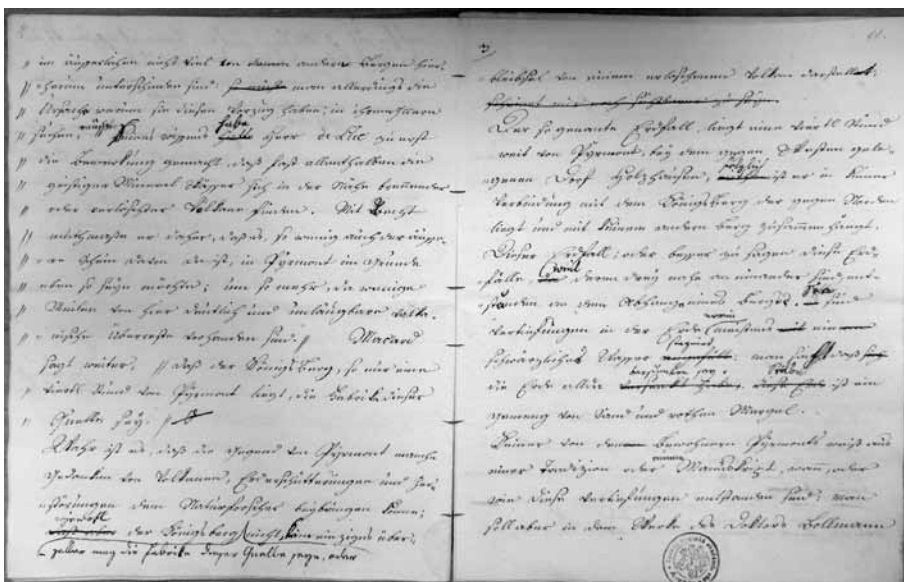
Gruberji so bili pravi blagoslov za Ljubljano; po svoje je škoda, da so bili jezuiti in tako s svojimi potomci niso ustvarili matematično-tehniške dinastije podobne, denimo, Bernoullijem! Seveda njihov pogled na uporabne vede ni bil enoten. Gabrijel jih je imel nedvomno vsaj v poznejših letih predvsem za orodje pri pridobivanju političnega ugleda. Anton je bil izrazito pedagoško naravnana matematik z botanično žilico. Očim Schwindl se je udejstvoval predvsem v kmetijstvu. Zgolj Tobijo bi lahko s sodobnega stališča vsaj deloma razglasili za poklicnega znanstvenika, ki pa se je v jeseni svojega življenja posvečal predvsem umetnosti in zbirateljstvu.

Kljub razlikam so Gruberji očitno imeli pomembno skupno točko, zaverovanost v jezuitski red. Srčno so delali za njegovo obnovo in – uspeli.

Preglednica: Pomembne življenjske preizkušnje bratov Gruberjev

Čas	Gabrijelov dogodek	Tobijev dogodek	Antonov dogodek
1740	Rojstvo		
1744		Rojstvo	
1750			Rojstvo
1751 očetova smrt			
18. 10. 1755	Pridruži se jezuitom		
18. 10. 1760		Pridruži se jezuitom	
1760–1773		Študira pri jezuitih	
18. 10. 1765			Pridruži se jezuitom
1768	Prihod v Ljubljano		
1773/74	Ljubljanski prekop (9. 3. 1771–december 1777)	Nadomešča Walcherja na Dunajski univerzi	
1774–1777	Navigacijski direktor (4. 6. 1772–1. 5. 1781)	Navigacijski direktor v Temišvaru	Gabrijelov pomočnik v Ljubljani
1777–1780		Raziskovanje krasa na Kranjskem in Beneškem	
1780–1806		Praga, vmes Františkovy Lázně in bližnji Cheb (1788–1794) ⁵¹	
1785	Odhod na Rusko		
1787 materina smrt			
24. 4. 1788–14. 9. 1802			Profesor matematike na filozofskih študijih v Ljubljani
10. 10./22. 10. 1802	Izvoljen za generala jezuitov		
1796, 1798, 1801, 1805		Številni obiski dunajskih galerij	

⁵¹Gruber, *Apparat*, str. 163, 193–195.

Sl. 5 - Šesta stran pisma Franza grofa Hartiga (*1758 Praga; †1797 Dresden), poslanega dne 20. 11. 1794 iz Hannovra T. Gruberju na Češko (Archiv Akademie věd České republiky (Praha) / A. Fondy institucí / Fondy starších vědeckých společností, ústavů a spolků / Královská česká společnost nauk (KČSN) 1766–1953, š. 75, inventarna številka 508). Pismo je bilo z dodanimi tabelami meritve objavljeno v glasilu Češke znanstvene družbe, leta 1795 pa še kot posebna knjiga.

Viri in literatura

Arhivski viri

Archiv Akademie věd České republiky, Praha, A. Fondy institucí, Fondy starších vědeckých společností, ústavů a spolků, Královská česká společnost nauk (KČSN) 1766–1953, š. 75, inventarna številka 508.

Archiv Národního Muzea, Praha, Šternberk-Manderscheid Fond (ŠM) k64.

ARS-Arhiv republike Slovenije

AS 224 študijski konses št. 242.

AS 730 Dolski arhiv, fasc. 41, 43 (Gruber, Anton, Pisma Jožefu Kalasancu Erbergu 1788–1814, folii 1332–1419).

AS 308, š. 17, št. 304, testament Johan Andre Schwindl 9. 10. 1789.

AS 315 Deželna Deska, modri kvatern št. 1.

AS 309, Zapuščinski inventar Jožefa Schwindl, lit. S, fasc. XXXV, š. 111, št. 258.

AS 875, osebni fond Gruber Gabrijel (1769–1777. Privata ALXIV. Nepaginirano, leto 1778 v š. III).

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

Historia Annua Collegij Labacensis. 1722-1773. Ms 1544.

NŠAL – Nadškofijski arhiv v Ljubljani

177/16, Register Exhibition Protokolle der Verordnungen ab Anno 1742-1778, No. 30 Ljubljana 24. 3. 1775–1. 4. 1775 G. Gruberjev Ex-Jezitski kolegij.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 346-82-688, Rokopisni elaborati. Fabjančič, Vladislav. Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev.

Spletni viri

<http://www.ng-slo.si/default.asp?id=86&avtor=72&prikaz=umetnina&ust=1>

<http://www.opus-bayern.de/uni-passau/volltexte/2006/69/pdf/Endversion%2022.4.pdf>, str. 237.

Periodika

Neuer Instanzkalender 1782. Ljubljana.

Literatura

- Bleiweis, Janez, *Zgodovinske črtice c.k. Kmetijske Družbe*. Ljubljana: Kmetijska družba, 1867.
- Bright, Richard, *Travels from Vienna through Lower Hungary: With Some Remarks on the State of Vienna During the Congress in the Year 1814*. Cambridge University Press, 1818.
- Ciperle, Jože, Ljubljanska gimnazija (1773-1808). *Kronika*. 28, 1980, str. 111–120.
- Čurkina, Iskra Vasil'evna, Jezuit Gabriel Gruber v Rusiji. *Arhivi*. 4, 1981, str. 107–108.
- Darwin, Erasmus, Frigoric Experiments on the Mechanical Expansion of Air, Explaining the Cause of the Great Degree of Cold on the Summits of High Mountains, the Sudden Condensation of Aerial Vapour, and of the Perpetual Mutability of Atmospheric Heat. By Erasmus Darwin, M. D. F. R. S.; Communicated by the Right Honourable Charles Greville, F. R. S. *Phil.Trans.* 78, 1788, str. 43–52. Prevod: Versuchen auf die Erzeugung der Kälte. *Gren's J. Phys.* 3/1, 1791, str. 73–77.
- Faninger, Ernest, Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. 9, 1987, str. 89–107.
- Fischer, Karl Adolf Franz, Jesuiten-Mathematiker in der deutschen Assistenz bis 1773. *Archivum Historicum Societatis Jesu*. 47/93, 1978, str. 159–224.
- Glonar, Joža, Gruber Gabrijel (geslo). *SBL*, 1, 1925-1932, str. 163–166.
- Gruber, Tobija, *Herrn Tobias Grubers, Weltpriesters und k.k. Bau- und Navigationsdirektors im Temeswarer Banat, Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain an Ignaz Edlen von Born k.k. wirklichen Hofrath*. Vienna: Johann Paul Krauss, 1781.
- Gruber, Tobija, Ueber die Strahlenbrechung und Abprellung auf erwärmten Flächen. *Böhm. Ges.* 2, 1786, str. 298–333.
- Gruber, Tobija, Bemerkungen über H. Erasmus Darwins Folgerungen aus Versuchen auf die Erzeugung der Kälte durch die mechanische Ausdehnung der Luft u.s.w. *Journal der Physik* 1 Heft S. 73. *Gren's J. Phys.* 3/2, 1791, str. 188–197.
- Gruber, Tobija, Apparat, den Luftgehalt verschiedener Flüssigkeiten zu bestimmen. *Gren's J. Phys.* 8/2, 1794, str. 163-196.
- Grzebien, Ludwig, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*. Kraków: Wydział filozoficzny towarzystwa jezuosowego, 1996.
- Inglot, Marek, *La Compagnia di Gesù nell'impero Russo (1772-1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia*. Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana, 1997.
- Krones, Franz, *Die Geschichte der Karl Franzens Universität in Graz*. Gradec, 1886.
- Kueger, Rita, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*. Oxford: University Press, 2008.
- Lavrač, Ana, Das Jesuiten collegium in Laibach und seine künstlerischen Verbindungen mit den benachbarten Ordenshäuser, *Des Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordenprovinz der "Gesellschaft Jesu"*. (ur. Karner, Herbert, Telesko, Werner). Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, str. 131–145.
- Lukács, Ladislaus, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1555–1773) I-III*. Romae: Institutum historicum S.I., 1987–1988.
- Mainati, Giuseppe, *Croniche ossia storiche sacro-profane di Trieste*. Venezia: Picotti, 1818.

- Moroškin, Mihail Jakovlevič, *Iezuiti v Rossii: s carstvovanija Ekaterini II-i i do našego vremeni. Čast I. Peterburg*: Tipografija tovariščestva "Obščestvennaja Poljza", 1888.
- Pahor, Miroslav, Gabrijel Gruber ali ladjedelstvo-navtika-navigacija. *Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave (Koper)*, 4-5, 1981, str. 11–40.
- Pintar, Ivan, Pfandl Jakob (geslo). *SBL*. Ljubljana: SAZU, 2, 1933–1952.
- Poda, Nikolaus von Neuhaus, *Berechnung der Luftmaschine, welche in der Niederhungerischen Bergstadt zu Schemnitz bey dem Amalie Schacht, vom Hrn. Joseph Karl Höll, Oberkunstmeister, erfunden, erbauet, und im Jahre 1753 den 23 März ist angelassen worden, nebst einer Kupferplatte*. Wien: Joseph Kurzböck, 1771.
- Poda, Nikolaus von Neuhaus, *Kurzgefasste Beschreibung der, bey dem Bergbau zu Schemnitz in Nieder-Hungarn errichteten Maschinen, nebst XXII. Tafeln zu derselben berechnung; zum Gebrauch der, bey der Schemnitzer Bergschule, errichteten mechanischen Vorlesungen verfassten von Nicolaus Poda der Gesellschaft Jesu Priestelt, öffentl. König. Lehrer der mathematische Wissenschaften bey der Bergakademie zur Schemnitz* (Ur. Ignaz Edlen von Born). Prag: Walther, 1771.
- Poda, Nikolaus von Neuhaus; Born, Ignaz. *John Physiophilus's Specimen of the natural history of the various orders of monks, after the manner of the Linnaean system*. London: J. Johnson, 1783.
- Prelovšek, Damjan, Ljubljanska arhitektura 18. stoletja. *Zgodovina Ljubljane*. Ljubljana: Kronika, 1984, str. 177–188.
- Preinfalk, Miha. *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.
- Sapač, Igor, Mariborski baročni arhitekt Jožef Hofer, *Večer* (Maribor), 12. 7. 2007.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig, *Der Adel in der Matrikel des Hertzogtums Krain*. Görz: samozaložba, 1905.
- Smole, Majda, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Speta, Franz, Entomologen der ersten Stunde: Nikolaus Poda (1723-1798) und Joannes Antonio Scopoli (1723-1788). *Entomologie und Parasitologie. Festschrift zum 65. Geburtstag von Horst Aspöck* (ur. Aspöck, U). Linz: Biologieszentrum des Ober, 2004.
- Stelè, Francè; Stelè-Možina, Melita; Dobida, Karel, *Umetnost baroka na Slovenskem: Vodnik po umetnostnih zbirkah Narodne galerije*. Ljubljana, 1957.
- Sternberg, Joachim, Aus einem Schreiben des Herrn Grafen Joachim von Sternberg, von Petersburg, den 26. März dieses Jahrs. *Sammlung Physikalisch Aufsätze, besonders die Böhmisches Naturgeschichte betreffend, von einer Gesellschaft Böhmischen Naturforscher* (ur. Johan Mayer). Dresden: Walther, 3, 1793, str. 402–408; 4, 1793, str. 1–16.
- Sternberg, Joachim, *Abhandlungen der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften von den Jahren 1805, 1806, 1807, 1808, 1809*, Prag, 2, 1811, str. 47–59.
- Stoeger, Joannes Nepomuk, *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Jesu. Collectionis scriptorum ejusdem Societatis universae*. Viennae: Congregationis mechitharisticae, 1855.
- Struppi, Vincent, *Auf Herrn Tobias Grubers, Weltpriesters und k.k. Bau- und Navigationsdirektors im Temeswarer Banat, Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain Patriotische Nota*. Laybach: Johann Friedrich Eger, 1781.
- Umek, Ema, *Erbergi in Dolski arhiv*. Ljubljana: ARS, 1991.
- Verhovec, Josip, P. Gabrijel Gruber (geslo) (†25. – 26. marca 1805). *Slovenec*, 69, 1905, str. 1–2.
- Volčjak, Jure, *Ordinacijska protokola Goriške nadškofije 1750-1824*, 2. Ljubljana, 2012.
- Winter, Eduard, Gruber. *Neue Deutsche Biographie*, 1966.
- Zajc, Neža, Gabriel Gruber. *Med domom in svetom*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2011, str. 9–24.
- Zalenski, Stanislaw, *Les Jésuites de la Russie-Blanche*. Paris: Letouzeu et Ané. I-II, 1886.

SUMMARY

Jesuits Grubers (On the bicentenary of restoration of Society of Jesus 1814)

Stanislav Južnič

This is the story of naturalist-engineers' careers in Napoleonic era. The heroes of this story were not just simple literati, but they were primarily devoted to the secret task: the restoration of their Society of Jesus after its suppression in 1773. It was a hard work which demanded unusual diplomatic and political skills. After four decades of suppression the Jesuit Society was restored in 1814 and a decisive part of work for it was accomplished by the general of Jesuits Gabriel Gruber. His younger brothers were also of great help because Gabriel was strictly confined to Russia and his only weapon were numerous letters he mailed worldwide. The Jesuits Gabriel Gruber (1740-1805) and Tobias Gruber (1744-1806) died before the final act of restoration of their Society, but their successful propaganda was decisive anyway. Early in 1804 Tobias Gruber in Prague renewed his vows to the Jesuit Society of his brother general Gabriel.

The life and scientific research of Tobias Gruber was put in the limelight. In the beginning of his scientific work he collaborated with his elder and more famous brother Gabriel Gruber in the pioneering research of Karst, River flows, and cartography. Later in their lives Gabriel turned predominantly to politics, but Tobias continued with scientific works in physics, karstology, geography, and geodesy.

The Viennese born engineer Tobias Gruber (1744-1806) made successful engineering career on Timisoara, Ljubljana, and Prague. As physicist he researched the fata morgana optical illusions at Cerknica Lake and made the earliest laboratory Fata Morgana experiments. He quarreled with Erasmus Darwin on question of gas expansion into vacuum and the appropriate role of caloric.

Grubers used their technological, artist, and scientific skills to navigate between Scylla and Charybdis of Napoleonic and Habsburg politics in high society of Prague. Brother Grubers were the successful followers of the doctrine "For the greater glory of God". They used the technical and scientific knowledge achieved in Slovenia for this purpose up to 1773. After the suppression of the Society of Jesus their path just geographically separated and Gabriel became a famous politician and Jesuit General, while Tobias continued his engineering, scientific, and artistic work in the higher noble circles of Bohemia.

There is certainly an important political aspect of Tobias' work. The general of Jesuits Gabriel Gruber with his language and diplomatic skills decisively helped the restoration of the Society of Jesus two centuries ago. All his life Tobias was Gabriel's close collaborator and from his Prague freemasonic high-society headquarters supported Gabriel's efforts for restoration of the Jesuits order.

Their youngest brother Anton Gruber retired for his Ljubljana chair just few day before Gabriel was elected general of Jesuits. He was certainly a valuable Gabriel's help.

Their mother died in villa Podrožnik which was on Ljubljana suburb of those days. She remarried to Schwindl from Pfalz, who was very active in Carniola Society of agriculture and useful arts together with Gabriel and Tobias.

Anja Dular

Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju

UDK 061.251:655.4/.5»17«

DULAR Anja, dr., bibliotekarka, muzejska svetnica, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, anja.dular@nms.si

Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 352–371, cit. 67

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V drugi polovici 18. stoletja sta vse avstrijske dežele zaznamovali dve ideji – razsvetljenstvo in prostozidarstvo. Ker je bil to čas, ko je imela pisana = tiskana beseda monopol pri razširjanju idej, so člani lož potrebovali posrednike – tako tiskarje kot knjigotržce. Ti so bili zadnji člen v verigi in so torej nosili tudi največje tveganje pri razširjanju literature, ki ni bila vedno v skladu z državnimi normami. Po pregledu biografij in knjigotrške ponudbe smo lahko ugotovili, da je bilo v nekaterih mestih kar polovico knjigarnarjev članov lož ali vsaj somišljenikov. Njihovo število v prostozidarskem združenju je majhno, a če pogledamo z druge strani – število knjigarnarjev prostozidarjev je pa veliko.

Gljučne besede: prostozidarstvo, knjigotrštvo, 18. stoletje

Avtorski izvleček

UDK 061.251:655.4/.5»17«

DULAR Anja, PhD, Librarian, Museum Councillor, National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, anja.dular@nms.si

Booksellers – Members of Masonic Lodges in the 18th Century

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 352–371, 67 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

In the second half of the 18th century, two ideas characterised each Austrian land – the Enlightenment and Freemasonry. As we are dealing with a period in which written = printed word had a monopoly on spreading ideas, Freemasons required intermediaries – both printers and booksellers. They were the last link in the chain and were therefore at the highest risk when spreading literature that was not always in compliance with the state norms. By means of a survey of biographies and book trade offer, we were able to establish that in some cities as many as half booksellers were members of Masonic lodges or at least their supporters. Their number in the association was small, whereas on the other hand – we are faced with a large number of booksellers-Freemasons.

Key words: Freemasonry, bookselling, 18th century

Author's Abstract

Uvod

18. stoletje sta v evropskem prostoru zaznamovali dve različni, a med seboj povezani ideji. Razlikovali sta se tako po odnosu do oblasti – posvetne in cerkvene, kot po odnosu obeh struktur do njiju ter tudi po splošno sprejetih družbenih normah do teh dveh novih načinov razmišljanj – razsvetljenstvo in prostožidarstvo. Ker pa je bil to čas, ko je imela pisana oziroma tiskana beseda monopol pri razširjanju informacij, je jasno, kako pomembno vlogo je imelo razširjanje knjig, ki so obravnavale prostožidarske ideje. Knjigotržci po Evropi so bili pomemben člen te verige. Za nekatere vemo, da so bili člani lož, drugi pa so bili lahko le somišljeniki.

V izobraževalnem procesu je bil to čas, ko so namenili večji poudarek naravoslovnim vsebinam, zgodovini in preučevanju narodnih običajev in tako so se uveljavljali tudi nacionalni jeziki manjših narodov. Na verskem področju moramo omeniti spremenjen odnos do pripadnikov drugih veroizpovedi, kar kaže na primer tolerančni patent, ki ga je sprejel avstrijski cesar Jožef II. 13. 10. 1781 in z njim priznal državljansko enakopravnost luteranom, kalvincem in pravoslavcem, naslednje leto pa so dobili podobne pravice tudi Židje. S takimi odredbami je bila zagotovljena večja mobilnost trgovcev, tudi knjigotržcev, v širšem evropskem prostoru.

Prostožidarstvo, ki ima korenine daleč v zgodovini, v 18. stoletju je zajelo tako rekoč vse evropske dežele, je še vedno deloma zavito v tančico skrivnosti. Verjetno je to dejansko eno izmed duhovnih gibanj, kateremu je bilo v preteklosti in tudi v sedanjem trenutku posvečeno toliko razprav kot le redko kateri problematiki. Obenem pa velja opozoriti, da tudi povsem znanstvene teze nimajo enotnega stališča do tematike, eni vidijo v gibanju le pozitivne vrednote, drugi pa so do njega povsem odklonilni.

Ni naš namen, da bi na tem mestu poskušali prodreti do dna skrivnosti prostožidarstva in poiskati korenine gibanja v antiki – npr. elevzinski misteriji, in srednjem veku – Rodoški vitezi, slediti prenosu ideje prek skupnosti na Škotskem in v Angliji do razmaha v Evropi 18. stoletja.¹ Naj za ta zgodovinski okvir povzamem le dejstvo, da nastanek sodobnega prostožidarstva postavljajo v leto 1717, ko je bilo ustanovno zasedanje angleške velike lože v Londonu. Letnica pa za številne zgodovinarje ne pomeni ostre prelomnice, ampak le pomemben dogodek v razvoju združenja, saj so na primer v cehovsko knjigo *Company of freemasons* vpisovali že leta 1620. Ker pa nas na tem mestu zanimajo predvsem knjige o prostožidarstvu in

¹ Binder, Skrivna družba.

način, kako in kdo jih je tiskal, prodajal in s tem širil krog somišljenikov, moramo kot pomembno letnico omeniti prvo tiskano izdajo Constitution Jamesa Andersona leta 1723: *The CONSTITUTION, History, Laws, Charges, Orders, Regulations, and Usages, of the Right Worshipful Fraternity of Accepted Free Masons; collected from their general Records, and their faithful Traditions of many Ages. To be read At the Admission of a NEW Bro., when the Master or Warden shall begin, or order some other Bro. to read as follows, etc. After the word follows Anderson's own version of Masonic history begins with this astonishing statement: Adam, our first Parent, created after the Image of God, the great Architect of the Universe, must have had the Liberal Sciences, particularly Geometry, written on his Heart, etc.*

V prvi polovici 18. stoletja so ustanovili lože v številnih evropskih mestih in deželah – Pariz 1726, Firence 1733, Rusija 1731, Poljska 1735, Hamburg 1737, Mannheim 1735, Köbenhavn 1743.² Sprehodimo se še med pomembnimi imeni v vrstah prostozidarjev 18. stoletja – Anglija in Škotska – Isaac Newton, Walter Scott, Horatio Nelson, Francija – Charles de Secondat baron de Montesquieu, Denis Diderot, Jean Baptiste le Rond d'Alembert, Pierre Beaumarchais, Voltaire, Victor de Riqueti marquis de Mirabeau; Nemčija – Gotthold Ephraim Lessing, Johann Wolfgang Goethe; Avstrija – Joseph Hayden, Wolfgang Amadeus Mozart.

Prostozidarstvo 18. stoletja se zdi precej zagonetno, polno misterijev in skrivnosti, če pa odmislimo vse dvomljive elemente, ostane preprosta resnica, to je družba razmišljajočih, ki prinaša nekaj novega v intelektualno klimo in razvoj evropske misli. Združuje plemstvo in inteligenco.³ Vendar so obstajale razlike glede odnosa pri sprejemanju ljudi brez plemiškega porekla v ložo. O tem pričajo sezname članov lož, ki so bili objavljeni v literaturi. Splošno prevladujoče mnenje je, da je prostozidarstvo rezervirano za višje družbene sloje, za inteligenco, odprto pa je tudi za novo meščanstvo, ki ga predstavljajo tudi predstavniki takih poklicev, kot so tiskarji, najbolj znan med njimi je prav gotovo Benjamin Franklin.⁴ Literatura rada navaja imena znamenitih skladateljev, saj je imela glasba pomembno vlogo v obredju lož. Člani so bili številni višji vojaški oficirji, cerkveni dostojanstveniki. Njihovo članstvo v prostozidarskem gibanju v 18. stoletju sicer ni bilo v skladu s papeškimi predpisi. A je za celotno Avstrijo znan podatek, da je bilo v ložah okoli 5 % duhovnikov, na Hrvaškem celo več kot 15 %.⁵

Trgovci so bili le redko člani lož, a knjigotržci, ki se sicer ukvarjajo s prodajo, a njihov prodajni artikel je povezan z intelektualnim delom, so tu izjema. Ne nazadnje je to povezano tudi s posebnimi predpisi, ki so določali izobrazbo in znanja za tiste, ki so želeli trgovati s knjigami. Predpis *Ordnung für Buchhändler in den kaiserl. königl. Erblanden*, ki ga je dvorna pisarna Marije Terezije objavila 28. marca 1772, namreč v 5. členu izrecno zahteva, da morajo knjigotržci poznati literaturo, ki jo prodajajo, opraviti pa morajo tudi izpit na eni izmed univerz in o tem

² Fay, La Franc-Maconnerie, str. 97.

³ Fay, La Franc-Maconnerie, str. 200–205.

⁴ Fay, La Franc-Maconnerie, str. 98.

⁵ Mužič, Masonstvo u Hrvata, str. 118.

predložiti pisno potrdilo.⁶ Torej lahko glede na zahtevano izobrazbo knjigarne v 18. stoletju štejeemo k intelektualcem.

Ne nazadnje pa je njihov odnos do prostozidarstva, ali bolj obratno, odnos prostozidarjev do knjigotržcev v soodvisnosti. 18. stoletje je namreč čas, ko tiskana beseda skoraj nima konkurence pri razširjanju informacij. Morda lahko le v sočasnem gledališču vidimo nekaj možnosti za razširjanje novih tudi prostozidarskih idej. Zato so bili gledališki repertoarji in igre prav tako kot knjige predmet obravnave cenzorjev. Vendar kot ugotavljajo raziskovalci zgodovine gledališč v drugi polovici 18. stoletja, v igrah niso dopustili izražati ničesar proti in tudi ne za prostozidarstvo. Gledališke skupine so potovale po Evropi in uprizarjale dela, prežeta z novimi filozofskimi idejami. Tako je Emanuel Schikaneder, avtor libreta Mozartove Čarobne piščali, nastopal v južni Nemčiji (Nürnberg), Avstriji (Celovec, Linz, Salzburg) in na Kranjskem (Ljubljana). Na njegovem repertoarju so bila tudi dela Goetheja, Voltaira, Beaumarchaisa, Diderota, Rousseauja.⁷ Zanimivo pa je, da so si igralske skupine prav prek predstavnikov prostozidarskih lož zagotovile nastope v tem ali onem mestu. Na primer Johann Friedel, sicer znan prostozidar, član dunajske lože Zur Beständigkeit, ne bi mogel nastopati v Celovcu leta 1786, če mu tega ne bi omogočil grof Christalnigg, intendant celovškega deželnega stanovskega gledališča in član dunajske lože Zur gekrönten Hoffnung. Prav tako je tudi Friedlovo gostovanje v Ljubljani spremljalo poročilo po vsej verjetnosti izpod peresa prostozidarja.⁸

Evropska knjigotrška ponudba v 18. stoletju

Raziskave srednjeevropske knjigotrške ponudbe v 18. stoletju, ki temeljijo predvsem na analizah ohranjenih knjigotrških katalogov in objavljenih delovnih načrtih založb oz. knjigotrških firm, jasno kažejo, da so knjigarne sledili novim družbenim trendom. Prodajali so literaturo, namenjeno za izobraževanje preprostega ljudstva. Za ta sloj prebivalstva so tiskali verske knjige in čitanke, pa koledarje in pratike v velikih nakladah, vendar so te prišle do bralcev pogosto le zato, ker so jih mednje razdelili plemiči. Znan je podatek iz Poljske, kjer je tako prišlo do bralcev tudi do 3000 izvodov letno.⁹ Sicer pa so knjigotržci poleg leposlovja, učbenikov in slovnice za razne evropske jezike – v srednji Evropi se tedaj poveča zanimanje za angleščino, pogosto pa je omenjena tudi holandsčina, opisov daljnih in bližnjih krajev, ponujali številne knjige s področja naravoslovja in tehnike. Raziskovalci največkrat ob obravnavah knjigotrštva v 18. stoletju, če hočejo poudariti pestrost ponudbe in novosti na tržiščih, omenjajo Voltairova dela. Po raznih deželah Evrope so jih prodajali ali v izvorniku ali v prevodih, čeprav so bila na seznamih »Libri

⁶ Junker, *Zum Buchwesen in Österreich*, str. 89; Grabovszki, *Der Buchhändler als Rechtssubjekt*, str. 154–156.

⁷ Ludvik, *Nemško gledališče*, str. 31, 61, 91.

⁸ Ludvik, *Nemško gledališče*, str. 110–111.

⁹ Wittmann, *Buchdruck und Lektüre*, str. 20–21.

prohibiti«. Do takih zaključkov so prišli raziskovalci za Madžarsko,¹⁰ Češko,¹¹ Nemčijo, Slovenijo,¹² Poljsko. Pregled novejšje strokovne literature o tej problematiki, ki obravnava avstrijske dežele, je nedavno objavil Johannes Frimmel.¹³

V Italiji so nadzor tiska izvajale državne ustanove, lokalna oblast in cerkev. Šele v šestdesetih letih 18. stoletja pride do reforme in nato nekoliko večje svobode.¹⁴ Na policah knjigarn so bile tedaj leposlovne in filozofske knjige, ki so širile razsvetljenjske ideje, omenjajo pa tudi dela nekaterih prostozidarjev in zopet Voltaira.¹⁵

Knjigarnarji – prostozidarji

V 18. stoletju se je zelo razmahnilo knjigotrštvo. To je vsekakor povezano z večjim številom bralcev, ki so prihajali iz vrst profesorjev, duhovščine, uslužbencev, oficirjev, učiteljev, zdravnikov, advokatov, študentov pa tudi trgovcev, obrtnikov, bankirjev in tovarnarjev.¹⁶ S tem je povezano večje število knjigarn. Ocenjujejo, da je bilo leta 1700 v srednji Evropi le okoli 500 knjigarn, med katerimi so bile številne majhne. V teku stoletja pa je njihovo število naraslo, tako je bilo samo na Dunaju leta 1780 21 knjigarn in pet antikvariatov.¹⁷ Med leti 1780 in 1791 pa je na novo začelo delovati kar 32 tiskarn, a nekatere so delale le kratek čas.¹⁸ Za primerjavo naj navedemo, da je bila v Ljubljani leta 1700 ena tiskarna, ob njej knjigarna, s prodajo knjig pa sta se občasno ukvarjala še dva knjigoveza, leta 1780 sočasno delujejo štiri knjigarne, 1782 pa sedem.¹⁹ Velik porast števila trgovcev s knjigami je nedvomno povezan z večjim krogom bralcev, razlika med letoma 1780 in 1782 pa je povezana s tolerančnim patentom in torej večjo mobilnostjo trgovcev.

V literaturi je le malo objavljenih popolnih seznamov članov lož, največkrat se omenjajo le vidni ustvarjalci na področju umetnosti in znanosti, kamor knjigotržci vsekakor ne sodijo. Tako sem bila pri iskanju informacij o pripadnosti prostozidarskemu gibanju omejena na objavljene biografske podatke o posameznih knjigarnarjih in seznam nikakor ni popoln. Drug element, po katerem lahko predpostavljamo, da so bili somišljeniki ali člani gibanja, predstavlja njihova knjigotrška ponudba. Z veliko gotovostjo lahko trdimo, da je bil član lože knjigotržec, ki je prodajal ali bil izdajatelj velikega števila knjig, namenjenih prostozidarjem. Ker pa so bili po svoji osnovni dejavnosti kljub vsemu trgovci, obstaja zadržek, kajti lahko bi bil vodilo za tako ponudbo dobiček, ki so ga knjige s pridihom »prepovedanega« vsekakor prinašale.

¹⁰ Ecsedy, *A könyvnyomtatás Magyarországon*, str. 321–337.

¹¹ Köllner, *Buchwesen in Prag*.

¹² Dular, *Živeti od knjig*, str. 141–223.

¹³ Frimmel, *History of Books*, str. 227–244.

¹⁴ Frajese, *Regolamentazione e controllo*, str. 720–724.

¹⁵ Waquet, *Les publications par souscription dans l'Italie*, str. 955–967; Braida: *Il commercio delle idee*.

¹⁶ Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt*, str. 247–255.

¹⁷ Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt*, str. 253.

¹⁸ Durstmüller, *500 Jahre Druck in Österreich*, str. 199.

¹⁹ Dular, *Živeti od knjig*, str. 225.

Dunaj

Največ podatkov o knjigarnarjih, članih ali vsaj somišljenikih prostozidarjev v 18. stoletju imamo za mesto Dunaj. Deloma je to tudi posledica raziskanosti, saj sem se lahko oprla na pregled, ki sta ga objavila Peter R. Frank in Johannes Frimmel.²⁰

Aurel Marquis Mansi je med letoma 1762 in 1787 vodil Hausdruckerei für das k.k. private Lotto-Amt. Ohranjen je podatek, da je bil leta 1782 član dunajske lože Loge zur Gekrönten Hoffnung. Rudolf Gräffer (1734–1817) in njegov mlajši brat August Samuel Gräffer sta prišla na Dunaj iz Saške in delovala kot knjigotržca, antikvarja in založnika. Na policah obeh knjigarn so bila poleg nemških in latinskih tudi številna dela francoskih, italijanskih, španskih in angleških avtorjev. Bila sta prostozidarja prav tako kot Rudolfov sodelavec in naslednik Blumauer ter tesni sodelavec Wappler. O njunem sodelovanju s predstavniki različnih lož je obširno pisala Gabriele Marek. Predpostavlja namreč, da je bilo na Dunaju moč hitro spoznati, da brez sodelovanja s prostozidarji za knjigarnarje ni uspeha.²¹ Enako je ravnal tudi Joseph Hraschanzky, ki je prišel na Dunaj iz Brna. Bil je aktiven član združenja, sodeloval je v različnih dunajskih ložah in s pomembnimi ustvarjalci, kot sta bila Haydn in Mozart. Kot založnik je poskrbel, da je prišlo med bralce več del o prostozidarstvu, pri nekaterih anonimnih publikacijah mu pripisujejo celo avtorstvo.²²

Aloys Blumauer (1755–1798), antikvar in knjigotržec, po prepričanju razsvetljenec in prostozidar, je na Dunaju pripravil več dražb dragocenih starih knjig. Značilno je, da je zanje izdajal kataloge v francoskem jeziku in tako poudarjal svojo vpetost v širši evropski prostor – npr. *Catalogue Raisonné des Livres du XV Siecle, et de Premiers Editions, qui se trouvent chez A. Blumauer, Libraire à Vienne* (Vienne 1796) in *Nouveau catalogue raisonné des livres rares et pretieux, qui se trouvent chez A. Blumauer, libraire à Vienne en Autriche* (1797). Iz Leipziga je prišel na Dunaj knjigarnar Christian Friederich Wappler (1741–1807). Njegova knjigarna je bila zelo dobro založena z deli s področja naravoslovja.²³ Tako ne preseneča dejstvo, da se je prav nanj obrnil s knjižnimi naročili na Kranjskem živeči baron Žiga Zois. Za obdobje med leti 1790 in 1804 so o njunih stikih ohranjena številna pisma.²⁴ Ne gre pa prezreti dejstva, da sta oba pripadala prostozidarskemu gibanju. Wappler je imel izpostavo tudi v Linzu. Med njegovimi pomembnimi založniškimi dejanji omenimo *Journal für Freymaurer*, med leti 1784 in 1786/87 je izdal 12 zvezkov.²⁵ Wapplerjev družabnik je bil na Poljskem v Vroclavu rojeni Carl Ferdinand Beck, ki je sicer deloval tudi v več bavarskih mestih.²⁶

²⁰ Frank - Frimmel, Buchwesen in Wien. Kjer posebej ni navedeno, so podatki za dunajske knjigarnarje iz omenjene publikacije.

²¹ Marek, Die Gräffer'schen Buchhandlungen, str. 58–62.

²² Buchberger, Hraschanzky, str. 18.

²³ Durstmüller, 500 Jahre Druck in Österreich, str. 253.

²⁴ Faganel, Zoisovi rokopisi.

²⁵ Henke - Winkler, Geschichte des Buchhandels in Linz., str. 200 ss.

²⁶ Festschrift Verlage C. Beck.

Ignaz Alberti (1760–1794) je pet let vodil eno izmed dunajskih tiskarn, bil je Mozartov prijatelj in član lože Zur neugekrönten Hoffnung. Tiskal je med drugim tudi libreto Čarobne piščali (Zauberflöte), na naslovnici prve izdaje (1791) je upodobljenih več prostozidarskih simbolov, v kasnejših pa so ta list izpustili. Sicer pa je imel tudi knjigarno, v kateri je bilo moč kupiti številne prevode angleške, francoske, italijanske in španske literature, serijske publikacije in časopise. Med dunajskimi knjigarnarji prostozidarji, ki so delovali v zadnjih desetletjih 18. stoletja, omenimo še Franza Chritiana Ziercha (1745–1790), ki je bil sicer rojen v Györu na Madžarskem.

Joseph Kurzböck je vodil drugo največjo tiskarno na Dunaju, bil je tudi založnik in knjigarnar. Tu so tiskali knjige v slovanskih in drugih vzhodnoevropskih jezikih, pa tudi v arabščini, kar je posledica sodelovanja z Orientalno akademijo (Orientalische Akademie).²⁷ Od Josepha Kurzböcka je leta 1792 prevzel tiskarno Stefan Novaković (?–1823). Po narodnosti je bil Srb, rojen v Osijeku na Hrvaškem. V Pesti je študiral filozofijo in pravo. Nato je opravljal v Slavoniji več različnih uradniških služb, tudi v povezavi s pravoslavno uniatsko cerkvijo. Vsaj od leta 1785 je bil član prostozidarske lože Vegilantia v Osijeku. Kaj ga je spodbudilo, da je leta 1792 na Dunaju začel delovati kot tiskar, ni znano. Vsekakor pa je imel velike ambicije na tem področju. V razmeroma kratkem obdobju je izdal 64 knjig v srbskem jeziku in sedem v romunščini, pa dva časopisa, *Slaveno-serbskija vedomosti* (1793–1794) je tudi urejal. Vzroki za njegov relativno hiter umik iz tiskarstva so verjetno predvsem ekonomski, kupna moč Srbov ni bila dovolj velika, da bi lahko sledili njegovim ambicijam.²⁸ Poleg omenjenih je treba med dunajskimi knjigarnarji 18. stoletja imenovati še nekatera imena. Josef Winkler (1729–1792) je delal med leti 1767 in 1792 v univerzitetni knjigarni, bil je tudi antikvar. Zanimal se je za alkimijo, kar je značilno za gibanje rozenkreuzerjev, ki mu je pripadal. Več knjigotržcev je sodelovalo s švicarsko družbo Sociétés typographique de Neuchâtel (1769–1789). Jean Jacques Gay, August Sammuël Gräffer, Charles Grandmesnil, Friedrich August Hartmann, Johann David Hoerling in Johan (Jean) Mangot so po tej poti za kupce na Dunaju in v drugih avstrijskih mestih pridobili številne prepovedane publikacije, med njimi verjetno tudi take, ki so bile namenjene prostozidarjem. Zanimivo je, da imajo prav vsi naštetih dunajski knjigotržci, ki so sodelovali z neuchatelsko družbo, korenine v drugih delih Evrope. Več raziskav je pokazalo, da je prav po tej poti prihajala prepovedana literatura tudi v številna nemška mesta, npr. Gotha, München, Frankfurt, Dresden, Berlin, Hamburg.²⁹ Trenutno poteka evropski projekt Mapping the Trade of the Sociétés Typographique de Neuchâtel, ki ga vodi profesor Simon Burrows z Univerze v Leedsu, in središče zanimanja je prav povezava knjigarnarjev iz raznih evropskih mest in prodaja nekdanje sporne literature,³⁰ žal za zdaj sodelujejo predvsem raziskovalci iz zahodne Evrope, tako niti Dunaj še ni na zemljevidu.

²⁷ Roper, *The Vienna Arabic Psalter*, str. 85.

²⁸ Olar & Čurčić, *Bečki štampar Stefan Novaković*, str. 51–66. Kostić, *Serbische Freimaurer*, str. 151.

²⁹ Haug, »In Frankreich nach Erscheinen verboten«, str. 231.

³⁰ <http://chop.leeds.ac.uk/stn/>

Koroška

Na Koroškem je v 18. stoletju prostozidarstvo cvetelo, ne nazadnje zato, ker se je v Celovcu naselila nadvojvodinja Maria Ana. Sprejemala in prijateljevala je s pomembnimi člani dunajske lože kot Johann Polikarp Graf Christalnigg, Reichsgraf von Enzenberg.³¹

Leta 1783 sta grof Max Thadäus Graf von Egger in Michael Durdon ustanovila ložo *Zur wohlthätigen Marianna*. Član celovške lože je bil tudi Ignac Alojz pl. Kleinmayr.³² Bil je predstavnik znane tiskarske in knjigotrške družine, ki je delala v Celovcu vse od sredine 17. stoletja. Bil je eden od najvidnejših koroških predstavnikov razsvetljenstva, svoje poglede na svet je predstavil v publikaciji *Ein Hundert und fünfzig gesammelte Wahrheiten für alle Stände der Menschen*, kraja izdaje sta dva – Celovec in Ljubljana. Kleinmayr je bil pomemben kot založnik avtorjev – prostozidarjev, tako je pri njem leta 1783 izšlo delo znanega avstrijskega misleca – prostozidarja Johann Baptist Alxinger – *Numa Pompilius* in 1788 še Alxingerjeva zbrana dela *Sammtliche Gedichte*. Zanimiva je Kleinmayrjeva pobuda iz leta 1780, ko je skupaj s tiskarjema Johannom Ferdinandom Edlerjem von Schönfeldom (Praga) in Josefom Neumannom (Brno) izdelal ponudbo za izdajo jožefinskih zakonov – *Josephs des Zweyten römischen Kaisers Geseze und verfassungen im Justizfache für Böhemen, Mähren, Schlessien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradiska, Triest, Tyrol und die Vorlande* (izšlo 1786 – Kleinmayr Klagenfurt, Laibach). Ne smemo prezreti dejstva, da so bili vsi trije sodelavci, sicer v različnih delih monarhije, a družila jih je pripadnost prostozidarski ideji.³³

Nadalje moramo v Celovcu omeniti knjigarnarja Carla Friedericha Walliserja. O njegovi življenjski in poklicni poti do leta 1780 ni dosti znanega. O njegovi knjigotrški ponudbi lahko govorimo na podlagi dveh ohranjenih katalogov, in sicer iz let 1782 in 1787. Izbor ponujene literature kaže odprtost novim idejam in miselnim tokovom 18. stoletja. Zastopano je leposlovje, naravoslovne (Linné, Buffon), tehniške znanosti, glasbena dela (Haydn, Händel, Mozart).³⁴ V ohranjenem knjigotrškem katalogu iz leta 1787 – *Fortgesetzte Verzeichniß derjenigen neuen Bücher, welche bey Carl Friedrich Walliser Buchhändlern in Klagenfurt zu haben sind* so predstavljene po vsebini zelo aktualne knjige. Opozoriti moramo, da ima kar na dveh straneh dela, povezana s prostozidarstvom.³⁵ Ob Walliserju v Celovcu leta 1782 srečamo Viljema Henrika Korna, skupaj sta izdala knjigotrški katalog in nekaj drugih publikacij – v impresumu sta omenjeni dve mesti – Celovec in Ljubljana. Korn je imel namreč od leta 1782 naprej knjigarno v Ljubljani.

³¹ Liegl, *Der Klagenfurter Buchhandel*, str. 110.

³² Newole, *Die Offizin Kleinmayr in Klagenfurt* str. 513–514.

³³ Liegl, *Der Klagenfurter Buchhandel*, str. 84.

³⁴ Liegl, *Der Klagenfurter Buchhandel*, str. 94–100.

³⁵ Nussbaumer, *Geistes Kärnten*, str. 263.

Kranjska

Leta 1782 je odprl v Ljubljani podružnico celovškega podjetja Alojz Ignac Kleinmayr. Knjige,³⁶ ki jih je prek oglasov ponujal v časniku *Laibacher Zeitung*, knjige, ki so bile tiskane na Dunaju, v Benetkah, Budi, Mantovi, Hamburgu, Leipzigu, Berlinu, Vroclavu, Regensburgu, Frankfurtu, Münchnu, Sankt Peterburgu in Celovcu. Večina je bila v nemščini, vmes so bili tudi prevodi iz drugih jezikov, nekaj v slovenščini in italijanska dramska besedila. Prodajal je dela, povezana s cerkvenim življenjem, ekonomijo, praktične priročnike s področja medicine in leposlovje. Med zanimivimi naslovi lahko naštejemo polemične spise, kot *Ist die Kirche in dem Staate, oder der Staat in der Kirche?*; *Gschaidler (von) Kann der Kaiser Bischöfe absetzen?*³⁷ ali *Was würde Christus thun, wenn er wieder auf die Welt käme? Weh dir Jerusalem!*³⁸

Med leposlovjem je največ odrskih del, in sicer tragedije, veseloigre in igre s petjem (npr. *Hamlet, Prinz von Dänemark, ein Trauersp.*; *Die gute Tochter, ein Lustspiel in 5 Aufzügen*; *Die Gottesgelehrte Frau, ein Lustspiel*; *Der Faßbinder, ein Singspiel in einem Aufzuge*).³⁹ Prozna dela so brali v obliki zgodb in anekdot (*Lichtwerns (M. G.) Fabeln; Anekdoten zu Pombals Leben, nebst Nachrichten von der Regierung Jos. Emanuels, letzt vestorbenen Königs in Portugal, und dem Schicksale der Jesuiten in dortigem Reiche*).⁴⁰ Med pomembnimi ustvarjalci, katerih dela je prodajal Kleinmayr v Ljubljani, moramo omeniti Shakespeara,⁴¹ Voltaira (*Kandide, oder die beste Welt, Histoire de Charles XII.*)⁴² in Rousseauja (*Karl von Burgheim und Emile von Rosenau*).⁴³ Zanimivo je, da je Kleinmayr v Ljubljani izposojal in prodajal tudi knjigo prostozidarja Karla von Eckartshausena *Die Tiger von Bengalen* (Brno 1789).

Tesno je sodeloval tudi z Antonom Tomažem Linhartom. Leta 1790 je natisnil njegovo priredbo Beaumarchaiseve komedije Figarova svatba – *Ta vesseli dan, ali Matizhek se sheni*. O Linhartovem članstvu v loži ni dokazov. Glede na relativno dobro ohranjeno dokumentacijo je možno trditi, da ni bil prostozidar. Vsekakor pa je bil svobodomiseln in je imel tesne stike tako z ljubljanskimi kot z dunajskimi člani lož.⁴⁴

³⁶ Kleinmayrjeva ljubljanska ponudba je podrobno predstavljena v Dular, *Živeti od knjig*, str. 174–193.

³⁷ Naslove navajam, kot so zapisani v virih! *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 10 in 11, 14, 15, 17, 1784.

³⁸ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 9, 13 in 14, 1784.

³⁹ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 1, 3, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 33, 39 in 40, 1784.

⁴⁰ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 1, 15, 16 in 17, 1784.

⁴¹ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 16.

⁴² *Laibacher Zeitung* št. 29 (9. 7.) 1790 in *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 25 in 26, 1784.

⁴³ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 15, 16 in 40, 1784.

⁴⁴ Košir, *Prostozidarstvo v habsburški monarhiji*, str. 63 in Košir - Vodopivec, *O prostozidarstvu in prostozidarjih na Slovenskem*, str. 271.

Drug pomemben ljubljanski knjigotržec je bil Viljem Henrik Korn. Rojen je bil v Maastrichtu na Nizozemskem, leta 1754 je bil krščen v takmakšnji protestantski cerkvi, njegov oče je bil upokojeni poročnik Christoph Heinrich Korn iz Stuttgarta, mati pa Catharina Dorothea Korn, rojena Duvernoi, iz Montbeliarda v severovzhodni Franciji. Kje se je šolal, ne vemo. Prav tako ni znan čas njegovega prihoda v Ljubljano, vsekakor pa se to ni moglo zgoditi pred tolerančnim patentom, ki je bil izdan leta 1781. Naslednje leto, torej 1782, pa je v Ljubljani že prodajal knjige. Sprva je sodeloval s celovškim knjigarjem Carlom Friderichom Walliserjem, ki je v koroški prestolnici odprl knjigarno leta 1780. V celovškem deželni muzeju hranijo katalog, ki sta ga izdala skupaj Walliser in Korn, tako da so bile iste knjige naprodaj v obeh deželnih prestolnicah (*Zweyte Fortsetzung des Verzeichniß von Büchern, der Buchhändler Walliser und Korn welche in den Märkten Klagenfurt und Laybach bey Ihnen zu haben sind. Klagenfurt, Kleinmayr 1782*).

Novembra 1783 pa je Korn izdal svoj prvi samostojni ljubljanski knjigotrški katalog: *Verzeichniß derjenigen Büchern, welche bey Willhelm Heinrich Korn, Buchhändler in Laibach um die billigste Preise zu bekommen sind. Laibach, gedruckt mit Kleinmayrischen Schriften. 1783*. Kupcem se je predstavil v prijaznem uvodnem nagovoru, kjer jim poleg knjig, ki so na seznamu, ponuja tudi posredništvo pri nakupih in naročilih drugih publikacij.⁴⁵ V naslednjih dveh desetletjih je izdal še več knjigotrških katalogov, ki jih je zastonj delil strankam.⁴⁶ Ohranjeni so sezname za leta 1785, 1787, 1788, 1789, 1790 in 1797. Kupce je seznanjal z novitetami svoje knjigarne, ki jo je imel sprva v hiši št. 185 (danes Mestni trg 7), nato pa v št. 180 (danes Mestni trg 12) na Trgu v Ljubljani,⁴⁷ tudi z oglasi v ljubljanskem časniku *Laibacher Zeitung*.

Podrobna analiza celotne Kornove knjigotrške ponudbe je bila objavljena na drugem mestu,⁴⁸ tako naj se tu osredotočimo na literaturo, namenjeno prostoziidarjem. Že v prvem katalogu je ponujal tudi literaturo o prostoziidarjih, v nadaljnjih zvezkih pa je temu gibanju posvečenih vedno več del. Ker je Korn tesno sodeloval s knjigotržcema Ignacem Alojzem Kleinmayrjem in Carlom Friederichom Walliserjem,⁴⁹ ki sta bila člana lože, lahko predpostavljamo, da je bil v gibanje vključen ali pa je bil somišljenik že v 18. stoletju, čeprav so ohranjeni dokumenti o tem šele iz obdobja Ilirskih provinc.⁵⁰

Korn je že v svojem prvem ljubljanskem katalogu 1783 ponujal *Apologie des Ordens der Freymarer*, 1 fl. 39 kr. in med muzikalijami – *Liederbuch (vollständiges) der Freymarer*, 4, 4 fl. V nadaljnjih letih število knjig, namenjenih prostoziidarjem,

⁴⁵ Nachricht. Ich lege nicht allein ein Verzeichniß meines Büchersortiments einem verehrenden Publico vor Augen, sondern erbitte mir auch in vorkommenden Fällen, Bestellungen in allen Gattungen von Büchern. Ich rechne es mit zu einem Vergnügen, die Befehle aller Bücherfreunde mit Genauigkeit, und möglichster Eile zu vollziehen. Laibach im November 1783. Willh. Heinr. Korn.

⁴⁶ Oglas, privezan k *Laibacher Zeitung* Nro. 36, 1784.

⁴⁷ *Laibacher Zeitung* - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang zu Nro. 42, 1784.

⁴⁸ Dular, *Živeti od knjig*, str. 194–223.

⁴⁹ Nussbaumer, *Geistes Kärnten*, str. 263.

⁵⁰ Zwitter, *Nov seznam frankofilov*, str. 48–50.

narašča, leta 1785 je imel še vedno na zalogi *Apologie des Ordens der Freymarer*, a je bila nekoliko cenejša – 1 fl., dodatno pa je ponujal naslednja dela – *Abrahamsohn Deklamationen, und Reden über Maurer Pflichten und bey Feyerlichkeiten*, 1 fl. 45 kr.; *Freymaurerregeln* 15 kr.; *Begebenheiten eines Freymaurers, beschreiben von selbst*, 2 Theil., Frankfurt, 1769, 1 fl. 15 kr.; *Mosser von Geduldung der Freymaurei*, 15 kr. V katalogu iz leta 1787 je le delo *Ekartshausen (von) über Religion, Freydenkerey, und Aufklärung* 51 kr., leta 1788 je zopet več naslovov: *Freymarer Begeb. Anti-Saint-Nicaise etwas für Freymauerer und die es nicht sind*, 2 Bd., 3 fl.; *Freymarer Begeb – Originalschriften des Illuminatenor- welche bei dem gewesenen Regierungsrath Zwack durch voerenommene Hausvisitation vorgefunden worden, aufhochsten Befehl bekannt gemacht*, 1 fl. 30 kr.; *Freymarer Begeb System und Folgen des Illuminatenordens*, 51 kr.; *Begebenheiten (wahrhafte) einiger Brüder Freymauerer*. 24 kr. Leta 1790 pa so lahko kupili naslednja dela: *Freimauerschriften. Briefe die Freimauerei betreffend*, 3 th., 2 fl 24 kr.; *Liederbuch (vollständiges) der Freimauerer in 2 Büchewr*, 3 fl.; *Starke Erweise aus eigenen Schriften der hochheiligen Ordensgold u. Rosenkreuzer* 45 kr. Seznam vsekakor ni popoln, saj smo izbrali le dela, kjer je že iz naslovov jasno opredeljeno, da so dela namenjena prostozidarjem.

Prav tako kot Kleinmayr je tudi Korn sodeloval z Antonom Tomažem Linhartom. Bil je založnik drugega dela zgodovinskega pregleda – *Von der ersten Anpflanzung der krainischen Slaven bis auf ihre Unterjochung durch die Franken*, ki je izšel leta 1791. Po vsebini je bil ta zvezek zanimiv za širši srednjeevropski prostor. Tako lahko pripišemo sodelovanju med dvema knjigotržcema prostozidarjema – Kornom in Ernstom Christophom Grattenauerjem (1744–1815) iz Nürnberga, da so knjigo prodajali tudi v južni Nemčiji. V literaturi se je pojavila celo teza, da naj bi bilo delo leta 1796 v Nürnbergu ponatisnjeno,⁵¹ a Grattenauer ni bil tiskar, pač pa pomemben založnik in knjigarnar. Tako imamo pred seboj ljubljansko izdajo s spremenjeno naslovnico, kjer piše, da so knjigo prevzeli v komisijsko prodajo (*in Commission*) leta 1796. Tako sodelovanje med evropskimi knjigarnarji je bilo v 18. stoletju običajno. Če bi bila knjiga v Nemčiji res ponovno natisnjena, torej bi bila to nova izdaja, bi bila izpuščena vsaj imena prednaročnikov na prvi in drugi del knjige, kjer so navedeni sami Kranjci.

Češka

Več povezav s češkimi in moravskimi kraji smo že omenili, saj so bili, kot rečeno, knjigarnarji med trgovci najbolj povezani med seboj, pogosto so pridobivali izobrazbo v večjih središčih in nato ustanavljali podružnice v Pragi, Brnu in drugod. Tako je bil Johann Nepomuk Ferdinand Schönfeld lastnik največje praške knjigarne. Ob njej je delovala tudi tiskarna. Izdajal je knjige, precej v češčini, in časopise.⁵²

⁵¹ Grdina, Linhart, str. 209–218.

⁵² Köllner, Buchwesen in Prag, str. 32–34.

Sodeloval je z drugimi pomembnimi praškimi knjigotržci – na primer Johannom Gottfriedom Calvejem.⁵³ Iz Frankfurta na Majni je prišel na Češko Wolfgang Gerle. Njegova knjigarna v Pragi je bila bogato založena s sodobno znanstveno literaturo predvsem iz naravoslovnih znanosti, ponujal je veliko francoskih knjig in del francoskih avtorjev. Omenjajo, da mu je uspelo prodati na Češkem kar 16 originalnih izdaj in 24 ponatisov slavne Francoske enciklopedije. Znani so podatki, da je bil član prostozidarske lože.⁵⁴ Pripadnik gibanja je bil tudi knjigarnar Josef Neumann iz Brna, ki smo ga sicer že omenili kot Kleinmayrjevega sodelavca.⁵⁵

Zgornja Avstrija

V Linzu je bilo v drugi polovici 18. stoletja, med drugim tudi Trarttnerjeva podružnica, a kljub vsemu se jim je leta 1782 pridružil še prostozidar Christian Friederich Wappler in bil nato zelo uspešen tudi v tej deželi.⁵⁶

Madžarska, Slovaška in Hrvaška

Judit Ecsedy je poudarila, da se razsvetljenske ideje zrcalijo v asortimaju, ki so ga ponujali madžarski knjigarnarji 18. stoletja. Tako našteva, da sta Anton Johann in Alois Doll v obširnem popisu knjig – *Verzeichniss der Bücher aus allen Theilen der Wissenschaften* prodajala knjige tudi s področij, kot so kemija, gradbeništvo, molitveniki, kuharske knjige, slovarji, medicina, gospodarstvo. Johann Georg Weingand je imel v ponudbi podobne teme, dodatno še pravo, fiziko in matematiko ter jezikovne priročnike za angleščino, holandsščino, francoščino in italijanščino. V zadnjih dveh desetletjih 18. stoletja so prodajali leposlovje raznih evropskih narodov, tudi Voltairovo avtobiografijo v nemščini, ki je izšla istega leta – 1791 v Berlinu.⁵⁷ Leta 1796 je prodal Stefan Novaković svojo tiskarno – črkovni material in privilegije za tisk v cirilici univerzitetni knjigarni v Pesti, tudi po prodaji naj bi še sodeloval pri izdaji nekaj knjig.⁵⁸

Na Madžarskem je bil rojen Johann Matthias Korabinsky, ki je skupaj s Simonom Petrom Webrom, doma s Sedmograške, deloval konec 18. stoletja v Bratislavi. Znano je, da sta imela na policah knjigarne tudi literaturo, namenjeno prostozidarjem.⁵⁹

Zgoraj smo naštevali številne povezave med knjigotržci iz nemških mest in njihovimi dunajskimi izpostavami. Reinhard Wittmann pa je opozoril tudi na

⁵³ Köllner, Buchwesen in Prag, str. 32–34.

⁵⁴ Köllner, Buchwesen in Prag, str. 42–43.

⁵⁵ Liegl, Der Klagenfurter Buchhandel, str. 84.

⁵⁶ Henke - Winkler, Geschichte des Buchhandels in Linz., str. 175 in sl.

⁵⁷ Ecsedy, A könyvnyomtatás Magyarországon, str. 321–331.

⁵⁸ Graubišić, Slobodnozidarska loža »Budučnost u Osijeku, str. 43.

⁵⁹ Pavercsik, Anfänge norddeutsche Orientierung, str. 123.

prepletenost med prostozidarskim gibanjem in knjigotrško mrežo v pribaltskih deželah, na Poljskem ter v Rusiji.⁶⁰

Izposojevalnice knjig

Pomemben element pri razširjanju literature so bile izposojevalnice knjig (nemškega izraza Lesekabinett namenoma nismo prevedli kot »čitalnica«, kajti iz tega fonda knjigarne so si bralci lahko knjige predvsem izposodili in jih kasneje tudi kupili), ki so v drugi polovici 18. stoletja delovale v okviru knjigarn. Soustanovitelji so bili poleg knjigarnarjev samih tudi nekateri posamezniki, ki so imeli pomembne položaje v okviru prostozidarskih lož. Prvo izposojevalnico knjig v Königsbergu je v okviru svoje knjigarne uredil leta 1765 prostozidar Johann Jacob Kanter.⁶¹ Sekretar lože Zur wahren Entracht, ki jo je ustanovil Ignaz von Born na Dunaju, je bil Bianchi. Ta loža je izdajala *Journal für Freymauerer*. V 70. letih 18. stoletja je Bianchi vodil tudi čitalnico – Lesekabinet na Dunaju in v Brnu.⁶² V Pragi je začel leta 1771 ali 1772 izposojati knjige knjigarnar in založnik pa tudi prostozidar Wolfgang Christian Gerle.⁶³ Med prostozidarji organizatorji izposojevalnic naj omenimo še Carla Friedericha Walliserja v Celovcu in Ignaca Alojza Kleinmayrja v Ljubljani, pa tudi Johanna Filtscha v romunskem Sibiu.⁶⁴

Oprema knjig

Končno bi rada opozorila še na en element pri oblikovanju knjig, ki bo morada pokazal na določene somišljenike prostozidarstva med tiskarji in založniki. V 18. stoletju so bile sicer v modi obrobe, vinjete na začetnih straneh, ob koncu poglavij, na koncu publikacije. Glavni priročnik, tako za črkovni material kot za to okrasje, je bil tipografski priročnik *Manuel Typographique* Francoza Pierra-Simona Fournierja, prvič je izšel leta 1764. Nekoliko sprememb nastane šele ob koncu stoletja, ko nekateri tiskarji prevzamejo rokokojsko motiviko.⁶⁵ Motivi, ki jih najdemo na nekaterih publikacijah, pa so presenetljivo blizu simbolom prostozidarstva – trikotnik, piramida, girlanda. Ob tem se seveda odpira novo vprašanje, ali je to projekcija miselnega sveta avtorja, tiskarja ali založnika, ki je pogosto tudi knjigotržec. Glede na to, da načeloma avtor ni imel več nobenega vpliva na zunanji videz publikacije po tem, ko je besedilo oddal, je to verjetno povezano z nazori založnikov, tiskarjev in knjigotržcev (v funkciji založnikov). Ti znaki niso na naslovnica, ampak uvajajo ali zaključujejo posamezna poglavja. Ker je možno

⁶⁰ Wittmann, Buchdruck und Lektüre, str. 110.

⁶¹ Martino, Die deutsche Leihbibliothek, str. 70.

⁶² Rosenstrauch-Königsberg, Aufrählungen des Journals für Freimaurer, str. 103–117.

⁶³ Martino, Die deutsche Leihbibliothek, str. 105; Köllner, Buchween in Prag, str. 20.

⁶⁴ Göllner, Aspekte der Aufklärung in Siebenbürgen, str. 157.

⁶⁵ Durstmüller, 500 Jahre Druck in Österreich, str. 182.

Sl. 1 - KORN, Viljem Henrik

Fortsetzung des Verzeichnis von meistentheils neuen Büchern, die um die billigsten Preisen bey Wilhelm Heinrich Korn, Buchhändler in Laibach, im Hummlischen Hause Nro. 180 zu haben sind. - Laibach : bey Johann Friedrich Eger, 1788.

Sl. 2 - PILGRAM, Anton, 1730-1795

Calendarium chronologicum medii potissimum aevi monumentis / accommodatum ab Antonio Pilgram - Viennae : sumptibus Josephi nobilis de Kurzbeck, 1781.

raziskovati omenjene motive le, če pregledamo celotno publikacijo – fizično ali v digitalni obliki, katalog tipičnih motivov še ni bil izdelan. Na priloženih slikah (sl. 1-3) je le nekaj izbranih motivov, ki bodo morda spodbudili nadaljnje študije. Zanimiv primer opreme knjig je izdaja Virgilove Eneide (*Virgils Aeneis*), ki jo je pripravil Aloys Blumauer in natisnil dunajski tiskar Rudolph Gräffer v letih 1784–8. Delo ima tri zvezke. Naslovnica prvega je opremljena z bakrorezom s prostozi-darsko simboliko (sl. 4). Drugi zvezek uvaja alegorija, kjer je upodobljena glava dunajskega tiskarja in založnika Janeza Tomaža Trattnerja, ki jo napadajo divje zveri. Ta motiv so največkrat interpretirali kot boj drugih dunajskih knjigarnarjev proti Trattnerju, ki je služil s cenenimi nedovoljenimi ponatisi.⁶⁶ Morda pa lahko vidimo v prizoru tudi boj med knjigarnarji in založniki pripadniki prostozidarjev proti Trattnerju, ki ni bil član združenja (sl. 5).

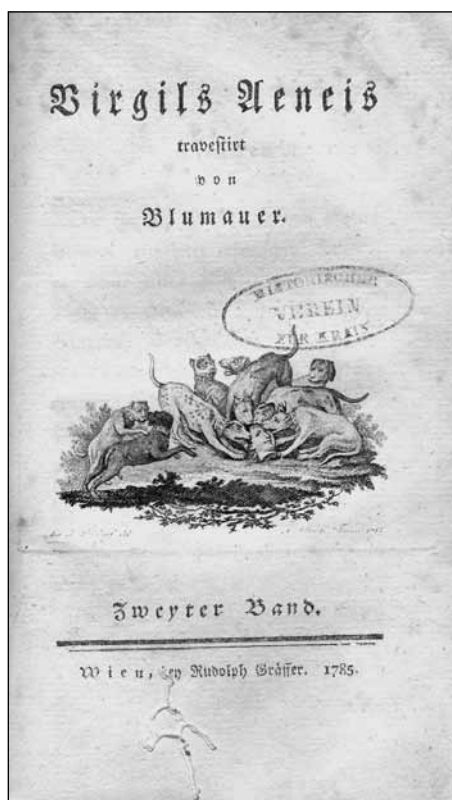
⁶⁶ Jaklin, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert*, str. 53–55.

Sl. 3 - FRAGMENTE zur mineralogisch und botanischen Geschichte Steyermarks und Kärnthens. - Klagenfurth und Laibach : bey Wallisser und Korn, 1783.

Sl. 4 - BLUMAUER, Aloys
Virgil's Aeneis / travestirt von Blumauer. 1. zv. - Wien : bey Rudolph Gräffer, 1784.

BLUMAUER, Aloys

Virgils Aeneis / travestirt von Blumauer. 2. zv. - Wien : bey Rudolph Gräffer, 1785.

Zaključek

Vsaka knjiga potrebuje poleg avtorja vsaj tri ljudi, da pride med bralce – založnika, tiskarja, knjigotržca oz. mrežo knjigotržcev. Med temi funkcijami so nekatere združljive. Knjigotržci so bili tisti, ki so bili zadnji člen verige, ki je širil ideje razsvetljenstva in prostožidarstva, oni so bili tisti, ki so nosili breme odgovornosti za razširjanje literature, ki ni bila vedno povšeči oblastem – cerkvenim ali posvetnim. Torej se moramo njim zahvaliti, da je širši evropski prostor spoznal francoske mislece 18. stoletja in prostožidarske ideje. Prav ob slednjem združenju smo zasledili veliko članov lož med knjigotržci v raznih predelih Evrope. Ali pa so bili vsi, ki so prodajali knjige s prostožidarsko vsebino oz. literaturo, namenjeno prostožidarjem, prostožidarji, je seveda vprašljivo. Zavedati se namreč moramo, da imajo prav dela, ki imajo pridih »prepovedanosti«, vedno največjo draž in lahko prinašajo tudi največji finančni uspeh, kar je gotovo smoter vsakega knjigarnarja.

Najbolj razširjeno čtivo v 18. stoletju molitveniki in pesmarice so stali 10 do 15 krajcarjev, toliko kot sito ali sodček masla.⁶⁷ Publikacije, namenjene prostozi-

⁶⁷ Vocolka, Glanz und Untergang der höfischen Welt, str. 248.

darjem, so bile relativno drage, nekatere pa tudi niso smele biti v prosti prodaji. *Journal für Freymaurer*, ki so ga leta 1784 tiskali v visoki nakladi 1000 izvodov, je stal pet goldinarjev in kupili so ga lahko le prostozidarski mojstri. Visoke cene literature smo navedli tudi iz ljubljanskih knjigotrških katalogov.

Želela sem pokazati, da so bili vplivnejši knjigotržci v raznih evropskih mestih med seboj povezani ne le s knjigami, ampak je bila med njimi tudi povezava na drugi ravni. Seveda seznam še zdaleč ni popoln, v okviru gibanja je njihovo število zanemarljivo majhno, a če preučujemo odstotek prostozidarjev med knjigarnarji, je ta presenetljivo velik, v nekaterih mestih jih je bilo kar polovica članov raznih lož. Kot člani prostozidarskih lož so skrbeli za razširjanje idej gibanja, obenem pa je to pomenilo garancijo za uspeh knjigarn. Morda lahko tako razložimo veliko mobilnost knjigarnarjev na primer med francoskimi, avstrijskimi in nemškimi mesti, in ne nazadnje tudi primer Korna in njegovo pot med Maastrichtom in Ljubljano ali pa Jeana Baptista Magnota iz Toulona na Dunaj.

Viri in literatura

Elektronski vir

The French Book Trade in Enlightenment Europe, 1769–1794: Mapping the Trade of the Société Typographique de Neuchâtel: <http://chop.leeds.ac.uk/stn/> pridobljeno 13. 3. 2013.

Časopis

Laibacher Zeitung s prilogami

Literatura

- Binder, Dieter A., *Skrivna družba*. Celje: Mohorjeva družba, 2008.
- Braida, Ludovica, *Il commercio delle idee. Editoria e circolazione del libro nella Torino del Settecento*. Studi e testi 2. Firenze: L. S. Olschki, 1995.
- Buchberger, Reinhard, *Hraschanky. Geschichte und Bibliographie einer Wiener Buchdruckerei (1785-1813)*. Wien: Hausarbeit zur Prüfung für den höheren Bibliotheksdienst, 2008.
- Dular, Anja, *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Knjižnica Kronike 7. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.
- Durstmüller, Anton, *500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart I: 1482-1848*. Wien: Hauptverband der graphischen Unternehmungen, 1982.
- Ecsedy, Judit V., *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korába. 1473-1800*. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- Faganel, Jože, *Zoisovi rokopisi. Popis I*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.
- Fay, Bernard, *La Franc-Maçonnerie et la révolution intellectuelle du XVIIIe siècle*. Paris: Librairie Française, 1961.
- Festschrift zum zweihundertjährigen Bestehen des Verlages C. Beck*. München: C. H. Beck 1963.
- Frajese, Vittorio, *Regolamentazione e controllo delle pubblicazioni negli antichi Stati italiani. Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII-XVIII*. Atti delle Settimane di studi e altri convegni 23. Firenze: Le Monnier 1992, str. 677–724.

- Frank, Peter R. & Frimmel, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750-1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 4. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 2008.
- Frimmel, Johannes, *History of Books. 18th Century Studies in Austria 1945-2010*. Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich 4. Bochum: Dr. Dieter Winkler Verlag 2011, str. 227–244.
- Göllner, Carl, *Aspekte der Aufklärung in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert. Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Geellschaften, Clubs*. Berlin: Ulrich Camen, 1979, str. 153–160.
- Grabovszki, Ernst, *Der Buchhändler als Rechtssubjekt. Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, str. 153–161.
- Graubišić, Ante, *Slobodnozidarska loža »Budučnost u Osijeku (1779–1945). Ostavština osječke slobodnozidarske lože »Budnost«*. Osijek: Muzej Slavonije, 2003, str. 5–73.
- Grdina, Igor, Anton Tomaž Linhart. *Nova slovenska biografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 123–148.
- Haug, Chritine, »In Frankreich nach Erscheinen verboten, sehr rat« - Zu den Distributions- und Vermarktungsstrategien von Geheimpliteratur in der Habsburgermonarchie zur Zeit der Aufklärung. *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, str. 227–244
- Henke, Rudolf Maria & Winkler, Gerhard, *Geschichte des Buchhandels in Linz*. Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1999/2000. Linz: Archiv der Stadt Linz 2002
- Jaklin, Ingeborg, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 3. Wien: Praesens, 2003
- Junker, Carl, *Zum Buchwesen in Österreich. Gesammelte Schriften 1896-1927*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 2. Wien: Praesens 2001
- Köllner, Alena, *Buchwesen in Prag. Von Václav Matěj Krameriu bis Jan Otto*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 1. Wien: Praesens 2000
- Kostić, Strahinja K, *Serbische Freimaurer am Ende des 18. Jahrhunderts und ihre wissenschaftliche und literarische Tätigkeit. Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. Berlin: Ulrich Camen, 1979, str. 147–152.
- Košir, Matevž, *Prostozidarstvo v habsburški monarhiji v 18. stoletju ter prostozidarski loži "Združena srca" v Mariboru in "Dobrodelnost in stanovitnost" v Ljubljani*. *Kronika* 46, 1998, str. 41–65.
- Košir, Matevž - Vodopivec, Peter, *O prostozidarstvu in prostozidarjih na Slovenskem*. V: Binder, Dieter A., *Skrivna družba*. Celje: Mohorjeva družba, 2008, str. 265–285.
- Liegl, Eva, *Der Klagenfurter Buchhandel im 17. und 18. Jahrhundert*. Wien: Diplomarbeit 1993.
- Ludvik, Dušan, *Nemško gledališče v Ljubljani do leta 1790*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1957.
- Marek, Gabriele, *Die Gräffer'schen Buchhandlungen in Wien. Ein Beitrag zur Firmengeschichte mit dem Versuch einer Rekonstruktion der Verlag von »Rudolph Gräffer«, »Rudolph Gräffer & Compagnie«, »Aloys Blumauer« sowie »August Gräffer«*. Wien: Dipl. 1996.
- Martino, Alberto, *Die deutsche Leihebibliothek. Geschichte einer literarischen Institution (1756-1914)*. Beiträge zum Buch und Bibliothekswesen 29. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990.
- Mužić, Ivan, *Masonstvo u Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Newole, Karl Ernst, *Die Offizin Kleinmayr in Klagenfurt bis zur Gründung der Zeitschrift »Carinthia«*. *Carinthia I* 144, 1954, str. 417–539.
- Nussbaumer, Erich, *Geistes Kärnten. Literatur- und Geistgeschichte des Landes*. Klagenfurt: Verlag Ferd. Kleinmayr, 1956.

- Olar, Kornelija - Čurčić, Lazar, Bečki štampar Stefan Novaković i rumunska knjiga. *Zbornik za istoriju* 24, 1981, str. 51–66.
- Pavercsik, Ilona, Anfänge norddeutsche Orientierung im ungarischen Buchhandel. *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe*. Leipzig: Universität Leipzig, 2008, str. 123–148.
- Roper, Geoffrey, The Vienna Arabic Psalter of 1792 and the role of typography in European-Arab relations in the 18th century and earlier. *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5. Wiebaden: Harrassowitz, 2009, str. 77–89.
- Rosenstrauch-Königsberg, Edith, Austrahlungen des Journals für Freimaurer. *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. Berlin: Ulrich Camen, 1979, str. 103–117.
- Vocelka, Karl, *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Österreichische Geschichte: 1699-1815 Wien: Ueberreuter 2001.
- Waquet, Françoise, Les publications par souscription dans l'Italie du primo Settecento. *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII-XVIII*. Atti delle Settimane di studi e altri convegni 23. Firenze: Le Monnier 1992, str. 955–965.
- Wittmann, Reinhard, *Buchdruck und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750-1880*. Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 6. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982
- Zwitter, Fran, Nov seznam frankofilov v Napoleonovi Iliriji, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 12, 1931, str. 48–50.

SUMMARY

Booksellers – Members of Masonic Lodges in the 18th Century

Anja Dular

In order to find its way to the reader, each book requires next to its author at least three people – a publisher, a printer, a bookseller or a network of booksellers. Some of these functions are compatible. Booksellers were the last link of the chain that spread ideas of the Enlightenment and Freemasonry in the 18th century and they themselves carried the highest risk of the responsibility for spreading of literature that was not always to the taste of the authorities – either ecclesiastical or secular. Thus it is thanks to them that the broader European area got to know French thinkers of the 18th century and Masonic ideas. We have come across many members of Masonic lodges among booksellers in various parts of Europe. Furthermore, the question occurs whether each individual who was selling books with Masonic contents or books that were intended for Masons was indeed a Freemason. One has to bear in mind that works with an air of “forbiddance” are always the most alluring and bring the highest financial gain, which is most certainly every bookseller’s aim.

The most widely spread reading matter in the 18th century – prayer books and hymn books cost from 10 to 15 *kreutzer*, while publications intended for Freemasons were relatively expensive and some of them were not allowed to be sold over the counter.

The booksellers’ attitude towards Freemasonry, or rather vice versa, the Freemasons’ attitude towards booksellers was interdependent. Namely, the 18th century was the period when

the printed word had hardly any competition in dissemination of pieces of information. New bookshops were established in every bigger city, the flow of reading material was substantial, books bringing new ideas from the field of philosophy, science and technology could be purchased as well as travelogues and books containing descriptions of remote places. The interest in various European languages increased – English, Dutch. Locally, languages of the area started to win recognition, medical, theological and legal publications were no longer written predominantly in Latin. When examining bookselling in the 18th century, if they wish to emphasise the variety of the range and new publications on the market, researchers most frequently bring up works by Voltaire.

In the 18th century, bookselling was in full swing, which is to be brought into connection with an increased number of readers from the ranks of professors, clergy, officers, teachers, physicians, lawyers, students but also merchants, tradesmen, bankers and factory-owners, which is linked with an increase in the number of bookshops. It is estimated that in 1700 there were merely 500 bookshops in Central Europe, many of them were small. In the course of the century, their number increased, so that in 1780 only in Vienna there were 21 bookshops and five antiquarian bookshops. Between 1780 and 1791, as many as 32 printing works were established. As a comparison, let us state that in 1700 there was a single printing works in Ljubljana, with a bookshop adjacent to it, books were occasionally sold also by two bookbinders; in 1780, four bookshops operated simultaneously, in 1782 seven. The considerable increase in the number of booksellers is undoubtedly linked to the broader circle of readers, the difference between the years 1780 and 1782 is related to the Patent of Toleration and thus merchants' greater mobility.

Individual booksellers that were active in individual lands of the Habsburg Monarchy have been traced. It is clear from their biographies that they belonged to various Masonic lodges. By means of the range of books that was presented in sales catalogues, we were able to determine that some of them were at least supporters of the movement.

The list of booksellers-Freemasons is incomplete since it was compiled by means of literature and not by means of archival sources. The majority of data has been obtained for booksellers in Vienna, but booksellers-Freemasons were present also in other lands – Bohemia, Carinthia and Carniola. The finding that their number within the movement remains negligible holds true, yet if we observe the percentage of Freemasons among booksellers, it is surprisingly high. In some cities, almost half of them were members of various Masonic lodges. As Freemasons they attended to the spreading of the movement's ideas, which at the same time represented a guarantee for bookshops' financial success.

Perhaps in this way, one can explain the mobility of booksellers, particularly that of members of the Masonic association, e.g. of French, Austrian and German cities. Let us mention two examples, that of Viljem Henrik Korn and his life journey from Maastricht to Ljubljana and Jean Baptiste Magnot from Toulon to Vienna.

Mateja Ratej

Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja

UDK 647-051:329.3(497.111)

UDC 647-051:329.3(497.111)

RATEJ Mateja, dr. zgodovine, znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, SI-1001 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 372–387, cit. 75

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica se v prispevku ukvarja z delovanjem Zveze služkinj/Slomškove družine v Beogradu v tridesetih letih 20. stoletja. V prvem delu članka prikaže politično podobo Kraljevine Jugoslavije ob nastopu kraljeve diktature leta 1929 in vlogo največje slovenske politične stranke (SLS), ki je v polju političnega predstavljalala interese Katoliške cerkve. V začetku tridesetih let 20. stoletja so katoliško usmerjene hišne pomočnice poglobile, utrdile in razširile delovanje svoje organizacije, kar v pogojih diktature, ko so bile politične stranke razpuščene, in ob Koroščevih stikih z organizacijo nakazuje na finančni in/ali kadrovski vpliv (razpuščene) SLS. V drugi polovici tridesetih let se je močna stanovska organizacija služkinj prilegala ideji o stanovskem parlamentarizmu. Zagovornik ideje Anton Korošec je delovanje Slomškove družine v javnosti podpiral, o čemer je govora v drugem delu članka.

Ključne besede: hišne pomočnice, Beograd, Katoliška cerkev, Slovenska ljudska stranka, 1930–1940

Avtorski izvleček

RATEJ Mateja, PhD, Research Fellow, Institute of Cultural History ZRC SAZU, SI-1001 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Slovene Maids in Belgrade under the Auspices of the Catholic Church and the (Dissolved) Slovene People's Party in the 1930s

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 372–387, 75 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

In the contribution, the author discusses the activities of the Association of Maids/Slomšek Family in Belgrade in the 1930s. In the first part, the political image of Kingdom of Yugoslavia is presented upon the establishment of King's dictatorship in 1929 along with the role of the biggest Slovene political party (Slovene People's Party, i.e. SPP) which in the sphere of politics represented the interest of the Catholic Church. In the early 1930s, Catholic-oriented domestic servants deepened, strengthened and widened the activities of their organization, which during the dictatorship, in the period of dissolution of political parties and along with Korošec's contacts with the organization, points to the impact of the (dissolved) SPP in terms of finances and personnel. In the late 1930s, this powerful rank organization fit into the idea of rank parliamentarism. Anton Korošec, an advocate of the idea, expressed his public support for the activity of the organization Slomšek's Family, which is discussed in the second part of the contribution.

Key words: maids, Belgrade, the Catholic Church, the Slovene People's Party, 1930–1940

Author's Abstract

Tako sem prišla semkaj, dragi moj!
 Ti ne veš, kako je hudo!
 Brez okna je izba na podstrešju
 in polnoč je, ko sem vžgala svečo,
 da ti pišem v daljni kraj.
 Gospod in gospa sta šla v kino
 in mene zebe. Mrzla je izba
 in gospa je zame železo in kamen.
 Pa sem tako mlada in tako trpim!¹

Prelomni dogodki v sicer prislovično burni politični dinamiki prve jugoslovanske države so začeli teči, ko je kralj Aleksander Karađorđević po vladni krizi, ki jo je sprožil atentat na hrvaške poslance v Narodni skupščini, 24. julija 1928 prvič v zgodovini jugoslovanske države poveril mandat za sestavo vlade Slovincu – načelniku Slovenske ljudske stranke Antonu Korošcu. Ta je nekaj dni zatem sestavil koalicijsko vlado in v njej opravljal tudi funkcijo ministra za notranje zadeve,² četudi so ga bremenile nepojasnjene okoliščine v zvezi z atentatom na hrvaške poslance. Skrajna zaostritev notranjepolitične slike v državi po smrti hrvaškega političnega voditelja Stjepana Radića je dokončno prepričala kralja, da se je začel pripravljati na diktaturo.³ Vodstvo Slovenske ljudske stranke je 30. novembra 1928 nagovorilo pristaše in državljane z: »Živio Njegovo Veličanstvo kralj Aleksander! Bog čuvaj našo domovino v vernih rokah poštenih in ljudskih politikov!«⁴

Po razglasitvi kraljeve diktature 6. januarja 1929, razveljavitvi vidovdanske ustave iz leta 1921 in razpustitvi Narodne skupščine je novi predsednik vlade Petar Živković še istega dne izdal Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki je med drugim prepovedal delovanje političnih strank z verskim in plemenskim (tj. nacionalnim) obeležjem.⁵ Ukaz o razpustu Slovenske ljudske stranke je izšel 22. januarja 1929. Vodstvo je samoiniciativno zaprlo tajništva stranke.⁶ Načelnik Korošec je na pristaše in člane stranke 23. januarja 1929 naslovil apel o mirnem

¹ Seliškar, *Pismo*, 66–67.

² Dr. Korošec je sinoči dobil mandat, *Slovenec*, 25. 7. 1928, 1.

³ Mandat za sestavo vlade ima dr. Korošec, *Jutro*, 25. 7. 1928, 1.

⁴ Ves narod praznuje, *Slovenec*, 1. 12. 1928, 3.

⁵ Zakon o zaščiti javne varnosti in reda, *Slovenec*, 8. 1. 1929, 1.

⁶ Slovenska ljudska stranka razpuščena, *Slovenec*, 23. 1. 1929, 1.

prehodu s političnega na kulturno, gospodarsko in humanitarno področje za zadostitev državnim interesom.⁷

Anton Korošec je po pisanju ljubljanskega škofa Jegliča v času svoje predsedniške funkcije Aleksandru večkrat predlagal uvedbo diktature za rešitev parlamentarne krize,⁸ njegovo odločitev o vstopu v diktatorsko vlado Petra Živkovića pa je pozdravilo tudi vodstvo Katoliške cerkve – jugoslovanski škofje so ga obiskali takoj po sprejemu pri kralju 22. januarja 1929.⁹ (Razpuščena) Slovenska ljudska stranka je ob zadržku, da gre v osnovi za avtoritarno gesto, šestojanuarsko diktaturo sprejela kot korak k sklenitvi narodnega sporazuma in kot dokaz o pravilnosti svoje politike.¹⁰ Čeprav je (razpuščena) Slovenska ljudska stranka ob oktroiranju ustave septembra 1931 izstopila iz vlade, so poudarili, da temelji ustava na demokratičnih načelih zahodnoevropskih demokracij.¹¹ Dobro leto po tem so po hrvaškem zgledu v razvpitih punktacijah v imenu demokracije spet zahtevali avtonomni položaj Slovencev v Kraljevini Jugoslaviji.¹² Vrh nekdanje stranke je bil po objavi punktacij januarja 1933 konfiniran, Korošec pa se je s Hvara, kjer ni preveč trpel, vrnil po atentatu na kralja Aleksandra oktobra 1934. Organizacijska infrastruktura (razpuščene) SLS je v tem času delovala prikrito, a učinkovito. Množica nepolitičnih organizacij, ki so že dotlej delovale pod izključnim vplivom Slovenske ljudske stranke, je v tem času postala eden od organizacijskih stebrov ilegalne stranke.¹³

Konstelacijo razmerij, ki so na ravni politike parlamentarnih strank ob nastopu kraljeve diktature leta 1929 sestavljala slovensko-srbske imaginarije, je zato treba imeti pred očmi tudi, ko govorimo o slovenskih hišnih pomočnicah (kakor bom v nadaljevanju imenovala služkinje, sobarice, kuharice idr. gospodinjsko pomoč) v Beogradu. Politični kontekst namreč nakazuje na vlogo in prizadevanja Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke kot njene podaljšane roke v polju političnega v zvezi z organiziranjem hišnih pomočnic v jugoslovanski pravoslavni prestolnici. Zveza služkinj (od srede tridesetih let 20. stoletja Slomškova družina) v Beogradu je v začetku tridesetih letih 20. stoletja doživljala poglobitev, utrditev in razširitev delovanja; med drugim je postala »stanovsko društvo na krščanskih načelih« in »društvo s socialno-humanitarnim ciljem«. ¹⁴ Domnevamo lahko, da je bila poglobitev, utrditev in razširitev delovanja katoliške organizacije slovenskih hišnih pomočnic po razglasitvi diktature povezana tudi s finančnimi in/ali kadorskimi vložki Koroščeve stranke.

Katoliški cerkvi je delovanje v smeri združevanja slovenskih hišnih pomočnic v Beogradu poleg drugega narekovala poudarjena skrb za katoliško moralo in slovensko nacionalno substanco, zaradi česar so bila katoliška društva Sloven-

⁷ Vsem somišljenikom!, Slovenec, 23. 1. 1929, 1.

⁸ Jeglič, *Dnevnik*, 11. 1. 1929.

⁹ Škofje v Belgradu, Slovenec, 23. 1. 1929, 1.

¹⁰ Jeglič, *Dnevnik*, 6. 1. 1929.

¹¹ Kralj izdal ustavo na demokratičnih načelih, Slovenec, 3. 9. 1931, 1.

¹² Demokracija v samoupravi, Slovenec, 16. 11. 1932, 1.

¹³ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 76, 79, 179, 180.

¹⁴ Kaj smo?, Naše ognjišče, september 1931, 3-4.

cev v Beogradu s strani (nacionalnemu unitarizmu zveste) slovenske liberalne politike označena kot separatistična.¹⁵ Avtonomistična ideja je bila hkrati idejna srčika delovanja Slovenske ljudske stranke do nastopa diktature, avtonomistični državnopравни program (1921) pa je predstavljal bistveno točko strankine identitete in ključno integrativno točko slovenske politične države in kulturne samopercepcije v jugoslovanskem političnem diskurzu sploh.¹⁶

Slovenci so se začeli v Beograd množično izseljevati po oblikovanju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (1918), kar je bilo povezano z vlogo prestolnice v prvi jugoslovanski državi.¹⁷ Po nekaterih ocenah časnikov je pred začetkom druge svetovne vojne v Beogradu živelo med 6.000 in 10.000 Slovencev,¹⁸ kar potrjujejo tudi popisi prebivalstva (leta 1921 je v Beogradu živelo okrog 1.000 Slovencev, leta 1931 okrog 6.000, takoj po drugi svetovni vojni pa okrog 10.000). Dobro uveljavljeni so bili trgovci in obrtniki. Med slovenskimi migrantskimi delavci v Beogradu so izstopale hišne pomočnice, ki jih je bilo v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja po ocenah časopisa za služkinje do 2.000 in so jih rade zaposlovale premožnejše beograjske družine.¹⁹

Prijubljeno nedeljsko zbirališče (katoliških) Slovencev v Beogradu je bila cerkev Kristusa kralja na Krunski ulici,²⁰ ki je bila sedež največje katoliške župnije v mestu in kjer so vsako nedeljo ob 5.30 potekale maše v slovenskem jeziku.²¹ Na Krunski ulici je bila med drugim špecerijska trgovina Franca Doberška, ki je slovela kot najznamenitejša slovenska trgovina v mestu.²² Doberšek je ponujal slovensko blago, denimo, kranjske klobase, bučno olje, ajdovo moko, suhe štajerske gobe, slovenska jabolka in vina ipd.²³

Da so Beograščani slovenske hišne pomočnice poznali že pred prvo svetovno vojno, je pisal goriški publicist, novinar, politik in še kaj Andrej Gabršček, ki je opisal zgodbo Srbkinje s slovenskimi koreninami Jelene Vukasović-Štiebil. Ob obisku Vipavskega se ji je vtisnila v spomin usoda Aleksandrink, zato je leta 1913 svojo pobudo poslala goriškemu tisku: »Razmišljala sem, ali bi ne bilo mogoče takim slovenskim dekletom preskrbeti služb v bratski srbski zemlji, kjer bi obdržale svojo narodnost, bi ne bile od rodne zemlje tako strašno daleč oddaljene in bi končno živele v krogu svojih srbskih sester.« V sodelovanju s srbskim društvom Kolo srpskih sestara v Beogradu je omogočila, da so se mogle Goričanke ob prihodu v tedaj še srbsko prestolnico na enem mestu informirati o mestu in o prostih službah. Pod budnim očesom Bogomile Volarič je dotok goriških hišnih pomočnic v Beograd tekkel do prve svetovne vojne, ko so goriške hišne pomočnice večkrat

¹⁵ Iz naše diaspore; Naše ognjišče, Slovenec, 1. 1. 1936, 23.

¹⁶ Ratej, *Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki*, 375–395.

¹⁷ Kržišnik Bukić, *Slovenci v Beogradu*, 546.

¹⁸ Slovenci v Beogradu in še dalje na jugu, Slovenec, 1. 1. 1939 – novoletna priloga.

¹⁹ Iz naše diaspore; Naše ognjišče, Slovenec, 1. 1. 1936, 23.

²⁰ Ravnik, *Nekaj pogledov v preteklost*, 177.

²¹ Služba božja, Naše ognjišče, september 1931, 7.

²² Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 34.

²³ Trgovina Franca Doberška – reklama, Naše ognjišče, september 1931, zadnja stran.

bežale v Francijo skupaj s svojimi delodajalci.²⁴

Bolče Žvan je v svojem delu o Slovencih v Beogradu (1932) zapisal, da se je tip slovenske hišne pomočnice v Beogradu zelo uveljavil: »Naša dekleta služijo v najboljših hišah, pri ministrskih in diplomatskih družinah, v domovih industrijcev, veletrgovcev, zdravnikov, odvetnikov itd.«²⁵ Predsodek o pridnih in snažnih slovenskih hišnih pomočnicah se je ohranil do danes, saj tudi potomci slovenskih izseljencev v Beogradu zatrjujejo, da so se Slovenke zaradi pridnosti in privzgojene čistoče zlahka poročale s srbskimi partnerji in si v Beogradu ustvarile družine.²⁶ Po pisanju Bolčeta Žvana so veroizpoved ob poroki večkrat zamenjali moški kot ženske.²⁷

Začetki delovanja Zveze služkinj segajo v leto 1920, ko je bila oblikovanja pod imenom Savez služkinja. Društvo so sprva vodili slovenski študentje in sposobnejša dekleta. Težišče društvenega delovanja je bilo namenjeno srečevanju deklet ob predavanjih, deklamacijah in petju. Kaplan Davorin Medved je delovanje društva sistematiziral in nadgradil, mu dodal še dramski krožek, predvsem pa je članice navajal na medsebojno pomoč. Leta 1927 je predsedstvo društva prevzela Julka Serjanec, pod njenim vodstvom pa so si članice kupile društveno zastavo in najele manjšo sobo za prenočišče brezposelnim služkinjam. Najemnino so plačevale članice s prispevki. Leta 1929 je predsedstvo društva prevzela Minka Sagadin, ki je na začetku tridesetih let 20. stoletja nadaljevala dramsko, pevsko in izobraževalno dejavnost društva.²⁸

Članice so praznovalle materinske dneve, obletnice koroškega plebiscita, Miklavževe in božične večere, posebej množična pa je bila proslava ob osemdesetletnici ljubljanskega nadškofa Antona Bonaventure Jegliča. Za poglobitev in utrditev verskega življenja so služkinje v svojo organizacijo uvedle duhovne vaje, postne pridige in druge cerkvene obrede za vernice. Začele so razmišljati o lastnem domu, kjer bi lahko še bolj utrdile svojo dejavnost.²⁹ V prostorih župnišča cerkve so se pod vodstvom kaplana Tomaža Ulage odvijali tedenski sestanki članic Zveze služkinj; tam je bilo tudi društveno zavetišče kot kratkotrajen prehodni dom za brezposelne članice.³⁰ Ulaga je v tridesetih letih 20. stoletja nastopal kot duhovni vodja slovenskih služkinj v Beogradu, hkrati pa je bil aktiven tudi v uspešno delujočem slovenskem (prav tako katoliškem) Prosvetnem društvu v Beogradu.³¹

Leta 1930 je Zveza služkinj v Beogradu štela 180 članic,³² slovenske nedeljske maše v cerkvi Kristusa kralja pa jih je obiskovalo tudi do 200. Zatorej so si članice postavile za cilj privabiti vsaj še nekaj od tistih hišnih pomočnic slovenskega rodu v

²⁴ Gabršček, *Goriški Slovenci*, 432.

²⁵ Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 42.

²⁶ Kropelj, *Nekaj utrinkov o društvu Slovencev*, 218.

²⁷ Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 51.

²⁸ Kratek pregled o delu društva 'Savez služkinja' v Beogradu, Naše ognjišče, september 1931, 3.

²⁹ Prav tam.

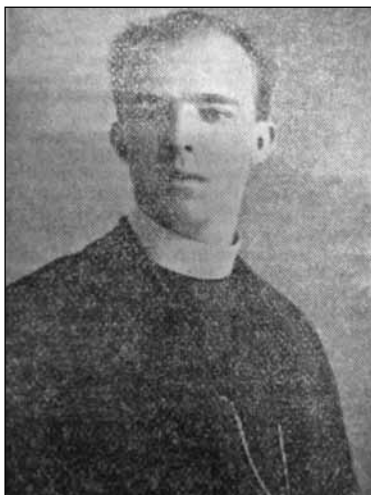
³⁰ Društveno zavetišče, Naše ognjišče, september 1931, 7; Slovenska dekleta v Belgradu, Slovenec, 30. 11. 1931, 3.

³¹ Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 61–62.

³² Slovenska dekleta v Belgradu, Slovenec, 30. 11. 1930, 3.

Beogradu, ki niso bile organizirane v okviru katoliške organizacije.³³ Poleg prizadevanj za izgraditev oz. nakup lastnega doma je tako leta 1930 pod pokroviteljstvom Katoliške cerkve začel izhajati mesečnik Zveze služkinj v Beogradu Naše ognjišče; do junija 1931 je izšlo šest litografiranih števil, nato pa je septembra 1931 izšla prva tiskana številka. Vilko Bojc, ki je sodeloval kot pisec člankov v Naše ognjišče, je bil že prej pogost obiskovalec srečanj hišnih pomočnic v okviru Zveze služkinj. Uredništvo glasila je bilo na Krunski ulici 23, kjer je v neposredni bližini cerkve Kristusa kralja na isti ulici stanoval urednik mesečnika Tomaž Ulaga.³⁴

Ulaga je v prvem uvodniku Našega ognjišča zapisal, da je mesečnik namenjen hišnim pomočnicam kot pomoč pri negovanju trojne zvestobe: zvestobe veri, zvestobe slovenskemu jeziku in zaveze, da bodo »med (srbskimi, op. p.) brati in sestrami rože slovenskih livad: neomajne kot stene Triglava, čiste kot naš planinski zrak, neustrašne čuvarice ognja v templju! Vedno uslužne, nikdar na prodaj!« Poudaril je, da je glasilo namenjeno tudi slovenskim bralcem, da bi spoznali življenje slovenskih deklet v Beogradu, in tako lažje darovali za izgraditev skupnega doma zanje.³⁵ Upal je, da bodo po svoji moralni dolžnosti sredstva izdatno darovale tudi beograjske družine, ki so zaposlovale Slovenke, in slovenski denarni zavodi.³⁶

Sl. 1 - Kaplan Tomaž Ulaga (vir: Slovenec, 1. 1. 1934)

V svojih javnih nastopih so članice Zveze služkinj ponavljale, da je »moralna nevarnost za naša dekleta v Beogradu in sploh v vsakem tukajšnjem mestu zelo velika«. Razumele so, da nenadzorovana dekleta v jugoslovanski prestolnici moralno in telesno hitro propadajo, s čimer povzročajo veliko škodo (slovenskemu) »narodnemu telesu«. »Notranji duševni ustroj« beograjskega mestnega človeka

³³ Slovenska dekleta v Belgradu in Srbiji, Domoljub, 5. 2. 1930, 1.

³⁴ Naše ognjišče, september 1931, 2.

³⁵ Komu in zakaj?, Naše ognjišče, September 1931, 1.

³⁶ Slovenske služkinje v Belgradu za svoj dom, Slovenec, 29. 1. 1931, 6.

naj bi bil poguben za sicer snažna in skrbna, a lahkoverna slovenska dekleta, ki so nekatera »moralno globoko, globoko padla«. ³⁷

Zveza služkinj je poskušala poskrbeti, da bi se slovenska dekleta moralno čista vračala domov in si s prihranki na slovenskih tleh ustvarjala slovenske družine. ³⁸ V narodno obrambnem, pokroviteljskem in zaščitniškem tonu so bili na začetku tridesetih let prejšnjega stoletja k darovanju finančnih sredstev za izgraditev doma nagovorjeni tudi bralci Slovenca: »Kdor čuti slovensko, kdor čuti pošteno in prav, bo od srca rad izpolnil položnico /.../ vsaj z malim darom, ki pa bo za naša dekleta neprecenljive vrednosti. Res je veliko potreb, ki terjajo veliko žrtev, toda dom slovenskih služkinj je naša prva dolžnost! Moramo namreč poudariti dejstvo, da so slovenska dekleta čestokrat merilo in barometer za ugled Slovencev pri naših (srbskih, op. p.) bratih.« ³⁹

Da je Katoliška cerkev v tridesetih letih namenjala posebno skrb socialni skupni hišnih pomočnic, priča tudi leposlovno delo Mare Hus Njene službe; povest služkinje, ki je prežeto s katoliško mislijo in s primeri, kako si lahko hišna pomočnica z vero v boga olajša trpljenje ob težkem delu daleč od doma, ki je pogosto vodilo v samomor. »'To je torej zdaj moja soba?' je razočarano vzdihnila Zora, ko je s težavo ogledovala mračni, ozki kot z majhnim oknom visoko pod stropom, ki je gledalo na večno mračno in vlažno dvorišče. Po sivih zidovih sta risali vlaga in plesen prečudne zelenkaste oblike. Na stropu so se očrtavali že celi oblaki. Po pravici rečeno, to ni bila soba, ampak prostor, ki je bil kedaj za kuhinjsko shrambo, a so ga pozneje prelevili v sobo za služkinjo. Izvlekli so omaro in police ter porinili vanj posteljo v obliki dolgega, votlega zaboja, ki je bil v sili tudi za mizo. S širokim pokrovom se odpira in zapira, kakor nerodna mentrga. V sobi je dišalo po trohnobi kakor v grobnici. Postelja je bila sicer za Zoro prekratka, pa kdo bi se menil za take malenkosti.« ⁴⁰

Miselnost strahu pred neznanim velikim mestom s prebivalci druge vere je v skladu s tem širil tudi časnik *Slovenec*. Tako ni nenavadno, da je v časopisnih poročilih ravno najstniška slovenska služkinja v Beogradu naletela na tradicionalnega muslimana, ki ji je objubljal bogastvo, po poroki z njim pa je dobila le feredžo, tepež in domači zapor. ⁴¹ Podobno strašljivo in svareče zveni poročilo o izprijenem beograjskem zdravniku, ki je abortuse mladim dekletom opravljal kar na svojem domu, zarodke in žive novorojenčke pa kuril v domačem ognjišču, da se je krematorijski duh širil po ulici. ⁴² Iz lastne družinske zgodovine poznam primer dekleta iz Slovenske Bistrice, hišne pomočnice v Beogradu med obema vojnama, ki je potem, ko je v jugoslovanski prestolnici rodila sina, nekajmesečnega otroka pripeljala k babici, kjer je odrasel v sovraštvu do (lahkožive) matere, ki ga je zapustila.

(Še malo ne nerazložljiva) ironija ob tem je, da je v tesni navezavi na katoliške

³⁷ Slovenska dekleta v Belgradu, Domoljub, 5. 2. 1930, 1.

³⁸ Iz naše diaspore, Slovenec, 1. 1. 1936, 23.

³⁹ Slovenske služkinje v Beogradu za svoj dom, Slovenec, 29. 1. 1931, 6.

⁴⁰ Hus, *Njene službe*, 15.

⁴¹ Žaloigra mlade Slovenke v južni Srbiji, Slovenec, 25. 8. 1936, 4.

⁴² Znamenje časa, Slovenec, 24. 7. 1936, 7.

vrednote v Slovenski ljudski stranki konec tridesetih let prejšnjega stoletja potekala izjemna politizacija nizke rodnosti. Ban Dravske banovine Marko Natlačen (Slovenska ljudska stranka) je sredi februarja 1940 v banskem svetu prebral poročilo o gibanju prebivalstva na Slovenskem. Porazno poročilo, kot se je izrazil komentator Slovenca in nadaljeval, da se slovenskemu narodu ni treba bati tujih osvajalcev, ker se bo sam iztrebil. Ban Natlačen je povedal, da je naravni prirastek na Slovenskem še po koncu svetovne vojne veliko obetal, a je začel v tridesetih letih strmo padati. »Socialna bolezen padanja rojstev je močno zajela naše meščanstvo, globoko se je vgnezdila med delavstvom in sega v mnogih krajih tudi že po kmetu,« je ban Natlačen vlekel meje med razredi in nazadnje svareče zažugal: padanje rojstev ni le socialna, tudi moralna bolezen je! Ban Dravske banovine je seveda meril na abortus. Imenoval ga je bela kuga, zdravnike, ki so ga izvajali, pa morilci in najostudnejši škodljivci naroda.⁴³

Da so bile nekatere usode slovenskih služkinj v Beogradu med obema vojnama vse prej kot nesrečne, dokazuje primer služkinje z Radomerščaka v Prlekiji. V Beogradu, kjer je služila v družini judovskega proizvajalca čokolade, je spoznala čevljarja, Slovenca iz Bizovika pri Ljubljani, s katerim sta se poročila. Nevestin gospodar je mladoporočencema ponudil oskrbnišтво svoje hiše v središču Beograda, ki sta ga z veseljem sprejela. Tako je raziskovalki Mojci Ravnik pripovedoval sin obeh Slovencev, ki še zmeraj živi v Beogradu.⁴⁴

Avtor več člankov o položaju slovenskih hišnih pomočnic v Beogradu Vilko Bojc je čas kratkotrajne brezposelnosti hišne pomočnice označeval za najbolj nevaren čas, »da v pomanjkanju sredstev za samoprehrano pade«, saj sta jo lahko gospodar ali gospodinja v vsakem trenutku brez odpravnine postavila na cesto.⁴⁵ Za slovenski prostor je sicer v tridesetih letih prejšnjega stoletja veljala Naredba o službenem razmerju hišnih in gospodinjskih poslov, po kateri je posel lahko ob nekrivdni prekinitvi delovnega razmerja po desetletni neprekinjeni zaposlitvi od delodajalca zahteval odpravnino v višini četrte letne plače.⁴⁶

Slovenska dekleta v Beogradu so se morala po podatkih Zveze služkinj nenehno boriti s svojimi gospodarji za poštenje in čast in so velikokrat žrtvovala dobro službo za ohranitev osebne integritete in da so lahko obiskovala nedeljske slovenske maše.⁴⁷ Spolno nadlegovanje služkinje na delovnem mestu je v svojem delu tematizirala tudi Mara Hus: »S široko kretnjo ji je ponudil polno pest zmečkanih bankovcev. Oči so se ji razširile v silnem presenečenju. A samo za hip. Ko je zapazila bankovce, je prebledela. Pred sabo je videla samo dvojje vodeno plavih oči, ki so ji mežikale v gnusnih solzah. Ko pa je stegnil tresoče se roke k njej, je za korak odstopila, stisnila pest in z vso silo udarila na sredo med ostudne oči. Z vso močjo ga je pahnila od sebe, da se je opotekel proti vratom in je desnica spustila

⁴³ Nazadujemo!, Slovenec, 16. 2. 1940, 1.

⁴⁴ Ravnik, *Nekaj pogledov v preteklost*, 170.

⁴⁵ Slovenske služkinje v Belgradu za svoj dom, Slovenec, 29. 1. 1931, 6; Naše ognjišče, september 1931, 4.

⁴⁶ Odpravnina hišnih in gospodinjskih poslov, Slovenec, 21. 6. 1936, 12.

⁴⁷ Slovenska dekleta v Belgradu, Domoljub, 5. 2. 1930, 1.

bankovce na tla. V tistem hipu so se na hodniku odprla vrata in gospa je obstala pred klavno sliko svojega moža.«⁴⁸

Predstavljamo si lahko, da sta bili Ljubljana in Beograd med svetovnima vojnama zaradi slabših transportnih in medijskih povezav časovno in kulturno še precej bolj oddaljeni mesti kot sta danes. Da so se vsaj pišoči ljudje slabega medsebojnega poznavanja zavedali in poskušali preseči predsodke, potrjujejo misli srbskega časnikarja Živojina Cvetkovića, ki je leta 1933 v *Slovencu* zapisal: »Obžalovanja je vredno, da se (Slovenci in Srbi, op. p.) med seboj premalo poznamo. Živimo v isti državi, hranimo se z istim kruhom in vendar skrivamo na kraju naših misli neko krivo prepričanje, ki ga tudi ne popravljamo. Rajši ostanemo slabo poučeni, kakor da bi z majhnim trudom prišli do prave resnice. Zato nam je lahko nevarna tudi najmanjša napačna kritika, ki ruši naše skupne bratske simpatije.«⁴⁹

Beograd je med obema vojnama spadal med najdražja jugoslovanska mesta in tudi hišne pomočnice niso bile slabo plačane. Na začetku tridesetih let 20. stoletja so poleg napitnin in priložnostnih darov prejemale do 700 dinarjev mesečnega dohodka. Za primerjavo povejmo, da je bilo treba za kino vstopnico odšteti do 7 dinarjev, za letno naročnino na mesečnik Naše ognjišče 30 dinarjev, za najem opremljene sobe na obrobju mesta pa od 250 do 400 dinarjev.⁵⁰ Zaslužek je v času velike gospodarske krize množično privabljal tudi hišne pomočnice, a že prva tiskana številka Našega ognjišča je vsebovala svarečo notico »dekletom tam doma«, ki jih je očaral duh prestolnice: »Ne hodite v Beograd, ne verjemite tistim, ki vam pišejo, da je tukaj zelo ugodno. Tukaj je hudo, bolj kot drugod, dobre službe se težko dobijo. In ko bi vedele, koliko trpljenja, koliko ponižanja morajo dekleta tu prestati, koliko jih zboli vsled prenapornega dela, kakšnim nevarnostim so tu izpostavljene, nobena bi več ne prišla sem.«⁵¹

Slovenska komunistka Marija Žumer je bila sredi tridesetih let 20. stoletja zaradi političnega delovanja zaprta v zloglasnem beograjskem zaporu, Glavnjači. O tam zaprtih Slovenkah (zaradi beračenja, prostitucije ipd.) je pisala v duhu, ki ni želel moralizirati. Na problem je gledala v sociološki perspektivi in Glavnjačo opisala kot veliko slabost sodobne družbe, ki rešuje socialne probleme tako, da jih izolira, nadzoruje in kaznuje. O hišnih pomočnicah je zapisala, da ni bolj izkoriščanih ljudi, kakor so one, »pravcate sužnje«, ki garajo po šestnajst in več ur dnevno.⁵²

Ni dvoma, da je bila socialna stiska mladih žensk, ki so se preživljale kot hišne pomočnice v Beogradu, v veliko primerih na meji neznosnega, ne nazadnje že kar stereotipno prisotnost problematike v imaginariju tedanjega časa dokazujeta tudi Seliškarjevi pesmi v uvodu in zaključku razprave. Ne glede na to pa je drža Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke do skupnosti hišnih pomočnic v sebi nosila več kot zgolj skrb za socialno varnost. V sebi je nosila

⁴⁸ Hus, *Njene službe*, 18–19.

⁴⁹ Živojin Cvetković, *Slovenija – izpod peresa srbskega časnikarskega poročevalca*, Slovenec, 7. 6. 1933, 2.

⁵⁰ Žvan, *Slovinci v Beogradu*, 21, 42–43.

⁵¹ Dekletom tam doma, *Naše ognjišče*, september 1931, 7.

⁵² Žumer, *Sedemdeset dni v Glavnjači*, 7, 10.

vsaj še močan pečat odpora in strahu pred pravoslavjem, izrazit nacionalni naboj ter – kot bomo videli v nadaljevanju – intenco po stanovski organiziranosti družbe.

Prednostna naloga 24. junija 1935 oblikovane vlade Milana Stojadinovića, ki so jo sestavljale nekdanje Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija, je bila prenova jugoslovanskega gospodarstva zaradi posledic svetovne ekonomske krize. Anton Korošec, ki je že od jeseni 1934 kazal želje po vstopu v vlado, je igral eno od ključnih vlog pri oblikovanju vlade in njenih političnih usmeritev.⁵³ Sredi avgusta 1935 je dobro delo trojice politikov potrdil tudi uspeh pri organizaciji vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice, ki je ob izrekanju za državno in narodno edinstvo zagovarjala široko samoupravno ureditev države.⁵⁴ Svoj obstoj je utemeljila z obljubo, da bo oživila politično življenje na podlagi demokracije in parlamentarizma.⁵⁵

Voditelji Jugoslovanske radikalne zajednice – Milan Stojadinović, Anton Korošec in Mehmed Spaho – so si striktno razdelili interesna področja v Kraljevini Jugoslaviji; nominalni vodja stranke Stojadinović je imel izključno oblast v Srbiji, podpredsednika Korošec in Spaho pa v Sloveniji ter Bosni in Hercegovini.⁵⁶ Čeprav je Komunistična partija Jugoslavije vsedržavno stranko označila kot »mešanico demokratičnih, polfašističnih in fašističnih elementov«, je premier zatrjeval, da bo vlada, ki je vnesla postavko o demokratizaciji političnega življenja v svoj politični manifest, le-to izvedla samo v pogojih »disciplinirane držve« državljanov, ki se bodo izogibali političnim »eksczesom«.⁵⁷

Korošec je pristop (razpuščene) Slovenske ljudske stranke k vsedržavni stranki izvedel sam, četudi je ožje strankino vodstvo v naglici obvestil o odločitvi.⁵⁸ Medtem ko je leta 1928 kot premier pod kraljevim nadzorom sodeloval pri ukinjanju demokratičnih parlamentarnih institucij, je bila Stojadinovićeve vlada oblikovana s predpostavko, da parlamentarne institucije po kraljevi smrti ponovno vzpostavlja. Anton Korošec je v okviru te politike vlagal prizadevanja v populariziranje stanovskega (korporativnega) parlamentarizma.⁵⁹

Četudi torej humanitarni, prosvetni in kulturni obvodi za strankarsko delovanje po koncu diktature niso bili več potrebni, se je močna stanovska organizacija pod katoliškim (tj. tudi strankinim) vplivom odlično vključevala v Koroščevo idejo o stanovskem parlamentarizmu. Ne more biti naključje, da je bil minister Anton Korošec boter nove društvene zastave z izvezenim Slomškovim portretom, ki so si jo katoliške hišne pomočnice priskrbele leta 1935 ob preimenovanju Zveze služkinj v Slomškovo družino.⁶⁰ Po koncu diktature je tako prizadevanja po močni organizaciji hišnih pomočnic treba razumeti tudi v smislu stanovskega organiziranja družbe.

⁵³ Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 271, 273, 275–277, 289.

⁵⁴ *Slovenska novejša zgodovina*, 361.

⁵⁵ Jugoslovanska radikalna zajednica, *Slovenec*, 4. 6. 1936, 1.

⁵⁶ Tešić, *Jugoslovanska radikalna zajednica*, 9, 31.

⁵⁷ Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 51–53, 62.

⁵⁸ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 268.

⁵⁹ Beseda našega voditelja, *Slovenec*, 12. 5. 1936, 1; Izkustvo demokracije, *Slovenec*, 11. 6. 1936, 13.

⁶⁰ Iz naše diaspore, *Slovenec*, 1. 1. 1936, 23.

Spomnimo, da se je Zveza služkinj v prvem členu svojih društvenih pravil deklarirala kot stanovska organizacija, v drugem pa kot društvo na krščanskih načelih.⁶¹

Sl. 2 - Anton Korošec (v ospredju) kot boter društvene zastave Slomškove družine (vir: *Slovenec*, 1. 1. 1936)

Vodstvo Slovenske ljudske stranke se med obema svetovnjima vojnama kljub poudarkom o nujnosti ločevanja med institucijo Katoliške cerkve in strankino politično organizacijo trdno držalo katoliškega kulturnega programa, ki je stranki ob 96,6-odstotni pripadnosti Slovencev Rimskokatoliški cerkvi v multikonfesionalni državi zagotavljal večinski položaj v slovenskem političnem prostoru.⁶² Kot največja in najvplivnejša slovenska politična stranka je učinkovito črpala mobilizacijski potencial Katoliške cerkve, a je njeno vodstvo obenem naklonjenost cerkvenim interesom podrejalo lastnim strankarskim interesom. To je bilo vidno zlasti v času t. i. konkordatske krize, po sprejetju konkordata 25. julija 1935 oz. s poskusi njegovega ratificiranja v Narodni skupščini julija 1937. Vprašanje konkordata, natančneje vpliva Katoliške oz. Pravoslavne cerkve v državi, je bilo sicer najtesneje vezano na srbsko-hrvaški politični spor, Anton Korošec pa se kot član Stojadinovićeve vlade ni izrekel niti za konkordat niti proti njemu, saj v Jugoslovansko radikalno zajednico inkorporirana Slovenska ljudska stranka ni imela zadostnega političnega vpliva, da bi lahko spreminjala potek dogodkov.⁶³

Predstavnice slovenskih katoliških hišnih pomočnic v Beogradu so bile spomladi 1936 aktivne pri oblikovanju osnutka novega zakona za gospodinjsko osebje, v katerem so pogrešale določbo o prostem času za izpolnjevanje verskih dolžnosti ob

⁶¹ Kaj smo?, *Naše ognjišče*, september 1931, 3-4.

⁶² *Statistički godišnjak*, 50, 57.

⁶³ Ratej, *Odenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve*, 35-52.

Sl. 3 - Slovenske hišne pomočnice, združene v Slomškovi družini s Tomažem Ulago in sestro Maristelo Kette (vir: Slovenec, 1. 1. 1936)

nedeljah in praznikih.⁶⁴ V tistem času so v Slomškovem domu vendarle dobile svoje stalnejše prostore.⁶⁵ Zvezo služkinj, ki je ob preimenovanju v Slomškovo družino leta 1935 postala pododsek slovenskega Prosvetnega društva, so pod svojo streho vzele mariborske Šolske sestre, ki so maja 1936 kupile tri manjše hiše in prostoren vrt v ulici Vojvode Milenka 46; leta 1938 so dokupile še sosednjo hišo. Do tedaj (od leta 1932) so lahko slovenske hišne pomočnice našle zavetišče med drugim v najetih prostorih Šolskih sester v Hadži Prodanovi ulici 19 in kasneje do odprtja Slomškovega doma na ulici dr. Köstnerja 18; za zavetišče je tedaj skrbela sestra Jakobina Vojé iz sestriinske skupnosti v Zemunu.⁶⁶

V Slomškovi družini organizirane hišne pomočnice so lahko v domu pod vodstvom sestre Maristele Kette, ki je bila zaslužna za nakup in ureditev doma, poceni prenočevale (leta 1938 je bilo oddanih 4.500 prenočišč, leta 1939 pa skoraj 6.000; naenkrat je lahko v domu bivalo do 12 deklet) in se prehranjevale, v domu pa je bil organiziran tudi strokovni pouk v gospodinjskih delih.⁶⁷ Statut Slomškovega doma je predstojnici nalagal skrb za moralno življenje varovank, za njihovo vzgojo v nacionalnem duhu in poduk v gospodinjskih delih. Predstojnica doma je lahko po lastni presoji in brez obrazložitve zavrnila prosilko za zavetišče, če je ocenila, da ni sposobna slediti pravilom zavetišča.⁶⁸

⁶⁴ Služkinje in božja zapoved, Slovenec, 3. 5. 1936, 11.

⁶⁵ Provincijalat šolskih sester v Ljubljani, arhiv mariborske province: Kupoprodajna pogodba za hiši v ulici Vojvode Milenka 46 in 48; Slomškov dom v Beogradu, Beograjski Slovenec, 1. 11. 1936, 4.

⁶⁶ Kodrič, Palac, *Šolske sestre*, 176.

⁶⁷ Rojs, Zorec, *Šolske sestre*, 220.

⁶⁸ Provincijalat Šolskih sester v Ljubljani, Arhiv mariborske province, fascikel 23,2: Slom-

Kot duhovni vodja hišnih pomočnic v Slomškovem domu je še naprej deloval Tomaž Ulaga, ki je v novoletnem intervjuju januarja 1934 v *Slovenecu* med drugim povedal: »O naših dekletih, ki služijo v Belgradu, vedo nekateri le slabo povedati. Jaz pa vem precej dobrega. One so pokazale največje razumevanje, ko smo zbirali za poplavljenke. /.../ Mnoge garajo do 12 v noč in prispejo k rani službi božji, ker je le ta slovenska. /.../ Slovenija je veliko zahvalo dolžna častitim Šolskim sestram, ki se ob prevzemu tega zavetišča (tedaj na Hadži Prodanovi ulici 19, op. p.) niso ustrašile niti moralnih niti materialnih žrtev. Kdor ve, kaj se pravi potrpeti z živčno razdraženimi in tolažiti obupane, bo razumel.«⁶⁹

Sredi tridesetih let prejšnjega stoletja je bila slovenska služkinja v Beogradu tudi Terezija Mlinarič. Njenega imena najbrž ne bi bilo mogoče nikoli prebrati v časopisu, če ne bi bila na začetku junija 1936 lažje poškodovana v prometni nesreči, ki jo je povzročil industrialec Vojislav Nikolić in v kateri je umrl znani športnik Dragan Jovanović.⁷⁰ Ob utrinku iz preteklosti se kajpak vsiljujejo vprašanja, kdo je bila Terezija, koliko je bila stara, iz katerega slovenskega kraja je izvirala, iz katerega dela slovenskega prostora je prihajalo v Beograd največ mladih žensk? Za Beograd podatkov nisem zasledila, v srbskem Paračinu, kjer je bilo prav tako veliko Slovencev, pa je bilo največ slovenskih hišnih pomočnic doma iz slovenske Prlekije.⁷¹

Leta 1936 se je v prostore Šolskih sester v Slomškov dom vselilo tudi katoliško usmerjeno društvo Slovencev v Beogradu – Prosvetno društvo, ki je pred tem prav tako gostovalo na Krunski ulici. Društvo je med drugim razpolagalo s čitalnico in slovensko knjižnico, ki je bila ustanovljena v sodelovanju s Slomškovo družino (*Zvezo služkinj*). Za zagovor trditve o Koroščevem političnem interesu v društvu hišnih pomočnic ni nepomembno, da je knjižnico redno obiskoval in zalagal z novim gradivom tudi Anton Korošec.⁷²

V pregledu društvenega delovanja Slovencev v Beogradu, ki je bil objavljen v *Slovenecu* na začetku leta 1939, je bilo med drugim zapisano, da so »nekatera pokvarjena slovenska dekleta zelo škodila ugledu slovenske služkinje« v Beogradu, zato se je zdel nadzor (katoliških institucij) nad njimi še bolj smiseln. Ob koncu tridesetih let 20. stoletja so bile katoliško usmerjene hišne pomočnice organizirane v Slomškovi družini pri Šolskih sestrah in v Marijini družbi pri slovenskih usmiljenkah, liberalno usmerjene pa je združevalo Slovensko žensko društvo.⁷³

Leta 1941 se je v beograjski Slomškov dom preselila celotna provincialna uprava mariborske province, saj je bilo v Sloveniji Kongregaciji s strani nemškega okupatorja odvzeto vse premoženje. V letih 1941 do 1943 je v Slomškovem domu

škov dom Beograd – statut, 30. 5. 1936.

⁶⁹ Iz življenja belgrajskih Slovencev, *Slovenec*, 1. 1. 1934, 5.

⁷⁰ Belgrajske vesti, *Slovenec*, 4. 6. 1936, 2.

⁷¹ Slovenci v Paračinu, *Slovenec*, 9. 2. 1936, 6.

⁷² Belgrajski Slovenci in slovenska knjiga, *Slovenec*, 16. 2. 1936, 8; Slovenci v Belgradu in še dalje na jugu, *Slovenec* – novoletna priloga, 1. 1. 1939.

⁷³ Slovenci v Belgradu in še dalje na jugu, *Slovenec* – novoletna priloga, 1. 1. 1939.

Sl. 4 - Slomškov dom v Beogradu (vir: Slovenec, 1. 1. 1937)

deloval otroški vrtec za begunske otroke. Med vojno v letih 1941–1945 so Šolske sestre v njem nudile zavetišče beguncem in študentom. V bombardiranju Beograda je bila močno poškodovana tudi največja dvoriščna hiša na ulici Vojvode Milenka. Kljub temu je tam ostalo nekaj stanovalk, ki so kot upokojene hišne pomočnice v zgradbi prebivale še v osemdesetih letih prejšnjega stoletja.⁷⁴

Zbogom, edini!
 Služkinja sem in umrla bom.
 Tvoja druga ima mehke roke in svilen klobuk,
 moje roke razjedata soda in lug,
 ti imaš sabljo in zvezde –
 pa te je sram.

Nad mizo sveti luč na bel papir,
 sama je v kuhinji služkinja Mara,
 v posteljo se je vlegla ko vsak večer ...
 Zdaj spi ...
 Nobena gospa je več ne prebudi.⁷⁵

⁷⁴ Rojs, Zorec, *Šolske sestre*, 73–75, 220.

⁷⁵ Seliškar, *Poslednje pismo*, 455.

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadžkofijski arhiv Ljubljana, Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik.
Provincialat Šolskih sester v Ljubljani, Arhiv mariborske province, fascikel 23,2: Slomškov dom
Beograd – statut, 30. 5. 1936.

Arhivski tiskani viri

Naše ognjišče (1931), mesečnik Zveze služkinj v Beogradu.
Slovenec (1930–1940), uradno glasilo Slovenske ljudske stranke.
Beograjski Slovenec (1936–1938), glasilo društva Slovencev v Beogradu.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931, Beograd, 1934.
Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1925.
Gabršček, Andrej, *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. Ljubljana:
samozaložba, 1934.
Hus, Mara, *Njene službe; povest služkinje*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1933.
Seliškar, Tone, Pismo; služkinja piše svojemu fantu. *Ljubljanski zvon* 49/1, 1929, str. 66–67.
Seliškar, Tone, Poslednje pismo. *Ljubljanski zvon* 56/7, 1936, str. 454–455.
Žumer, Marija, *Sedemdeset dni v Glavnjači; opis osebnih doživetij*. Ljubljana: samozaložba, 1937.
Žvan, Bolče, *Slovenci v Beogradu; socialno kulturna slika*. Beograd: samozaložba, 1932.

Monografije

Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo; diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
Kodrič, Similjana in Palac, Natalija, *Šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja: zgodovina, poslanstvo, življenje*. Ljubljana: Delo, 1986.
Rojs, Leonita in Zorec, Avgušтина, *Šolske sestre sv. Frančiška – mariborska provinca; zgodovinski pogled na prehojeno pot*. Ljubljana: mariborska provinca šolskih sester, 1987.
Slovenska novejša zgodovina; Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992 (ur. Jasna Fischer itd.). Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
Stojadinović, Milan M., *Ni rat ni pakt; Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1970.
Stojkov, Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*. Beograd: Prosveta, 1969.
Tešić, Dragan, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997.

Članki

Kroje, Monika, Nekaj utrinkov o društvu Slovencev »Sava« v Beogradu. *Traditiones* 39/1, 2010, str. 217–223.
Kržišnik – Bukič, Vera: Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 546.
Ratej, Mateja, Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki v letih 1923–1929 in vprašanje dekoncentracije upravne oblasti v času vlade Antona Korošca. *Zgodovinski časopis*, 2006, št. 3/4, str. 375–395.
Ratej, Mateja, Odenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve pri Slovenski ljudski in Narodni radikalni stranki med svetovnima vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2008, 48/2, str. 35–52.
Ravnik, Mojca, Nekaj pogledov v preteklost in sedanost beograjskih Slovencev. *Traditiones* 39/1, 2010, str. 167–193.

SUMMARY

Slovene Maids in Belgrade under the Auspices of the Catholic Church and the (Dissolved) Slovene People's Party in the 1930s

Mateja Ratej

Upon the establishment of King's dictatorship on January 6, 1929, Prime Minister Živković by means of Protection of Public Safety and Order Act among other things banned political parties with religious or tribal characteristics. The Decree on dissolution of the Slovene People's Party was issued on January 22, 1929. The leader of the party Anton Korošec appealed to his followers to undergo a peaceful transition from the political to the cultural, economic and humanitarian sphere. The political context points to the role and aspirations of the Catholic Church and the (dissolved) Slovene People's Party as its extended arm in the sphere of politics in terms of organizing of maids that was strengthened and deepened in the 1930s in Belgrade in the scope of the Association of Maids (from mid-1930s onwards Slomšek's Family); one can assume that this was linked to the financial and personnel-related input of the (dissolved) Slovene People's Party. Pronounced concern of societies of Slovenes in Belgrade for the Slovene national substance set off complaints among Slovene liberal politicians about their separatist activities. According to newspaper estimates, 6,000 to 10,000 Slovenes lived in Belgrade prior to the beginning of World War II, 1,000 to 2,000 of them were female domestic servants. Church of Christ the King located at the address Krunska ulica was the meeting place of Slovenes in Belgrade. Chaplain Tomaž Ulaga acted as spiritual leader of Slovene maids in Belgrade in the 1930s. Anton Korošec was in 1935 the godfather of the flag belonging to the society Slomšek's Family and a regular visitor and a symbolic guardian of the society's library, which can be linked to his aspirations for the implementation of rank parliamentarism within Milan Stojadinović's government. From 1936 onwards, maids that were organised within the society Slomšek's Family had access to reasonably priced overnight accommodation, food and education at the Slomšek House, which was managed by Maristela Kette. Several residents, retired maids, lived there even in the eighties of the previous century.

Franc Križnar

Kako misliti glasbo v času druge svetovne vojne na Slovenskem (1941–1945)?

UDK 78(497.4)»1941/1945«

UDC 78(497.4)»1941/1945«

KRIŽNAR Franc, dr., Inštitut glasbeno-informacijskih znanosti pri Centru za interdisciplinarne in multidisciplinarne raziskave in študije Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Krekova 2, franc.kriznar@siol.net

KRIŽNAR Franc, PhD, Institute for Music Information Science, Centre for Interdisciplinary Research and Studies, University of Maribor, SI-2000 Maribor, Krekova 2, franc.kriznar@siol.net

Kako misliti glasbo v času druge svetovne vojne na Slovenskem (1941–1945)?

How to Think Music during the Second world War in Slovenia (1941–1945)?

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 388–417, cit. 84

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 388–417, 84 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language Sn. (En., Sn., En.)

Avtor naniza nekaj najpomembnejših podatkov o času in kraju slovenske glasbe tistega vojnega časa. Omeni njene najbolj pogoste pojavne oblike in vsebine znotraj ustvarjalcev in poustvarjalcev. Ker je bila druga svetovna vojna na Slovenskem hkrati osvobodilna in revolucionarna, se je tako kot mnoge druge kulturne in umetniške discipline – tudi glasba kot sociološki pojav odvijala idejno razdeljena: t. i. partizanska in domobranska (glasba). Po prikazu enega in drugega opusa je možna vsaj groba komparacija, primerjava med njima. Četudi je le-ta kvalitativno in kvantitativno neprimerljiva, je šele njun skupni seštevek z omembami najbolj popularnih avtorjev in njihovih del, prikaz celotnega glasbenega dogajanja na Slovenskem v tistem času in prostoru.

The author is putting on some of the most important data about the time and place of Slovenian music that war time. He is referring to the most frequent phenomenon forms and contents on the inside of the creators and performances. Because the WW2 was in Slovenia as an liberation and revolutionary together, the music as the others many cultures and art disciplines, as sociological appearance, it was unwinding as an idea divisible: i.e. partisan and collaborator (music). By the present of the first and the second opuses may we show only rude comparison, the comparison between its. Although are these non-comparable in quality and in extent, its together sum (by the named the most popular authors and their works) is the presentation the whole music appearance in Slovenia in that time and place.

Ključne besede: slovenska glasba, druga svetovna vojna, partizani, domobranci

Keywords: Slovenian music, WW2, partisans, collaborators

Avtorski izvleček

Author's Abstract

Kultura in glasba v NOB

V času NOB na Slovenskem je okrog 70 slovenskih (glasbenih) avtorjev – skladateljev in glasbenikov – ustvarilo več kot 500 izvernih kompozicij, od teh skoraj 300 zborovskih skladb in 80 samospevov. Poleg teh izvernih del, med katerimi ne manjkajo niti scenska niti čista inštrumentalna in celo simfonična glasbena dela, pa lahko temu opusu dodamo še skoraj 200 priredb. V ta okvir pa žal ne upoštevamo t. i. domobransko usmerjenih skladateljev, katerih kompozicijska vnema tudi v tistem času ni zastala. Še posebej to velja za t. i. krog skladateljev cerkvene glasbe, ki se je največ zbiral ves vojni čas okrog »Premrlovih«¹ Cecilijanskega društva, Orglarske šole in Cerkvenega glasbenika. V krogu tako imenovanih partizanskih skladateljev in skladb je bilo obdelanih čez 300 glasbenih in literarnih tem. Večina teh del je komponiranih v diatoniki in kromatiki. Obsegi melodij se v vokalnih glasbenih delih gibljejo najpogosteje od čiste oktave do čiste undecime (č 8 do č 11). Kljub temu da so melodije preproste, spevne in največkrat lirično obarvane – ne oziraje se na skrajno dramatičen družbeno-ekonomski in socialni položaj tako literarnih kakor tudi glasbenih umetnikov, skladateljev – pa so večji in pevsko neobičajni melodični skoki redki in se pojavljajo zlasti v samospevih: kvartni in kvintni skoki navzgor in navzdol so izjeme. Najbolj pogosti sta sekundna postopnost in sekvenčnost. V melodičnem pogledu je ta kar najbolj naslonjena na ljudski glasbeni izvor, ki je neustavljiv celo v tako umetni glasbi, kakršni sta na primer inštrumentalni in simfonični opus. Redki, še vedno prisotni pa so tonalni prehodi iz enega v drug tonovski način. Tempi so običajni, v večini primerov podrejeni literarnemu besedilu, če gre za vokalna ali vokalno-inštrumentalna dela. Dinamika je največkrat razpeta med obe njeni skrajnosti: piano (p) do forte (f) in obratno. Tako vsi elementi slovenske glasbe v času NOB, kot so: ritem, melodija, harmonija, oblika in barva, pomenijo čustveno stopnjevanje. Formalno sta v vokalnih oblikah največkrat zastopani dvo- in tridelni pesemski obliki, pojavljajo pa se tudi kitične (strofične) pesemske oblike. Te so še zlasti priljubljene zaradi pogostosti variiranja melodije na enako besedilo ali besedila na enako melodijo. Tako je ta »nova« umetna partizanska pesem pristno doživeta, v njej pa se ritmične, melodične, harmonske, oblikovne in barvne prvine amalgamizirajo z besedili (v primeru, da gre za vokalna ali/in vokalno-inštrumentalna dela); oziroma se ne ognejo tem

¹ Slovenski skladatelj in organist Stanko Premrl (1880–1965).

značilnostim niti v čistih absolutnih in inštrumentalnih glasbenih oblikah. Kajti v času NOB na Slovenskem je tudi tako imenovana absolutna glasba z vsemi svojimi oblikami do skrajnosti podrejena zunaj glasbenim vsebinam. Melodično izraznost primerno podpirajo ostri ritmi, običajno v 4/4 in 2/4 taktovskih načinih, pogosti pa so tudi mešani taktovski načini. V ritmičnem pogledu nastopajo še 3/4 taktovski načini, redkejši, pa vendar še vedno prisotni, so še 3/8 in 6/8 taktovski načini. Poleg že omenjenih dvo- in tri-delnih pesemskih oblik in kitičnih (strofičnih) oblik se oblikovno pojavljajo še prekomponirane in variirane strofične pesemske oblike: enodelne: A, v dvodelnih pa sta najpogosteje zastopani AB in AA₁. V okviru tridelnih je prisotna kar najbolj pisana množica njenih variacij: ABC, ABB₁, ABA, ABA₁ itd. Partizanska pesem (zbori in samospevi) je torej po oblikovnih in melodičnih kriterijih enostavna, podobna ji je tudi harmonska struktura, saj je bil njen osnovni namen osvojiti množice. Zato so te pesmi večinoma enoglasne, melodično in ritmično neproblematične, harmonsko enostavne in v duhu ljudske melodike. Tako kot pesniki in avtorji besedil (libretov) so tudi glasbeniki oz. skladatelji znali prisluhniti potrebam in času ter dati borcem in ljudstvu takšne pesmi, ki so jih ti sprejeli. Tudi to daje skladateljem ob ovrednotenih kompozicijsko-tehničnih elementih največjo ceno in jih uvršča med resnične umetnike.

V prvem obdobju partizanskega boja na Slovenskem (1941–1943) so bile tudi skladbe poklicnih in akademsko šolanih skladateljev preproste; tudi zaradi sestava in ravni izvajalcev: solistov, zborov, godb (na pihala). Prav ta dela niso terjala velikega znanja v tehničnem pogledu, se med njihove avtorje uvrščajo tudi glasbeno nešolani skladatelji. Tako so našteje ritmične, melodične in harmonske značilnosti v strukturah partizanskih napevov enake značilnostim naše ljudske in ponarodele pesmi. Ker je bil obravnavani čas posebej bogat z gradivom, so vse omenjene literarne in glasbene kontrafakture na pesmi iz prejšnjih obdobj in z različnih geografskih prostorov, več kot nujne in normalne. Zato je prva partizanska pesem preprosta in izvajalsko nezahtevna. Neredko je bila partizanska pesem bolj ali manj priredba ljudske pesmi z novo, partizansko tematiko ali pa na tak ljudski napev spesnena nova (literarna) pesem. Včasih je pesem, ki je postala osnova novi, partizanski pesmi prišla celo z drugih celin in se po podobnih primerih kot domače ljudske pesmi prilagodila našim razmeram. Spet v drugih primerih pa je bila vzeta iz sovražnikovih ust in mu vrnjena z najostrejšo ostjo priredb, kot so prevodi, kontaminacije itd. V drugem obdobju našega NOB (1943–1945) je ta nova, partizanska pesem že povsem umetna skladba, ki zadošča vsem pesniškim in kompozicijskim konvencijam, čeprav je po obliki in vsebini kar najbližja ljudski pesmi; saj se po vseh znanih vsebinskih (literarnih) in oblikovnih ter glasbenih elementih ne oddaljuje od strukture ljudske pesmi. Prav to pa je partizanski pesmi poleg že navedenih številnih vzrokov pomagalo do njene splošne razširitve in popularizacije. Zato se tudi ni čuditi, da so prenekateri od izvornih umetnih partizanskih pesmi ponarodele.² Melodije podčrtujejo pretežno lirično obarvana besedila, niso pa redki primeri

² Gl. Cvetko, *Stoletja slovenske glasbe*, str. 271.

LIRIČNA KORAČNICA
(besedilo: FRANČEK BREJČ)

Karol Pahor

p

*Pod luno
A boji,*

p

ho-di lu-ta če-la, sleze so mokre oddežja.
bo-ji, tr-di bo-ji k-ravi curki sred srca.

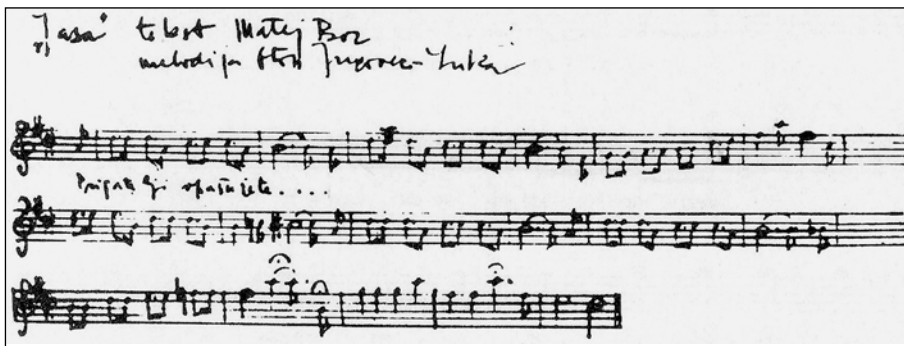
mf

Nekje že ča-ka be-la zvezda, danu ne-
stru-beruh z-g-ti ralcev ro-ji, svoboda.

Sl. 1 - Karol Pahor; Lirična koračnica (začetek samospava na besedilo F. Brejca; v: *Umetnost revolucije/Samospevi*, Knjižnica NOV in POS, Glasbena zbirka, Partizanska knjiga, Ljubljana 1971, str. 65 /–68/).

epskih, borbenih, himničnih in celo satiričnih umetnih partizanskih pesmi, ki so lahko spevne ali izrazito ritmizirane: koračnice. Raznorodnost melodij v umetni partizanski pesmi kaže na specifičnost slovenske ljudske pesmi iz tega obdobja NOB na Slovenskem v primeri z drugimi južnoslovanskimi narodi. V ritmičnem pogledu je to specifična ritmiziranost določenih melodij oziroma napevov, med katere spadajo tudi koračnice. Neredko pa se pojavijo tudi primeri poliritmije (nasprotje med melodijo in njeno ritmično zakonitostjo – literarnim metrumom).

Za slovensko glasbo v NOB je značilno, da ne kaže novega glasbenega sloga, temveč pomeni le podaljšek in prilagoditev že med obema vojnoma (1918–1941) obstoječih slogov: nove romantike, pozne romantike, impresionizma in (novega) socrealizma. Kajti v slovenski glasbi v NOB niso bili pomembni ne slog ne

Sl. 2 - Oton Jugovec-Luka, *Jasa*, Avizo za Radio OF in Kričac 1941–1945; na besedilo Mateja Bora, *Pesmi*, Ljubljana 1944, str. 60 (Dokumentacijski oddelek Knjižnice Akademija za gledališče, radio film in televizijo, Ljubljana).

kompozicijsko-tehnična sredstva in ne oblika. Običajne estetske kriterije sta izpodrinila vsebina in sporočilo. Prav cilji NOB so »narekovali« kompozicijsko tehniko in slog. To pa je v začetni fazi NOB na Slovenskem (1941–1943) kljub ugotovljenemu številu in kvaliteti v marsičem povzročalo odstopanje od tedanjih zahodnoevropskih glasbenih hotenj. Ne smemo namreč pozabiti, da je v tem času delovala cela vrsta najeminentnejših modernistov 20. stol., pravi cvetober zahodnoevropske glasbe; marsikdo od njih v sicer precej boljših, celo odličnih ustvarjalnih razmerah pa naj gre za vzhodnoevropske ali res za prave zahodnoevropske skladatelje. Marsikdo od njih zaradi emigracije v oddaljeno Ameriko niti ni čutil vseh tegob druge svetovne vojne, spet drugi pa se je dušil v vsej vojni vihri: Rus Sergej Prokofjev je v tem času napisal dve klavirski Sonati (št. 7 in 8), še nekaj drugih manjših klavirskih del in več ciklov samospevov, drugi Rus Dmitrij Šostakovič je v tistem času ustvaril klavirsko Sonato (št. 2), krajši otroški klavirski cikel in dve pesmi za glas in klavir, tretji Rus Sergej Rahmaninov je v tistem času priredil nekaj krajših klavirskih del. Anglež Benjamin Britten ima iz tistega časa v opusu le krajše klavirsko delo, zato pa kar nekaj večjih vokalno-instrumentalnih Kantat. Med njimi je najpopularnejša Serenada za tenor, rog in godala (1943), Francoz Jean Françaix je v teh letih (1942) napisal le dvoje del, Samospev in Kantato, drugi Francoz Olivier Messiaen ima v tistem času (1943–1945) za seboj troje klavirskih del in več zborov, drugi Francoz Darius Milhaud ima na repertoarju v tistem času (1943–1945) le dvoje klavirskih del, Francoz švicarskega rodu Arthur Honegger pa le dvoje krajših klavirskih del, 25 samospevov, zmagoslavno kantato *Pesem zmage* (1942) in nekaj priložnostnih del. Švicar Frank Martin beleži orgelsko *Passacaglio* in dvoje oratorijev. Nемеc Arnold Schönberg, ki je židovskega rodu in je iz rodne Nemčije zbežal prek Pariza v ZDA že leta 1933, je v tistem času napisal *Skladbo za dva klavirja* (1941), zbor in popularno *Komorno simfonijo št. 2*, prirejeno (1942), tudi za dva klavirja. Avstrijec Anton von Webern, že po koncu 2. svetovne vojne tudi sam žrtev vojne, je v času 1941–1944 napisal dvoje kantat, Madžar Bela Bartok – od 2. svetovne vojne tudi v ZDA – ima iz l. 1941 v svojem opusu *Suito za dva klavirja*, njegov kolega Zoltan Kodaly pa »le« dvoje vokalno-instrumentalnih del – *Mašo in Glasbo* (1944). Rus Igor Stravinski

(tudi v ZDA) je v tistem času napisal Sonato za dva klavirja (1943–1944), Nemeč Richard Strauss pa je komponiral Suito za čembalo, dva samospeva in (en) zbor (a cappella). Italijan Gian Francesco Malipiero je napisal (eno) kantato, drugi Italijan Luigi Dallapiccola (eno) Sonatino za klavir (1942–1943) in Samospev za glas in 15 inštrumentov (1942), še tretji Italijan Goffredo Petrassi pa Samospeve (1941–1944). Klasika sodobne glasbe 20. stol. je torej živela in ustvarjala dalje, ne glede na vihar, ki se je odvijal v zaslužjeni Evropi in drugod po svetu. Tudi pri nas so se razmere v drugi fazi (1943–1945) NOB v slovenski glasbi spremenile in izenačile s tedanjimi modernimi zahodnoevropskimi glasbenimi usmeritvami, čeprav so nastale, bile objavljene in izvajane v času NOB; predvsem borbene in mobilizacijske pesmi; pesmi, ki so presegle osebne vrednote in doživljanja umetnikov posameznikov. Za poglobljene ljubezenske pesmi kljub prevladujočemu liričnemu občutju tako ali tako ni bilo pravega prostora. Tako se je tudi vsebina slovenske umetne partizanske glasbe po večini ukvarjala z elementarnimi vprašanji človeškega obstoja in slovenske kolektivne eksistence. Iz tega umetnostnega konteksta moramo brez dvoma izvzeti čedalje bolj samostojne množične pesmi kot dragoceno posebnost slovenske glasbe v NOB. Prav tej obliki in vsebini so se posvečali skoraj vsi slovenski skladatelji, ki so komponirali v času NOB, razen seveda že omenjenih idejno domobransko usmerjenih. Pa še tem so se pridružili tako imenovani cerkveni skladatelji, ki so še naprej skladali enoglasne cerkvene pesmi. Besedila, na katera je komponirana slovenska množična partizanska pesem, so aktualna in se v večini primerov nanašajo na obnovo in graditev nove domovine po osvoboditvi. Povsem jasno pa je, da je morala biti takšna enoglasna in množična pesem namenjena za čisto vokalno, *a cappella* izvedbo ali z različnimi spremljavami, da je bila popularna, dostopna najširšim množicam in zato tudi primerno glasbeno (kompozicijsko-tehnično) oblikovana enostavno. Vsi napevi oz. melodije teh pesmi so podrejeni besedilom in prav v tem je glavno težišče sporočilnosti, pomena in vrednosti njihove glasbene kompozicije. Preprosta in popularna besedila so pritegnila prav take melodije, ki so bile (skoraj izključno) enoglasne, zato pa je bil njihov muzikalni pomen v množičnih izvedbah. Ti cilji niso dovoljevali kompliciranih tehničnih posegov. Tako so se množični pesmi posvetili skoraj vsi v NOB angažirani slovenski skladatelji in prav na tem področju doživeli določene uspehe. Znotraj tega okvira so bile partizanske pesmi za moške zборе le nekoliko drugačne. Od pesmi za mešane zборе so se razlikovale prav v izrazu udarne vojaške koračnice. V času NOB pa je nastalo tudi več kot 50 različnih skladb za mladinske in otroške zборе. Zanje ugotavljamo največjo umetniško kvaliteto tistega časa. Med njimi se slovenska mladinska partizanska pesem vrašča v razvoj slovenske glasbene ustvarjalnosti in pomeni nadaljevanje našega predvojnega glasbenega izročila v tej zvrsti. Lahko celo zaključimo, da se »Osterčeva³ predvojna modernistična kompozicijska šola« nadaljuje v NOB zlasti v tovrstni mladinski glasbeni literaturi: mladinski in otroški zbori. Vsebinsko (literarno) pa se je pesem za mladinske in otroške zборе kar najbolj navezovala na socialno liriko. Prav v tej glasbeni obliki je bila torej ustvarjena organska vez

³ Skladatelj in pedagog Slavko Osterc (1895–1941).

OBROČ
Marija Dernovšek

Marjan Kozina

Molto vivo
ff

Fan - tje, petnajstinas je, petnajst partizanov! In
njih je samo tri - sto, tristo ci - ganov!

Molto più lento
mp

Tri - sto jih tre - pe - če, tri - stojh tre - pe - če,
Tri - sto jih tre - pe - - - če, —
Tri - stojh tre - pe - če,

Tempo 1mo
ff

strah nazaj jih vle - če. A mi na nje!

tenorji [3] *Meno*

bas solo Juriš! Ju - riš!
bas Juriš! Ju - riš! Dan bo uroč,

Sl. 3 - Marjan Kozina, *Obroč* (začetek moškega zbora a cappella na besedilo Marije Dernovšek (Naša partizanska pesem, Ljubljana 1959, str. 92 /–99/).

za kontinuiran prehod slovenske glasbene ustvarjalnosti in njene slogovne usmeritve iz medvojnega časa (1918–1941) prek druge svetovne vojne in vojnega časa (1941–1945) v (slovensko) glasbo po letu 1945.⁴

⁴ Od 1930 dalje; gl. Cvetko C., O glasbeni dejavnosti v NOB.

V nadaljevanju NOB na Slovenskem (1943–1945) so se pojavile še zahtevnejše (umetne) glasbene oblike: klavirske, komorne in orkestralne (simfonične) skladbe ter zamatki scenske (odrske) glasbe. Poleg zborov (mešani, moški, mladinski-otroški, ženski) je nastalo še največ samospევov ter že posamični primeri kantat, simfoničnih del in celo zasnutki prvih opernih del. Na ta ustvarjeni glasbeni opus je največ vplivala glasbena reprodukcija oziroma izvajalske (z)možnosti.

Kvalitativnim kriterijem glasbene produkcije slovenske glasbe NOB umetnostna vodila niso bila primarna. Vsa prizadevanja, ki so bila v tej smeri bolj ali manj enostranska, so bila zato na široko zastavljena in sistematična. Enostranskost je pripisati zgolj utilitarističnemu kriteriju, ki je bil za celotno umetniško produkcijo primaren. Ta kriterij je bil v času NOB še najbolj prisoten v prvem obdobju. Saj je bil prvi poskus oblikovanja samobitnega slovenskega nacionalnega izraza in iskanja že mimo, tako da se je slovenska glasba v NOB oprla tudi na elemente ljudske glasbe, ki je bila splošnemu občutju še vedno najbližja. V pogledu sloga pa pomeni obravnavano obdobje prekinitvev modernistično usmerjenega predvojnega (pred 1941) snovanja, ki je bilo pred tem enako evropski in svetovni glasbeni produkciji. Kljub temu pa je glasbeno obdobje NOB na Slovenskem neprimerljivo tako s preostalimi južnoslovanskimi, evropskimi in celo dandanašnjimi osvobodilnimi gibanji po svetu. Saj je glasba, ki je nastala na Slovenskem, zlasti še v njenem drugem obdobju druge svetovne vojne (1943–1945), redke primer v takratni zaslužjeni Evropi. Nacionalno, idejno in vsebinsko-politično angažirana partizanska glasba je bila del vseh umetnostnih hotenj tistega časa pri nas. V tej glasbeni umetnosti sta bila najpomembnejša bojevniški etos in etos globoke domovinske ljubezni. Za določeno vrednotenje slovenske partizanske glasbe je bil že omenjeni utilitaristični, angažirani in idejni kriterij pomemben in v ospredju prav zaradi poudarka na vokalu v prvi razvojni fazi slovenske partizanske glasbe (1941–1943). Ta pa se vedno ne ujema z estetskim (umetnostnim) kriterijem. Z nenehno in vedno večjo krepitvijo narodne zavesti so se utilitaristični ideji pridruževala tudi umetnostna izhodišča šele v drugi razvojni fazi partizanstva na Slovenskem (1943–1945). Tako kvalitetnejše kompozicije zlasti iz tega drugega obdobja še dandanes vzdržijo umetnostne kriterije, kamor spadajo skladatelji in njihova dela – zbori Cirila in Dragotina Cvetka, Radovana Gobca, Draga Korošca, Marjana Kozine (Obroč), Janeza Kuharja, Sveta Marolta-Špika, Maksa Pirnika, Rada Simonitija in Pavla Šivica; v samospევih Cirila in Dragotina Cvetka, Marjana Kozine (Kovaška, Našo barako zamelo je), Janeza Kuharja, Karla Pahorja (Lirična koračnica, Ne bo me strlo), Maksa Pirnika, Rada Simonitija (Na Krasu), Pavla Šivica (Morda) in Franca Šturma; solistične in komorne skladbe za klavir Karla Pahorja (Slovenska suita), za violino in klavir Bojana Adamiča in Pavla Šivica (Sence) ter orkestralne skladbe Bojana Adamiča, Blaža Arniča (Simfonija št. 5 – »Simfonične vihre«, opus 22), Filipa Bernarda, Antona Lavrina in Demetrija Žebreta (Svobodi naproti). Pri opredeljevanju umetnostne komponente slovenske partizanske glasbe ne moremo mimo primarnosti nastanka umetne partizanske pesmi, »ki je privrela iz ljudskih src, oblikovala pa sta jo bojna odločnost ter nosila pogum in žrtvena ideja. Ali bi taista pesem mar izpolnila svojo neizrekljivo mobilizacijsko funkcijo, ali bi mogla naprej in naprej

Sl. 4 - Slovenski skladatelj in zborovodja Radovan Gobec (1909–1995) v partizanski uniformi (Muzej novejšje zgodovine Ljubljana-Fototeka).

lapidarno nastajati in to sredi naporov, lakote, smrti, duhovnih in telesnih bolečin, če bi bila njena nuja kakršnekoli druge vrste, mimo umetnostne?«⁵ Zato slovenska partizanska glasba danes ne pomeni le materialnega in zgodovinskega dejstva ali dokumentov, kakršni so sicer nadvse dragoceni za prispevek k naši glasbeni zgodovini, marveč je po svoji vsebini vedno bolj živ soelement obnove slovenske glasbe nasploh. Partizanska pesem je bila še dolgo (skoraj do zadnjega desetletja prejšnjega stoletja in tisočletja!) polnokrvna (borbena) pesem z nezmanjšano veljavnostjo in je še dandanes aktualna; čeprav za dandanašnje razmere obravnava skoraj izključno zgodovinsko tematiko, v časovnem pogledu odmaknjeno od nas zdaj že več kot pol stoletja.

Slovenska partizanska glasba v času NOB se je v primerjavi z glasbo drugih južnoslovanskih narodov in narodnosti neprimerno bolj razcvetela. Sicer pa je partizanska glasbena zapuščina ugotovljena za skoraj vse preostale tovrstne pokrajine in dežele. Ob njih je treba omeniti tudi druge slovanske in neslovanske narode in primerjati celoten južnoslovanski glasbeni prostor, Zahodno Evropo in neevropske dežele, kjer se je podobna glasbena zapuščina ohranila še iz prejšnjih časov in je živa prav do polpreteklih dni. Pri tem je seveda mogoče najpopolneje primerjati slovensko partizansko glasbo z glasbo omenjenih drugih južnoslovanskih narodov in narodnosti ter s kar najbližjim in dokaj enovitim geografskim prostorom. Ugotovitev je enotna: nikjer le-te ni nastalo na tako majhnem geografskem prostoru in s tako majhnim številom prebivalstva toliko kot ravno na Slovenskem! Ali je bil navkljub obupnemu okupatorjevemu terorju temu na Slovenskem vzrok največji teror?

Večina tovrstnega slovenskega partizanskega glasbenega opusa je posredno ali neposredno povezanega z ljudsko, ponarodelo in folklorno glasbo. V precejšnjem

⁵ Gl. Kržišnik, Šarlatani – roke proč!

obsegu se navezuje na mednarodno folkloro (v njeno območje prav gotovo spadajo tudi slovenske ljudske ter ponarodele pesmi, budniške in puntarske pesmi, delavske in revolucionarne ter protifašistične pesmi, ki so prišle k nam iz tujine ali pa so se od nas razširile v tujino), pa ima na Slovenskem prav gotovo najvišjo ceno – tako po kvaliteti kot po kvantiteti – umetna partizanska glasba – pesem: vokalna in vokalno-inštrumentalna in čista inštrumentalna glasba. Prav inštrumentalne glasbe je bilo po številu skladb v preostalih deželah in pokrajinah neposredno v naši bližini v času 1941–1945 mnogo manj kot pri nas. Tudi po umetnostnih kriterijih je bila vsa tovrstna neslovenska partizanska glasba precej slabša.

Zato je slovenska partizanska glasba iz časa NOB na Slovenskem še danes izjemen in redek pojav v takrat zaslužjeni Evropi ter v primerjavi z drugimi osvobodilnimi gibanji po letu 1945 in v mnogočem edinstven primer v svetu. Mnoge tovrstne primerjave še dandanes kažejo, da ti rezultati tujcev v ničemer ne presegajo pomena (mesta in vloge) slovenske partizanske glasbe. Marsikatera ugotovitev o slovenski partizanski glasbi velja še za vrsto evropskih držav, ki so bile na tej ali oni strani osvobodilnih teženj takrat zaslužjene Evrope (1939–1945), saj glasba sama, če ni organsko vezana na besedilo, nima nič skupnega z ideologijo, ki jo predstavlja ali zastopa.⁶ Vodilni slovenski muzikolog in tudi sam (aktivni) udeleženec NOB na Slovenskem, Dragotin Cvetko, je npr. videl bodočo slovensko glasbo leto dni pred koncem druge svetovne vihre (Črnomelj, 10. jun. 1944) takole: »[...] Tako bomo poleg graditve naše državnosti najbolj uspešno sodelovali tudi v graditvi novega, plodnega in široko razmahnjene razdobja slovenske glasbene umetnosti. Uspeli bomo, ker smo sposobni in zdravi. To dokazuje in potrjuje vse naše, kljub mnogim neprilikom ter oviram bogato kulturno delo v času slovenske osvobodilne borbe in tudi v teh odločilnih dneh, ko nas še ogrožajo od vseh strani sovražne sile, pa sočasno že padajo poslednji stebri germanskega kolosa, največjega uničevalca človeške kulture. Uspeli bomo, ker smo vzdržali in smo pripravljeni v dneh, ko rastejo iz teptane, s krvjo prepojene zemlje novi, trdni temelji svobodne Slovenije, temelji, ki so jamstvo za konstruktivni, plodoviti razvoj novega obdobja slovenske glasbe [...].«⁷

Kultura in glasba pri domobrancih

Domobranksko usmerjene slovenske glasbenike in skladatelje imenujemo v času 1941–1945 le pogojno in to tiste, ki se niso izrekli in niso delovali za ideje Osvobodilne fronte (OF), se pravi, da so bili vseskozi nasprotniki osvobodilnega gibanja na Slovenskem. Mednje spadajo tudi ustanove: Opera z baletom (v Ljubljani), Radijski simfonični orkester v Ljubljani z dirigentom Dragom Mariom Šijancem na abonmajskih koncertih (1941–1945), Glasbena matica z Glasbeno akademijo in glasbeno šolstvo nasploh, solisti in komorni ansambli, ki so občasno ali/in

⁶ Gl. Karbusicky, *Ideologie im Lied, Lied in der Ideologie*.

⁷ Gl. Cvetko D., O smernicah in delu sodobne glasbene umetnosti.

stalno delovali v Ljubljani, Mariboru, Celju in drugod. Očitno so vse te glasbene dejavnosti spadale k navideznemu, če že ne kar očitnemu paktiranju dobršnega dela slovenskega glasbenega potenciala s takratnimi okupatorji: Italijani, Madžari in Nemci. V Ljubljani in Mariboru tako lahko v času 1941–1945 naštejemo 62 premier oper, operet in baletov (brez ponovitev).⁸ Morda pa je bilo tako idejnopolično ravnanje prenekaterih domobransko usmerjenih v času druge svetovne vojne celo nujno za preživetje velike večine slovenskih glasbenih, baletnih in dramskih umetnikov? Tudi z uradnega, političnega stališča Izvršnega odbora OF Slovenije to delovanje ni bilo nikjer in nikoli označeno kot delo »legale v ilegali;« za razliko od številnih v tej vojni delujočih slovenskih glasbenikov, pogojno označenih kot idejno »levo« usmerjenih, pa so imeli »desno« usmerjeni le boljše pogoje, saj je njihovo delovanje ostalo še naprej v (toplih) dvoranah, salonih, cerkvah, učilnicah in predavalnicah. Za svoje delo so še naprej prejeli plačilo – plačo ali/in honorar. Mariborska Opera z baletom je bila z začetkom 2. svetovne vojne zaprta, zato pa so v tamkajšnjem Mestnem gledališču v tistem času izvedli 23 premier.⁹ V nasprotju z ljubljansko Opero in baletom Narodnega gledališča je bilo mariborsko Mestno gledališče ves čas okupacije v nemških rokah. Zato pa so bile vse tamkajšnje predstave odpete in odigrane izključno v nemškem jeziku. Za Opero z baletom v Ljubljani je bilo značilno, da je ob premiernih predstavah izdajala gledališke liste, plakate in dnevne liste z zasedbami, čeprav ne redno.¹⁰ Gledališča so morala zaradi policijskih ur in različno dolgih predstav spreminjati čas njihovega začetka. Kljub temu je bil obisk vsaj v ljubljanski Operi in baletu naravnost osupljiv. Vrhunec glasbenega gledališča na Slovenskem med vojno pa je bilo prav gotovo gostovanje Rimske opere z dirigentom Tulliom Serafinom in tenoristom Beniaminom Giglijem v Ljubljani z izvedbo Verdijeve Traviate, Puccinijeve Madame Butterfly in baleta Štirje letni časi na glasbo Verdijeve opere Sicilijanske večernice.¹¹ Sledil je še koncert opernih arij italijanskih solistk in solistov ob klavirski spremljavi na Kongresnem trgu. V Ljubljani pa je ves vojni čas (1941–1945) delovalo kar nekaj visoko rangiranih institucij, tudi tako ali drugače povezanih z glasbeno (re)produkcijo: Glasbena akademija,¹² Akademija znanosti in umetnosti, Univerza idr.; in to navkljub deklariranemu in zaukazanemu kulturnemu molku.¹³

Cerkvena glasba na Slovenskem (komponiranje, šolanje, koncerti in tiski) med vojno ni zamrla. V okviru Cecilijanskega društva v Ljubljani, Mariboru, Celovcu in Gorici so bile v tistem času najbolj intenzivne Orglarske šole v Ljubljani, Celju

⁸ *Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967.*

⁹ Nav. delo.

¹⁰ Ustna izjava Vilka Ukmarja, ravnatelja Opere in baleta Narodnega gledališča v Ljubljani, 1939–1945 (13. jun. 1987).

¹¹ Slovenec, 69, 1941, št. 158–61 (8.–11. 7. 1941), str. 3; št. 158 (8. 7. 1941); št. 159 (9. 7. 1941); št. 161 (11. 7. 1941).

¹² Današnja Akademija za glasbo, ki se je do začetka 2. svetovne vojne imenovala Konservatorij Glasbene matice.

¹³ V Ljubljani je začel veljati neposredno po zadnjem koncertu Akademskega pevskega zbora 12. decembra 1941 v Unionski dvorani; Križnar, *Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju*, str. 14–15 in op. 25–28; isti, *Glasba na Slovenskem in druga svetovna vojna*, str. 65–66.

in Mariboru. Slednja je s prvim okupacijskim letom prenehala delovati. Mesečnik za cerkveno glasbo *Cerkveni glasbenik* ni prenehal izhajati vse do leta 1945. Njegov zadnji in pred- ter medvojni urednik glasbene priloge, slovenski skladatelj in organist Stanko Premrl, duša in srce ljubljanskega in s tem vsega slovenskega Cecilijanskega društva, ga je urejal v letih 1911–1945. Ob njem so se tudi še v vojnem času zbirali najuspešnejši slovenski cerkveni glasbeniki in skladatelji: Fran Gerbič, Franc Kimovec, Matija Tomc, Vinko Vodopivec idr. Tako Cecilijansko društvo kot *Cerkveni glasbenik* sta občasno in dokaj pogosto izdajala še druge edicije, npr. zbornike in druge glasbene zbirke: *Cecilija*, *Cantica Sacra* itd. Glede na idejno privrženost okupatorju sta bili slovenska cerkvena glasbena produkcija in reprodukcija v vojnem času v veliki prednosti tako po možnostih delovanja kakor tudi po rezultatih. Posebej je treba izpostaviti *Cerkveni glasbenik*, ki je poleg praviloma cerkvene in verske vsebine redno spremljal tudi takratno slovensko posvetno glasbeno življenje in v ta namen objavljajl poročila, ocene, recenzije in glasbene kritike.¹⁴ Po drugi (svetovni) vojni je prenehal izhajati.¹⁵

Ideološka polarizacija skrajnih razsežnosti v letih 1941–1945 je trajno zaznamovala tudi dogajanje na slovenski glasbeni sceni. V mislih imamo predvsem sintagmo o boju med komunizmom in protikomunizmom. Pri tem seveda ne gre za istovetnost dogajanja, ampak podobnost miselnih vzorcev, ki so botrovali omenjenemu ideološkemu konstrukt. Tako v vojnem času kot tudi dandanes pa bi lahko nastal tudi diametralno nasproten odgovor nanj.¹⁶ Tudi na Slovenskem so imela vsakovrstna »vojna« dogajanja in različne ideološke optike velik ali v večini primerov kar največji vpliv na slovenske umetniške izdelke na glasbenem področju. Vendar je v zvezi s tem treba razločevati med posameznimi glasbeniški praksami. V vojnem času jih je bilo kar nekaj: partizanska glasbena umetnost, ki ji lahko dodamo še glasbeno ustvarjalnost v zaporih, ilegali, taboriščih in izgnanstvu in glasbena umetnost propagandnega značaja s protikomunističnim ideološkim izhodiščem in ozadjem vojaške prakse, usmerjene proti narodnoosvobodilnemu boju: glasbena umetnost, ki je pomenila razvojno-tipološko kontinuiteto glasbene prakse predvojnega časa. Za eno kakor drugo bi lahko ugotovili, da je šlo za »odločnost« in »bojevitost«, ki pa je hkrati tudi značilnost njene ideološke nasprotnice, glasbene poustvarjalnosti in ustvarjalnosti v službi slovenskega kolaboracionizma. Če imamo v mislih odnos do vsega vojnega dogajanja, bi si tudi v glasbi lahko izposodili izraz iz likovne umetnosti, pridobljen med svetovno vojno za označevanje tako imenovane »nevtralne« ali morda »sredinske« glasbene ustvarjalnosti,¹⁷ seveda pod pogojem, da smo že prej izločili, rangirali, označili idejno dve povsem divergentni glasbeni produkciji in reprodukciji, pogojno imenovani »levo« in »desno.« Kajti koncerti, glasbene prireditve, radijske oddaje v živo, mitingi itd. so ves vojni čas bili tako na eni (levi) kot tudi na drugi (desni) ideološko tipološki politični strani boja na Slovenskem. Profesionalne glasbene prireditve so bile torej tudi v partizanih,

¹⁴ *Cerkveni glasbenik*, 1941–1945.

¹⁵ Ponovno in redno spet izhaja od 1978 dalje.

¹⁶ Durjava, Blišč in beda velikega časa, str. 320–43.

¹⁷ Durjava, prav tam, str. 322 in op. na str. 341.

taboriščih in izgnanstvu. Tudi na njih je bilo moč slišati marsikaj »imenitnega,« kot na primer cele simfonije, koncerte, sonate in celo zametek prve slovenske partizanske opere, ki je začela nastajati v NOB.¹⁸ O podobnem produkcijskem in reprodukcijskem glasbenem delu belogardistične avdio propagandne dejavnosti vemo bolj malo. Pri tem je na obeh straneh še naprej veljalo za poglobitni kriterij uspešnosti glasbenega opusa za kompleksno vprašanje o poustvarjalnih in ustvarjalnih zmožnostih. Kajti tisti glasbeniki, poustvarjalci, izvajalci, interpreti in skladatelji, ki so se odločili, da s svojimi deli podpro »protikomunistični boj«, s (po)ustvarjalnimi možnostmi v glavnem niso imeli težav; medtem ko so bile možnosti za (po)ustvarjanje v partizanih v veliki meri odvisne od uspehov narodnoosvobodilnega boja. Te so se zelo spreminjale od primera do primera: nekateri so nekaj časa »mirno« (po)ustvarjali, nato pa so ta mir prostovoljno zamenjali za dosti težje razmere partizanstva ali domobranstva. To dokazuje bogata bera ne le naše glasbene umetnosti medvojnega časa, ampak tudi umetnosti odpora v svetovnem merilu; vsaj kar zadeva slovensko glasbo v NOB gibanju, lahko mirno in nepretenciozno zapišemo, da je šlo za fenomen.¹⁹ Pri tem ne moremo mimo (ne)objektivnosti in ob tej, morda kar malce preoptimistični ugotovitvi dodati še to, da so si tudi slovenski glasbeni umetniki v vojnem času prizadevali, da bi »ustregli« okusu svojega občinstva. Pri recepciji je bila javnost glede na sile, zapletene v spopad, močno ideološko izdiferencirana. Dejstvo je, da so glasbeni umetniki, ki so pripadali ideološko povsem nasprotnima in izključujočima si stranema, »peli in igrali« krvavo in burno realnost in se v zvezi s tem posredno tudi medsebojno obtoževali. Tej krvavi realnosti se ni mogla povsem izogniti niti tako imenovana nevtralna ali sredinska glasbena (po)ustvarjalnost. Seveda je odgovor na vprašanje »o vrednosti političnih pesmi« bistven za vrednotenje te glasbene (po)ustvarjalnosti. Vprašanje politizacije umetnosti, tudi glasbene, ki ga je že zdavnaj in najprej postavila francoska revolucija, je bilo vselej predmet ostrih ideoloških kontroverz. Te so dosegle svoj vrh prav v 20. stol. To vprašanje ima svojo zgodovino tudi v slovenskem umetnostnem, če že ne na ožjem glasbenem področju, in ga je verjetno prvi postavil tedanji vodilni slovenski umetnostni zgodovinar Izidor Cankar.²⁰ Neposredno za njim pa ga je vsaj v prenesenem pomenu iz umetnosti in likovnega segmenta v glasbo prenesel eden od prvih slovenskih glasbenih estotov Stanko Vurnik že pred začetkom 2. svetovne vojne.

V okupirani Sloveniji se mnogi glasbeni umetniki niso udeleževali uradnih glasbenih prireditev (koncertov in gledališko-glasbenih predstav) v Ljubljani in Mariboru iz različnih vzrokov. Tako je nekatere vezal kulturni molk kot oblika odpora proti okupatorju. Spet drugim so javno nastopanje ali izvajanje in tiskanje novonastalih del prepovedali ali jih onemogočili. Tretji so nastopali tako v Ljubljani kot tudi v partizanih; zlasti na javnih koncertih v Ljubljani, Mariboru in drugje, kjer so v glavnem prevladovala kvalitetna dela, saj so uradno glasbeno sceno pod okriljem in s toleranco okupatorjev pogojevali in o njej odločali domobranski

¹⁸ Rado Simoniti, Partizanka Ana.

¹⁹ Križnar, Glasba na Slovenskem in druga svetovna vojna, str. 94–95.

²⁰ Durjava, Blišč in beda velikega časa, str. 325.

ideološki (po)ustvarjalni faktorji. Vsi po vrsti pa so domnevno upali, da bo rezultat za ene ali za druge po končani (2. svetovni) vojni boljši.²¹

Za tiste slovenske glasbenike in skladatelje-partizane, ki so zatišje koncertnih dvoran, delovnih sob in predavalnic zamenjali za eksistencialno negotovo partizanstvo, je bilo izkazanih kar nekaj (obojestranskih) negativnih ocen. Zanje bo nedvomno treba najprej vzeti v ozir izjavo mladega slikarja Mirka Šušteršiča v reviji Slovensko domobranstvo: »Smatram, da je umetnost najtesneje povezana z življenjem. To trdijo tudi komunisti, kadar je govora o njihovih progresivnih umetnikih. Če pa razkrije protikomunist-umetnik svoje poglede na svet, planejo po njem, naj nikar ne meša politike z umetnostjo. Sam sem pripadal do leta 1941 najdoločnejšim levičarjem, zato prav dobro poznam rdeče voditelje s Kidričem na čelu, da si nisem bil nikoli član KPS in ateist. Ti ljudje pač ne morejo ustvariti boljšega reda, ker so sami popolnoma pokvarjeni in propadli. Ko sem leta 1942 videl, kaj počnejo ti rdeči «progresisti» na Dolenjskem, sem se izjavil jasno in odločno proti njim ter proti njim tudi nastopil, za kar so mi grozili s smrtjo ... Borba, ki jo bije današnje človeštvo, je prav za prav stara toliko kot človeštvo samo; gre za večni spopad človeka s človekom-živino, zato je potrebno, da tudi umetnost zavzame določeno stališče do komunizma, ki se proglašja za progresivnega.«²²

Nevtralno glasbeno (po)ustvarjalnost na Slovenskem v času NOB, ki ji vojni čas ni bil preveč naklonjen, je ogrožala vedno bolj agresivna ideološko obarvana propaganda. Tako naj bi v glasbenem upodabljanju npr. še naprej šlo za »globoka doživetja likov narodnih junakov, ki so se pred sto leti borili proti pokvarjeni grajski gospodi, tako kakor se danes slovenski domobranci bore proti izkoreninjeni komunistični in ofarski (= OF) gospodi.«²³

29. decembra 1943 je v Jutru izšel zanimiv razpis: »Poveljstvo domobrancev razpisuje nagradni natečaj za najboljšo domobransko koračnico v besedilu in napevu. Besedilo naj bo zajeto iz današnjih borb in trpljenja slovenskega naroda. Iz njega naj bo razvidna nezlomljiva volja do zmage nad satanskim komunizmom. Napev naj bo udaren, slovenski, lahek za učenje.«²⁴

Ob pregledu kulturnega življenja na slovenskem ozemlju, ki so ga zasedli okupatorji, in tam, kjer so po kapitulaciji Italije del oblastnih funkcij prevzeli domači domobranci, lahko ugotovimo, da so ti razumeli slovensko kulturo kot del lastne identitete. Za varuha te tradicije se je razglašala tudi nasprotna, partizanska stran. O vsem tem govori kulturna politika slovenskega domobranstva, kajti njihove prireditve, koncerti in operno-baletne predstave, so bili nemalokrat kljub težkemu času obdani z velikim bliščem in slovesnostmi, na katerih so sodelovali najvišji predstavniki okupatorskih oblasti. Slovenski domobranci so se v zahvalo za to na vse mogoče načine predstavljali kot edini legitimni dediči slovenske kulturne tradicije in z njo tudi glasbene umetnosti. Zato ni bilo nobene potrebe in volje, da bi se njihova solidarnost z okupatorji izrazila tudi v prevzemu njihove

²¹ Durjava, prav tam, str. 326.

²² Šušteršič, Kdo je kulturni.

²³ Slovensko domobranstvo (podnapis k štirim objavljenim slikam).

²⁴ Jutro, 23, 1943, št. 296, 29. 12. 1943, str. 3.

kulture in glasbene umetnosti. Pri tem mislimo na fašistično in nacistično glasbeno prakso.

Italijanska oziroma fašistična kulturna politika ni načrtovala nagle odprave slovenske kulturne tradicije: od tod sorazmerno velika toleranca do »malega slovenskega sveta.«²⁵ Na drugi strani so Italijani na vsakem koraku Slovencem dali vedeti, da jim okupacija prinaša veliko in mogočno italijansko kulturno tradicijo. Svojo tolerantnost so poudarjali ves čas. Tako je dnevnik Slovenec (20. novembra 1942) poročal o obisku visokega komisarja Emilia Graziolija na Glasbeni akademiji, ki v priložnostnem govoru ni pozabil poudariti, »kako veliko dobro voljo je pokazal Duce do naših kulturnih ustanov, zlasti za glasbene zavode.« Tolerantnost pa ni bila zastoj, kar pojasnjujejo komisarjeve besede: »V zameno za vso podporo, ki jo zavodi uživajo, ne terja Fašistična vlada nič drugega, kakor odkritosrčno lojalnost in trdno voljo za sodelovanje s strani tistih, ki so posredno ali neposredno odgovorni za te ustanove in za rast slovenskega kulturnega izročila.« Na koncu tega poročila še izvemo, da fašistična italijanska vlada »želi, da se naša kultura v miru razvija in da sodeluje z italijanskimi kulturnimi stremljenji.«²⁶

Cerkveni glasbenik je tako leta 1941 na naslovni strani naravnost pozdravil okupacijo Slovenije in napovedal ter prerokoval skorajšnjo lojalnost novim oblastnikom.²⁷ Njegov urednik Stanko Premrl pa je v dveh delih objavil članek z naslovom Italijanski orgelski skladatelji in njih dela.²⁸

Cilji in nameni nemškega okupatorja so bili po letu 1943 splošno znani: uničenje slovenskega jezika, slovenske kulture in končno uničenje slovenskega naroda. Načrt so Nemci že od vsega začetka uresničevali na Gorenjskem in Štajerskem, a ga je v veliki meri zavrhl predvsem NOB v obeh pokrajinah. Ko so Nemci po kapitulaciji Italije zasedli Ljubljansko pokrajino in domačim sodelavcem prepustili del upravnih oblastvenih funkcij, v kulturi tudi zaradi slabega vojaško-političnega položaja, niti niso mogli imeti kakšnega velikega vpliva. To seveda velja v veliki meri tudi za glasbeno umetnost. Sicer pa govori o precej zoženem interesu nemških okupatorjev za kulturo nagovor novega vodje Urada za propagando, tisk in kulturo Ingomarja Verhouza ob prevzemu položaja 28. septembra 1944, ko je navzoče predstavnike slovenskih kolaboracijskih oblasti nagovoril z zavezujočimi besedami.²⁹ V teh napotkih slovenskim okupatorjevim sodelavcem seveda sploh ni

²⁵ Tako Urbani, *Piccolo Mondo Sloveno*.

²⁶ Slovenec, 70, 1942, št. 268a, 20. 11. 1942, str. 2.

²⁷ Cerkveni glasbenik, 64, 1941, št. 5–6, str. 65: »Na letošnji Veliki petek 11. aprila 1941 so italijanske vojne čete zasedle Ljubljano in del slovenskega ozemlja. 3. maja je bila s Krajevimi odlokom ustanovljena Ljubljanska pokrajina kot nova provinca Italijanskega Kraljestva. Za vodjo Ljubljanske pokrajine je bil imenovan Visoki Komisar Ekscelenca Emilio Grazioli. Novoimenovani Visoki Komisar je po nastopu svoje službe takoj stopil v stik z raznimi zastopniki našega ljudstva in se je s pravim razumevanjem in vso vnemo zavzel za potrebe naše pokrajine, ki jim je Rim velikodušno dal posebno avtonomno ustavo. Po tej ustavi nam bo ostal ohranjen naš slovenski jezik in bodo obvarovana naša kulturna in etična izročila. Tako – upamo – se bo tudi naša slovenska cerkvena in svetna glasba mogla istotako še v bodoče s podporo novih oblasti samobitno uspešno in plodno razvijati.«

²⁸ Cerkveni glasbenik, 64, 1941, št. 7–9, str. 93–96 in št. 10–12, str. 108–12.

²⁹ Družinski tednik, 16, 1944, 28. 9. 1944, str. 2.

bilo govora o umetnostnih vprašanjih. Šef nemškega urada je imel namreč v mislih konkretno vojaško sodelovanje slovenskih domobrancev. Kljub temu je ves čas obstajala vsaj teoretična možnost, da bi se ob drugačnem vojaškem in političnem razpletu medvojne dogajanja razvila tudi slovenska različica nacistične glasbene umetnosti. Tako je že 30. marca 1944 nastalo prvo domobrantsko geslo: »Slovenska zemlja, slovenski človek, nad obema pa Bog!«³⁰ Seveda je bilo najprimerneje pravo slovensko umetnost utemeljevati s kritiko »komunističnih« umetniških izdelkov: »Svoj čas sem videl podobno izdajo komunistov, da ne govorim o notranji vsebinski ureditvi: komunističnim internacionalnim tendenčnim in vsemogoče jezičnim propagatorskim pesmim je tu postavljena nasproti resnično slovenska duševnost v pesmi, srčni utrip človeka, ki se zaveda, da je Slovenec in slovenski domobranec.«³¹

Kljub zelo ugodni ideološki klimi v slovenski medvojni glasbi ni prišlo do realizacije glasbenih izdelkov, ki bi jih lahko primerjali s partizansko glasbo tistega časa in prostora, ker je imela nasprotna, partizanska stran kvaliteten glasbeni potencial. Slovenski kolaboracionisti so se tega očitno dobro zavedali, na kar opozarja tudi tale ugotovitev: »Poglejmo našega sovraga komunist! So morda njegovo najmočnejše orožje puške? Nikakor ne! Mnogo več ljudi je ubil našemu narodu s svojimi idejnimi, pa tudi zunaj vojaškimi, propagandnimi prijemi, med njimi pa glasbena umetnost vsekakor ni bila na zadnjem mestu. Zločinsko izrabljanje najplemenitejših čustev – to je najtežje orožje naših komunistov. Usužnili so si umetnost in v njeni plemeniti obleki so približali svoje blodne ideale tudi poštenim ljudem. Danes tudi sicer ti vedo, da nekaj ni v redu, a še vedno se jim v glavah vrti od sladkega strupa.«³²

Med tiste redke v tisku dosežene domobrantske izdelke moramo na prvo mesto postaviti edino domobrantsko pesmarico z naslovom *Domobranci* pojemo, ki je izšla leta 1944. Napeve zanjo je priredil A. Rohr (?), risbe vanjo je »izvršil domobranec Ludvik Debeljak.« Uvodniku sledi Nagovor Slovincem, ki se za čuda konča kot številne partizanske pesmarice s »Tovariši, zapojmo!« Če pa še malce bolj skrbno prelistamo to drobno knjižico, najdemo na vsega 55 straneh tudi naslednje naslove domobrantskih pesmi: *Regiment*, *Al' me boš kaj rada imela*, *Oj ta vojaški boben*, *Po jezeru*, *Barčica*, *Na planincih*, *Bom šel na planince*, *Po gorah grmi*, *Pozimi pa rožice*, *Škrjanček poje*, *Sinoči je pela*, *Je pa davi slan'ca pa'la*, *Kaj ti je deklica*, *Soča voda*, *Ljubica povej*, *Srce je žalostno*, *Adijo pa zdrava ostani*, *Ptičke*, *Ko so fantje proti vasi šli*, *Gozdič je že zelen*, *Sijaj, sijaj, soncece*, *Vsi so prihajali*, *Ljub'ca moja in Kol'kor kapljic*. Od vsega 28 napevov in melodij jih je torej kar velika večina na prevzete ljudske napeve. Ali je to potemtakem kaj drugega, kot beležimo v bibliografiji slovenske glasbe v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945) oziroma vsaj v njegovi prvi polovici, od začetka vojne do italijanske kapitulacije (1941–1943)? Tudi tam zasledimo veliko število prevzetih slovenskih ljudskih in

³⁰ Gl. Mikuž, *Pregled* 4, str. 241.

³¹ *Kulturni obzornik. Dve domobrantski pesmarici*. Pri tem je za ugotavljanje domobrantskega glasbenega življenja in dela na Slovenskem pomembna le prva, kajti druga prinaša v nasprotju s prvo (note in napevi) le 60 besedil za domobrantske pesmi (op. F. K.).

³² Prav tam.

ponarodelih (borbenih) pesmi, budniških in puntarskih (uporniških), delavskih in revolucionarnih ter protifašističnih in pesmi, ki so prišle k nam iz ruske (oktobrske) revolucije (1917) in španske državljanske vojne (1936–1939), in šele v drugem delu slovenskega narodnoosvobodilnega boja (1943–1945) lahko govorimo o izvorni partizanski glasbi (umetni partizanski pesmi, vokalni, vokalno-inštrumentalni in inštrumentalni), ki je nastala, bila izvajana in prirejena med NOB.³³

Danes nas želijo mnogi prepričati, da je bila glavna značilnost zgodovinskega dogajanja v letih 1941–1945 predvsem boj med komunizmom in protikomunizmom. V glasbeni umetnosti si s tako poenostavljeno sintagmo ne moremo kaj prida pomagati. Pa vendarle, če že govorimo o boju znotraj glasbene prakse in njenih ideoloških dimenzijah, potem je treba reči, da je ta potekal predvsem med domobransko in odporniško partizansko glasbo. S tem da ob tej ugotovitvi ne smemo in ne moremo zanikati prednosti in pomanjkljivosti enih in ne drugih. V središču je torej še vedno spopad med komunizmom in protikomunizmom, s tem da imamo pred očmi vsiljenost in poenostavljenost te teze.³⁴ Po domobranski je partizanski in narodnoosvobodilni boj usmerjal in vodil komunistično-židovski monstrem, glavni očitek domobranstvu s partizanske strani pa je narodno izdajstvo zaradi njegove povezanosti z okupatorjem. Če ta model razvijamo naprej, lahko ugotovimo, da je bil tudi partizanski boj za osvoboditev zgolj prevara ali slepilo. Kakor je bilo doslej ugotovljeno likovno simbolno predstavljanje slovenskega domobranstva »s polmesečem kot delom domobranskega grba in nemški križ ... in s tem prav drobnim detajlom označeno bistvo domobranskega greha – njihovo sodelovanje pa tudi odvisnost od okupatorja,«³⁵ pa česa podobnega v glasbi ne najdemo. Če naj bi bila enim in drugim skupen prepoznavni znak le godba na pihala-pihalni orkester, ali kvečjemu še fantovsko petje-zbori-vokalna glasba, bi s tem poenostavljanjem vsaj slovenski glasbi v narodnoosvobodilnem boju naredili veliko krivico: zlasti njeni umetniški, in ne zgolj utilitaristični funkciji.

»Za zunanjo in tudi notranjo propagando, da bi dvigovala moralo domobrancev, je v okviru Slovenske narodne varnostne straže delovala tudi domobranska godba na pihala. Imeli so tudi šramel orkester,³⁶ ki je nastopal v radijskih oddajah. Priložnostno, posebno na deželi, so se oblikovali domobranski pevski zbori, ki so peli po navadi pri mašah za domobrince.³⁷ Vojaki oziroma slovenske narodne varnostne straže so imeli tudi značilne pesmi, s katerimi so se predstavljali. Tako so stalno peli pesem Hej Slovenci!, v virih pa je najti tudi še druge domobranske himne, kot npr. Slovenski domobranci.«³⁸

³³ Križnar, *Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju*, str. 40.

³⁴ Durjava, Blišč in beda velikega časa, str. 335.

³⁵ Prav tam, str. 337.

³⁶ Šramel je orkester, inštrumentalni kvartet, sestavljen iz dveh violin, klarineta ali harmonike in kitare in je igral zabavno glasbo.

³⁷ Selak, *Moja velika noč 1944*. Domobranci so npr. zahtevali tudi od slovenskega duhovnika in skladatelja Vinka Vodopivca v Kromberku, da jim uglasbi pesem, vendar je skladatelj to odločno odklonil. Ustna izjava Iva Juvančiča, 1. 9. 1978.

³⁸ Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 138.

V tem vsekakor kar dovolj razburkanem družbenem in tudi umetnostnem življenju je bilo tudi domobransko glasbeno življenje kar dovolj živo, a se je tako kvalitativno kot kvantitativno lahko merilo s partizansko glasbo le v prvih vojnih letih (1941–1943). Iz tega časa je »nagradni natečaj za domobransko koračnico«. Poveljstvo domobrancev ga je razpisalo za besedilo in napev in dodalo še nekaj navodil: »Besedilo naj bo zajeto z današnjih borb in trpljenja slovenskega naroda. Iz njega naj bo razvidna nezlomljiva volja do zmage nad satanskim komunizmom. Napev naj bo udaren, slovenski, lahek za učenje ... nagrade so bile: prva 1000 lir, druga 500 lir. Pravico do tekmovanja imajo vsi protikomunistični borci in delavci. Koračnice bo pregledal in določil nagrade poseben odbor strokovnjakov.«³⁹ O nadaljnji usodi tega razpisa in njegovih rezultatih izvemo iz Cerkvenega glasbenika, ki je objavil rezultate izida nagradnega natečaja za najboljšo domobransko koračnico: »od mnogih prispelih pesmi jih je prišlo v pretres komisije samo deset. Komisija, ki ji je predsedoval podpolkovnik Ferdo Herzog, upravnik državnega gledališča, s člani: nadsvetnikom Heribertom Svetelom, ravnateljem Opere Vilkom Ukmarjem, ravnateljem Drame Cirilom Debevcem, skladateljem Janezom (pravilno Jankom, op. F. K.) Gregorcem, kapelnikom Florijanom Leskovarjem, stotnikom Ladislavom Lahom, nadporočnikom Danielom Barletom in književnikom Stankom Kociprom, je sklenila, da se prva nagrada ne podeli nobeni od predloženih koračnic, drugo nagrado pa je razdelila tako, da dobi pesem pod geslom Za vero in dom 300 lir, pesem pod geslom Kriški-Bistra pa 200 lir.«⁴⁰ Ta razpis iz leta 1943 je bil podaljšan v leto 1944, ko naj bi »tekmovalci poslali svoje prispevke na poveljstvo Slovenskega domobranstva v zaprti kuverti z geslom, naslov avtorja pa v drugi kuverti. Tekmovalci naj pošljejo svoje prispevke do dne 15. januarja 1944 na poveljstvo Slovenskih domobrancev, Ljubljana, Gledališka ulica št. 11.«⁴¹

Italijani so ob prihodu doživeli kar pričakovano lojalnost tudi v reviji Cerkveni glasbenik. Njegov urednik Stanko Premrl je priobčil »pozdrav« okupatorju z obširnimi člankom v dveh nadaljevanjih pod naslovom Italijanski orgelski skladateljji in njih dela.⁴² Kljub odločilnemu in več kot očitnemu sodelovanju »uradne slovenske glasbene politike« s tujimi zavojevalci pa je tudi cerkvena oblast imela težave s tujimi okupatorji, zlasti po letu 1943 z Nemci. Na račun uradne ustanovitve kolaboracionističnih enot na Slovenskem kot neke vrste pomožnih vojaških enot v letu 1943, beležimo npr. naslednje: »Ko se je ustanovilo Slovensko domobranstvo, so se vsi fantje razen treh priglasili za vojaško službo. Pouk (v Orglarski šoli) se je zato delno vršil vse dotlej, ko so bili šolski prostori zasedeni po vojaštvu.«⁴³ Podobne težave so se v letu 1944 kazale tudi v vrstah Cerkvenega glasbenika: »Zaradi prometnih ovir se list ni mogel dostavljati ne po vseh krajih Ljubljanske pokrajine, še manj na Hrvaško in druge zamejske kraje. – Vkljub redukciji listov bo smel C. Glasbenik po zagotovilu oblasti kot edini slovenski glasbeni list še

³⁹ Gl. Jutro, 23, 1943, št. 296, 29. 12. 1943, str. 3.

⁴⁰ Gl. Cerkveni glasbenik, 67, 1944, št. 6–8, str. 55.

⁴¹ Jutro, 23, 1943, št. 296, 29. 12. 1943, str. 3.

⁴² Gl. op. 27 in 28.

⁴³ Gl. Cerkveni glasbenik, 67, 1944, št. 1–3, str. 13.

naprej izhajati ... Ker občnega zbora ob zaključku preteklega leta (1943, op. F. K.) zaradi izrednih razmer ni bilo mogoče sklicati, se veljavnost sedanjega odbora podaljša za leto 1944.«⁴⁴ Pristojne slovenske cerkvene oblasti niso stale križem rok za žrtve, ki jih je bilo tudi na tej strani nekaj, a zagotovo veliko manj kot na partizanski strani. Tako so na primer navedli: »Kot žrtve komunističnega divjanja so padli zadnje mesece sledeči naši organisti ... (Rado Petrovič iz Cerknice, Franjo Armeni iz Toplic pri Novem mestu, Franc Turnšek iz Tunjic pri Kamniku⁴⁵ in Jože Matek iz Škofje Loke⁴⁶).« Iz tega časa beležimo tudi enega redkih, pa vendarle pomembnih glasbenih dogodkov. »Natečaj zborovskega petja v Ljubljani«⁴⁷ je potekal od 25. do 28. maja 1943 v dvorani Kina Matica. To je bilo »tekmovanje« ljubljanskih šolskih zborov.

V vojnem času so nekateri slovenski skladatelji nadaljevali šolanje tako na Glasbeni akademiji kot na Srednji glasbeni šoli. Tako npr. spet iz Cerkvenega glasbenika razberemo, da so na Srednji glasbeni šoli na koncu šolskega leta 1943/44 diplomirali »Zvonimir Ciglič, Uroš Krek in Klaro Marija Mizerit (vsi iz kompozicije), iz klavirja pa Jože Osana in Erik Sagadin.«⁴⁸ Podobno izzveni vest: »Skladatelj Vinko Vodopivec, župnik v Krombergu (Montorona) pri Gorici, je znesek 200 lir, ki jih je prejel od Glasbene matice v Ljubljani pri odkupu njegovega moškega zbora Ubežni kralj, podaril Cerkvenemu glasbeniku.«⁴⁹ In še dve novici v zvezi s padlimi glasbeniki, organisti: »Prvi petek v septembru (1944) je v boju padel hrabri poveljnik domobranske posadke v Črnem vrhu nad Idrijo, podporočnik Jože Jakoš. Že med vojsko je vstopil v ljubljansko Orglarsko šolo in kazal velik talent. Tudi sicer je bil ugleden fant. Bog mu obilno plačaj njegovo žrtev!«⁵⁰ »Že več kot pred enim letom (1943 ali 1944?) je bil v Škofji Loki od komunistov ubit tamošnji zelo delavni in zmožni organist in pevovodja Jože Matek. Pokoj njegovi duši!«⁵¹ V letu 1945 sta se obseg in število Cerkvenega glasbenika vse bolj krčila tako, da je v tem letu izšla le še ena, trojna številka.⁵²

Domobranska glasbeniška praksa je poznala in delovala v podobnih manifestacijskih oblikah kot v narodnoosvobodilnem boju, le da morda v manjšem številu in v mnogo manj dodelani organizaciji. Doslej smo že omenili zборе, godbo na pihala, tisk, redno koncertno življenje, posvetno in cerkveno. Ne moremo pa pri slovenskem domobranstvu govoriti o organiziranem glasbenem življenju, razen nekaterih poskusov. Prav gotovo sta si bili partizanska in domobranska glasba še najbližji v prireditvah, podobnih mitingom, godbah na pihala (pihalni orkestri) in zborih. Posebnega dokaza o morebitnem bogatem gledališko-glasbenem življenju domobrancev nimamo. Tudi ni znan obstoj posebnih gledaliških skupin. Morda to

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Cerkvni glasbenik, 67, 1944, št. 1–3, str. 20.

⁴⁶ Cerkvni glasbenik, 68, 1945, št. 1–3, str. 20.

⁴⁷ Ljubljanska mladina, 1, 1943, št. 12, 31. 5. 1943, str. 5.

⁴⁸ Cerkvni glasbenik, 67, 1944, št. 6–8, str. 55.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Cerkvni glasbenik, 67, 1944, št. 11–12, str. 92.

⁵¹ Cerkvni glasbenik, 68, 1945, št. 1–3, str. 20.

⁵² Prav tam.

DOMOBRANSKA

1. Le-glo-na-rji do-mobranci svp-jo se-mijo lju-bi-mo
2. Kri slovenska je zavpi-la kli-če vvi-so-to me bo
3. Zna-mi bra-tje je pravi-ca ana-mi vse-mo-go-čni je Bog
4. La-stine vr-že ši preglejmo in po-kon-cu vsi gla-ve

1. Po-lja plo-dna go-re sme-le in do-mo-ve be Le.
2. Sr-ca mr-tva go-vo-ri-jo ne po-za-bi-te nas nik-dar.
3. On nas vo-di pot je pra-va ne bo-ji-mo se za -prek.
4. Vde-sni puš-ko vle-vi ba-kljo in ta-ko hi-li-mo sko-ž noč.

1. in pe-či -ne
2. ni u -ze -ta
3. šu -bo-ri -jo
4. mre -ti no -če
} u boj u boj u boj za

1. Cer-kve mno-ge in do-li-ne re-ke bi-stre
2. Na-ša bor-ba za to je sve-ta do-klar-gru-da
3. Šu-me nam vpo-zdrav šu-mi-jo in studen-ci
4. Pest ja-kle-na sr-ce je vro-če na-rod naš u -

dom u boj u boj in so -vra-gu kle-te-mu smrt. smrt.

Sl. 5 - Domobranksa za 3-glasni moški zbor; a cappella (ena izmed 28 objavljenih skladb v edini domobranski pesmarici na Slovenskem v času 2. svetovne vojne).

zaradi prostega vstopa slovenskih domobrancev, seveda pod okriljem in v »varstvu« okupatorjev, v slovenska poklicna gledališča niti ni bilo potrebno, kaj šele nujno. Kar se tiče pihalnih godb, je znan podatek edinole za Domobranksko godbo v Ljubljani, ki jo je vodil kapelnik Florijan Leskovar. O delovanju pevskih zborov tudi ni posebnih podatkov za kaj takšnega, kot so recimo v partizanski glasbi pomenili Invalidski pevski zbor, Pevski zbor Jugoslovanske armade »Srečko Kosovel« in podobni. Na domobranski strani tudi ni bilo organiziranih oblik kulturnega in še posebej glasbenega življenja, kot so bili na partizanski strani Znanstveni inštitut, Kulturni kongres idr.

Še največ revolucionarnih pesmi je odsevalo v slovenski partizanski glasbi, in to iz časov meščanske revolucije in začetkov delavskega gibanja. Napevi (note) v dokaz pa se žal niso ohranili. Ali pa so jih znali v umetniški sporočilnosti izrabiti tudi domobranci? Za take primere bi bili lahko glasbenemu potencialu slovenskih

domobrancev na voljo tudi nabožni napevi iz tistih časov, morda še iz Trubarjevega Katekizma in drugih pesmaric, od vključno 16. stoletja naprej? Iz medvojnege časa pa vendarle lahko zabeležimo nekaj redkih primerov univerzalne ustvarjalnosti slovenske glasbe v NOB: Ave Marijo po Bach-Gounodovi istoimenski skladbi v priredbi skladatelja Cirila Cvetka, enkrat za harmonij in drugič za orgle.

Celoten opus slovenske glasbe je bil v NOB večji od tistega, ki ga lahko pripišemo slovenskemu domobranstvu; vsaj kar zadeva prvi, partizanski opus, lahko zabeležimo 738 del, med katera spadajo scenska dela (22), vokalna, zborovska dela (537), inštrumentalna (91) in dela brez znane zasedbe (88).⁵³ Vsa ta dela so bila v več kot štiriletni vojni na Slovenskem tudi izvedena. Izvedli so jih številni solisti in komorne skupine, inštrumentalne in orkestralne ter vokalne skupine (zbori) in vokalno-inštrumentalni ansambli. Za te izvedbe prav tako lahko navedemo najmanj 514 izvajalcev.⁵⁴

Kdo pa so bili ti ves čas tako domobranksko usmerjeni slovenski skladatelji? Pretirano bogatega dokaznega gradiva za to nimamo. Sodimo jih lahko le po njihovih opusih in delovanju: Zvonimir Ciglič (1921–2006), Janko Gregorc (1906–1989), Samo Hubad (roj. 1917), Ferdo Juvanec, ml. (1908–1978), dr. Franc Kimovec (1878–1964), Marijan Lipovšek (1910–1995), Alojz Mav (1898–1977), Mirko Polič (1890–1951), Ciril Pregelj (1897–1966), Stanko Premrl (1880–1965), Primož Ramovš (1921–1998), Mihael Rožanc (1885–1945), Saša Šantel (1883–1945), Matija Tomc (1899–1986), Vilko Ukmar (1905–1991) idr.

Slovensko domobranksko glasbo lahko še dodatno spoznamo »v sliki in besedi« v eni od redkih revij tistega časa, v Slovenskem domobranstvu. Tako najdemo na fotografijah: »trobentača v uniformi,⁵⁵ ... srbske dobrovoljce, ki korakajo po beograjskih ulicah, z godbo (na pihala) v ozadju,⁵⁶ ... domobrankska godba (na pihala) igra ranjencem za kratek čas,⁵⁷ ... domobranci varujejo našo prestolnico. Ob delavnikih pa odmevajo po ljubljanskih ulicah pesmi domobrancev, ki korakajo na dnevne vaje, ob nedeljah pa domobrankska godba (na pihala) zaigra Ljubljančanom za razvedrilo v Tivoliju,⁵⁸ ... domobranci ljubijo, kakor vsi vojaki, pesem in godbo (na pihala). Za to razvedrilo skrbi domobrankska godba (na pihala)-slike z vaj domobrankske godbe (na pihala), pri kateri se domobranci urijo v izvajanju najlepših skladb,⁵⁹ ... v prostih urah naši stražniki radi zapojejo. Takšno je življenje policijskega zbora v vojašnici,⁶⁰ ... zvon vabi domobrance k polnočnici /in/ kmalu potem je zadonela s kora Sveta noč,⁶¹ ... slavju so dali poudarek nastopi pevske in igralske skupine tehničnega odseka ter domobrankska godba (na pihala). Slike

⁵³ Križnar, *Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju*, str. 134

⁵⁴ Prav tam, str. 144.

⁵⁵ Gl. Slovensko domobranstvo, 1, 1944, št. 2, 17. 8. 1944 (naslovnica).

⁵⁶ Slovensko domobranstvo, 1, 1944, št. 7, 26. 10. 1944, str. 20.

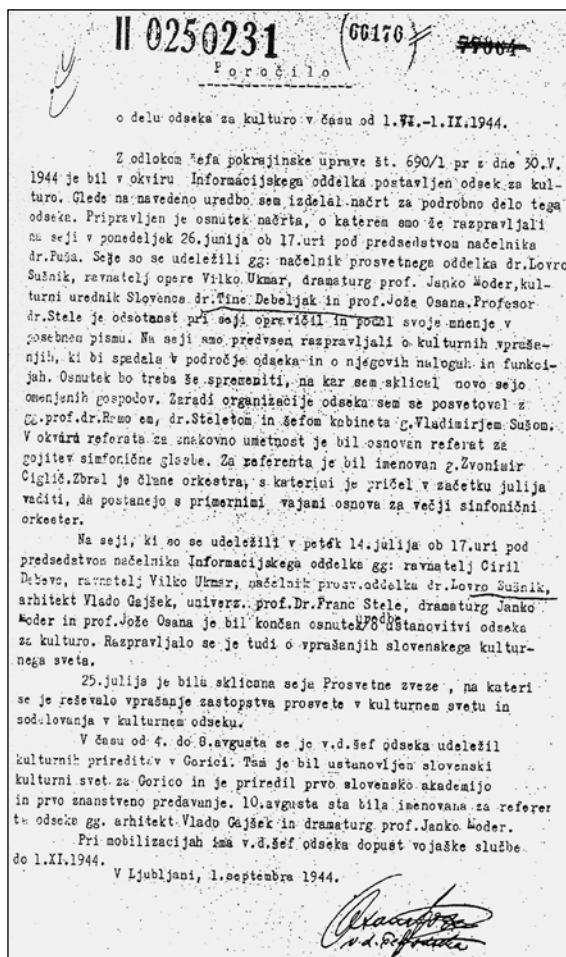
⁵⁷ Slovensko domobranstvo, 1, 1944, št. 8, 16. 11. 1944, str. 3.

⁵⁸ Slovensko domobranstvo, 1, 1944, št. 9, 30. 11. 1944, str. 2.

⁵⁹ Slovensko domobranstvo, 1, 1944, št. 10, 14. 12. 1944, str. 3.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Slovensko domobranstvo, 1, 1944, št. 11, 28. 12. 1944, str. 6.

Sl. 6 - Dokument slovenskega domobranstva (1. september 1944), ki kaže, da so-pomembni slovenski glasbeniki Vilko Ukmar (1905–1991), Jože Osana (1919–1996) in Zvonimir Ciglič (1921–2006) neposredno sodelovali z domobranci (ARS, škatla AS 1912, t. e. 9).

nam prikazujejo pevsko skupino s pevovodjem g. Pfeiferjem na čelu.⁶² ... Da se domobranci zavedajo svojega kulturnega poslanstva med Slovenci, dokazuje tudi njihovo kulturno, prosvetno in vzgojno delo v ožjem smislu, za katerega najdejo kljub vsem težavam bojevanja še vedno dovolj časa prav zaradi svoje vneme za tako delo. Danes lahko govorimo o domobranski književnosti, o domobranski pesmi, o domobranski glasbi, o domobranski umetnosti sploh, o domobranski prosveti in o domobranski šoli. Seveda je jasno, da to delo ne more biti tako prečiščeno, kot je delo, ki ga vrši kulturni delavec v mirnem času v svoji delovni sobi. Domobranski prosvetar ustvarja v urah, ko je utrujen od boja, ustvarja s papirjem sedeč v nizkem bunkerju pri slabi svetilki ali kar zunaj na prostem. Ni važno tako zelo, kaj ustvarja, bistveno je, kakšen namen, kakšno prepričanje in kakšna volja silita

⁶² Slovensko domobranstvo, 1, 1945 št. 12, 28. 1. 1945, str. 20.

domobranskega prosvetarja k ustvarjanju, h kulturnemu delu⁶³ ... Pred razhodom domobranci še zapojejo veselo pesmico,⁶⁴ ... večerno veselje v kantini (s harmoniko in kitaro v roki).«⁶⁵

Eden od večjih in dokumentiranih domobranskih kulturnih praznikov pa je bil »v petek, 13. aprila /1945/ ob 5 pop. /ko/ so nam domobranci pripravili v dramskem gledališču /v Ljubljani/ lep glasbeno recitacijski večer ... nato je vojaška godba (na pihala) pod vodstvom kapelnika nadporočnika g. Florjana Leskovarja zaigrala njegovo novo koračnico <General Rupnik,> ki je s tem doživela svojo krstno izvedbo. Nato je godba (na pihala) izvajala dve večji skladbi, Jenkovo uverturo <Kosovo> in Parmovo baletno glasbo <Zlatorog,> s tema dvema skladbama kakor tudi s Petricevimi <Metliškimimi plesi> (krstna izvedba) in Učakarjevim venčkom narodnih <Fantje na vasi> je godba (na pihala) pokazala izredno tehnično in intonacijsko dovršenost, tako da je mogla vse skladbe izvesti v povsem koncertni obliki. Tako posreduje vojaška godba (na pihala) tudi lažje dostopno glasbeno umetnost domačih avtorjev v dovršeni obliki in izvršuje s tem važno kulturno poslanstvo. Recitacijsko solistični del so izvajali ga. in g. por. Čekuta, v. n. g. Matjašič in g. Cankar. Pod vodstvom g. Pfeiferja pa je domobranski pevski zbor zapel deloma sam, deloma s spremljavo vojaške godbe (na pihala) nekaj slovenskih umetnih pesmi in dve domobranski koračnici. Zbor je sledil vsem dirigentovim željam, tako da nam je predstavil pesmi v njihovi pravi glasbeno umetniški vrednosti. Zvočnost bi bila brez dvoma bogatejša pri večjem številu pevcev-seveda z enako tehnično dovršenostjo. Zbor je nastopil tudi igralsko in sicer v Kunaverje/v/em <Prizoru na straži> in Čekutovi zborni recitaciji <Narod naš, mi tvoji smo> (krstna izvedba).«⁶⁶

Najtehtnejši dokaz enostavnosti slovenske domobranske glasbe je vsekakor že omenjena edina slovenska domobranska pesmarica z naslovom Domobranci pojemo. Ta je prinesla 28 napevov z notami in besedili in vsi po vrsti so koncipirani na slovenske ljudske pesmi. Tudi zato so oblikovno, melodično, harmonsko, ritmično in barvno enostavni, preprosti. Škoda bi bilo izgubljati besede za dokazovanje njihove enostavnosti, saj se v nobenem od muzikoloških analitičnih elementov te pesmi niso odmaknile od izvorne ljudske pesmi. Kljub temu da je bila pesmarica pospremljena na pot z morda nezasluženimi avreolami, jih navedimo vsaj nekaj. »[...] Uvod« je poln hvale, poudarkov, <novosti: v tej zbirki je zbranih nekaj najlepših naših slovenskih narodnih pesmi. Zapisane so tako, kakor jih pojo slovenski domobranci v Trstu. Značilno za našo pesem je, da jo pojemo večglasno. Ravno večglasje ji daje njeno svojsko lepoto. Naša narodna pesem, ki je doma povsod, pa naj bo to v meščanskih hišah ali pa v skromnih kmečkih domovih, nas spremlja povsod. Povsod kamor gredo naši ljudje, gre z njimi naša pesem, ki jih veže na rodno grudo in jih vsak dan spominja, da so sinovi slovenskega naroda. Narodna pesem je tista, ki je združevala naše ljudi v najtežjih časih in jih združuje tudi danes, ko preživlja narod čase, ki so izza turških časov najtežji. Danes se je

⁶³ Slovensko domobranstvo, 1, 1945, št. 13, 28. 2. 1945, str. 11.

⁶⁴ Slovensko domobranstvo, 1, 1945, št. 15, 24. 3. 1945, str. 3.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Slovensko domobranstvo, 1, 1945, št. 17, 25. 4. 1945, str. 9.

slovenska narodna pesem preselila v domobranske vojašnice, kjer veže in družijo domobrance iz vseh krajev naše lepe domovine. Pojejo jo v zboru s spremljavo ali brez nje.«⁶⁷ Tudi »nagovor« v nadaljevanju te pesmarice je še vedno spodbuden: »Slovenci! Narodna pesem je duša naše domovine. Kdor ljubi domovino, poje narodno pesem v domačem krogu in v vojašnici. Slovenski domobranci ostanemo svoji pesmi zvesti! Tovariši, zapojmo!«⁶⁸

Iz drugega ohranjenega gradiva Narodne in domobranske pesmi (samo besedila za petje!)⁶⁹ lahko navedemo nekaj besedil za petje, in sicer: Naša himna, Partizan po cesti gre, Kdo je kriv, Titova himna, Titovi načrti (spet s predvidenim napevom Lili Marlen). Verjetno gre samo še za eno izdajo istih besedil za petje. Podobnih ohranjenih primerov je še nekaj, kar samo potrjuje nekatere doslej upravičene dvome, da se domobranski glasbeni potencial ni mogel v ničemer povsem strokovno, niti po kakovosti niti po obsegu, kosati s podobno slovensko glasbo NOB.⁷⁰

Skopo ohranjeno gradivo o slovenski Domobranski godbi (na pihala) ne pove nič o njeni sestavi oziroma zasedbi in velikosti. Iz različnih fragmentarno ohranjenih odpustnic, napredovanj ipd. lahko razberemo le imena, ki so bila tako ali drugače povezana s tem verjetno edinim vojaškim (protokolarnim) domobranskim ansamblom. Navedimo nekatere: narednik godbenik Dominik Štupica, poročnik (prej višji narednik in hkrati tambur-major) Henrik Strah, Josip V/W/indiš, narednik Dušan Boštele, Milan Pritekelj idr.⁷¹ Vse kadrovske spremembe, napredovanja in odpuste, je ves čas podpisoval kapelnik, nadporočnik Florijan Leskovar. Arhiva, ki bi v celoti razkril zasedbo slovenske domobranske godbe, ni na razpolago, zato lahko s »kančkom znanstvene distance« omenimo glasbenike, kot so npr.: dirigent-kapelnik, nadporočnik Florijan Leskovar, njegov namestnik, tambour majeure, višji narednik Henrik Strah, klarinetisti Janko Gregorc, Tone Šušteršič, Janez Vidrih, trobentač Avgust Grintal, saksofonist Ine Capuder, Primož Ramovš, ki je igral na (francoski) rog idr. Mnogi med njimi, ki so preživeli 2. svetovno vojno, so tudi po njej naredili zavidljivo glasbeno kariero: kot izvajalci, pedagogi, skladatelji.

Slovensko domobranstvo je dobilo organizirano glasbeno življenje tudi z ustanovitvijo in delovanjem Odseka za kulturo.⁷² Odsek je bil formiran z odlokom šefa pokrajinske uprave št. 690/1 dne 30. maja 1944 v okviru Informacijskega oddelka. V tem domobranskem organizacijskem organu sta sodelovala kot člana tudi takratni ravnatelj ljubljanske Opere Vilko Ukmar in profesor Jože Osana. Iz nekega zapisnika seje Odseka za kulturo⁷³ pa razberemo, da je bil njegov član tudi profesor Zvonimir Ciglič. Imenovan je bil celo za referenta v Referatu za negovanje simfonične glasbe. Zbral naj bi bil člane orkestra in z njimi začel vaditi v juliju 1944. O delovanju tega ansambla pa žal nimamo na razpolago nobenih podatkov. Očitno

⁶⁷ Gl. Uvod v domobranski pesmarici *Domobranci pojemo. Moški zbori. Partiture* [Ljubljana, 1944, ?].

⁶⁸ Prav tam [str. 4].

⁶⁹ *Narodne in domobranske pesmi*.

⁷⁰ Križnar, *Glasba na Slovenskem in druga svetovna vojna*.

⁷¹ ARS, škatla AS 1877, 20–21, t. e. 5.

⁷² ARS, škatla AS 1912, t. e. 9 (poročilo za čas od 1. 6. do 1. 9. 1944).

⁷³ Prav tam (rokopis dodan k zgornjemu dokumentu).

Sl. 7 - Naslovnica dveh domobranskih koračnic Draga Pfeiferja, Ljubljana 1945 (ARS, škatla AS 1877, 20–21, t. e. 5).

je njegove morebitne nastope zasenčil Šijančev Radijski simfonični orkester, ki je ves čas druge svetovne vojne v Ljubljani nastopal na rednih abonmajskih koncertih, sam ali s tujimi solisti in dirigenti. Delo odsekov slovenskega domobranskega Informacijskega oddelka je bilo plačano. O tej specifikki slovenskega domobranstva govori še en dokument.⁷⁴ Od 1. julija 1944 je deloval tudi Referat za narodopisje. Poleg Referata za občestveno in duhovno kulturo in Referata za glasbo in ples je bil tretji organ Odseka za narodopisje.⁷⁵ Članov v teh »specializiranih« umetniških organih ni bilo veliko. Iz ohranjenih števil je razvidno, da je marsikdaj šlo bolj za formalnost kot v resnici za množično glasbeno ozaveščanje. Tako je npr. Mali orkester štel le enaindvajset glasbenikov, pevski zbor pa le osem pevcev itd.⁷⁶

Drugi vir⁷⁷ govori o načrtu delovanja Narodne prosvete in njenih petih skupin, ki naj bi opravljale kulturno-prosvetno delo med ljudmi: »Mali orkester z 21 člani je do tedaj imel pet koncertov: štiri v Postojni za Narodne pionirje, enega pa v Ljubljani na Taboru za delavce. Vodi ga g. Ciglič Zvonimir. Orkester ima pripravljenih nekaj skladb, ki bi jih lahko odigrali v Ljubljani, pa tudi na deželi. Grupa je sicer organizirana vendar zaradi nenačrtnosti dela in zaradi nejasnosti kam pravzaprav ta skupina spada, ne rodi tistega uspeha kot bi ga lahko. Vaje imajo v Frančiškanski dvorani dvakrat na teden.«⁷⁸ V nadaljevanju pa lahko razberemo tudi

⁷⁴ ARS, škatla AS 1912, t. e. 9, Odredba št. II 0250672 (X./por. št. 237/1, z dne 20. 1. 1945).

⁷⁵ ARS, škatla AS 1912, t. e. 9.

⁷⁶ ARS, škatla AS 1912, t. e. 9, dopis Načelstvu informacijskega oddelka pri Pokrajinski upravi, št. X./4-a šte. 20/1, z dne 5. 2. 1945.

⁷⁷ ARS, škatla AS 1912, t. e. 9, pod naslovom Narodna prosveta.

⁷⁸ Prav tam.

nekaj v zvezi z delovanjem Pevskega zbora, ki »še ni organiziran.«⁷⁹ Na koncu poročila je zaradi očitnih težav z delovanjem še nekaj pozivov, med katerimi je še najbolj prepričljiv: »V interesu stvari je, da se vprašanje Narodne prosvete čim prej in v celoti reši, ker se bodo v nasprotnem primeru še ti ljudje razšli. Da bodo plodno delovale te grupe je tudi potrebno, da se sodelavce zaščiti glede dela, kar je očitvidno mogoče, saj člani Malega orkestra pa tudi Malega gledališča so bili do sedaj nekako izvzeti.«⁸⁰

Namesto zaključka

Ali lahko postavimo univerzalno ločnico med partizansko glasbo in njeno radoživo ter ves vojni čas prisotno nasprotnico, domobransko? Razlike med njima so bile in so idejne in laične, tj. glasbeno strokovno nevesče. Pa vendar bi bilo še najbolj pošteno iskanje tistega pravega teoretičnega in praktičnega načina, ki bi »po poti lepote pripeljal do resnice.«⁸¹ Kritična misel o umetnosti nasploh je bila živa veliko prej, preden sta se pojavili partizanstvo in domobranstvo. Gre za neke vrste »pacifizem, humanizem in antimilitarizem prave /likovne/ umetnosti vojnega časa.«⁸²

Naj ne izzveni sklep preveč pretenciozno, če v primerjavi s slovensko glasbo pri partizanih postavimo slovensko glasbo pri domobrancih nižje, v »preddverje slovenske glasbene polpreteklosti.« Primerjava dveh sopotnic glasbe na Slovenskem med drugo vojno je v prid partizanski. Ta je vendarle nekaj stopenj nad domobransko, kar se npr. vidi v številu del, ki so nastala med partizani, kakor tudi v njihovi kvaliteti. Znano je, da so mnogi slovenski akademsko izobraženi izvajalci in ustvarjalci, zlasti še po l. 1943, zapolnili partizanske vrste in so delovali za potrebe mitingov, Radia OF, Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju, glasbenega šolstva, pihalnih orkestrov-godb na pihala, dveh pevskih zborov (Invalidski pevski zbor in Pevski zbor Jugoslovanske armade »Srečko Kosovel«) idr. Vsa ta kulturniška in še posebej glasbena »armada« je bila navkljub mnogo boljšim razmeram in pogojem tovrstne domobranske glasbe in z okupatorjem delujočega (glasbenega) šolstva mnogo več kot pandan le-temu. Samo za glasbeno umetnost na področju produkcije (ustvarjalci) in reprodukcije (poustvarjalci, tj. izvajalci) so bili celo partizani sami deležni neke vrste pohval svojih »nasprotnikov«, domobrancev, saj so prav slednji videli v partizanski glasbi še enega sovražnika več. Partizanski glasbi tistega časa (1941–1945) in prostora (Slovenija) se je poleg najbolj številčnih in kvalitetnih (moških) zborov pridružila še solistična, komorna in orkestralna glasba in celo začetek komponiranja prve opere. Če med številnimi avtorji navedemo samo Blaža Arnič, Radovana Gobca, Marjana Kozino, Karla Pahorja, Rada Simonitija in Demetrija Žebreta, zagotovo še nismo prešteli vsega tovrstnega partizanskega (glasbenega) opusa v slogovnih mejah socialnega realizma;

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Ustna izjava Vilka Ukmarja avtorju (Reteče/Škofja Loka, 13. junija 1987).

⁸² Durjava, Blišč in beda velikega časa, str. 338 (Izidor Cankar).

v vokalnih in vokalno-inštrumentalnih delih tesno povezanega z enakovredno tovrstno in prav tako kvalitetno književno umetnostjo-poezijo tistega časa in prostora.

Izjavi dveh članov povsem različnih pihalnih orkestrów obenem potrjujeta tezo, da je muzika tako in tako neke vrste »dekla vseh režimov« in politik,« zlasti še, če je le-ta instrumentalna. Kajti, če odmislimo enim ali drugim koračnicam njihova besedila in naslove, ostane univerzalnost glasbenih form, oblik, pa tudi vsebin. Pri tem gre tudi za neke vrste glasbeni ali vojaški utilitarizem in kjer je čista glasbena umetnost seveda v drugem planu. Eden od njih (član Domobranske godbe v Ljubljani) Primož Ramovš (1921–1998) je npr. takole doživljal svojo odločitev in aktivnost: »Ker sem leta 1941 hkrati iz kompozicije diplomiral še iz (francoskega) roga (v razredu Feliksa Moravca in Alojzija Smrekarja) in iz tolkal, sem imel tudi vse ‚uradne‘ pogoje za tako službo. Služba je bila zame medvojni azil. Vaje smo imeli samo dopoldne (3 do 4 ure), dobival sem plačo, vojaško hrano (1 kg kruha na dan, drugi pa 10 dkg/dan!) in imel sem še druge bonitete. Godba (na pihala) je bila zares velika, saj je v njej igralo 12 krilnic, 3 flavte, cela skupina klarinetov ..., skupaj približno 80 godbenikov. Jaz sem recimo igral (4.) rog. V domobransko godbo (na pihala) pa so ves čas prihajali novi in novi pribežniki. V letu 1945 je tako Domobranska godba (na pihala) štela že okrog sto članov ... Repertoar Domobranske godbe (na pihala) je v glavnem obsegal koračnice, ki smo jih podedovali v notnih knjižicah od (staro) jugoslovanske godbe (na pihala), razne priredbe, venčke, kot so Verdiana, Chopiniana in druge, med njimi npr. koračnica Alte Kameraden, Most na Drini itd. Repertoar je bil godbeniško povsem profesionalen in ideološko nič kaj posebej obarvan. Potem pa se je Domobranska godba (na pihala) preselila v prostore bivše ljubljanske Realke (stavba današnje Elektrotehniško-računalniške strokovne šole in gimnazije Ljubljana na Vegovi ul. 4; op. F. K.). Tam smo leta 1945 tudi doživeli svoj konec, dan osvoboditve Ljubljane – 9. maj 1945. Takrat sta prišli skupaj obe godbi (na pihala): Godba glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in Partizanskih odredov Slovenije in Domobranska godba. Mi (Domobranska godba) smo jim predali ves notni arhiv, nekaj instrumentov. ... oni (Godba glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in Partizanskih odredov Slovenije) pa so vse to povsem prijateljsko sprejeli ... Kot poklicni domobranci, vojaki, glasbeniki, godbeniki Domobranske godbe nismo imeli na glavi nobenega masla, kaj šele krivde: niti se nismo vojskovali, nismo ne streljali in zato tudi ne ubijali. Od nas, stotnije članov domobranske godbe (na pihala), nihče ni nikogar ranil, ne ubil, na nobeni strani takratne svetovne vojne morije. Med nami je bila polovica godbenikov bivše (staro)jugoslovanske vojske in njene godbe (na pihala), spet druga polovica pa smo bili ‚mularija‘, kot sem bil sam, ki se je v glavnem /s/krila z delovanjem in igranjem v Domobranski godbi ... Godbeniki Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in Partizanskih odredov Slovenije so z osvoboditvijo Ljubljane prišli v naše prostore na Realki v Vegovi ulici, dobili od nas notni arhiv in nekaj instrumentov, mi pa smo se z njimi razšli povsem prijateljsko.«⁸³

⁸³ Ustna izjava Primoža Ramovša avtorju (Ljubljana, 20. 4. 1995; v celoti objavljeno v.: Križnar, Glasba na Slovenskem in druga svetovna vojna).

Drugi slovenski poklicni glasbenik, klarinetist Stane Kermelj (1914–2004; član medvojne Godbe Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in Partizanskih odredov Slovenije), se je podobno izrazil o »kolaboraciji«, sodelovanju partizanske in domobranske vojaške godbe: domobranci so iz Ljubljane pošiljali prek javk in zvez na osvobojeno ozemlje Bele krajine jezičke, note in drugo nujno in prepotrebno opremo za delovanje Godbe glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in Partizanskih odredov Slovenije. Povedal je tudi: »Spomnim se, da je prišla Domobranska godba (na pihala) enkrat iz Ljubljane igrat v Ribnico. Z njimi smo dobili zvezo prek aktivistov in naših javk, kajti najavljeno je bilo, da bi nekateri njeni člani želeli prestopiti v Godbo GŠ NOV in POS; potem pa iz tega ni bilo nič.«⁸⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije, škatla AS 1877, 1912

Časopisi:

Cerkveni glasbenik

Družinski tednik

Jutro

Ljubljanska mladina/Gioventù Lubianese

Slovenec

Slovensko domobranstvo

Monografije:

Cvetko, Ciril, *Pesem v slovenski partizanski glasbi* (Ljubljana 1975).

Cvetko, Dragotin, *Stoletja slovenske glasbe* (Ljubljana 1964).

Domobranci pojemo [Ljubljana, 1944, ?].

Karbusicky, Vladimir, *Ideologie im Lied, Lied in der Ideologie* (Köln 1973).

Križnar, Franc, *Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju* (Ljubljana 1992).

Mikuž, Metod, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, 4. knj. (Ljubljana 1973).

Mlakar, Boris, *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*, (Ljubljana 1982).

Narodne in domobranske pesmi [Ljubljana, 1944 ?].

Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967 (Ljubljana 1967).

Urbani, Umberto, *Piccolo Mondo Sloveno* (Ljubljana 1941).

Članki:

Bitenc, Janez, Skladatelj Karol Pahor sedemdesetletnik, v: *Naši zbori* 18 (1960), str. 10.

Bulovec-Mrak, Karla, v: *Slovensko domobranstvo*, 1, 1944, št. 11, 28. 12. 1944 [str. 23].

Cvetko, Ciril, *O glasbeni dejavnosti v NOB*; neobjavljeno predavanje, Ljubljana, 19. februarja 1976.

Cvetko, Dragotin, *O smernicah in delu sodobne glasbene umetnosti. Govor na koncertu,*

Črnomelj, 10. junija 1944 (tipkopis v lasti avtorja; posredoval nečak Dragotina Cvetka, Igor Cvetko, 14. aprila 2011).

⁸⁴ Ustna izjava Staneta Kermelja avtorju (Reteče/Škofja Loka, 1. 5. 1995; v celoti objavljeno v: Križnar, Glasba na Slovenskem in druga svetovna vojna).

- Durjava, Iztok, Blišč in beda velikega časa: Likovna umetnost na Slovenskem in druga svetovna vojna, v: *Borec*, 46 (1994), št. 5, str. 320–343.
- Križnar, Franc, Glasba na Slovenskem in druga svetovna vojna: skica za študijo, v: *Borec*, 49 (1997), št. 555–556, str. 61–117.
- Križnar, Franc, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945); v: *Zgodovinski časopis*, 51, 1997, št. 2, str. 235–239.
- Kržišnik, Zvone, Šarlatani – roke proč!/Misli o manipulaciji s partizansko glasbo, v: *Komunist*, 32, 1974, št. 36, str. 14.
- Naša partizanska pesem*, ur. Gobec, Radovan, *Partizanski pevski zbor Ljubljana*, Ljubljana 1975.
- Selak, Peter, Moja velika noč leta 1944, v: *Katoliški glas*, 23, 1971, št. 15 (15. 4. 1971); št. 16 (22. 4. 1971).
- Šušteršič, Mirko, Kdo je kulturn, v: *Slovensko domobranstvo*, 1, 1945, št. 13, 24. 3. 1945.
- td (= neznani avtor; op. F. K.), Kulturni obzornik. Dve domobranski pesmarici, v: *Slovenec*, 72, 1944, št. 233, 11. 10. 1944, str. 3.

SUMMARY

How to Think Music during the Second world War in Slovenia (1941–1945)?

Franc Križnar

The thesis represents the most comprehensive work written on the subject up to that time. An important observation it made was that, although primarily subjected to the criterion of utilitarianism and not a novelty in itself in terms of style, the quality of the musical production during the National Liberation Struggle (NLS) still stands out as a rare occurrence in The First-ridden Europe. Now, prompted by the newly discovered evidence and by the consideration of all things relative to music from the time of NLS (1941–1945) in Slovenia, a new synthesis has been made. Musical production and reproduction in the towns: Ljubljana, Maribor etc. occupied by the enemy forces, together with the problem of the ideological orientation of the Slovene church music in the times of the enemy occupation by Germans, Italians and Hungarians. By the partisan and home-guard music in the first part (1941–1943) of the World War Two were music simple, based mostly on folk-song tradition. These works possessed a certain amount of expressive potency that had no small influences on the masses, not only the Partisan fighters but also the people living in the area controlled by the Partisan guerrilla and/or by the Home-guard warfare. The conceptions of music that time are selected by the rhythmic and melodic characteristics of some of the selected songs. Special attention is devoted to the production and reproduction in the 1943–1945 period, which brought a major break with the previous situation of 1941–1945. This was the time when many composers and professional musicians, who of course far exceeded the standards of the before-going period, joined the Partisans and the Home-guards. The technical components of their compositions and performances, as well as the artistic level of both, acquired a new quality choruses, solos, chamber and even orchestral compositions and operas started appearing. Of course, their quality failed to catch up the quality of the production of the inter-war period with the already established Slovene Musical Modernism; rather they were made in conformity with the needs and capacities of the audience. This fact moved the author to give some further consideration to the works written then, not only to the works produced while with the Partisan forces but also to those written elsewhere on the subject of the NLS at some later period of time: Blaž Arnič, Radovan Gobec, Marjan Kozina, Karol Pahor, Rado Simoniti,

Demetrij Žebre and so on. The conclusion cannot, understandably, owing to the still existing incompleteness of the evidence at hand, be expected to be overly positive as regards the situation discussed; apart by the home-guard side. The particularity of this paper and the whole present of the European culture and music is the provable collaboration between the Partisans and the Home-guards; between their military bands: *Glavni štab NOV in POS / The Main Staff of the National Liberation Struggle and the Partisan Commando of Slovenia* and *The Home-Guard Military Band*; but only by the music co-operation.

Aleš Gabrič

Slovensko gledališče med vojno

UDK 792(497.4)»1941/1945«

GABRIČ Aleš, dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ales.gabric@inz.si

Slovensko gledališče med vojno

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 418–430, cit. 34

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V prispevku je predstavljeno delovanje dveh slovenskih poklicnih gledališč, ki sta delovali v času druge svetovne vojne. Eno je delovalo na okupiranem, drugo pa zadnji dve leti vojne na osvobojenem ozemlju. Vodstvi obeh gledališč sta se prilagajali kulturnopolitično zelo različnim pogojem, v katerih sta delovali. V prispevku so izpostavljene podobnosti in razlike obeh gledališč v odnosu do oblasti, v programski politiki in v cenzurni praksi.

Ključne besede: poklicno gledališče, Ljubljana, Črnomelj, programska politika, cenzura

Avtorski izvleček

UDC 792(497.4)»1941/1945«

GABRIČ Aleš, PhD, Associate Professor, Research Councillor, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ales.gabric@inz.si

Slovene Theatre during the War

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 418–430, 34 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The contribution presents the work of two Slovene professional theatres that were active in the period of World War II. One of them was active in the occupied territory, the other operated in the last two years of the war in the liberated territory. In terms of cultural policy, leaderships of both theatres adapted to quite different circumstances in which they were active. The contribution highlights similarities and dissimilarities of both theatres in relation to the authorities, programme policy and censorship practices.

Key words: professional theatre, Ljubljana, Črnomelj, programme policy, censorship

Author's Abstract

Poklicna gledališča na Slovenskem

Po uspešni rasti slovenskih gledališč od konca 19. stoletja je čas svetovnih vojn in posledično soočenje Slovencev z življenjem v novih državnih in političnih okvirih prinesel tudi nove pogoje za gledališko ustvarjalnost v slovenskem jeziku. Osrednje slovensko gledališče v Ljubljani se je profesionaliziralo ob koncu 19. stoletja, na začetku 20. je šlo po isti poti Slovensko gledališče v Trstu, medtem ko smela snovanja v Mariboru do prve svetovne vojne še niso prinesla tovrstnega rezultata. Po prvi svetovni vojni so italijanski fašisti nasilno prekinili delovanje gledališča v Trstu, drugo medvojno slovensko poklicno gledališče v Mariboru pa je tej usodi sledilo na začetku druge svetovne vojne, ko je severni del Slovenije okupirala nacistična Nemčija. Namesto treh slovenskih poklicnih gledališč, ki so jih optimistično načrtovali slovenski ustvarjalci ob koncu prve svetovne vojne, je dobri dve desetletji kasneje ob razširitvi druge svetovne vojne na slovensko ozemlje ostalo pri življenju le eno, pa še za tega na začetku ni bilo povsem jasno, ali bo lahko v novih pogojih še deloval. Po dveh tednih od začetka vojne in hitri kapitulaciji Jugoslavije pa je vodstvo ljubljanskega gledališča 20. aprila 1941 že pozivalo abonente, »naj potrpe in ne odpovedujejo svojih abonmajev. Uprava bo vse ukrenila, kar je v njeni moči, da se bodo predstave vršile redno in ob normalnem času.«¹

Gledališče je moralo kot davek novi stvarnosti delovanje prilagoditi kulturnopolitičnim zahtevam novih oblastnikov, saj je Ljubljana postala središče nove italijanske province Ljubljanske pokrajine.² Prva sprememba je bila vidna že v preimenovanju ustanove, ki se je v prvi Jugoslaviji ponašalo z imenom Narodno gledališče v Ljubljani. Zaradi jugoslovanske nacionalne ideologije o troedinosti srbsko-hrvaško-slovenskega naroda se ni smelo okitati še z dodatkom »slovensko«, pa čeprav so Slovenci »narodno« v imenu gledališča seveda razumeli kot slovensko, in ne kot jugoslovansko. V prvi vojni sezoni 1941/42 je Državno gledališče – Teatro di Stato iz imena izgubilo »narodno« oznako, saj so hotele italijanske oblasti bolj izpostaviti nov državni okvir, v katerem je delovalo. Slovenski časopisi v Ljubljani so se zahvaljevali novi fašistični oblasti, ker je v težkih časih omogočila, da med drugimi ustanovami tudi gledališče nadaljuje svoje poslanstvo. Italijanski oblast-

¹ *Jutro*, 20. 4. 1941, str. 2.

² Več glej: Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*; Gabrič: Odziv slovenskih kulturnikov na okupacijo leta 1941.

niki niso skrivali ciljev po vključevanju ljubljanskih kulturnih ustanov v okvire delovanja v novih državnih mejah, sodelovanja s sorodnimi italijanskimi ustanovami in prilagajanja programske politike širjenja italijanskega duhovnega vpliva v Sredozemlju. Italijanska uprava je poskrbela za redno financiranje gledališča in drugih kulturnih ustanov, visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli pa ni skrival, kaj oblast pričakuje v zameno: »Jasno je, da morajo tako šola kot tudi ostale slovenske kulturne institucije, upoštevajoč koliko jim je bilo podeljenega, lojalno in koristno sodelovati z italijansko šolo in italijansko kulturo.«³

Nemški okupator je imel povsem drugačno strategijo od italijanskega, saj je hotel vse, kar je slovenskega, v najkrajšem možnem času zbrisati z zemlje. Zato je moralo Narodno gledališče v Mariboru takoj po nemški okupaciji zapreti vrata, namesto njega pa se je kmalu predstavilo nemško Mestno gledališče v Mariboru. V prvih sezonah je pripravljalo predvsem glasbeni spored, opere in operete, dramski ansambel pa jim je uspelo oblikovati šele v sezoni 1943/44. Njegovo delovanje je bilo kratkega veka, saj je poleti 1944 ob razglasitvi totalne vojne nemška oblast zaprla vsa gledališča v rajhu, tudi mariborskega.⁴ V njem je v vojnih sezonah prevladoval lahkotnejši spored, operete, opere in veseloigre, pa tudi nekaj dram. V poslopju mariborskega gledališča, ki ga je okupator dodobra prenovil, je redno gostovalo Štajersko deželno gledališče iz Gradca. Prevladovala so dela nemških avtorjev, slovenske besede ali del slovenskih avtorjev pa na mariborskem odru in na drugih odrih Štajerske med vojno seveda ni bilo slišati. V Ljubljani, na drugi strani na novo začrtane meje, je julija 1942 časopis Slovenec dogodke pred letom dni ocenil kot mejnik v delovanju mariborskega gledališča, saj naj bi bilo po nemški osvojitvi tega ozemlja »za vse večne čase odločeno, da se v tem gledališču ne bo več slišala tuja beseda«.⁵

Po kapitulaciji Italije nemška oblast v južnih delih slovenskega ozemlja ni uvedla enake okupacijske politike, kot jo je leta 1941 v severnem delu, saj za to ni več imel dovolj sredstev in kadra. V ljubljanskem gledališču je bila najvidnejša sprememba v imenu, saj je Teatro di Stato oktobra 1943 postal Staatstheater. Na spored je seveda prišlo več nemških del.

Kljub okupatorskim kulturnopolitičnim načelom je med vojno zaživelo poklicno gledališče, pri katerem je bilo že iz imena razvidno, da gre za osrednjo slovensko kulturno ustanovo. Do tega je prišlo v predzadnjem letu vojne. Po kapitulaciji Italije je namreč iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje odšlo tudi veliko kulturnih ustvarjalcev, med njimi precej poklicnih gledališčnikov. Vodstvo osvobodilnega gibanja je sprejelo za vojne razmere povsem neobičajno odločitev, da bodo poleg drugih institucij sredi vojnega meteža v pokrajini s slabo infrastrukturo ustanovili tudi poklicne kulturne ustanove. Januarja 1944 je Izvršni odbor Osvobodilne fronte ustanovil Slovensko narodno gledališče na osvobojenem ozemlju. Že v zasnovi se je razlikovalo od frontnih gledališč ali priložnostnih skupin, ki jih običajno v vojnih razmerah ustanavljajo za razvedrilo in spodbudo vojakov in civilistov. Slovensko

³ *Slovenec*, 4. 5. 1943, št. 100, str. 2.

⁴ Hartman, *Maribor – dogajanja in osebnosti*, str. 111.

⁵ Navedeno po: Mahnič, *Položaj (prva knjiga)*, str. 131.

narodno gledališče na osvobojenem ozemlju je bilo zamišljeno kot pravo poklicno gledališče, ki naj bi vodilo gledališko dejavnost na osvobojenem ozemlju in pripravilo načrte za razvoj gledališkega dela po vojni, zato so za njegove člane imenovali ljudi z izkušnjami z odrov slovenskih gledališč ali ljubljanske opere. Gledališče, ki je v letu 1944 in na začetku leta 1945 delovalo na osvobojenem ozemlju v Beli krajini, je kot prvo uradno nosilo ime Slovensko narodno gledališče.⁶

V zadnjem obdobju vojne sta na Slovenskem delovali dve poklicni gledališči, eno na okupiranem in eno na osvobojenem ozemlju. Vsako so zaznamovale značilnosti okolja, v katerem je delovalo. Primerjava med njima je zatorej prav zanimiva, saj sta bili kulturnopolitično gledano na različnih bregovih, v umetniškem poslanstvu pa sta vodstvi obeh gledališč poskušali slediti podobnim ciljem, obogatiti slovensko gledališko zakladnico.

Programska politika gledališč

Za prejšnje Narodno gledališče oziroma začasno Državno gledališče v Ljubljani je sezona 1941/42 prvič potekala v vojnih razmerah, kar običajno ni ravno spodbudno za kulturno ustvarjalnost. Toda ob težavah je gledališče dosegalo tudi uspehe, skozi sezone pa je bilo to vidno v velikem številu predstav in visokem obisku. V Ljubljano so se iz nemškega okupiranega ozemlja zatekli številni slovenski intelektualci, tako da so imeli kulturni zavodi na voljo kar pestro ponudbo sodelavcev. Ob pomanjkanju drugega kulturnega dogajanja v vojnih letih so v redno delujoče gledališče bolj pogosto zahajali tudi ljudje, ki sicer niso sodili med stalno publiko. Upravnik gledališča v zadnjem obdobju vojne Ciril Debevec je ob vpisu abonmajev za zadnjo vojno sezono 1944/45 z zadovoljstvom zapisal, da se ne spomni, da bi v preteklih desetletjih lahko naleteli na takšen naval publike, vendar je bilo razloge razmeroma lahko najti: »Splošna draginja raste, gostilne so vedno bolj prazne, pijača pojema, izleti so omejeni, družine so razmajane, ljudje si žele razvedrila, morda hrepenijo nekateri med njimi celo po duševni hrani, nekaterim se hoče spremembe, nekaterim pozabe, nekaterim veselja, nekaterim moči, nekaterih je strah ... vsi ti pa se shajajo in se tešijo v skupnem duševnem okrevališču in letovišču — v gledališču.« V tedanjih pogojih je bilo gledališče po Debevčevih besedah »naše edino torišče, (...) kjer lahko nemoteno uživamo in poslušamo našo ljubo (...) slovensko besedo«.⁷

Na posameznih prireditvah so se pojavile tudi besede v kakšnem drugem jeziku, v jeziku okupatorjev, toda v veliki večini so z ljubljanskih odrskih desk med vojno publiko nagovarjali v slovenščini. Ljubljansko gledališče se je moralo ozirati na želje okupatorske oblasti, kar je v danih razmerah pomenilo preobrat pozornosti proti zahodnim sosedom Slovencev. Prvo vojno sezono je 27. septembra 1941 odprla predstava Tržačana Rina Alessija Katarina Medičejska, kar

⁶ Več glej: Kalan, *Veseli veter*, str. 97–188; Gabrič, Prvo Slovensko narodno gledališče, str. 875–892.

⁷ Navedeno po: Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 388.

je nakazovalo preusmeritev programske politike »v znamenju nove in pravilne usmerjenosti v italijanski kulturni svet, ki je bil dosihmal pri nas premalo znan ali pa enostransko upoštevan«. ⁸ Tudi v naslednjih mesecih so imeli prevajalci veliko dela s prevajanjem italijanske dramatike. V sezoni 1941/42 je bilo med 28 deli na sporedu sedem italijanskih in deset slovenskih, še močneje pa je bila dramatika iz domovine novih vladarjev Ljubljanske pokrajine zastopana v naslednji sezoni, saj je bilo med 32 predstavljenimi deli italijanskih kar 11, kar je bilo le za eno manj od 12 del slovenskih avtorjev. Eden od najuglednejših slovenskih režiserjev tedanje dobe Osip Šest je ocenil, da predstavljena dela sledijo smernicam sodobne italijanske dramatike, ki prikazuje življenje brez težav. ⁹ To je bilo sicer primerno za tiste, ki so v težkih razmerah v gledališču iskali predvsem sprostitev, večjo težavo pa povzročalo gledališčnikom, saj je »za igralca, režiserja zelo, zelo težak, ker mu daje malo akcije, a zato ogromno modrijanstva na odru. – Torej: današnji italijanski dramatik niso dramatik, temveč dramtizirani filozofi ali ideologi.« ¹⁰

Največje težave je slovenskim gledališkim ustvarjalcem povzročala zahteva italijanske oblasti, da na spored uvrstijo delo Gabriela D'Annunzia Jorijeva hči, ki so jo omenjali že ob odprtju prve vojne gledališke sezone, ¹¹ na program pa je prišla v sezoni 1942/43. Uvrstitev na spored je predlagal italijanski visoki komisariat. »Predlagal je in zahteval,« je zapisal v spominih igralec Ivan Jerman. ¹² Slovenci so to vzeli kot žalitev, saj je fašist D'Annunzio v določanju razmejitev med Italijo in Kraljevino SHS po prvi svetovni vojni aktivno sodeloval pri okupaciji Reke, ki je nato pripadla Italiji. Rapalska meja pa je za Slovence in Hrvate pomenila veliko ponižanje. Gledališki ansambel je poskušal na vsak način preprečiti uprizoritev s številnimi izgovori, toda visoki komisariat je bil v tem primeru neizprosni. Sodelavci Osvobodilne fronte so nato poskušali premiero preprečiti »z dušljivim plinom, ki bi ga ob pričetku predstave spustili v dvorano.« Toda tudi ta poskus ni prinesel rezultata. »Prav rahel, komaj zaznaven, neprijeten vonj je bilo čutiti med predstavo. Prihajal je izpod sedežev v parterju skozi reže za ogrevanje, za katere pa Italijani niso vedeli. Količina plina je bila premajhna, da bi povzročila paniko med obiskovalci,« je neuspeh svojevrstne diverzije v gledališču opisal Ivan Jerman. ¹³

Po kapitulaciji Italije so bile tudi v ljubljanskih časopisih zapisane zelo kritične misli na račun takšnega izbora del. V članku sredi oktobra 1943 je »P.« (verjetno Slovenčev gledališki kritik Jože Peterlin) ocenil, da so v minuli sezoni naštudirali veliko iger in opravili veliko dela, »toda sadovi tega dela nas niso ogreli in zajeli«. Namignil je, da bi morale gledališče kljub spremenjenim pogojem še naprej opravljati svoje temeljno delo. »Repertoar tkzv. narodnega gledališča pa je bil v pretekli sezoni vse kaj drugega kot tak,« je ocenil poročevalec v prepričanju, da izguba »narodnega« imena ne bi smela pomeniti hkrati tudi izgube tovrstnega

⁸ *Jutro*, 17. 6. 1941, str. 4.

⁹ *Gledališki list Drama*, 1941–42, št. 18 (maj 1942), str. 148.

¹⁰ *Gledališki list Drama*, 1942–43, št. 20 (junij 1943), str. 161–162.

¹¹ *Jutro*, 17. 6. 1941, str. 4.

¹² Jerman, *Slovenski dramski igralci*, str. 58.

¹³ Jerman, *Slovenski dramski igralci*, str. 59–60.

poslanstva in uveljavitve lahkotnega programa z izrazito prevlado nezahtevnih komedij, burk in veseloiger. Umetniška raven je zdrknila daleč pod tisto, ki jo je gledališče že doseglo v prejšnjih desetletjih. Glede programa pa je (Jože Peterlin?) menil, da se ne bi smeli tako močno nasloniti na italijansko literaturo in da bi morali posegati tudi po dramskih predlogah iz drugih kultur, »kjer bi vendar našli dela, s katerimi se ti italijanski dialogi niti primerjati ne bi mogli.« Sklenil je: »Če je bilo število diktirano, pa ni bil diktiran izbor. Prepričan sem, da premore italijanska književnost vendar kakšno dramo, ki je umetniško nekaj vredna.« Kljub političnim pritiskom bi torej, po njegovem mnenju, vendarle bilo možno bolje krmariti med zahtevami in zmožnostmi.¹⁴

Drama osrednjega slovenskega gledališča je skozi svojo zgodovino sledila načelu, da na odru predstavi čim več slovenskih del, zlasti novitet. Toda v vojnih letih so se soočili s težavo, da veliko primernih predlog enostavno niso imeli. Med slovenskimi so zatorej prevladovala dela s starejšim letom nastanka, iz preteklih sezon obnovljene predstave ali ponovne postavitve iger po daljšem času. Med devetimi krstnimi izvedbami slovenskih del je bilo tudi nekaj dramatizacij literarnih del in lažjih ljudskih iger. Na številne ponovitve sta npr. naleteli verski igri Edvarda Gregorina *V času obiskovanja in Oče naš*. Za slednjo je Jože Peterlin v katoliškem časopisu *Slovenec* zapisal, da mora gledališče, ki je sodelovalo pri razkristjanjevanju človeka, popraviti grehe in pripravljati tudi pasijonska dela. Na ogled te predstave naj bi šli »kakor k religioznemu dejanju, pojdimo ne kot bi šli v gledališče, ampak kot bi šli v cerkev«.¹⁵

Od slovenskih novitet je bila precejšnje pozornosti deležna še igra Ljube Prenner *Veliki mož*, ki je po zapisu v časopisu *Jutro* »dosegla menda sezonski rekord«.¹⁶ Avtorica se je v njej ponorčevala iz nekritičnega navduševanja Slovencev nad vsem tujim in nad pretirano kritičnostjo do dosežkov domačega uma. To je imelo še posebej velik učinek na gledalce v času, ko je bilo Slovincem zapovedano spoštovati tuje in pozabljati na svoje. Igra je na spored prišla v sezoni 1942/43, ko je na deskah ljubljanskega gledališča odmevala italijanska lahkotnejša nezahtevna dramatika, v bolj skrivnih in tihih pogovorih pa so ljudje rade volje prisluhnili tudi temu, kakšne (ne)uspehe doživlja zunaj Ljubljane italijanska vojska. Avtoričin prijatelj Makso Šnuderl, ki je napisal tudi prispevek za gledališki list, je bil prepričan o ugodnem odzivu publike in je po premieri v svoj dnevnik z zadovoljstvom zapisal: »Komedijska je imela velik uspeh, bila je pravcata bomba. Neštetokrat so jo klicali. V 3. dejanju, ko govori Nakrst – Kresnica, da mi Slovenci svojega ne priznamo, a le vse, kar je tujega, častimo, je publika pri odprti sceni več minut aplavdirala. Bila je pravcata demonstracija.«¹⁷

Drugo poklicno gledališče, Slovensko narodno gledališče na osvobojenem ozemlju, je imelo pri sestavi repertoarja drugačne težave. Omejitev je pomenila že gledališka dvorana v Črnomlju, v kateri so predstavljali zahtevnejši repertoar, težave

¹⁴ *Slovenec*, 14. 10. 1943, str. 2.

¹⁵ Navedeno po: Mahnič, *Položaj (druga knjiga)*, str. 463.

¹⁶ *Jutro*, 12. 8. 1943, str. 2.

¹⁷ Šnuderl, *Dnevnik 1*, str. 426.

so bile tudi s pomanjkanjem kadra, svoje pa je dodalo še vodstvo osvobodilnega gibanja, saj so nekateri pred gledališnike postavljali več kulturnopolitičnih kot pa umetniških nalog, tako da je bila maloštevilna ekipa obremenjena še z dodatnim delom. Kadrovske težave so gledališče spremljale ves čas njegovega sicer kratkotrajnega delovanja. »Od šestnajstih, z ustanovitvenim odlokom imenovanih članov, nas je od samega začetka stalno sodelovalo le deset,«¹⁸ je zapisal igralec in režiser Jože Gale. Zato so si pomagali tudi z lokalnimi gledališkimi amaterji, kar pa je zahtevalo večje napore, dobre živce in obilico improvizacije vodstvenega kadra gledališča.

Ravnatelj gledališča Filip Kumbatovič je programske usmeritve pojasnil ob prvi premieri. Slovensko narodno gledališče in njegov repertoar naj bi dokazovala, da slovenski osvobodilni boj ni zgolj vojaško in politično, temveč tudi kulturno dejanje, boj za slovensko kulturo. Za prvo premiero so si izbrali Kralja na Betajnovi Ivana Cankarja, kar je Kumbatovič pospremil z naslednjimi mislimi: »Ni naključje, da je naše gledališče izbralo tega velikana za svojo prvo predstavo: vse naše prosvetno delo teži za tem, da se temelji nove vseljudske slovenske kulture razvijajo organsko na plodnih tleh naše kulturne dediščine v nenehnem sožitju z izkušnjami naše sedanje borbe za svobodo.«¹⁹

Gledališče je moralo izpolnjevati dve nalogi, bogatiti slovensko gledališko izročilo in izpolnjevati tudi aktualne kulturnopolitične naloge. Prva predstava s Cankarjem, ki so ga premierno uprizorili 20. februarja 1944 ob zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju, prvega slovenskega parlamenta, je pravzaprav zadostila obema zahtevama. Na predstavitvi ob tako slavnostnih dneh so bili gledališniki precej vznemirjeni, kar se je poznalo tudi v nagovoru ravnatelja Filipa Kumbatoviča, ki je govoril z zelo tresočim glasom, in to pojasnil z veličino dogodka: »Pa ni trema. Ganjen sem. Čisto navadno ganjen.«²⁰

Toda razpoloženje med kadrom se je kmalu spremenilo. »Neumnost brez primere, sodimo nekateri. Besni smo! Nerazpoloženi!« je občutke dela ansambla nekaj tednov kasneje, ko so dobili navodilo, naj se razdelijo na več manjših skupin in z nastopi pokrijejo večji del osvobojenega ozemlja, orisal Jože Gale.²¹ Temu primeren je bil tudi program, saj so se morali, ob aktualističnih agitkah, pri klasičnem repertoarju omejiti zgolj na enodejanke, ki niso zahtevale prevelikega števila igralcev ter zahtevnejše scenografije in kostumografije. Edini pomembnejši izlet v svetovno zakladnico dramatike sta bili v tem času dve enodejanki Antona Pavloviča Čehova. Prav ugoden odziv manj zahtevne belokranjske in partizanske publike na ti dve deli je bil še dodatna spodbuda razmisleku, da je treba vse sile zbrati na enem mestu in program okrepiti z zahtevnejšimi deli iz svetovne in domače klasike ter gledališče dvigniti na višjo raven, vredno svojega imena in poslanstva. Jeseni 1944 so se tako začele vrstiti premiere na domačem odru Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju v Črnomlju, programska politika pa je sledila tradicio-

¹⁸ Gale, *Igralci so prišli*, str. 77.

¹⁹ Navedeno po: Gabrič, *Prvo Slovensko narodno gledališče*, str. 878.

²⁰ Kalan, *Veseli veter*, str. 114.

²¹ Gale, *Igralci so prišli*, str. 88.

nalni sestavi repertoarja v slovenskih poklicnih gledališčih in krepitvi kulturnega sodelovanja z zavezniki narodi. Slovensko klasiko sta zastopala Linhart in Cankar, novitete pa je prispeval partizanski pesnik in dramatik Matej Bor. Kulturno tradicijo »združenih narodov« sta za ruski svet predstavljali enodejanki Antona P. Čehova, iz francosko govorečega sveta Molièrova komedija Namišljeni bolnik, iz angleškega pa so se ozirali proti Shakespearju, toda do postavitve njegovega dela na oder »partizanskega« gledališča pred koncem vojne ni prišlo.

Če primerjamo repertoarno politiko obeh poklicnih gledališč, lahko ugotovimo nekatere sorodnosti. Obe sta poskušali slediti tradicionalnim pristopom slovenskih dramaturgov pri sestavljanju letnega repertoarja. V trikotniku slovenska klasika, svetovna klasika in novitete so bila še največja razhajanja pri slednjem. Pri svetovni klasiki so se ozirali po preverjenih delih, pri čemer je imela ljubljanska drama z večjim kadrom in bogatejšo opremo seveda dosti več maneverskega prostora. Črnomaljskemu gledališču je uspelo prek kanalov Osvobodilne fronte dobiti literaturo iz okupiranega ozemlja in ljubljanske drame, a je težje pokrilo kadrovske in druge primanjkljaje za uprizoritev načrtovane igre. Molièrov Namišljeni bolnik je bil v letu 1944 na sporedu gledališč v Ljubljani in Črnomlju. O komediji Williama Shakespearja Kar hočete, ki so jo v sezoni 1944/45 igrali v ljubljanskem gledališču, so premišljevali tudi v Črnomlju, a so izvedbo preprečile objektivne težave. Te niso bile lastne zgolj slabše opremljenemu in oskrbljenemu črnomaljskemu, temveč tudi ljubljanskemu, ki je imel okrepljen z mariborskimi igralci v prvih sezonah na voljo toliko kadra, da je lahko izvajal premiere po tekočem traku. Toda to še ni bila garancija za uspeh in kritik v Jutru se je spraševal, »koliko so bile te možnosti izkoriščene in zakaj niso bile tako, kakor bi se smeli nadejati.«²²

Razlika pri iskanju del iz tuje dramatike je bila odvisna od političnega položaja, v katerem sta delovali gledališči. Ruskih del npr. na odru ljubljanskega gledališča med vojno niso uprizarjali. So pa zato pripravili kopico novejših nezahtevnih italijanskih del in v zadnjih dveh letih vojne več del nemških avtorjev.

Pri spogledovanju s slovensko klasiko so pogledi vodstvenih delavcev gledališč tako v Ljubljani kot v Črnomlju uhajali k Cankarju in Linhartu. Slovensko narodno gledališče na osvobojenem ozemlju pa je tema imenoma z uprizoritvijo Nušičeve komedije Sumljiva oseba dodalo še južnoslovansko (jugoslovansko) komponento, česar v gledališču na okupiranem ozemlju seveda ni bilo mogoče zaznati.

Pomembna razlika med ljubljanskim in črnomaljskim gledališčem je bila pri izbiri novitet. V partizanski Beli krajini so bila na sporedu dela, ki so bila protiokupatorsko usmerjena. Ob dveh delih Mateja Bora, Težki uri in Raztrgancih, so igrali še več kratkih enodejank; največ jih je napisal Vitomil Zupan, največkrat uprizorjena in v spomin segajoča pa je bila Mati Mileta Klopčiča. Propagandne enodejanke so bile najbolj pogosto na sporedu ob gostovanjih na podeželju. Izbira novosti iz tujih kulturnih okolij je poskušala slediti istemu vzorcu, saj se je med možnostmi omenjala igra Leonida Leonova Vdor, za katero je avtor leta 1943 prejel Stalinovo nagrado. Toda vodstvo SNG je poročalo, da dela »ne moremo naštudirati,

²² *Jutro*, 12. 8. 1943, str. 2.

ker te igre ne moremo zasesti s svojim ansamblom – za študij bi bil potreben ves nekdanji ljubljanski ansambel in precej časa za pripravo.«²³

Za Teatro di Stato oz. Staatstheater v Ljubljani ni bilo možno niti razmišljati, da bi na program uvrstili novitete, ki bi aktualizirale politični položaj med vojno na soroden način. Med slovenskimi novitetami je bilo nekaj dramatizacij proznih del ali del za mladino, od iger, ki bi se kasneje uvrstile na železni repertoar slovenskih gledališč pa, tako kot pri belokranjskem gledališču, nobene. Pogled je bil pri večjem številu iger uprt v preteklost, v iskanje izgubljenih krščanskih vrednot, kar je na ugoden odmev naletelo v komentarjih katoliškega časopisa *Slovenec*. V liberalno usmerjenem *Jutru* pa je nepodpisani člankar (verjetno kulturni urednik Božidar Borko) ob koncu sezone 1942/43, v katerih so predstavili troje slovenskih krstnih predstav, Velikega moža Ljube Prenner, versko igro *Oče naš* Edvarda Gregorina in precej kritizirano malomeščansko burko *Ples v Trnovem Cvetka Golarja*, zapisal: »Da vse to ni predstavljalo prave razvojne stopnje slovenske dramatike in da je imelo delno samo pomen retrospektivnega pogleda, je jasno vsakomur, kdor ima o gledališču in dramatiki kvalitetno določeno stališče.«²⁴

Cenzura pri enih in drugih

Programska politika gledališč vedno nosi v sebi pečat političnega okolja, v katerem deluje, še v najbolj ostri obliki pa to prihaja do izraza v cenzurnih posegih, ki v zaostrenih vojnih pogojih in tudi v desetletjih pred njo in po njej niso bili nekaj neobičajnega. Vzvode oblasti je imela v Dravski banovini zadnja leta pred vojno v rokah naslednica leta 1929 ukinjene katoliške Slovenske ljudske stranke, ki je postala slovenski del vsedržavne stranke Jugoslovanska radikalna zajednica. Njen odsek v Dravski banovini je ostro cenzurno smer ubral leta 1938, torej že pred začetkom druge svetovne vojne. Pravila so vpeljala vnaprejšnjo (preventivno) cenzuro vseh gledaliških del in se naslonila na cenzurno tradicijo avstrijske dobe Bachovega absolutizma. Cenzor je imel pravico do brezplačnega sedeža v dvorani in je lahko reagiral tudi med uprizoritvijo, če je presodil, da se gledališniki ne držijo navodil cenzurnega sveta. Katoliške moraliste so najbolj motili vsi, tudi najbolj nedolžni namigi na spolnost in žensko telo, katoliška cerkev in duhovščina sta bili nedotakljivi svetinji brez grehov, isto je veljalo tudi za državne voditelje in državno oblast. Slovenski katoliški voditelji so se že pred razširitvijo druge svetovne vojne na Jugoslavijo zunanjepolitično ozirali predvsem na sile osi, na Nemčijo in Italijo in iskali svoj prostor v okviru njihovega novega reda.²⁵ V skladu s takšno politiko so se ravnali tudi cenzorji in iz dramskih besedil črtali vse, kar bi lahko razumeli kot smešenje ali kritiziranje severne sosede Nemčije in zahodne sosede Italije. Med

²³ Navedeno po: Gabrič, *Prvo Slovensko narodno gledališče*, str. 886.

²⁴ *Jutro*, 12. 8. 1943, str. 2.

²⁵ Več glej: Godeša, *Čas odločitev*.

slovenskimi deli so bili še posebej pozorni na dela velikana domače dramatike Ivana Cankarja in njegove revolucionarne in proticerkvene kritike.²⁶

Začetek vojne ni prinesel večjih sprememb v cenzurni praksi. V pomladnih dneh 1941 naj bi na oder gledališča prišli Kranjski komedijanti Bratka Krefta, ki je s politično levimi idejami že bil tarča domačih cenzorjev. Po posegu novih oblastnikov je sledila sprememba na sporedu, čeprav je bila premiera že pred vrati. »Lepak za premiero je bil že postavljen in odtisnjen korekturni primerek. Predstavo je okupacijska oblast brž prepovedala,«²⁷ je v spominih zapisal Ivan Jerman, ki je dodal, da okupacija pravzaprav ni pomenila velike prelomnice v političnem nadzoru nad gledališčem: »S prihodom okupatorja se ni v ustroju gledališča nič spremenilo. Le italijanski čuvarji javnega reda so pri predstavah zamenjali slovenske. In več jih je bilo.«²⁸

Med cenzorji kadrovske spremembe niti niso bile potrebne, saj je že takratni sestav slovenskih katoliških dušebrižnikov povsem zadostoval. Morda je bil celo bolj goreč, kot so bili njihovi kolegi v Italiji. Le kaj si je npr. mislil Rino Allesi, ko so pri njegovi Katarini Medičejski bogaboječi ljubljanski cenzorji zahtevali dve spremembi. V ljubljanski postavitvi je bil črtan stavek »Družba Jezusova mu je prinesla zvezo s terorjem«, pri omenjanju poglavarja katoliške cerkve pa so morali »vnukinje dveh papežev« nadomestiti v moralno bolj sprejemljive »nečakinje«. Cenzorji so bili tudi vnaprej zelo zavzeti za svoje delo in so celo v Gregorinovem delu Oče naš našli nekaj neprimernih mest. Njihova budnost je bila na preži vselej, ko so na mizo dobili to ali ono Cankarjevo delo. Predvojne kriterije so razširili še na omenjanje slovenstva kot enote, česar v novih razmejitvah med Italijo in Nemčijo ni smelo biti, zato so v Gorenjskem slavčku Antona Foersterja zahtevali, da omembo »slovenske zemlje« spremenijo v »gorenjske zemlje«. In celo davni začetnik slovenske dramatike Anton Tomaž Linhart je prišel na vrsto za cenzuriranje. V Matičku se ženi je namreč cenzor ocenil, da so za tedanji čas povsem neprimerne besede: »Častitljiva Gospoda, vem sicer, da se po novih postavah pravica sme le po nemško iskati.«²⁹

Prilagajanje cenzure razkosanosti slovenskega naroda je bilo zaznavno tudi ob pripravah na uprizoritev dela Ljube Prenner. Ta je delo sprva nasloвила Veliki sin domovine, toda uprizorjen je bil pod naslovom Veliki mož. Avtorica se je ob posegu potožila prijatelju Maksu Šnuderlu, ki je v svoj dnevnik zapisal: »Črtali so ji iz igre besede 'Veliki mož' domovine«, to jim ne gre v koncept.«³⁰ Pa tudi z objavo svojih besed v gledališkem listu Šnuderl ni bil najbolj zadovoljen, saj je zabeležil tudi sledeče: »Moj članek v Gledališkem listu je cenzura grdo skrpučala.«³¹

Na partizanski strani podobne cenzure vsaj pri uprizarjanju klasičnih del v pregledanih virih ni možno zaslediti. Celó obratno, prav rade volje so posegali po

²⁶ Gabrič, *Cenzura gledališkega repertoarja*, str. 172–179.

²⁷ Jerman, *Slovenski dramski igralci*, str. 15.

²⁸ Jerman, *Slovenski dramski igralci*, str. 16.

²⁹ Mahnič, *Iz arhiva*, str. 210–211.

³⁰ Šnuderl, *Dnevnik I*, str. 453.

³¹ Šnuderl, *Dnevnik I*, str. 426.

delih, za katere so vedeli, da jih je katoliška cenzura mrevarila že pred vojno. Tudi zato so se predstavili s Cankarjevim delom in ga igrali brez dodatnih posegov, že pred vojno cenzurirane besede »narod si bo pisal sodbo sam« pa so uporabili kot enega od najbolj vročih gesel osvobodilnega boja. Na osvobojenem ozemlju so bile posebne pozornosti cenzorjev deležne predvsem kratke agitke, ki pa so že v zasnovi zamišljene kot politična propagandna, in ne kot umetniška dela. Črnomaljsko gledališče je moralo vsaj pri agitkah upoštevati zahteve po politični korektnosti. Cenzorsko pero je v nekaterih primerih vzel v roke kar glavni organizator Osvobodilne fronte Boris Kidrič in zahteval uskladitev poante agitke z aktualnimi političnimi načeli. V zahtevah se je tako skliceval na aktualni politični položaj v svetu in na politična izhodišča, ki jih je v danem trenutku na osvobojenem ozemlju zagovarjala Osvobodilna fronta.³²

Težava pa je bila v tem, da so se politična gesla in načela v razburkanem času hitro spreminjala, kar je privedlo tudi do grotesknih zapletov. Pri ocenjevanju enodejanke Mateja Bora Ječa se je odprla je cenzor Kidrič zaznal, da se avtor norčuje tudi iz Italijanov. To ni bilo nič nenavadnega, saj je Bor delo napisal še pred kapitulacijo Italije, na oder pa naj bi bila postavljena že po njeni kapitulaciji. Po njej so se Italijani iz sovražnikov prelevili v zaveznike in se obrnili proti nacistični Nemčiji, kar naj bi po Kidričevem mnenju upoštevali tudi ob pripravi gledališkega dela. Užaljeni avtor se je nato nekaj mesecev kasneje, ko je v pregled poslal še novo delo, obregnil tudi ob cenzuro. Za igro Raztrganci je namreč v spremnem pismu zapisal: »Sektaštva, vsaj upam, v njej ni, tudi Italijanov ne smešim, kar je danes greh. Pač pa smešim Nemce in samo upam, da ne postanejo pred vprizoritvijo naši zavezniki.«³³

Kljub različnosti zvestoba gledališkemu izročilu

Slovenski poklicni gledališči sta delovali v zelo različnih pogojih, kljub temu pa lahko med njima najdemo številne sorodnosti. To niti ni presenetljivo, saj so bili tudi gledališki ustvarjalci, tako kot slovenski intelektualci na splošno, večinsko naklonjeni tisti politični usmeritvi, ki je zagovarjala aktiven odpor proti okupatorju. To sta ugotavljali vodstvi obeh slovenskih političnih polov. Kritike na račun enih in drugih niso toliko prihajale s strani stanovskih kolegov, temveč bolj od medijev ene in druge strani. Časopisje Osvobodilne fronte je na račun ljubljanskega gledališča najbolj povzdignilo glas ob uprizoritvi D'Annunzijeve igre in zagrozilo, da bo še prišel čas za preiskavo vzrokov in krivcev za ta sramotni dogodek, ki je pustil grd madež na ljubljanskem gledališču. Črnomaljsko gledališče je bilo v katoliškem časopisu ocenjeno kot komunistično gledališče, ki pomaga pri širjenju kulturnega boljševisma in uživa privilegij, da smejo njeni člani pod dolejskimi kozolci prirejati

³² Gabrič, Prvo Slovensko narodno gledališče, str. 882-883.

³³ Navedeno po: Gabrič, Prvo Slovensko narodno gledališče, str. 883.

gledališke predstave. Po vojni se je moralo več gledališčnikov, ki so med vojno delali v Ljubljani, zagovarjati pred sodišči in se opravičiti za svoje delovanje.³⁴

Kljub različnim pogojem, v katerih so delali, pa za vse velja isto. Pri ustvarjalnem delu so gledališčniki izhajali iz svojih umetniških vzgibov in načel, a so vanj, tako kot se to dogaja tudi v politično precej bolj umirjenih časih, vpletali lastne idejne poglede in se na svoj način odzivali na dražljaje aktualnih dogodkov doma in po svetu. Obe gledališči sta, vsako na svoj način, pustili sled, ki je bila in še bo ocenjevana z različnih zornih kotov, a kot taka vedno znova zapisana kot del slovenske gledališke zgodovine.

Viri in literatura

Časopisni viri

Gledališki list Drama

Jutro

Slovenec

Literatura

Cesar, Emil, *Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja: od aprila 1941 do 8. septembra 1943*. Ljubljana: Enotnost, 1996.

Cesar, Emil, *Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja : (od 8. septembra 1943 do 9. maja 1945)*. Ljubljana: Svobodna misel, 2007.

Gabrič, Aleš, Cenzura gledališkega repertoarja v prvi in drugi Jugoslaviji. Režek, Mateja (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 171–188.

Gabrič, Aleš, Kulturni molk. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXIX, 1989, št. 2, str. 385–413.

Gabrič, Aleš, Odziv slovenskih kulturnikov na okupacijo leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLI, 2001, št. 2, str. 211–223.

Gabrič, Aleš, Prvo Slovensko narodno gledališče je delovalo v Beli krajini. *Kronika*, 58, 2010, št. 3, str. 875–892.

Gale, Jože, *Igralci so prišli*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1996.

Godeša, Bojan, *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Godeša, Bojan, *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Hartman, Bruno, *Maribor – dogajanja in osebnosti*. Maribor: Litera, 2009.

Jerman, Ivan, *Slovenski dramski igralci med II. svetovno vojno*. Ljubljana, 1968.

Kalan, Filip, *Veseli veter*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975.

Mahnič, Mirko, Iz arhiva (paberki iz gledaliških cenzurnih aktov in ocen). *Gledališki list Drama SNG*, 1949–50, št. 10, str. str. 204–211.

Mahnič, Mirko, *Položaj slovenske gledališke omike 1941–1945 (prva knjiga)*. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej, 2008.

Mahnič, Mirko, *Položaj slovenske gledališke omike 1941–1945 (druga knjiga)*. Ljubljana:

³⁴ Gabrič, Kulturni molk, str. 395–409.

- Slovenski gledališki muzej, 2008.
- Šnuderl, Makso, *Dnevnik 1941–1945. I, V okupirani Ljubljani*. Maribor: obzorja, 1993.
- Šorn, Mojca, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

SUMMARY

Slovene Theatre during the War

Aleš Gabrič

Following the occupation of 1941, merely one Slovene professional theatre was being kept alive, i.e. the former Narodno gledališče v Ljubljani (National Theatre in Ljubljana). In January 1944, Slovensko narodno gledališče (Slovene National Theatre) with its seat in Črnomelj, the first professional theatre that prided itself on the denotation “Slovene”, was established in the liberated territory. Thus two professional theatres were active in the last part of the war, one in the occupied and the other in the liberated territory.

Both theatres adapted to political circumstances in which they operated. They both attempted to follow traditional approaches of Slovene dramaturges when setting up their annual repertoire. In a triangle between Slovene classics, world classics and new plays, the biggest discrepancies were present in the last element. As far as international classics are concerned, they turned their attention to tried and tested works. In terms of Slovene classics, both Ljubljana and Črnomelj theatre reached for similar works; among new plays, the theatre in the Partisan Bela Krajina (White Carniola) also staged anti-occupation-oriented works, which was, of course, not the case in Ljubljana. The theatre in Ljubljana prepared a series of recent light Italian works and in the last two years of the war several works by German authors; in the liberated territory, they also performed Russian classics.

The occupation did not bring about severe changes to principles of censorship that were in force in the Ljubljana theatre. Even before the war, the Catholic Party had introduced preventative censorship of all theatre plays. Its point was directed towards allusions to sexuality, towards criticism of the Catholic Church, the clergy and the state authorities, as early as before the war, they had crossed off parts that could have been regarded as provocations directed at Germans and Italians. No similar censorship is to be traced on the Partisan side, at least as far as productions of classics are concerned. In the liberated territory, censors paid special attention mostly to short agitprops, which were conceived as political propaganda rather than works of art. The emphasis in these works had to be compliant with the ideational-political principles of the leadership of the liberation movement that censored inappropriate passages along with everything that might have agitated the Allies in the anti-fascist coalition.

David Movrin
 Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj,
 Jože Košar in Fran Petre: latinščina
 in grščina na ljubljanski univerzi v
 desetletju po vojni

UDK 811.124'02+811.14'02"1945/1955"

MOVRLIN David, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, david.movrin@ff.uni-lj.si

Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 432–477, cit. 173

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Usoda slovenskih klasičnih filologov je bila po drugi svetovni vojni v marsičem določena z njihovim razmerjem do partije. Toda po pričevanju dokumentov Državne varnosti, kot jih je sestavljal »Andrej« (Fran Petre), se je za njihovo težavno dvojno igro vzdrževanja ideološko sprejemljive fasade skrivalo tudi prizadevanje za ohranitev nekdanje avtonomije. Relativna svoboda na Oddelku za klasično filologijo je v desetletjih, ki so sledila letom skorajda popolnega uničenja stroke v drugi polovici štiridesetih, temeljila na dejstvu, da je postajal študij vse bolj marginaliziran.

Ključne besede: zgodovina idej, klasična tradicija, zgodovina klasične filologije, totalitarizem, univerza

Avtorski izvleček

UDC 811.124'02+811.14'02"1945/1955"

MOVRLIN David, PhD., assistant professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of classical Philology, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, david.movrin@ff.uni-lj.si

Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar, and Fran Petre: Latin and Greek at the University of Ljubljana in the First Post-War Decade

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 432–477, 173 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

After WW2, the fates of Slovenian classicists were often decided by their standing with the Communist Party. However, the documents penned by 'Andrej', a State Security informant now identified as Fran Petre, reveal their difficult game of keeping up ideologically acceptable appearances while striving to preserve some bygone autonomy. The relative lack of restrictions enjoyed by the Department of Classical Philology in the decades that followed unprecedented destruction between 1945 and 1950 was based on the fact that its discipline became increasingly marginalised.

Keywords: history of ideas, classical tradition, history of classical philology, totalitarianism, university

Author's Abstract

»Ali vi morete to popisati?« In odgovorila sem:
»Morem.« Tedaj je nekaj podobnega nasmehu
zdrsnilo po tistem, kar je bil nekoč njen obraz.¹

Politično atmosfero v Jugoslaviji je določala nekakšna *differentia specifica*.² Medtem ko so druge države v regiji potrebovale nekaj prijateljskega prepričevanja s strani Rdeče armade, preden so se odločile za enopartijski policijski sistem, je bila Jugoslavija — skupaj z Albanijo in Sovjetsko zvezo — ena od redkih evropskih držav, kjer je bil sistem avtohton od začetka do konca.³ To seveda ne pomeni, da ni bilo zgledov. Jugoslavija je odkrito posnemala sovjetski eksperiment in je veljala za najhitrejšo učenko gruzijskega mojstra; na začetku je bila celo nezadovoljna s počasnim tempom sprememb v preostalih državah vzhodnega bloka.⁴ Sam Tito se je šolal v Moskvi, nato pa ga je Stalin leta 1937 poslal v Jugoslavijo, da bi iz lokalnih komunistov skoval Partijo, ki je po besedah lastnih voditeljev tik pred začetkom druge svetovne vojne »zase trdila, da je boljševiska in zaradi tega ena izmed najbolj zvestih Kominterni«. ⁵ Kljub temu je imela vrhuška jugoslovanskega novega razreda v rokah dovolj resnične politične moči, da se je sklenila boriti za preživetje, ko so nevarni znaki »druge stalinistične ledene dobe«, kot ta pojav imenujejo zgodovinarji, ⁶ v letu 1948 začeli ogrožati njen monopol. Jugoslovanski politbiro je prepoznal nevarnost in njegovi člani so se zavedali, da se bo treba boriti za položaj — in za življenje. Eden izmed njih je pripomnil: »We must hang

¹ Ana Ahmatova, »Namesto predgovora«, prevedel Tone Pavček.

² Študijo je omogočila podpora nemške raziskovalne ustanove Fritz Thyssen Stiftung v okviru mednarodnega projekta »Gnothi seauton — Classics and Communism«, ki so ga na raziskovalnem inštitutu Collegium Budapest vodili Jerzy Axer, György Karsai in Gábor Klaniczay, in podoktorskega projekta Z6-4163, »Kaj ima socializem od latinščine? Slovenska klasična tradicija in razredni boj (1945–1990) v jugoslovanskem in srednjeevropskem kontekstu« pri ARRS. Za neprecenljivo pomoč pri pripravi besedila, zlasti pri prevajanju gradiva in iskanju citatov, se zahvaljujem Doroteji Novak. Napake, ki so v besedilu še ostale, so seveda moje. — Besedilo je brez fotografske dokumentacije izšlo tudi v tematskem bloku revije *Keria* 15.2 (2013), posvečenem mednarodni primerjavi položaja stroke za železno zaveso. Uredništvu ZČ sem hvaležen, ker je v luči tega konteksta pristalo na predhodno delno objavo; prav zaradi nje sem lahko pričujoče besedilo na več mestih dopolnil z novim arhivskim gradivom.

³ Prezvem oblasti v Evropi podrobno obravnava Brown, *Rise and Fall of Communism*, 148–78.

⁴ Service, *Comrades*, 252.

⁵ Djilas, *Rise and Fall*, 82.

⁶ Judt, *Postwar*, 145.

together, or we shall hang separately.«⁷ Samo v Jugoslaviji (in kasneje v Albaniji)⁸ je bil razhod z državo, kjer se je revolucija rodila, sploh predstavljen.⁹

Od kod so jugoslovanski komunisti črpali to neverjetno moč za vztrajanje na oblasti? Spopad je oče vseh stvari, kot je opazil Heraklit že tisočletja pred tem; korenine teh oblastnih razmerij segajo v drugo svetovno vojno. Češko-francoski zgodovinar Karel Bartošek je v svoji analizi suho napisal: »Menjava oblasti je v zgodovini le redko temeljila na tako krvavem pokolu kot v Jugoslaviji, kjer je od 15,5 milijonov prebivalcev umrlo milijon ljudi.«¹⁰ Neznosna lahkost radikalnih sprememb, ki jih je slovenska klasična filologija — skupaj z univerzo in družbo — utrpela leta 1945, je danes težko predstavljava;¹¹ razumemo jih lahko samo z zavestjo, da so se dogajale v času, ko za pogrešljiva niso štela le profesorska mesta in slovnična predavanja, temveč tudi človeška življenja. S stabilnostjo se je kajpak ubadala vsa povojna Evropa, kljub temu pa lahko enkratnost položaja v Sloveniji zaslutimo iz abstraktnega jezika števil: izmed 1.492.000 prebivalcev jih je življenje med vojno in v dogodkih po njej izgubilo vsaj 97.450.¹² Slovenski zgodovinarji danes sodijo, da je večino teh smrti povzročila državljanska vojna, ki jo je začela partija. Ta je v okupaciji videla način, kako se polastiti oblasti, in se ni pomišljala poseči po terorju, ki se je lahko kosal z grozovitostmi okupatorskih vojsk. Njeni politični nasprotniki se pred masakrom niso znali braniti in so šli v svoji kratkovidnosti komunistom celo na roko, ko so za pomoč najprej prosili Italijane in nato Nemce ter tako še poglobili državljanski spopad, obenem pa v njem dokončno zapravili lastno legitimnost. Sledila je katastrofa, ki je bila v vsej zgodovini naroda brez primere. Relativno zanemarljive številke okupatorskih vojakov, ki so umrli na istem teritoriju v vseh štirih letih vojne — okrog 6000 Nemcev in 1500 Italijanov¹³ — se danes zdijo skorajda kolateralna škoda v konfliktu, kjer je šlo očitno za nekaj drugega. Delež med vojno pobitih domačinov, 6,5 odstotka, je bil v Sloveniji v primerjavi z drugimi državami v regiji neverjetno visok (Albanija 2,8 odstotka, Bolgarija 0,4 odstotka, Italija 1,0 odstotka, Francija 1,4 odstotka, Češkoslovaška 3,2 odstotka); primerljiv je celo z Madžarsko (6,4 odstotka) in Avstrijo (5,7 odstotka), dvema državama z močno judovsko skupnostjo, ki je med vojno izginila v holokavstu.

⁷ Morda simptomatično za ta čas menjave zavezništev je Dedijer citiral Benjamina Franklina; prim. Dedijer, *Veliki buntovnik*, 336.

⁸ V letu 1960, med kitajsko-sovjetskim razkolom; prim. Brown, *Rise and Fall of Communism*, 319.

⁹ Prim. poglavje »Izključitev Jugoslavije iz Informbiroja« v monografiji Jožeta Pirjevca *Tito in tovariši*, 223–320.

¹⁰ Bartošek, »Central and Southeastern Europe«, 397; Brown, *Rise and Fall of Communism*, 151–52, ocenjuje, da je bila populacijska izguba enajstodstotna.

¹¹ Odnos jugoslovanskih komunistov do klasičnih študijev obravnava članek »*Gratiae plenum*«.

¹² Vodopivec, »Populacijske posledice«, 98; številka 97,450 je rezultat večletne raziskave »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej« pri Inštitutu za novejšo zgodovino, končane leta 2012. Prava številka je verjetno višja, vendar je ni mogoče ugotoviti; kjer so se izgubile sledi za celimi družinami, ni nobenega vpisa v matične in mrliške knjige, nobenega gradiva ali pričevanja, meni Vida Deželak Barič, ki je projekt vodila. Rezultati so dostopni na spletnem portalu Sistory.

¹³ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 303.

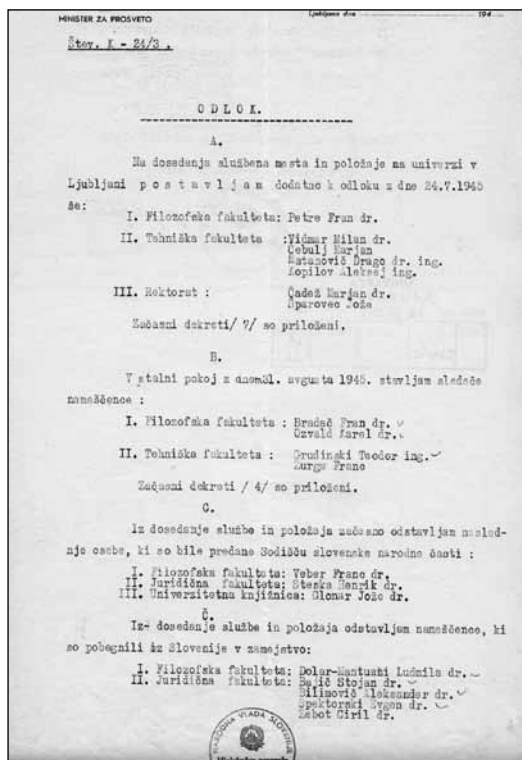
Sl. 1 - Fran Bradač (slikovna zbirka NUK).

Ko so se okupatorji umaknili, so jugoslovanski komunisti sprejeli v povojni Evropi unikatno odločitev, da bodo demociid nadaljevali sami. Sovjetski veleposlanik v Beogradu Ivan Sadčikov je leta 1946 poročal v Moskvo, da »je bilo po mnenju Milovana Djilasa [...] po osvoboditvi Jugoslavije likvidiranih 200.000 ljudi«. Veleposlanik je še pripisal, da je po njegovi sodbi ta ocena prenizka.¹⁴ Žrtve so zagrebli v skrivna množična grobišča ali jih preprosto odvrgli v odmaknjene rove in jaške. Nekateri še vedno ostajajo neodkriti.¹⁵ Obseg jugoslovanskih grozodejstev je navdušil samega Stalina: »Tito je junak [*molodec*] ... vse jih je pobil!«¹⁶ Številke so zlasti pretresljive, če upoštevamo delež prebivalstva, ki ga obljuba o državi delavcev, kmetov in poštene inteligence ni prepričala — torej odstotek, ki se je raje izselil. Na ta način se celotna populacijska izguba zaradi vojne in dogodkov po njej v Sloveniji povzpne na 146.000, kar je pomenilo nič manj kot 9,8

¹⁴ Poročilo Ivana Sadčikova iz sredine februarja 1946 hrani moskovski »Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii« (AVPRF), F. 06, Op. 7, Por. 867, P. 53, L. 9. Navaja ga, denimo, Perović, »Tito-Stalin Split«, 38.

¹⁵ Do danes je Komisija vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč registrirala več kot šeststo skrivnih grobišč. Samo pet odstotkov so jih v zadnjih dvajsetih letih tudi preiskali, ostala še vedno čakajo na svoje Antigone. Največje od njih, Tezno pri Mariboru, pokriva po trenutnih ocenah približno 15.000 žrtev. Samo del je bil iz nuje raziskan med gradnjo avtoceste v letu 1999, ko je ta srhljivi jarek prečkala trasa gradbišča. Na razdalji sedemdesetih metrov so odkrili več kot 1100 trupel, torej 18 trupel (večinoma hrvaške narodnosti) na tekoči meter jarka; prim. Ferenc, *Huda Jama (Grave Pit)*, 7.

¹⁶ Stalin je to vzkliknil med oštevanjem poljskih komunistov zaradi »mlačnih ukrepov, ki so jih uporabljali proti svojim nasprotnikom«. Njegovo pohvalo so »tovariši v Centralnem komiteju« sprejeli »z okrutnim, vendar ne neprijetnim ponosom.« Djilas, *Tito*, 39.

Sl. 2 - Odlok, ki ga je sredi avgusta 1945 podpisal novi minister za prosveto dr. Ferdo Kozak; na seznamu so ljudje, ki na univerzi niso bili več zaželeni, poleg Frana Bradača tudi klasični filolog dr. Joža Glonar; ki je pred vojno prevedel Petronija in Tadeusza Zieliškega (ZAMU, Rektorat IV-246, univerzitetno osebje).

odstotka prebivalstva.¹⁷ Sočasna literatura se te surove stvarnosti ni smela dotakniti neposredno in je raje uporabljala ezopski jezik. Avtorje, ki so se zmogli požvižgati na spone represije in samocenzure, je mogoče prešteti na prste; njihov glas je zato morda toliko bolj pomenljiv. Lawrence Durrell je preživel tri leta na britanskem veleposlaništvu v Beogradu, preden je pustil službo, da bi imel več časa za svoj *Aleksandrijski kvartet*. Njegova angleško duhovita pisma, ki so nastala med letoma 1949–1952, ko je »iskal prevod Ajshila« in nenehno pričakoval izbruh nove vojne, razkrivajo »turobno, izsušeno in brezupno« Jugoslavijo, »inertno in grozljivo policijsko državo« s »cenzuriranim tiskom, z dolgimi kolonami političnih zapornikov, ki korakajo zastraženi z brzostrelkami« in »z nesrečnimi ljudmi, sestradanimi in ustrahovanimi skoraj do smrti.«¹⁸

¹⁷ Vodopivec, »Populacijske posledice«, 97.

¹⁸ Durrell se ni pustil zapeljati fasadi, s katero je poskušal režim očarati tuje obiskovalce: »Sejem je bil zelo zanimiv in odlično izpeljan; imeli so razstavljenе prototipe vseh stvari, od hladilnikov do motorjev — do sedaj jih nisem izven sejma videl še nikjer: vsekakor niso nikjer naprodaj. Ustvarili pa so vtis, da je jugoslovanska lahka industrija po razvitosti takoj za ameriško.« Durrell, *Spirit of Place*, 123–162. Slovenske represije se na pregleden način loteva študija, ki jo je objavil Milko Mikola, *Rdeče nasilje*.

Čistke na univerzi

V vsesplošni zmešnjavi poletja 1945 je komaj kdo opazil tiho upokojitev Frana Bradača (1885–1976), najstarejšega profesorja v klasičnem seminarju na Univerzi v Ljubljani in njegovega dolgoletnega predstojnika. Redki, ki so jo opazili, so o njej molčali; prihajajočim generacijam ni nikoli uspelo prebiti tega zidu molka. Še v letu 2009 niso fakultetne kronike v Bradačevi upokojitvi videle ničesar posebnega.¹⁹ Toda njegovo nenadno in nepojasnjeno izginotje je bilo vsaj nekoliko nenavadno, Bradač je bil prvi redno nastavljeni profesor v klasičnem seminarju na mladi univerzi²⁰ in torej eden izmed njegovih ustanoviteljev. Po študiju na Dunaju, v Zagrebu, v Pragi in v Berlinu je leta 1923 postal docent v Ljubljani. Pisal je študije o grški drami, o Sapfo in Katulu ter si na različne načine prizadeval ustvariti podlago za klasično izobrazbo v novi državi. Izdal je grško slovnico ter več slovarjev, med njimi tudi latinsko-slovenski in slovensko-latinski slovar, ki sta za več desetletij ostala standardni učni pripomoček. Posebej se je posvečal prevajanju. Izdal je prevod lirične poezije (Katul, Tibul, Propercij) in grške dramatike (Evipid, Aristofan); zanimal se je tudi za druge zvrsti in književnosti, med njegovimi predvojnimi prevodi so, denimo, Charles Dickens, Honore de Balzac in Jan Karafiat. Svoj eklektični pristop je ohranil tudi v kasnejših letih s prevodom Vergilijeve *Eneide* in z *Dobrim vojakom Švejkom* Jaroslava Haška.²¹ Toda njegova pedagoška in literarna dejavnost nista imeli pri njegovi akademski usodi leta 1945 nikakršne vloge.

Mehanika te upokojitve je že znana.²² Politika in akademska sfera sta trčili že kdaj prej, denimo, ko je med okupacijo devetnajst profesorjev in asistentov izgubilo svojo službo. Ne glede na nelaskavost teh zgledov se jim je partija takoj po

¹⁹ Prim. *Zbornik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 1919–2009*, 227. Vse to je ustvarilo plodna tla za defamacijo. Preden sem našel spodaj omenjeno dokumentacijo, sem naletel na tri različne in deloma nasprotujoče si govornice, ki so poskušale »razložiti« njegovo zgodnjo upokojitev.

²⁰ Njegov predhodnik Jan Luňák (rojen 12. decembra 1847, umrl 21. julija 1935, v ruskih virih omenjen tudi kot Ivan Ivanovič Lunjak), nekdanji profesor v Sankt Peterburgu, Moskvi in Odesi, »odlikovan z redom sv. Stanislava, sv. Ane in sv. Vladimira«, je bil že upokojen, ko je začel predavati v Ljubljani, kjer je univerza nastala leta 1919. Nanjo ga je povabil prijatelj Rajko Nahtigal, deloma zato, da bi zmanjšal profesorjevo finančno stisko, potem ko je oktobrska revolucija nacionalizirala njegove prihranke in pokojninski sklad, 49.300 »zlatih rubljev«. Luňák je bil 13. novembra 1920 imenovan za »kontraktualnega rednega profesorja za klasično filologijo«. Njegova pogodba se je iztekla leta 1929; »pogajanja za obnovev kontrakta med filozofsko fakulteto in gospodom prof. dr. Lunjakom niso imela uspeha«, zato se je vrnil v Prago. Do ljubljanskih univerzitetnih krogov očitno ni čutil posebne hvaležnosti, njegova *Bibliotheca Lunakiana*, označena z eponimnim črnim škarnikom, je v oporoki pripadla klasičnemu seminarju Karlove univerze. Med obsežnejša dela sodijo *Observationes rhetoricae in Demosthenem* (1877) ter *Quaestiones Sapphicae* (1888), daljšo bibliografijo navaja B. R., »Jan Luňák«, 367–68. Dokumenti so ohranjeni v ZAMU, »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Ivan Lunjak«. Več o njem piše Svoboda, *Antika a česká vzdělanost*, 221–22; na knjigo me je prijazno opozoril vsestranski Vojtěch Hladký.

²¹ Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Fran Bradač«. Prim. tudi Gantar, »Bradač, Fran«.

²² Gabrič, »Odpuščenje profesorjev«, 14–19; prim. tudi članka Petra Vodopivca, »O komunistični univerzitetni politiki«, ter Vladimirja Simiča, »Odstranjanje pedagoškega osebja«, ibid.

Republika Slovenija
 Republika SR Slovenija
 Ljubljana, dne 16. dec. 1945

URADNO POKRILLO

Prejeto od tovr. dr. Bradač Fran oči: 1945
 Podlist: 1945 - reži: 1945 kraj: Ljubljana
 St. št.: 1945 - stanojst: 1945
 1. Je vpisan v ml. veščini št. 1945 pod št. 1945
 2. Je vpisan v ml. veščini št. 1945 v 1945 skuparstva 1945
 3. Je bil organizator, tontelona ali aktivni član kvizitnih organizacij
 4. Je bil član ali drugi javni službi
 5. Je bil stalno osebo podrednih sredstev na vdrščajnje.

Sart fališni - svoboda narodu!

To pokrillo se izdaja na podlagi 1945 -
 1945 o ugotoviti pravilo do 1945
 1945, ter je pravo tako po
 1945 zakona o tistih.

Javni tožilca:
 (Anton Šupar)

1945

Republika Slovenija
 Republika SR Slovenija
 Ljubljana, dne 16. dec. 1945

URADNO POKRILLO

Koliko se potrdjuje, da tovr. dr. Bradač Fran oči: 1945
 reži: 1945 kraj: Ljubljana
 ml. veščini: 1945 - stanojst: 1945
 1. Je vpisan v ml. veščini št. 1945 pod št. 1945
 2. Je vpisan v ml. veščini št. 1945 v 1945 skuparstva 1945
 3. Je bil organizator, tontelona ali aktivni član kvizitnih organizacij
 4. Je bil član ali drugi javni službi
 5. Je bil stalno osebo podrednih sredstev na vdrščajnje.

Sart fališni - svoboda narodu!

To pokrillo se izdaja na podlagi 1945 -
 1945 o ugotoviti pravilo do 1945
 1945, ter je pravo tako po
 1945 zakona o tistih.

Javni tožilca:
 (Anton Šupar)

1945

Sl. 3 - Potrdilca, ki so jih Bradaču po izgubi delovnega mesta izdajali razni odbori (ZAMU, IV-66, Fran Bradač; osebni arhiv Zorke Bradač).

prevzemu oblasti leta 1945 odločila slediti z novo čistko na univerzi. Prvega junija je Milan Vidmar vprašal rektorja univerze Milka Kosa, »kako je z ureditvijo personalnih zadev na univerzi, ker vlada pričakuje, da se to čimprej izvrši«. Rektor Kos, znan po svoji pogumni drži med okupacijo, ko na slovenski univerzi ni dovolil predavanj v italijanščini,²³ je vztrajal, da je to vprašanje pod njegovo pristojnostjo, ter se skliceval na veljavno zakonodajo in poskušal zaščititi avtonomijo univerze. Njegove poglede je podpiral tudi univerzitetni senat. Ferdo Kozak, novi minister za prosveto, se z avtonomijo univerze ni preveč ukvarjal. Izjavil je, »da smatra izvršitev pregleda vsega osebja na univerzi potom terenskega odbora OF kot popolnoma umestno in odgovarjajoče sedanjim izrednim razmeram, kajti v sklopu univerze je razumeti tudi terenski odbor OF. Jugoslovanski zakoni imajo veljavo le, v kolikor se dajo spraviti v sklad z zakonodajo osvobodilne borbe. Uredba te so pa tudi terenski odbori.«²⁴ Po tej krjavljevske subtilni pravni interpretaciji je njegovo ministrstvo začelo izdajati dekrete, ki jih je univerza lahko le še sprejela kot *fait accompli*. Tako konceptualno kot strukturno je bil njen glavni odlok z dne 10. avgusta kopija analognega dekreta, ki ga je nekaj mesecev prej izdalo »sodišče časti« na Univerzi v Beogradu. Slovenski odlok je proskribirance delil na tri kategorije: »stavljeni« v stalni pokoj (točka B — Fran Bradač, Karel Ozvald, Teodor

²³ Prim. AS 1931-II-026 II 050198, kjer o tem pripoveduje »Andrej«.

²⁴ Gabrič, »Odpušcanje profesorjev«, 14–19.

Grudinski, Franc Žurga); »začasno odstavljene« in predani Sodišču slovenske narodne časti (točka C — Franc Veber, Henrik Steska, Jože Glonar); ter »odstavljene«, ki so pobegnili iz Slovenije v zamejstvo (točka Č — Ludmila Dolar Mantuani, Stojan Bajič, Aleksander Bilimovič, Evgen Spektorski, Ciril Žebot, Rihard Zupančič, Ludvik Čepon, Alojzij Košmerl, Ignacij Lenček, Alojzij Odar, Jože Peterlin, Matija Slavič in Josip Turk). Srbski dokument, ki je slovenskemu očitno služil kot vzorec, ima štiri zelo podobne razdelke: »1) Udaljeni sa Univerziteta s tim da se njihov predmet preda Sudu za suđenje prestupa protiv srpske nacionalne časti [pet oseb]; 2) Udaljeni sa Univerziteta s tim da se predmet preda Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača [ena oseba]; 3) Udaljeni sa Univerziteta [dvanajst oseb]; 4) Udaljeni s fakulteta koji su odbegli u Nemačku [devetnajst oseb]«. ²⁵

Toda srbsko »sodišče časti« si je po okupatorjevem odhodu iz Beograda 20. oktobra 1944 vzelo več kot pol leta časa, preden je 19. maja 1945 izreklo svojo »razsodbo«, proti kateri ni bilo pravnega sredstva in ki je takoj postala pravnomočna. Za seboj je pustilo pravilnik delovanja ²⁶ in obsežno dokumentacijo o pravno absurdnih »kaznivih dejanjih« obtoženih, zaradi česar je, denimo, srbski klasični filolog Veselin Čajkanović izgubil svoj položaj — in nato svoje življenje. ²⁷ Srbski zgodovinarji danes sodijo, da je to početje pomenilo temelj za partijsko »duhovno prenovo« univerze; »to je bil samo eden od načinov, s katerimi si je partija utirala pot k vzpostavljanju popolne državno-partijske kontrole nad univerzo in izobraževalnim sistemom.« ²⁸ »Slovenska narodna čast« je bila očitno precej manj kompleksna kategorija, ljubljanski epigoni srbskih »sodnikov« so svoje delo končali v treh mesecih in za seboj praktično niso pustili sledi. ²⁹ Vladni odlok, ki ga je Fran Bradač skupaj z drugimi žrtvami čistke dobil na začetku avgusta, ni navajal nobenih razlogov za upokojitev in je bil v tem smislu neizpodbiten. Zgodovinarjem preostane danes

²⁵ Veselina Čajkanovića so v Beogradu odpustili pod tretjo točko, Frana Bradača pa v Ljubljani pod točko B, kar je bilo vsebinsko isto; prim. Cvetković, *Između srpa i čekića*, 284–85. Za slovenski arhivski dokument prim. ZAMU, »Rektorat IV–246, Univerzitetno osebje — ponovna imenovanja, razrešitve«.

²⁶ Shranjen v Arhivu Srbije, Komisija za obnovu BU, fascikel 1, »Pravilnik o radu Suda časti Beogradskog univerziteta«; navaja ga Cvetković, *Između srpa i čekića*, 284.

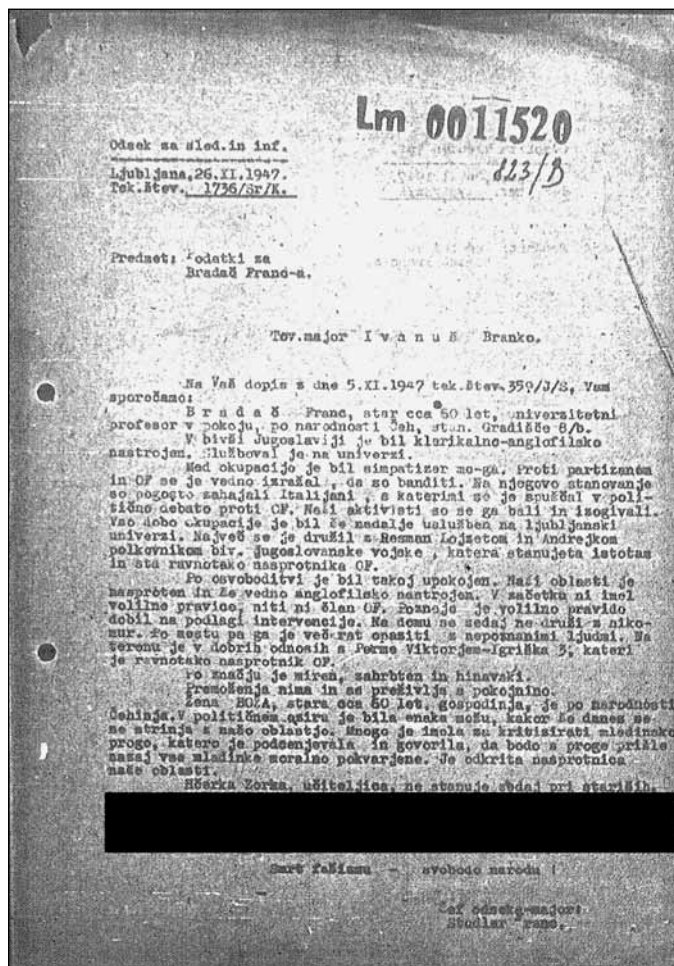
²⁷ Dokumentacijo navaja študija Milene Jovanović o klasični filologiji v Srbiji leta 1944/45 na primeru Veselina Čajkanovića, objavljena v monografiji *Classics and Communism*. Ironija usode je hotela, da je bil ravno Čajkanović ocenjevalec pri Bradačevi habilitaciji 9. februarja 1934, ki sta jo podpisala dr. Balduin Saria in dr. Jakob Kelemina. »Bradačevi radovi nisu veliki po obimu,« je takrat napisal, »ali oni imaju svoju vrednost i daju nam dokaza o lepim sposobnostima svoga autora. G. Bradač ume, da nadje problem, i o stvarima koje raspravlja dobro je informiran. U naučnom radu originalan je i ima poleta, ali je u isto vreme i obazriv in skrupulozan. Prema svemu ovome mišljenja sam, da g. Bradač ima dovoljno naučnih kvalifikacija za stepen vanrednog profesora univerziteta.« Prim. Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Fran Bradač«.

²⁸ Cvetković, *Između srpa i čekića*, 288.

²⁹ V desetletjih, ki so sledila, so preostali dokumenti izgubili svojo prepričevalno moč. Univerza v Ljubljani je svoje profesorje, ki so bili žrtve čistk, rehabilitirala leta 1998; prim. Wraber, »Poročilo o delu prve komisije«, 11. Medicinska fakulteta v Beogradu je naredila podobno v letu 2001; prim. Cvetković, *Između srpa i čekića*, 286.

zgolj ugibanje o vzrokih odločitve, ki je imela za posledico uničeno življenje. Toda vsaj v Bradačevem primeru je ohranjen dokument, ki ga je izdal »Oddelek za sledenje in informiranje« slovenske Uprave državne varnosti v novembru leta 1947. Ponuja redke vpogled v mentaliteto ljudi, ki so imeli takrat v rokah škarje in platno.

Bradač Franc, star cca. 60 let, univerzitetni profesor v pokoju, po narodnosti Čeh, stanujoč Gradišče 8/b. — V bivši Jugoslaviji je bil klerikalno-anglofilsko nastrojen. Služboval je na univerzi. — Med okupacijo je bil simpatizer mo[dre]-ga[r]de]. Proti partizanom in OF se je vedno izražal, da so banditi. Na njegovo stanovanje so pogosto zahajali Italijani, s katerimi se je spuščal v politično debato proti OF. Naši aktivisti so se ga bali in izogibali. Vso dobo okupacije je bil še nadalje uslužben na ljubljanski univerzi. Največ se je družil z Resman Lojzutom in Andrejkom, polkovnikom bivše jugoslovanske vojske, katera stanujeta istotam in sta ravno tako nasprotnika OF. — Po osvoboditvi je bil takoj upokojen. Naši oblasti je nasproten in še vedno anglofilsko nastrojen. V začetku ni imel volilne pravice, niti ni član OF. Pozneje je volilno pravico

Sl. 4 - *Hinc illae lacrimae*: dokument Udbingega "Oddelka za sledenje in informiranje," ki ga je novembra 1947 podpisal Franc Stadler; karakteristika kot osrednji problem omenja Bradačeve "klerikalno-anglofilske" tendence (AS 1931-II-007, Lm11520).

dobil na podlagi intervencije. Na domu se sedaj ne družijo z nikomer. Po mestu pa ga je večkrat opaziti z nepoznanimi ljudmi. Na terenu je v dobrih odnosih s Perme Viktorjem, Igriška 3, kateri je ravnotako nasprotnik OF. — Po značaju je miren, zahrbtn in hinavski. — Premoženja nima in se preživlja s pokojnino. — Žena Boža, stara cca. 60 let, gospodinja, je po narodnosti Čehinja. V političnem oziru je bila enaka možu, kakor še danes se ne strinja z našo oblastjo. Mnogo je imela za kritizirati mladinsko progo, katero je podcenjevala in govorila, da bodo s proge prišle nazaj vse mladinke moralno pokvarjene. Je odkrita nasprotnica naše oblasti. — Hčerka Zorka, učiteljica, ne stanuje sedaj pri starših, ker se v političnem oziru ne razumejo. Naklonjena je ljudski oblasti, ni pa zanesljiva. Med okupacijo je imela ljubavne razmere z nekim Italijanom, kateri je po osvoboditvi ostal v Ljubljani in bil nekaj časa zaprt od naše oblasti. — Smrt fašizmu — svobodo narodu! [Podpisan] šef odseka — major Stadler Franc.³⁰

Dejstvo, da se je v Stadlerjevem prodornem poročilu Bradač, rojen na Dolenskem, nenadoma prelevil v Čeha, lahko tu pustimo ob strani. Državna varnost očitno ni zaznala protislovja v dozdevno italijanskih tendencah zakrknjenega anglofila. Toda Bradač je bil bolj dosleden. Njegova italijanska naveza ni bila rezultat njegovih političnih prepričanj, temveč sad hčerkinega zasebnega življenja. Zorka Bradač se je očitno požvižgala na politične nalepke; pred vojno je hodila s Sergejem Kraigherjem, pomembnim komunistom, ki je desetletja kasneje, leta 1981, v letu po Titovi smrti, postal nič manj kot predsednik predsedstva SFRJ. Toda srce je muhast gospodar in med vojno se je zaljubila v svojega učitelja italijanščine Attilia Budrovicha,³¹ ki je bil član *Partito nazionale fascista*.³² Budrovich se je rodil v Splitu leta 1913 in je že pred vojno prišel v Ljubljano. Znal je nekaj hrvaščine in slovenščine ter se je kot klasični filolog hitro spoprijateljil z očetom svoje nove izvoljenke. Fašistične oblasti, ki so ga zaposlile, so ga naposled prisilile, da je pustil službo, ker je kot pripomoček pri pouku nespametno uporabil delo Prežihovega Voranca, zaprtega levičarskega pisatelja. Kljub temu se je po italijanski kapitulaciji leta 1943 vrnil k svojemu dekletu v Ljubljano; za nekaj časa si je pridobil nazaj celo svoje delovno mesto. Maja 1945 je bil aretiran. Zorka Bradač je uporabila svoje partijske zveze in ga po štirih mesecih rešila iz ječe; toda še vedno je ostal *persona non grata* in leta 1948 je moral naposled zapustiti tako svoje dekle kot njeno novo državo.³³

Zgodba se zdi trivialna, vendar vse te drobnarije iz nasedlega ljubezenskega razmerja — *dulces exuviae*, bi napisal Vergilij — izdajajo logiko boja za oblast. Razmerja z Italijani sama po sebi niso bila hud problem, zato je Zorka Bradač leta 1945 lahko obdržala svoje učiteljsko mesto. Dejstvo, da je bil nekdo »nasproten naši oblasti« in za povrh še »klerikalno-anglofilsko nastrojen«, je bilo seveda nekaj

³⁰ AS 1931-II 007, Lm 0011520. Podpisnik karakteristike Franc Stadler je bil nato leta 1952 imenovan za »narodnega heroja« zaradi svoje serije spektakularnih umorov slovenskih političnih in mnenjskih voditeljev v letu 1942, med njimi nekdanjega bana Marka Natlačena ter katoliškega misleca Lamberta Ehrlicha.

³¹ Pečar in Bradač, *Sijaj resnice*, 131–38; prim. tudi Bradač, *Neslutena moč ljubezni*.

³² »È nominato delegato commissariale il fascista dott. prof. Attilio Budrovich.« Grazioli, »Sottoposizione a vigilanza«, 558. Politični kontekst obravnavata Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 423, in Godeša, *Kdor ni z nami*, 78–81.

³³ Lavrenčič, »Izraz 'razrešeni'«, 132–34. Za biografijo prim. Ziliotto, »Ricordo di Attilio Budrovich«, 247–251.

26. VI. 1945

SMRT FAŠIZMU - SVOBODO NARODU!

Slovenski POROČEVALEC

INFORMACIJSKI VESTNIK OSVOBODILNE FRONTE - LJUBLJANSKA IZDAJA

Črna L. S. — Ljubljana, na dan osvoboditve 5 — Štev. 1

Ljubljana

očiščena fašistov in nacistov, ozdravljena žalostnih tvorov narodnih izkoreninjencev, prerोजना po preliti krvi njenih najzvestejših sinov, prekvašena z duhom novega časa

pozdravlja

zmagovito Rdečo Armijo, nositeljico svobode, bratstva ter enakosti, dolgo pričakovano nado vseh ponižanih in razžaljenih

pozdravlja

v trpečih dneh prerojeno, v boju prekaljeno in preizkušeno, v veri v vstajenje narodov utrjeno Jugoslovansko Armijo

pozdravlja

svoje sinove — slovenske partizane in patizanke, najzvestejše čuvarje slovenske zemlje, najzvestejše kovarje slovenske svobode, našemu srcu najbližje tvorce nove dobe

pozdravlja

zastopnike Armad zaveznških držav, zaščitnike zaslužjenih in trpečih narodov.

Živela Jugoslovanska Armija — Živel maršal TITO

Živela Rdeča Armija — Živel maršal Stalin

Živela Zavezniška Vojska — Živel Truman —

Živel Churchill in Slava Rooseveltu

Naš vodja — maršal TITO

Osvoboditeljem v pozdrav

Služni smo, da na iskren belcu jaha, da konja in jezdeca lodna nese perot, in kakor naprovačih se svažijo: z zmaganimi bahu, zohveta škot vrsta njegove svobode post.

Deželo svojo št Nemci in Talijani, razulilo zemljo kakor pobegne voja; on stoji na Mostakli, in z njim njegovi zbrani, ne boji se pulke ne proletera v Bežunjah kolu.

Čarj odpro mu svoje zlečene hrame, on brani pred tajcem njih bolj žunčev rasti, čanska svoboda, prepleni premdogore jame; za razobitja krčev čvri narodu lasi.

O brezupno dolgo deževje v jerski talozni lasi; in v mesečni po snegu legotni sledovi! Lislji lajež in kripajoči mraz, da pod srhko, otrčeno dlako treso te voditvi

O naši sinovi in bratje in očeje! „Kaj bo, ti zaccapani silivec z livatom prograrnim, boš“ kanišja krčli. On izpelje jih v mladostje, njegova vera vsem zopustitni je kos.

Zarocane otake, primorje, Trati in Gorica, čviti mejuke stare in sla zgozdji, v Ljubljano prinese na zlati vaji pravico, zaulpel Se, nepočisti na sever odhiti.

Razločne brate v eni maji srne, svobodo zavrženo vnovot ustoliki, pred nami prvotno bodokotni vzgane: planine alps, razgubani v onem rajujo grbi; med rdečano doto obrvno se peje oglasni, iz poltrni domovi rasto med gostimi vrsti, plavči bladi, živine tare se pala, pletica kočolce šili, kot matki so grozdi na trsti. —

Glavo so dvignjena, jasno šlečeno lice, z krmiki ogubnimi boji izbojevan, na stečaj usolike odprajo se romnice, vzevi sprevod te znače v jastinjni dan. —

Zdeli pa prelli se eni, pesno, v radel, prebrali dih, čez gomile zaplavaj, da konja zgame se rdečico pomolnaja, in s tiho solzi orđsi spomin vseh njih, ki dala pod tiko jim ralo o svobodi tvoj.

Oton Zupenič

Naša skupna volja bodi:

Hočemo!

Pozdravljena jugoslovanska vojska na osvobodilni slovenski zemlji! Predi z otkovo nabliško miru, ki naj zvezete v novi dobi za novo delo v poštenosti in pravčnosti, v rodni in znojni, v sploševanju resnične svobode, ki je v tem, da radi služimo pravičnim zakonom v prid naši skupnosti. V to skupno sožitje naj nas ne družijo nasilje — vse naj bo sad neoplačne, neoblične ljubezni.

Ne skrbimo ne sebe ne družini z dano dobo, ki nam je odetaj! Zlato te dobe je to silno globoko zakopano in bo trebe kvavil žuljevo, da ga izrežemo. Toda naša skupna volja bodi:

Hočemo!

Fr. S. Fužnar

Bodimo domovine vredni

Velika in svobodna Slovenija, naš najprejše, naradni spomin iz davnih dni — Zdravljena Slovenija, prava politična listina iz časov nasdoga ga preljudja — Slovenija, te se nesečaj optira na bratovsko vzajemno i Slovanstva, stopa iz groze in krvi v življenje „Posrvas ljube!“

Naj vsako narodi in države se omenijo in pretraja v trpljenju. Hudi časi očijo zmedo in strah, lažje ljudi v blazno in svobodno, terzajo opornik in matovec — tudi očičnjejeje in osvobodnja, vsaka bridkega smo izkusili čez

muca, zato so otrdesno seme in strasti, stopimo dotojno na prag v svobodo, ki naj bo luč, sreča, ki naj dviga, deni in ustvarja najlepša dela. Najlepše delo je dober in plemenit človek, sam Bog ga je takera ustvaril.

Svoboda, Pravica, Dobrota so nečuljivice — vse ena sama. Tako bodi vsi Slovenci, tako so hoteli

naši največji duhovni Prečeren in Levstik, Jan. Ev. Krek in Iv. Cankar, za tako Slovenijo so klesali kamni in priušili svoj trudi tudi vsi naši narodni delavci. Za tako domovino so utirali jantaki in mučenci (teh dni, Te domovino bodimo vredni vsi — mrtvim v večno življenje, živim v novo življenje!“

France Koblar

Zahvaljeni, rešitelji, in iz veselih src pozdravljeni

Ura! Je prišla!

Ura, ki so jo s kopracenja pričakovali milijoni!

Padli so okoli z rok, da so morje v svobodi skleniti k zahvalni molitvi!

Apokaliptična zver se je kakor volčedlak zagrtala in izgnala!

Strasna past Previna ji je slomila tistik za bopoketni naspah in neznanilano krvoločnost, i kakržno so njim krepitji dolca kca izgnali izrazeno telo Evropel!

pa plavajo duše vaših tovaritve, ki so se z orožjem v roki darovali na oltarju domovine!

In z njimi duše družih tisocev, tihih matovec, ki so na netranji fronti omahnili v grob pod kraljevi mečlovskih okupatorjev in njih bodih priganjaveli! Ki trohni njih kosti pod poklom umolkih in kaških taborišč, kamor je šla z njimi živa vera v vstajenje!

Samin se vrata v svobodo ziso odpetla, bili pa so zanesljivi poroki, da bo narod vstal, v trpljenju prekaljen in očičen!

V tem je velika žrtvo posameznikov za skupnosti!

Ihvalnost in verna alara njih spomniti!

In zdaj, ko si bomo mogli po zadnji vsi žulki in njih mrtvici v miru urejavati dona ter celiti rane, ki nam jih je zadal čas vojnih groze, naj vlada še dalje Pravica, le da ne z brezobzirno zavezanimi očmi, pač pa z občutilno tehalno v raki!

A. Sovrč

Sl. 5 - "Zahvaljeni, rešitelji, in iz veselih src pozdravljeni," pozdrav Antona Sovreta partizanski vojski, ko je vkorakala v Ljubljano. Na isti strani je klasični filolog dr. France Koblar objavil nekoliko bolj zadržano meditacijo o "Svobodi, Pravici, Dobroti" (Slovenski poročevalec, 9. maj 1945).

povsem drugega in Fran Bradač se je moral upokojiti. Upokojitev je pomenila zgolj prvi udarec naraščajoče represije in Bradač se je moral nato boriti za volilno pravico, za pokojnino³⁴ in slednjič celo za stanovanje.³⁵

V čem je bil pomen ukrasnih pridevkov, ki so Bradača tako drago stali? »Klerikalno« prepičanje je veljalo zlasti v šolstvu za izrazito problematično značajsko lastnost. Kot je nekoč pripomnil Edvard Kardelj, osrednji ideolog jugoslovanske partije in Titova desna roka, je bilo nepredstavljivo, da bi socialistično mladino vzgajali klerikalni ali liberalni učitelji; zaupati jo je bilo mogoče le pravim marksistom. Je nekdo, ki vzgaja klerikalni naraščaj, sploh še pravi učitelj? Bolje, da otrok ostane nepismen, je pribil Kardelj, kot da bi ga v šoli kvaril tak učitelj.³⁶ Dober mesec kasneje je njegovo vizijo še jasneje razvil neki pravmisllec v *Slovenskem poročevalcu*:

Kaj bi slepomišili! Naša Ustava sicer zagotavlja slehernemu državljanu versko svobodo in zaradi tega, ker hodi v cerkev, pri nas še nihče ni bil preganjan. Toda ali smo zato dolžni, da gledamo religiozne ljudi tudi v socialistični šoli, da uče eno, s svojim osebnim zgledom pa propagirajo drugo in tako demantirajo sami sebe ter zavajajo mladino v nejasnosti in dvome? Ne, takih dvoličnežev v socialistični šoli prav gotovo nismo dolžni trpeti in smo jih že predolgo trpeli, ker šola ni pekarna ali čevljarska delavnica, kjer je pač vseeno, če pripadajo mojstri in pomočniki temu ali onemu svetovnemu nazoru.³⁷

Oznaka »klerikalca« je bila že sama po sebi dovolj slaba; toda pridevnik »anglofilski« ni bil nič manj nevaren v očeh partije, ki je drugo svetovno vojno označila za »imperialistično« in je na njenem začetku *urbi et orbi* razglasila, da so »angleški in francoski imperialisti sprožili nov konflikt«. ³⁸ To je poleg Bradača kmalu ugotovil še en univerzitetni profesor. Boris Furlan, pravnik, ki se je v Trstu pred vojno učil angleščine pri Jamesu Joyceu, je vojno vihro preživel v Londonu. Delal je za jugoslovansko vlado v izgnanstvu in po radijskih valovih sporočal zavezniške novice v okupirano Evropo. Po koncu vojne se je leta 1945 vrnil v Slovenijo. Najprej je postal dekan Pravne fakultete, vendar ga je njegova radovednost vodila v niz nadaljnjih nepremišljenih dejanj; na skrivnem je zagrešil celo prevod Orwellove *Živalske farme*. Kot dekan si tega najbrž ne bi smel privoščiti. Ljubljanski študij prava se je hitro razvijal v vse drugačno smer in leta 1947 sta bila dva klasična filologa bolj ali manj osamljena gosta pri njegovih predavanjih o grški pravni filozofiji. Eden izmed njiju se takole spominja tistih dni:

Tisto leto sva [z Lojzeto Rebulo] poslušala [Furlanovo] predavanje o grški pravni filozofiji, predavanje, ki je imenitno dopolnjevalo Sovreta, ko je tisti semester predaval grško filozofijo. Poleg enega do dveh juristov sva bila edina poslušalca. Tako

³⁴ Za finančni križev pot prim. ZAMU, »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Fran Bradač«. Bradač je kasneje opisoval pokojnino, ki jo je prejemal, kot »sramotno«, prisiljen je bil prevajati, da je lahko preživel; prim. Sattler, »Znanec«, 3.

³⁵ Dokumentacijo hrani avtor.

³⁶ AS 1589-III 1.6, »Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS«, 26–27. januar 1952.

³⁷ *Slovenski poročevalec*, 7. marec 1952, 3.

³⁸ V resoluciji petega partijskega kongresa v oktobru leta 1940; analiziral ga je Stojanović, »Varieties of Stalinism«, 395.

je imel Furlan svoje predavanje kar v sobi dekanata. Tisto leto je bil namreč dekan juridične fakultete. Junija je svoje predavanje zaključil: »Samó malo in se ne bomo videli in spet malo in se bomo zopet videli ...³⁹ Jeseni bomo nadaljevali s svojimi razmišljanji o razvoju pravne misli v antiki ...« Še isti večer pa so ga zaprli in še isto poletje je bil obsojen na smrt.⁴⁰

»Nagodetov proces«, kot so ga kasneje poimenovali, je bil stalinistična sodna predstava, na kateri je bilo aretiranih dvaintrideset intelektualcev, od katerih so jih nato petnajst obtožili nezaslišanih zločinov, denimo pošiljanja sporočil tujim vohonom, s katerimi naj bi izzvali tujo intervencijo v Jugoslaviji.⁴¹ Za razliko od nekaterih kolegov je Boris Furlan navsezadnje ubežal smrti, na katero je bil obsojen. Leta 1947 je bilo to težko, a vsaj v teoriji izvedljivo. Fran Bradač, ki je očitno simpatiziral s »plavo gardo«, torej s preostanki jugoslovanske kraljeve vojske, je bil leta 1945 najbrž lahko vesel, da je komunistični prevzem oblasti preživel. Nekateri klasični filologi s podobnimi zvezami ga niso.⁴²

Klasični seminar na univerzi je tako postal majhna in tesno povezana skupnost; nekaj starih študentov je vmes izgubilo življenje, nekaterim so nadaljevanje študija prepovedali,⁴³ novih pa skorajda ni bilo. Obvezne študijske krožke, ustanovljene, da bi študente podučili o dialektičnih spoznanjih *Kratkega kurza zgodovine VKP(b)*, Plehanova, Ždanova »in kar je bilo še take robe tistih dni«,⁴⁴ so filologi sistematično zlorabljali za pogovore o koreninah ter vzrokih slovenske državljanske vojne. »In seveda o tistih tisočih pomorjenih (število je bilo takrat še negotovo), ki so bili živi med nami v imenih klasičnih filologov Janeza Remica, Janeza Klariča, zgodovinarja Janeza Tominca in toliko drugih.«⁴⁵ Študenti so imeli dober razlog, da so živeli v neprestanem strahu pred tajnimi policijskimi vohuni in vohunkami. Desetletja kasneje se je ena od njih na smrtni postelji opravičila človeku, ki ga je takrat ovajala.⁴⁶ Toda našli so tudi načine, s katerimi so si ustvarili prostor zaupanja, smeha in sproščenosti:

Naslednje leto se je naši že prijateljski družčini pridružilo še eno brucovsko bitje.

³⁹ Prim. Jn 16,16.

⁴⁰ Prim. Gabrovec, »Pot v Emavs«, v knjigi esejev Alojza Rebule *Skozi prvo zagrinjalo*, 12.

⁴¹ Osebno izkušnjo obsojenca je objavil Ljubo Sirc, *Between Hitler and Tito*, 110. Višje sodišče je leta 1991 sodbo razveljavilo. Podrobneje o Furlanu v delu *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev*, ki ga je uredil Peter Vodopivec.

⁴² Za dva najbolj nadarjena, Ivana Hribovska in Janeza Remica, prim. *Jutro pozabljenih*, 218–37; 62–72. Ivan Hribovšek (1923–1945), pesnik, ki je ostal brez groba, je po tragični ironiji za seboj pustil rokopis s prevodom Sofoklove *Antigone*; študijo o njej z naslovom *Sofoklova Antigona v prevodu Ivana Hribovska* sta objavila Kajetan Gantar in Brane Senegačnik. Še en bodoči klasični filolog, Justin Stanovnik (rojen leta 1928), je leta 1945 kot mladoletnik preživel teharsko taborišče smrti, vendar so ga leta 1949 ponovno aretirali in odpeljali v drugo koncentracijsko taborišče, Strnišče pri Ptuj; šele leta 1950 je smel nadaljevati študij.

⁴³ Marija Rus je morala prekiniti študij, čeprav ji je oče umrl v taborišču Dachau; prim. Gabrovec, »Pot v Emavs«, 11.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Rojc, *Pogovori z Alojzom Rebulo*, 39.

18. Ali je kdaj, od koga in radi česa bil proglašen za udarnika, sovetoja, socializatorja	Ne
19. Ali je kdo, od koga, radi česa in s čim odlikovan, pokljuden, nagraden	Ne
20. Ali je od osebnosti do česar sodiljo ali sodilsko kaznovan	Ne
21. Ali je bil v izkaznemstvi v kateri državi, kraju in zaradi česa	Študijsko potovanje po Grčiji in Sveti gori Atosu v juliju in avgustu 1936.
22. Ali je kdo od bližnjih sorodnikov v izkaznemstvi, v kateri državi, kraju in od kdaj	Nihče

<p>23. Življenjepis</p> <p>Ročil sem se v vranici Šavni peči pri Židanem mostu 4. decembra 1885. Oče je bil kmečki sin ju je umrl kot šelenski čuvaj v pokolu. Izgledanja ni imel. Mati Ana, kmečka hči, roj. Stergarček. V ljudsko šolo sem hodil na Židanem mostu, nekaj mesecev tudi v Krškem, kemar so se bili l. 1897 preselili starši. Niško gimnazijo sem dovršil v Celju, višje v Ljubljani, v šemu, razvidnem in rubr. 10. Vozučilnik predavanja sem poslal na fil. fakulteti na Dunaju in v Graecu, profesorski izpit sem napravil po prvi svetovni vojni. Glej rubr. 10 in 17! V državno službo sem vstopil kot neisprašen suplent še pred prvo vojno. Po nji sem služil kot suplent in profesor na raznih gimnazijah po državi, kot je razvidno iz r. 16, dokler nisem 1938 postal državni inšpektor za klasično jezika, a sedesem pri ministertvu za prosveto v Beogradu. Druga vojna me je zatela na dopustu v Ljubljani, nato se nisem vrnil v Beograd, temveč sem bil dodeljen še, preden so prišli Italijani, takratni banški upravi kot inšpektor za srednje šole. Na tem polčlaju sem za okupacije po vseh nadzoroval pouk na srednjih šolah (tudi na učiteljskih) v Ljubljani in izven nje, prednedeval nisjim in višjim tečajnim in drugim izpitom itd. Za narodno-obrambno delo sem bil konspirativno povezan s graško tovarišev na prosvetnega oddelku, ki so bili vsi kot politični osamljenci poslani v Dachau in druga taborišča. Nema ta usoda ni zadnja, ker nisem izdal vojnega izpisa. Bil sem "aktivist brez funkcije". Moje delo pri tem je bilo poleg propagande v glavnem to, da sem zatiral med tovariši zaloduhnost in jim krepil voljo za vztrajanje, pespeševal pa-</p>

Sl. 6-7 - Življenjepis, ki poudarja Sovretove "vsekakor udarniške" prevajalske dosežke (AS 1589, 4483, Anton Sovre).

Videti je bilo čisto spodobno, z neverjetnim znanjem, s kar nič socialističnimi manirami, brez socialističnega slovarja. Naša kolegica [Marija Rus], ki še vedno ni smela nadaljevati študija, čeprav ji je oče umrl v Dachau, je previdno svetovala: *Ne poznate komunistov, oni prav take pošiljajo, da špijonirajo, bodimo previdni.* Res smo naslednjo uro v krožku vzeli Ždanova čisto zares in takoj prihodnjo uro je sledilo neusmiljeno spraševanje. Mlado bitje je pogumno, čeprav z malo tresočim se glasom, odgovarjalo. Končno pa smo se le pristrčno nasmejali naši previdnosti in naši krožki so zopet postali prijateljski pogovori, s komentarji, s katerimi bi si zanesljivo prislužili kar nekajčasno presrbo v Gran Albergu di Svoboda, kot smo imenovali zapore na Miklošičevi in Povšetovi. Le da je od sedaj naprej pri njih sodelovala tudi nova brucka, Erika Mihevc po imenu, bodoči Grošljev naslednik na oddelku za klasično filologijo. — Res čudovit seminar! Kaj vse si lahko slišal v njem, kakšne debate so odmevale od tistih belih sten, medtem ko je nekje od daleč odmevalo skandiranje parol proti sovražnikom socializma. Iz seminarja sva z Lojzetom odhajala v Ljudsko kuhinjo na kosilo in večerjo in med potjo prevajala v latinščino neštete parole, ki so zakrivala prazne izložbe in obetale skorajšnji socialistični raj, še prej pa pogin zlobnih sovražnikov. To prevajanje je bilo prijetno in radoživo, hujše je bilo, kadar je tulil iz

silno resistenco, zagovarjal in kril osumljene ali obtožene profesorje in učitelje itd. Zločinca spomnilo, naprjene sojar partizane, nisem podpisal, poleg dr. Majcena sem bil edini uradniški in krajinjske uprave, dasi je bila to nevarna zadeva. Po osvoboditvi sem bil nekaj časa član odseka za arhivje Šole pri min. za prosv., nato 3 mesecov dramaturg pri Narodnem gledališču. Glej rubr. 161 Di 3/IV 1946 dalje sem izredni profesor za klasično filologijo na univerzi v Ljubljani. V tem času sem izdal več znanstvenih in poljudno-znanstvenih knjig, med njimi: Predsokratiki (507 strani), Lukianove satire (327 strani), Supplementa ad acta Graeca Chilanderii (skupno s prof. Mošinom, 100 strani). Poleg tega imam v tisku celotno Iliado (450 tiskanih strani), dalje izbor iz Iliada s naslovom Veliki Hitaljani (300 tiskanih strani). Vsega sem tokrat napisal v času demokratske vladavine okoli 1600 tiskanih strani, k čemu mi je prišteti še prvotni Platonovi dialogi Simpozija in Iona na kakih 100 tiskanih straneh, kar je vsekakor udarniški! Trenutno prevajam Homerjevo Odisejo, ki naj bo dovršena še to leto, v programu pa imam še grško liriko. Za dovršitev tega knjižnega programa mi je min. za prosv. dovolilo 2 leti dopusta.

V Ljubljani dne 16. marca 1948.

Ulica Tadinova _____ številka ____.

Miroslav Sovre

Navodila za izpolnitev vprašalne pole

Rubrika 1. Poročna imena vnaša materno roditeljsko ime in svoje deželno ime. Ako je pri sklepanju zakona poveljilo matere roditeljsko ime, tedaj se vno stavlja pred očetinskim roditeljskim imenom s za njim v oklepaju ime očeta na primer: Peter poročna, Matilda (Mateja) Rastina. V obratenem slučaju, ako je zadnja svoje roditeljsko ime na primer: Matilda rajca, Petrič (Mateja) Rastina.

Rubrika 2. Naj državljan vse republiko državljentvo n. pr. LR „Slovenija“ — ako nima republiko, tedaj samo zvezo „FLR“.

Rubrika 3. Vnese samo poročna-poročna, vdovec-ovdova, ločen-ločena, neporočen-neporočena.

Rubrika 4. Vnesi skladno in koliko nepremičnih posejov, kakor druge redne dohodke, nam redne mesečne plače.

Rubrika 7. Povej ženo, čimno, hčr in vnosno in ostali člani rodbine, kateri so odvisni od pomoči uslužbenca-teleca.

Rubrika 10. Vnese se po vsoti vse dohodne šole, odvisno najbližji dohodni razredi in položeni listi in oter-omova, rednje, strokovar, visoce šole in tretaji.

Rubrika 11. Vnese se, v ločiti meri obvlada hujc jezike: francozsko, ali kako čita in prevaja s pomočjo slovnaja, ali pozna strokovno terminologijo. Delna obvladaje jezika jemlje si trebe vnesti.

Rubrika 12. Vnese se ostala posebna znanja: deklologija, stenografija in vse ostalo, s katerimi lahko praktično kerati.

Rubrika 13. Vnesiti je večje uslužbe, podčeta in ostale, pri katerih si je pridobil spoznanje ali strokovno znanje.

Rubrika 20. V življenju je treba vnesti: polke in praznolopje stanoje števce, kratke spomni solanje, življenje pred obkupačo, podnebje pa življenje in delo med akupacijjo, kateri tudi po osvoboditvi vse do izpolnitve te vprašalnice pole Vnesiti ni treba tisto, kar je že zapisal v ostalih rubrikah in vprašalno pole.

Spoložna navodila:
Vse dopske iz življenja, solanje in shilbovanja je treba vnesti tako, kakor so se po vrstnem redu dogajali. Predesem pole lo v polke za rubrike 10, 16, 17, 20, 18. Vprašalno pole izpolnjaje delavec-uslužbenec v dveh letih s študijski ali s službeni odstopoma in socialno pravnima organa.
Navodila nepovratnih podatkov ima za posledico kazensko in disciplinsko odgovornost.

Sl. 6-7 - Življenjepisi, ki poudarja Sovretove "vsekakor udarniške" prevajalske dosežke (AS 1589, 4483, Anton Sovre).

zvočnikov glas državnega tožilca, ki je zahteval smrtno kazen za svoje obtožence.⁴⁷

Na srečo je režimski pritisk ublažila obrobost oddelka. Partijski komite na univerzi se je leta 1948 trpkno pritoževal nad dejstvom, da »filologi nimajo nobenega kadra«, in poudarjal, da to nedopustno stanje traja že tri leta.⁴⁸ Študenti, ki so preživeli vojno in povojne čistke, so bili redki. Konec leta 1946 sta diplomirala dva, leta 1947 trije, v letu 1948 samo eden.⁴⁹ Vsi ti so začeli študij, še preden se je

⁴⁷ Prim. Gabrovec, »Pot v Emav«, 11–12.

⁴⁸ ZAL LJU 696 1.4, »Zapisnik sestanka univerzitetnega partijskega komiteja«, 15. oktobra 1948. Zapisnikar je najprej zapisal »na ideološki bazi«, nato je to prečrtal in raje napisal »na individualni način«. Člani partijskega komiteja so se naposled odločili, da bo treba »nekoga zadolžiti« in da bo moral nekdo »odgovarjati prav za ta oddelek«, vendar niso predlagali nobenih imen.

⁴⁹ Podatki od maja 1945 do oktobra 1948 so objavljeni v knjigi *Kulturna politika Jugoslavije* 1, 507. Arhiv FF UL še vedno ni ustrezno urejen in dostopen javnosti. Na srečo se je mogoče glede imen opreti na spomine enega takratnih študentov, Staneta Gabrovca: »Pogosto so se nama [z Lojzetom Rebulu] pridružili še obe Ljubljanki, ki sta končavali svoj študij,

leta 1945 stroka znašla na črni listi. Položaj z bruci je bil še manj obetaven. Vladna odločitev, da latinščine in grščine v novih šolskih načrtih ne bo več, je povzročila, da kar 95 odstotkov srednješolskih profesorjev ni moglo več poučevati predmeta, za katerega so se šolali — in tudi potrebe po novih profesorjih kajpak ni bilo.⁵⁰ Sporočilo je bilo jasno in v letu 1948/49 sta v ljubljanskem klasičnem seminarju študirala le *dva* študenta. Številka je neverjetno nizka, še posebej če jo primerjamo s študenti slovenščine (168), ruščine (47), romanskih jezikov (24), germanskih jezikov (61), zgodovine (57), geografije (64), naravoslovja (92), matematike ali fizike (93) in filozofije ali pedagogike (31) — torej s študenti vseh drugih oddelkov tedanje Filozofske fakultete.⁵¹

Labirinti akademskega preživetja

Pri profesorjih, ki so smeli ostati, ni šlo brez preverjanja. Milan Grošelj (1902–1979) je bil izvoljen za izrednega profesorja v novembru leta 1945, *en bloc* s preostalimi kandidati, ki so imeli naziv docenta in za katere je zdaj fakultetni svet sklenil, naj se »pozovejo na izpraznjena mesta« po poletnih čistkah, ki so obračunale z njihovimi predhodniki.⁵² Eden izmed pogojev za nadaljnjo kariero je tičal v zadovoljivih odgovorih na »vprašalnike«, ki jih je zahtevala nova oblast. Med vojno je Grošelj na Filozofski fakulteti sodeloval z ilegalno socialno organizacijo Slovenske narodne pomoči (SNP) pri zbiranju hrane za ljudi, ki jim okupacijske oblasti niso izdale živilskih kart. Ta srečna okoliščina mu je — poleg njegovih znanstvenih kvalitiet — omogočila napredovanje na položaj, ki ga je zasedal po vojni. Leta 1949 je tako lahko poročal: »Med vojno sem delal na Filozofski fakulteti za SNP, od osvoboditve dalje pri sindikatu na univerzi kot odbornik in sedaj drugič kot poverjenik humanistične skupine Filozofske fakultete. Od osvoboditve dalje sem poslovođa Komisije za nostrifikacijo pri Filozofski fakulteti; sedaj sem drugič imenovan za predsednika Komisije za profesorske izpite.«⁵³ Bržkone je prav njegova razvejana dejavnost obdržala oddelek pri življenju, vendar mu zagotovo ni pomagala pri pedagoškem delu. Grošelj je bil po Bradačevem odhodu edini preostali klasični filolog. Skoraj leto dni je klasični seminar vodil sam, brez pomoči, nato

Anica Jalen [pozneje Ana Šašel] in Marija Rusova, in Bojan Čop, ki ga je profesor Oštir pri svojih etimoloških interpretacijah že v prvem semestru z vso resnostjo spraševal, če ima on, bruc, kako drugo razlago pri njegovih etimoloških interpretacijah.« Kasneje je prišla zraven še Erika Mihevc. Prim. Gabrovec, »Pot v Emavs«, 10–12.

⁵⁰ Glede na poročila Ministrstva za prosveto iz 1949 sta samo še dva klasična filologa učila svoj predmet. Preostali so se preusmerili k učenju slovanskih jezikov, kar je običajno pomenilo ruščino; prim. *Kulturna politika Jugoslavije* 1, 511.

⁵¹ Ibid.

⁵² Milan Grošelj je napredoval skupaj z docenti Stankom Lebnom, Francem Zwitterom, Antonom Ocvirkom, Gabrielom Tomažičem, Stankom Škerljem, Almo Sodnik in Oskarjem Reyo. FF UL, Milan Grošelj, personalna mapa, »Izpisek iz zapisnika II. redne seje fakultetnega sveta FF«, 14. november 1945.

⁵³ AS 1589 4481, »Vprašalna pola, Milan Grošelj«, 16. marec 1949.

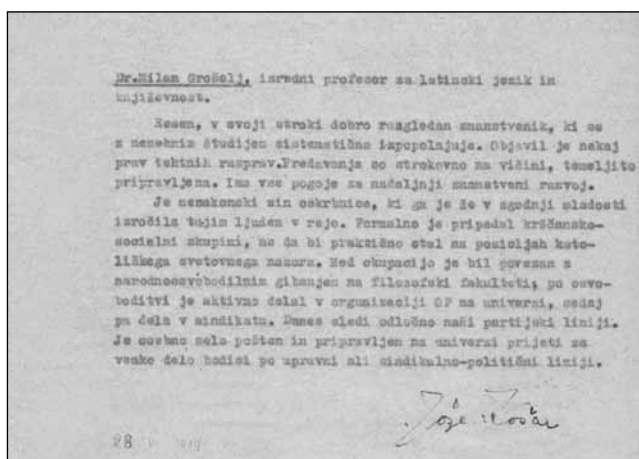

Sl. 8 - Milan Grošelj (sedi, prvi z desne) kot profesor na klasični gimnaziji v Ljubljani konec tridesetih let; v prvi vrsti druga z leve v belem stoji Ana Jalen, kasneje poročena Šašel, ki je nato v štiridesetih študirala klasično filologijo in je čez desetletja objavila serijo učbenikov z naslovom *Fundamenta Latina*; v njenem razredu sta bila še klasična filologinja Marija Rus in Janez Stanovnik, zadnji predsednik socialistične republike Slovenije (1988–90). Prvi z leve sedi zgodovinar Fran Zwitter (osebni arhiv Nade Grošelj).

pa se mu je pridružil Anton Sovre (1885–1963).

Sovre je bil šolski inšpektor in je v tem času že slovel kot izjemen prevajalec, znan pa je bil tudi po svoji relativni naklonjenosti oblastem; ta je med drugim temeljila na njegovem pogumnem, čeprav vse prej kot predrznem vedenju med vojno. Njegove tovariše, med drugim Jakoba Šolarja,⁵⁴ so deportirali v koncentracijsko taborišče, Sovretu pa so okupacijske oblasti prizanesle. »Za narodno-obrambno delo sem bil konspirativno povezan z gručo tovarišev na prosvetnem oddelku, ki

⁵⁴ O prisrčnem prijateljstvu obeh predvojnih čitankarjev, Sovreta in Šolarja, priča kar *šestnajst* kitic dolga duhovita pesem, ki jo je Sovre napisal »v olajšanje srca, na svetega Jožefa dan, ko sem se jezil na Jakov lenir in na dežurno službo v prostorih oddelka za prosveto ali po novem *istruzione publica* 1942« in jo je Katarina Grabnar pred kratkim našla v Šolarjevi zapuščini. Že spodnjih nekaj odlomkov priča o Sovretovi igrivi kreativnosti, ki je očitno eksplodirala ob Šolarjevem ravnilu: »Jožefu gre lilija, / orgle 'ma Cecilija, / svet' mu Lukežu je vol' / že od njega dni simbol. // Z Antónom druží se prašič, / ob Ožbaltu je krokar tič; / s fičefáji poseján / joče sveti se Boštjan. /.../ So pa še drugih vrst svetniki, / ki nosijo po teh naliki / vsak svoje známenje seboj, / držijo s krepkoj ga rokoj. // En tak svetnik je tudi Jaka, / z lenirjem te zalaznim čaka, / in preden dobro se zaveš, / te že lenir po glavi treš'. /.../ Tako lenir je z njim povesod, / naj nosi koder že ga pot: / doma, na cesti, v krčmi, šoli, / on brez lenirja ni nikoli; / dá, še v nebeški bo kvartir / pospremil nekda j ga lenir. // Nasmehnil se bo dobri Bog, / češ, viš ga, ni ga del iz rok! / Pokazal bo ljubó pod tron / in rekel mu za božji lon: / »Kar sam si prostor tu odmer', / čemu imaš pa svoj lenir?!« — Po revoluciji, ki je »aktivistu brez funkcije« Sovretu prinesla profesuro, dachauskemu taboriščniku in katoliškemu duhovniku Šolarju pa učiteljski *Berufsverbot* in leta 1952 celo nov zapor, se je njuno prijateljstvo znašlo na resni preizkušnji; prim. AS 1931.565. II-042932, 13. oktobra 1952.

Sl. 9 - Partijska karakteristika Milana Grošlja, ki jo je napisal klasični filolog Jože Košar (AS 1589, 4481, Milan Grošelj).

so bili vsi kot politični osumljenci poslani v Dachau in druga taborišča, mene pa ta usoda ni zadela, ker niso izdali mojega imena. Bil sem 'aktivist brez funkcije'. Moje delo pri tem je bilo poleg propagande v glavnem to, da sem zatiral med tovariši malodušnost in jim krepil voljo za vztrajanje, pospeševal pasivno resistenco, zagovarjal in kril osumljene ali obtožene učitelje in profesorje itd. Zloglasne spomenice, naperjene zoper partizane, nisem podpisal, poleg dr. Majcena menda edini uradnik Pokrajinske uprave, dasi je bila to nevarna zadeva.«⁵⁵ Sovre je bil eden izmed štirih predstavnikov slovenskega literarnega življenja, ki so svoje pozdravne spise objavili na naslovni strani *Slovenskega poročevalca* na dan, ko je partizanska vojska vkorakala v Ljubljano;⁵⁶ s tem si je pridobil dobro izhodišče za čas, ki je prihajal. Edina resna ovira za akademsko kariero je bilo dejstvo, da ni imel doktorata. Težavo, s katero so se takrat srečevali še nekateri drugi univerzitetniki, je razumevajoče premostil vladni odlok o univerzitetnih oblastvih in učnem osebju, čigar sedmi paragraf je hitro opravil s takšnimi formalnostmi: »Za rednega in izrednega profesorja more biti pozvan priznan strokovnjak ne glede na formalne kvalifikacije.« Isti paragraf je zraven za dobro mero pribil: »Redni in izredni profesorji se morejo zaradi strokovne, moralne ali družbene neustreznosti odstraniti z univerze.«⁵⁷ Na eksplicitno citirani podlagi tega paragrafa in mnenja dveh univerzitetnih profesorjev o njegovih kvalifikacijah je Sovre v aprilu 1946 postal izredni profesor.⁵⁸

⁵⁵ AS 1589 4483, »Vprašalna pola, Anton Sovre«, 16. marec 1949.

⁵⁶ Sovre, »Zahvaljeni, rešitelji«. Druge tri prispevke, objavljene pod portretom »Naš vodja — maršal TITO«, so podpisali Fran Saleški Finžgar, France Koblar in Oton Župančič.

⁵⁷ Kidrič in Kozak, »Začasna uredba«, 158. Po isti uredbi je bil, denimo, z dekretom 30. avgusta 1945 kot profesor iz državne službe odpuščen kipar France Kralj.

⁵⁸ FF UL, Anton Sovre, personalna mapa, »Odlok ministrstva o postavitvi za izrednega profesorja«, 3. aprila 1946. Profesorja, ki sta jamčila za Antona Sovreta, sta bila Milan Grošelj in Fran Ramovš. V letu 1951 je postal redni profesor; ibid., »Odločba o imenovanju« 19. julija 1951, ki jo je podpisal Boris Zihelr.

Partija se seveda ni zanašala na samoocenjevanje univerzitetnih učiteljev v službenih vprašalnikih, še manj na strokovna mnenja njihovih univerzitetnih kolegov. Dosjeje univerzitetnih profesorjev je hranil Centralni komite, ocenjevali pa so jih zanje pooblašчени partijski funkcionarji. Klasična filologija je imela tu nekaj sreče. Ocenjevanje profesorjev so zaupali Jožetu Košarju (1908–1982), filologu, ki je pred vojno poučeval na klasični gimnaziji v Mariboru. Ko je bilo vojne konec, se je previdni Košar slednjič le odločil prisluhnuti klicu dolžnosti in je junija 1945 zaprosil za sprejem v partijo. Zdi se, da ni bil preveč goreč in da tudi po sprejemu leta 1947 ni vzbujal vtisa posebne zagrizenosti. Partijski kolegi so mu leta 1948 v karakteristiko zapisali: »Vse kaže, da čeprav se bo v znanstveni smeri še razvijal, vendar ne bo nikoli pravi, partijski aktivist, ki prenaša vse svoje sposobnosti v široko partijsko delo, najmanj pa pomagal pri reševanju trenutnih aktualnih problemov, ki jih mora pravi partijec sproti aktivno zagrabit. Volje za dvig partijnosti ne kaže, priznava celo sam, da je individualist in komoden človek, ni pa karierist.«⁵⁹ Podobno je istega leta sodil pisec mnenja, naj se Košarju izda partijska knjižica: »Marksistično je precej razgledan, ni pa dovolj revolucionaren pri izvrševanju političnega dela kakor tudi strokovnega. Kljub visoki politični zrelosti ni pričakovati, da postane tovariš pravi komunist z revolucionarno energijo.«⁶⁰ V tem smislu politično mlačni Košar je po univerzitetni čistki pomagal svojemu nekdanjemu profesorju Bradaču ter mu priskrbel potrdilo, s katerim je obvaroval njegovo stanovanje.⁶¹ Potem ko je Bradaču in njegovi družini nekakšna komisija že dodelila neko luknjo v moščanskem predmestju, je šla njegova hči v protinapad. Ministrstvo za kulturo je marca 1948 izdalo pisno potrdilo s podpisom Jožeta Košarja. To je Bradača definiralo kot kulturnega delavca, »ki ima pravico do svoje delovne sobe.« S svojim podpisom na tem dokumentu je Košar Bradača zaščitil v smislu vladne »Uredbe o zaščiti znanstvenih in kulturnih delavcev federalne Slovenije« iz leta 1945. Čez nekaj let, ko je postal direktor založbe v Mariboru, je Košar svojemu nekdanjemu učitelju priskrbel vrsto prevajalskih projektov, ki so postali glavni vir njegovega prihodka.

Košar je v svojih ocenah univerzitetnih profesorjev v klasičnem seminarju hitro prešel njihove strokovne dosežke, ki so bili za njegove delodajalce očitno manj pomembni. Osredotočil se je predvsem na njihov socialni izvor in njihov odnos do oblasti, pri čemer je bil z obojim presenetljivo dobro seznanjen:

Je nezakonski sin oskrbnice, ki ga je že v zgodnji mladosti izročila tujim ljudem v rejo. Formalno je pripadal krščansko-socialni skupini, ne da bi praktično stal na pozicijah katoliškega svetovnega nazora. Med okupacijo je bil povezan z narodnoosvobodilnim gibanjem na Filozofski fakulteti; po osvoboditvi je aktivno delal v organizaciji OF na univerzi, sedaj pa dela v sindikatu. Danes sledi odločno naši partijski liniji. Je osebno zelo pošten in pripravljen na univerzi prijeti za vsako delo bodisi po upravni

⁵⁹ Forstnerič in Forstnerič Hajnšek, *Jože Košar*, 58.

⁶⁰ *Ibid.*, 60.

⁶¹ Kopijo dokumenta je prijazno priskrbel Zorka Bradač in jo hrani avtor. Prim. tudi Kidrič, »Uredba o zaščiti«. Iskriv opis teh dogodkov je objavila Zorka Bradač, *Neslutena moč ljubezni*, 48–49.

ali sindikalno-politični liniji. — Izmed večjih samostojnih del, ki jih je napisal [Anton Sovre], bi bilo omeniti njegovo *Zgodovino starih Grkov*; to delo je popularno pisano, bazira na idealističnem gledanju in zelo malo upošteva družbeno-ekonomske faktorje (izšlo pred drugo vojno). Sovretova kvaliteta potemtakem ni v samostojnem raziskovanju antike, marveč v mojstrskem presajanju antičnih del v naš jezik. Je sin železniškega čuvaja. Bil je liberalnega mišljenja, ne da bi pripadal kaki politični stranki. Med okupacijo je bil srednješolski inspektor v Ljubljani in kot 'aktivist brez funkcije', kakor pravi sam, povezan z osvobodilnim gibanjem. Zloglasne, proti komunizmu in partizanstvu naperjene spomenice, ni podpisal. Tudi danes ga smemo šteti med pozitivne, čeprav zaradi svojega strokovnega dela politično ni aktiven.⁶²

Čeprav sta bila tako Milan Grošelj kot Anton Sovre za profesorja nastavljeni v okoliščinah, ki so bile hudo politizirane — izraz je za jugoslovansko klavnico⁶³ leta 1945 kar premil — si je težko predstavljati primernejšo izbiro za tisti čas. Grošljevi študenti ob spominu na svojega profesorja še danes opozarjajo na njegov »bleščeči jezikovni čut, neverjetno poznanje strokovne literature, ki jo je občudujoče citiral, ne da bi se zavedal, da je bilo njegovo znanje pogosto še dosti večje od citiranih avtorjev«. ⁶⁴ Njegova intelektualna razgledanost ter vrsta njegovih znanstvenih objav sta postavili standard, po katerem se je oddelek ravnal v prihodnjih desetletjih. Sovre ni bil znanstvenik mednarodnega formata, kot je lahko vehementno zatrdil sam v svoji vlogi za mesto rednega profesorja: »Zvez z inozemstvom nisem imel in jih tudi danes nimam.«⁶⁵ Kljub temu pa njegovi prevodi ostajajo revolucionarni dosežek. Njegov nekdanji študent se spominja: »To je bil človek, ki je ogromno prispeval za slovensko kulturo. Da imamo antiko v taki meri in tako mojstrsko prevedeno v slovenščino, je njegova zasluga.«⁶⁶

Pri njegovi izjemni produktivnosti so vsaj nekoliko pomagale tudi ugodne okoliščine, v katerih se je znašel po letu 1945 — in verjetno tudi dejstvo, da je sledil pozivu Osvobodilne fronte h »kulturnemu molku«, k nekakšnemu zaukazano prostovoljnemu odpovedovanju objavam med okupacijo. Med vojno se mu je tako v predalu nabrala vrsta prevodov. To je mogoče zaslutiti iz njegovega lastnega seznama: »Od 3. aprila 1946 dalje sem izredni profesor za klasično filologijo na univerzi v Ljubljani. V tem času sem izdal več znanstvenih in poljudno-znanstvenih knjig, med njimi *Predsokratike* (307 strani), Lukianove satire (327 strani), *Supplementa ad acta Graeca Chilandarii* (skupno s prof. Mošinom, 100 strani). Poleg tega imam v tisku celotno *Iliado* (450 tiskanih strani), dalje izbor iz Plutarha z naslovom *Veliki Rimljani* (400 tiskanih strani). Vsega sem torej napisal v času demokratske vladavine okoli 1600 tiskanih strani, k čemur mi je prišteti še prevod Platonovih dialogov *Simpozija* in *Iona* za kakih 100 tiskanih strani, kar je vsekakor udarniško! Trenutno prevajam Homerjevo *Odisejo*, ki naj bo dovršena še to leto,

⁶² AS 1589 4481, »Milan Grošelj«, 28. maj 1949; AS 1589 4483, »Anton Sovre«, 16. marec 1949.

⁶³ Izraz je uporabil Milan Grošelj, podpredsednik prve jugoslovanske vlade, ki je v avgustu 1945 odstopil s položaja: »To ni država, ampak klavnica!« [*Ovo nije država nego klaonica!*] Prim. Djilas, *Rise and Fall*, 27.

⁶⁴ Gabrovec, »Pot v Emavs«, 10.

⁶⁵ FF UL, Anton Sovre, personalna mapa, »Življenjepisk«, 20. januar 1951.

⁶⁶ Rojc, *Pogovori z Alojzom Rebulo*, 47.

v programu pa imam še grško liriko. Za dovršitev tega knjižnega programa mi je ministrstvo za prosveto dovolilo dve leti dopusta.«⁶⁷ To neverjetno produkcijo je leta 1959 okronal prevod Lukrecijevega dela *O naravi sveta*. Sveta knjiga nove materialistične religije s svojimi več kot petsto stranmi ostaja eden najmenitnejših antičnih prevodov tega časa, morda celo stoletja. Z njo se lahko kosa le še podobno impozantna izdaja Avguštinovih *Izpovedi* iz leta 1932 — delo istega prevajalca. In prav tu je bila kleč.

Med mimikrijo in odporom

Oblast je resnično skrbela ravno ta pozabljena, vendar še zdaleč ne odpuščena preteklost, zgodovina, ki se je dogajala pred vznikom nove dobe. Partija je bila upravičeno sumničava do dozdevno dobronamernega, celo klečeplaznega prilaganja, s katerim so se na nove razmere odzvali tisti profesorji, ki so ohranili svoj položaj. Ta razsežnost je skrita v poročilih tajne policije. Njene »oči«, kot bi špiclje označil Herodot,⁶⁸ so podrobno opazovale vsako najmanjšo podrobnost iz akademskega življenja, od dramatične igre moči v zvezi z novimi nastavitvami do precej manj tehtnih vprašanj o tem, kateri profesor se je napil na čigavem pogrebu in koga je začel nato zmerjati. Sodelavcu Državne varnosti »Andreju« se je zdelo recimo smiselno analizirati prepir med Antonom Ocvirkom in Antonom Slodnjakom v »gostilni na Šmartinski cesti« po pogrebu jezikoslovca Frana Ramovša — ter ga v poročilu svojim gospodarjem razdelati do najmanjših podrobnosti:

Po treh urah je prišlo do težkega konflikta med Slodnjakom in Ocvirkom. Bilo je precej pijače in Ocvirk je zopet enkrat izpadel. Pil je pri mizi in hodil še k točilni mizi, verjetno je mešal vino. V takem stanju se je iz njega izlilo, kar je najbrže že dolgo pripravljal. Z nekako grenkobo je govoril, koliko več let je na univerzi kot Slodnjak in je le po dolgih težavah dobil redno profesuro, a ima še sedaj težave. Nato je izbruhnil, da Slodnjak nima pojma o tem, kaj je literatura, da ne zna nobenega jezika in zato ne pozna svetovnih literatur, da ne ve nič, kaj se je v zadnjih štiridesetih letih v svetovnih literaturah zgodilo, in da ve o estetiki toliko kot njegov čevelj.⁶⁹

Po mnenju tako ostrovidnih analitikov je predvojni liberalec Anton Sovre po vojni postal član »klerikalne skupine« na Univerzi; že sama terminologija je zgovoren znak korenite redefinicije političnega spektra, do katere je prišlo po izginotju desetisočev, ki so jih leta 1945 ubili ali izgnali. »Klerikalci« v fakultetnem svetu so bili po mnenju tistih, ki niso sodili mednje, »zelo močni«: »Saj se morda niti ne

⁶⁷ AS 1589 4483, »Vprašalna pola, Anton Sovre«, 16. marec 1949.

⁶⁸ Herodot 1.114.

⁶⁹ Nesrečni Slodnjak odkritosrčnemu kolegu seveda ni ostal dolžan. »Očital je Ocvirku podlost in proglasil, da ne bo več sodeloval pri izdaji Slovenskih pesnikov in pisateljev, *Slavistični reviji* in nikjer, kjer bo Ocvirk urednik ali sodelavec. Zelo razburjen je šel. Ker je govoril stoje, udarjal po mizi in zelo kričal, je nastalo na gostilniškem vrtu mučno vzdušje.« AS 1931-II-026 II-050262, »Med slavistik«, 18. september 1952.

dogovarjajo med seboj, razen nekaterih, toda če eden od njih nekaj predlaga, glasujejo vsi za to. Beton so.«⁷⁰ Partija se za Sovreta, ki je na univerzo prišel relativno pozno, ni posebej zanimala; morda zato, ker očitno ni imel velikega vpliva v tamkajšnjem administrativnem kolesju. Poskusi, da bi postal predstojnik Slovenskega jezikovnega inštituta, so propadli. »Tak je na primer Inštitut za slovenski jezik. Po Ramovševi smrti je Ivan Grafenauer pospeševal izbor prof. Sovreta za njegovega naslednika kot načelnika tega inštituta. Vidmar ni pristal na to, ker Sovre po stroki ni jezikoslovec in ker so njegov purizem in jezikovna načela za novo slovenščino tako posebni, da bi se jim ostali delavci upirali.«⁷¹ Morda za sistem ni predstavljal posebne nevarnosti, ker je »zelo malo predaval, deloma ker je bolan, deloma zaradi svojih velikih prevodov Homerja«. Prav Sovretova odsotnost je bila verjetno ključni del z njim povezane ocene tveganja: »S študenti nima veliko opravka.«⁷² Milan Grošelj, ki je bil bolj povezan z njimi, je veljal za bolj nevarnega. Sodba Državne varnosti o njegovem obnašanju je bila leta 1951 še zadržano optimistična: »Zanimivejši je dr. Milan Grošelj, ki je sedaj dekan. Izšel je iz kroga krščanskih socialistov. Ima veliko politično zanimanje za dogodke, katere spremlja, govori pa zelo zadržano. Zelo rad potoži nad kakšnimi stvarmi, na drugi strani pa kaže tudi dobršno mero vere in če je postavljen pred konkretne naloge, si zelo vestno in resno prizadeva. Pozna se mu pa krščansko-socialistična oziroma katoliška preteklost.«⁷³

Pet let kasneje je bil drug opazovalec precej manj dojemljiv glede »vere«, ki jo je klasični filolog poskušal kazati; označil ga je za člana skupine, odgovorne za politično katastrofalno kadrovanje na fakulteti. Kot je navedeno v poročilu, so starejši profesorji pogosto »odločno odklanjali člane ZK in vse politično pozitivne diplomante«⁷⁴ in s tem naredili večino novoizvoljenih asistentov za nič manj kot »politično orožje klerikalcev deloma proti pozitivnim profesorjem, deloma pa proti okolici.«⁷⁵ Kot je opazil pronicljivi agent, je bilo to do neke mere predvsem rezultat niza nesrečnih okoliščin. Po vojni so ta problem namreč »povsem zanemarili«, še več, izbiro univerzitetnih asistentov so prepuščali, *horribile auditu*, »posameznim fakultetam, celo posameznim profesorjem«.⁷⁶ Kljub temu da se je meču in ščitu partije tolikšna akademska svoboda zdela nekaj nezaslišanega, pa profesorji očitno niso bili istega mnenja. Drug agent je takole zapisal besede arhegeta slovenske umetnostne zgodovine Franceta Steleta, ki se je v pogovoru z Marjanom Mušičem, profesorjem na arhitekturi, pritoževal nad svojo nemočjo pri izbiri asistentov: »V seminarju sem namestil dva komunista [...] To je, mislim, zadosti. Sedaj bi rad,

⁷⁰ AS 1931-II-026 II 050269, »Zanimivi pogledi dr. Franceta Bezlaja«, 27. decembra 1952, zapisal jih je »Andrej«.

⁷¹ AS 1931-II-026 II 050279, »Josip Vidmar«, 9. februarja 1953, kot je poročal »Andrej«.

⁷² AS 1931-II-026 II 050206, »Poročilo o kontaktu s sodelavcem 'Andrejem,'« 24. september 1951.

⁷³ AS 1931-II-026 II 050206, *ibid.*

⁷⁴ AS 1931 1143.27, »Referat o sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco«, 20. marec 1957. Skupino »klerikalnih elementov med profesorskim kadrom« so v tej točki sestavljali »dr. Bajec, dr. Slodnjak, dr. Grošelj«.

⁷⁵ AS 1931 1143.27, *ibid.*

⁷⁶ AS 1931 1143.27, *ibid.*

da bi mi dali mir!«⁷⁷ Grošelj ni namestil nobenega, deloma zato, ker ni imel veliko — ali morda sploh ni imel — komunistov med študenti, med katerimi bi lahko izbiral. Študentov na oddelku že v izhodišču ni bilo veliko; in zdi se, da perspektivni inženirji človeških duš v tistem času niso razmišljali o karieri v klasični filologiji.

To kajpak ni ostalo brez posledic. Grošljevo obnašanje in početje njegove »skupine«, ⁷⁸ zakrinkano z občasno vljudnostno gesto do oblasti, je ostalo trn v peti Državne varnosti vse do konca profesorjeve kariere. V poročilu, napisanem v srbohrvaščini in očitno poslanem centrali v Beogradu dve leti pred njegovo upokojitvijo, je Grošelj ponovno označen kot član močne in zlovesče skupine starejših profesorjev: »Na fakultetu dolazi do izražaja pre svega grupa starih univerzitetnih profesora, koji su klerikalno orijentisani (GROŠELJ dr. Milan, KOS dr. Milko, GRAD dr. Anton, NOVAK dr. Vilko, KOROŠEC dr. Josip, ZWITTER dr. Franc i drugi), a u stručnom pogledu istaknuti su, pa zato na fakultetu drže neke rukovodeće pozicije. Njihov uticaj na rad ustanove je zato prilično osetan.«⁷⁹ Po mnenju agenta Državne varnosti, ki je v letu 1965 napisal to poročilo, je bil Milan Grošelj celo eden izmed glavnih zlikovcev v tej nevarni tolpi: »Postoje mišljenja, da GROŠELJ u grupi negativnih profesora na Filozofskom fakultetu ima uticajnu ulogu.«⁸⁰ Skupina si je nesramno prizadevala za dvig strokovne ravni svojih mlajših kolegov: »Ova grupa nastupa jedinstveno i veoma je teško pobediti nastojanja, koja planiraju. Velikim insistiranjem na stručnom usavršavanju kod mlađjih kadrova pokušavaju da ometaju njihov interes za politički rad.«⁸¹ Danes je težko oceniti prepad med resničnim vplivom profesorja na relativno nepomembnem oddelku, ki je bil vrh tega tik pred upokojitvijo, ter percipirano grožnjo, ki jo je v njem zaznaval totalitarno usmerjen režim. Vseeno pa dokument jasno priča, da se je za profesorjevim dozdevno neproblematičnim izvrševanjem administrativnih funkcij skrivalo več, kot se je zdelo na prvi pogled.

Zanimivo je, da so bili ovaduhi Državne varnosti, ki so se pritoževali nad nesprejemljivim vedenjem Milana Grošlja, obenem tudi skrajno nezadovoljni z obnašanjem Jožeta Košarja, njegovega nekdanjega ocenjevalca. Košar se je medtem preselil v Maribor, kjer je postal ravnatelj klasične gimnazije in urednik revije ter založbe. Glede na »Referat o sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco« iz leta 1957 je bilo njegovo vedenje vse prej kot zgledno:

Poglejmo na primer *Nova obzorja*, ki izhajajo v Mariboru. Revijo bi morali vzdrževati štajerski kulturni delavci. Toda odgovorni urednik Jože Košar, bivši krščanski socialist, sedaj sicer član ZK, je s pomočjo svojih osebnih znancev pritegnil krog sodelavcev

⁷⁷ AS 1931-II-026 II-050290, »Drobec o prof. Steletu«, 24. april 1953.

⁷⁸ Terminologija je po vojni drsela vedno bolj proti levi in »klerikalna« skupina je zdaj zajela že Frana Zwittra, zgodovinarja in predvojnega liberalca, ki so ga Italijani internirali, naposled pa se je pridružil partizanom; AS 1931 1143.192, »Analiza o nosiocima određenih negativnih i antisocijalističkih pojava na području kulturno-umetničkog, obrazovnog, publicističkog i naučnog života«, 10. april 1965.

⁷⁹ AS 1931 1143.192, ibid.

⁸⁰ AS 1931 1143.194, ibid.

⁸¹ AS 1931 1143.192, ibid.

predvsem iz vrst bivših krščanskih socialistov in pa takih kulturnih delavcev, ki zaradi svojega negativnega odnosa do naše družbene stvarnosti niso nikjer mogli nastopati. Tako Tone Vodnik, znani KS, v Ljubljani ni uspel tiskati svojih pesmi. Poslal jih je *Obzorjem*, ki so jih objavila na prvi strani. Udovič [pesmi] v *Naši sodobnosti* ni hotel objavljati, »da ne bi Boris Ziherl pasel svojih oči na njih«, zato jih je poslal v Maribor. Ko so začeli v *Obzorjih* sodelovati še Janez Gradišnik, Boris Pahor, Rebula Lojze, se je otrdila vez med *Obzorji* in Kocbekovim krogom krščanskih socialistov. Zaradi takih sodelavcev pa drugi kulturni delavci, kot na primer Miško Kranjec, niso pripravljene sodelovati v *Naših [sic!] obzorjih*, ker ne želijo objavljati svojih imen v družbi z negativnimi kulturnimi delavci. Tako je linija *Novih obzorij*, za katero odgovarja Košar, vse prej kot napredna. Košar sam pravi, da vlada v *Novih obzorjih* mnogo bolj svobodna in demokratska smer kot v drugih revijah. To zaslugo pripisuje sebi. Znano je tudi, da Košar pravi, da je kulturno delo v Mariboru mnogo manj kontrolirano kot v Ljubljani, ki je nekak center kulturnega življenja. Zavest, da so v Mariboru na periferiji, pa jim daje možnosti, da so v kulturnem delu mnogo bolj svobodni, ker se jim ni treba podrežati cenzuri političnih in kulturnih voditeljev. Ko Košar forsira v *Obzorjih* tako linijo, izrablja svoje članstvo v ZK in poznanstvo s tovarišem Majhnom, katerega na splošno sicer obvešča o kulturnih problemih, podrobnosti pa seveda zadrži zase.⁸²

Referat, ki so ga prebrali na »strokovnem« seminarju o »sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco«, je med zaskrbljenim občinstvom ovaduhov spodbudil živahno razpravo. Poročevalec iz Maribora, ki je bil očitno odgovoren za Košarjev problem, se je poskušal pred tovariško kritiko plaho zagovarjati: »Da so v uredniškem odboru založbe in *Novih obzorjih* predvsem krščanski socialisti, se ne bi popolnoma strinjal. Večina je komunistov, drugo pa je, če so oni prej bili krščanski socialisti. V odboru so tudi naši vidni predstavniki kot Majhen, Ledinek, ki pa ne morejo imeti takega pregleda nad prevodi, knjigami, in gre tako marsikaj mimo njih.«⁸³ Dodal je, da je hotel že pred časom ukrepati proti Košarjevi samopašnosti, vendar si tega preprosto ni mogel privoščiti: »Mi smo mislili stvari o prof. Košarju in *Novih obzorjih* dati tudi v *Bilten*, pa ne bi uspeli. Košar je poznan kot najboljši v Mariboru. Sigurno bi naleteli na intervencije OK, kar pa ne bi bilo zaželeno in zato le poročamo.«⁸⁴

Iz čisto drugačnih razlogov pa so bili nad Košarjevo vlogo v Mariboru vse prej kot navdušeni tisti dijaki, ki jih je Košar kot ravnatelj zaradi drugačnega političnega prepričanja izključil z gimnazije. Po mnenju enega izmed njih, kasnejšega igralca Poldeta Bibiča, je bil Košar neke vrste »Dr. Jekyll in Mr. Hyde«, ki se je

⁸² AS 1931 1143.15–16, »Referat o sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco«, 20. marec 1957.

⁸³ AS 1931 1143.59, »Diskusija po referatu«, 20. marec 1957. Kot je razvidno iz dokumenta, je bil za mariborsko dogajanje pristojen Zvone Brodarič, v diskusiji pa so sodelovali še neki Kotnik (Novo mesto), Tone Turnher, Zdenko Roter, Čerin (Kranj), Zoran Mihelj (Koper), Milica Strgar, Boris Mužič (Ljubljana), Franc Lukač (Celje), Troha (Koper), Zupanc (Murska Sobota), Dane Ahačič, Kenda (Ptuj), Franc Kroupa, Joco Marjek (Kranj) in Tone Peterca.

⁸⁴ AS 1931 1143.59, »Diskusija po referatu«, 20. marec 1957.

do političnih disidentov zdaj vedel tako, zdaj spet drugače.⁸⁵ Dejstvo ostaja, da je zbirka knjig »Iz antičnega sveta«, ki jo je Košar začel v svoji založbi, postala eden izmed temeljev klasične tradicije v obdobju, ki je sledilo.⁸⁶ Morda lahko pritisk iz tajnih policijskih poročil, podobnih zgoraj omenjenemu, vsaj deloma osvetli to nihanje med strahom in pogumom ter razloge za kontroverzne in dozdevno nedosledne politične metamorfoze, ki so zaznamovale njegov čas in njegovo življenje.

»Andrej«

Toda kdo je bil »Andrej«, ki je Državni varnosti vestno dobavljal najzanimivejše izmed zgornjih analiz? Narekovaji okrog podpisa pod poročili nakazujejo, da gre zgolj za *nom de plume*. Slovenski zgodovinarji so tu v precej bolj zoprnem položaju od svojih vzhodnonemških ali madžarskih kolegov. Tem so za »neuradnimi sodelavci« v humanistiki ostali debeli dosjeji, denimo Irmscherjev in Sarkadyjev,⁸⁷ iz katerih je mogoče vsaj nekoliko razumeti njihove včasih naravnost pretresljive življenjske usode. V nasprotju s tem ni v res temeljito počiščenih slovenskih arhivih ohranjen niti ključ, ki bi povezoval šifre s pravimi imeni. Radovednemu bralcu ostanejo zgolj filološke metode z vsemi svojimi znanimi problemi,⁸⁸ ki pa iz uganke delajo svojski izziv; računalniško podprto določanje avtorstva je namreč prav v zadnjem desetletju močno napredovalo.⁸⁹

⁸⁵ Polde Bibič je izraz zapisal v pismu, ki sta ga objavila Forstnerič in Forstnerič Hajnšek, *Jože Košar*, 64–78. Med dijaki, ki jih je Košar izključil z gimnazije, so bili Polde Bibič, bodoči igralec; Jože Pučnik, bodoči disident in ključna figura slovenske osamosvojitve; ter Peter Božič, bodoči pisatelj.

⁸⁶ V zbirki je do padca berlinskega zidu v letu 1989 izšlo sedemindvajset prevodov, in sicer: 1) *Pisma Plinija Mlajšega* (Fran Bradač, 1962); 2) Ajshilov *Vklenjeni Prometej* (Kajetan Gantar, 1962); 3) Evripidove *Medeja*, *Hipolit* in *Ion* (Fran Bradač, 1962); 4) Vergilijeve *Bukolika in Georgika* (Fran Bradač, 1964); 5) Vergilijeve *Eneida* (Fran Bradač, 1964); 6) Platonov *Protagora* (Marijan Tavčar, 1966); 7) Horacijeve *Pesmi: izbor* (Kajetan Gantar, 1966); 8) Senekova *Pisma prijatelju* (Fran Bradač, 1966); 9) Tacitovi *Anali* (Fran Bradač, 1968); 10) *Anakreontika ali pesmi o vinu in ljubezni* (Jože Mlinarič, 1968); 11) Platonov *Faidros* (Fran Bradač, 1969); 12) Cezarjeva *Galska vojna* (Janez Fašalek, 1970); 13) Plavtov *Amfitruo* (Kajetan Gantar, 1970); 14) Plavtov *Hišni strah* (Kajetan Gantar, 1971); 15) Ciceronovo *Največje dobro in največje zlo* (Fran Bradač in »Tone Ločnikar«, psevdonim Jožeta Košarja, ki je očitno dokončal prevod po Bradačevi smrti 1. maja 1970); 16) Plutarhov *Aleksander Veliki* (Marijan Tavčar, 1973); 17) Propercijeve *Pesmi* (Jože Mlinarič, 1973); 18) Sofoklova *Antigona* (Kajetan Gantar, 1974); 19) Evripidove *Trojanke* (Marijan Tavčar, 1975); 20) Evripidova *Elektra* (Marijan Tavčar, 1978); 21) Platonov *Sofist* (Valentin Kalan, 1980); 22) Platonov *Kratil* (Marijan Tavčar, 1980); 23) Platonovi *Zakoni* (Jože Košar, 1982); 24) Teokritove *Idile* (Kajetan Gantar in Jože Mlinarič, 1982); 25) Sofoklova *Elektra* (Kajetan Gantar, 1985); 26) Terencijev *Evnuh* (Kajetan Gantar, 1987); 27) *Zgodovina Langobardov* Pavla Diakona (Fran Bradač, Bogo Grafenauer in Kajetan Gantar, 1988). Zgornje številke niso nujno enake natisnjenim v knjigah; Košar je umrl 21. maja 1982 in njegovi nasledniki so zaporedje nekoliko pomešali.

⁸⁷ Prim. Stark, »Neuradno delo«, ter Karsai, »Klasični filolog v mreži«, oboje v tematskem bloku »Klasični študiji in komunizem« revije *Keria*.

⁸⁸ Stamatatos, »Modern Authorship Attribution«, 538–56.

⁸⁹ Lucidno študijo, ki najprej primerja psevdo-Homerjevo *Vojno med žabami in mišmi* z

O »Andreju« vemo torej le to, kar nam o sebi pove sam. Toda tega sploh ni tako malo, celo če pustimo stilometrične prstne odtise tokrat ob strani. »Andrej« se osebno pozna z vrsto ljubljanskih profesorjev, raziskovalcev ter literatov; pogovarja se denimo z Zoretom Kržišnikom, direktorjem Moderne galerije;⁹⁰ udeležuje se dogodkov v Slavističnem društvu;⁹¹ pogovarja se z Josipom Vidmarjem,⁹² Ivanom Minattijem,⁹³ Bratkom Kreftom,⁹⁴ Francetom Vodnikom,⁹⁵ Bogom Grafenauerjem,⁹⁶ Milanom Grošljem,⁹⁷ Francetom Koblarjem,⁹⁸ Karlom Oštirjem,⁹⁹ Svetozarjem Ilesičem.¹⁰⁰ Nato se 28. avgusta 1951 meni z Jakobom Šolarjem »skoro tri ure na Akademiji. Tam sem imel opravek s korekturo za *Slavistično revijo*«. ¹⁰¹ Napiše tudi obsežno analizo dogajanja na Filozofski fakulteti pred vojno in po njej,¹⁰² kjer med drugim obravnava Almo Sodnik; Vladimirja Seliškarja; Stanka Gogalo; Vlada Schmidta (»osebno ga poznam zelo dobro«); Mihajla Rostoharja; Albina Seliškarja; Gregorja Čremošnika; Milka Kosa; Frana Zwittra; Josipa Klemenca; Metoda Mikuža (»v tistem času, ko sem jaz odšel, je on ravno prišel«); Boga Grafenauerja; Franceta Steleta (ki ga je »letos povabila zagrebška univerza v komisijo za disertacijo, ki je bila čisto marksistična«); Franja Baša; Rajka Nahtigala; Frana Ramovša; Antona Bajca; Mirka Rupla; Rudolfa Kolariča; Antona Slodnjaka; Marjo Boršnik; Emila Štamparja; Nikolaja Preobraženskega; Aleksandra Stojičeviča; Vero Brnčič; Franceta Bezlaja; Viktorja Smoleja; Rozko Štefan; Stanka Škerlja (»nisem nikdar poslušal njegovih predavanj«); Stanka Lebna; Janka Kotnika (»ki ga pa ne poznam zadosti«); Antona Grada; Vido Šturm; Jakoba Kelemino; Josipa Sodjo (»ki pa ga ne poznam«); Slavka Klemenčiča; Antona Sovreta; Milana Grošlja; Antona Ocvirka; Dušana Pirjevca (»o njem pravi Ocvirk, da je nenavadno ambiciozen človek, ki ga je sram, da kakršnekoli stvari ne bi znal, in divje študira zato, da bi se dokopal do večjega znanja kakor drugi«); Adolfa Golio; in Silvo Trdina. Pogovarja se z

Iliado in Odisejo, nato pa denimo Hesiodova *Dela in dneve* z njegovo *Teogonijo*, je objavil Maciej Eder s Poljske akademije znanosti, »Style-Markers in Authorship Attribution«, 99–114; avtor je z isto metodologijo po grških uspešno analiziral še latinska, nemška, angleška in poljska besedila. Za fragmentirani besedilni korpus slovenskih ovaduhov je zlasti relevanten članek istega avtorja »Does Size Matter? Authorship Attribution, Small Samples, Big Problem«, nagrajen z nagrado Paula Fortierja za digitalne dosežke v humanistiki, ki ugotavlja, da za zanesljivo določitev avtorja zadošča vzorec od 2500 do 5000 besed, »Andrejev« opus je torej več kot zadosten. Eder je pri tem presenečeno ugotovil, da so naključno nabrane »vreče besed« pri določanju avtorstva precej bolj učinkovite od klasične metode, ki se je zanašala na besedne sekvence, torej na »odlomke«.

⁹⁰ AS 1931-II-017, II 0026731.

⁹¹ AS 1931-II-017, II 0026731.

⁹² AS 1931-II-017, II 0026734.

⁹³ AS 1931-II-017, II 0026735.

⁹⁴ AS 1931-II-017, II 0026736.

⁹⁵ AS 1931-II-017, II 0026737.

⁹⁶ AS 1931-II-017, II 0026739.

⁹⁷ AS 1931-II-017, II 0026741.

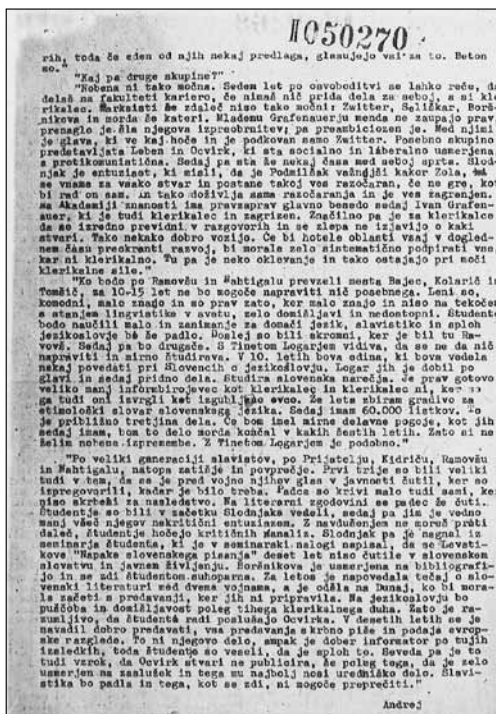
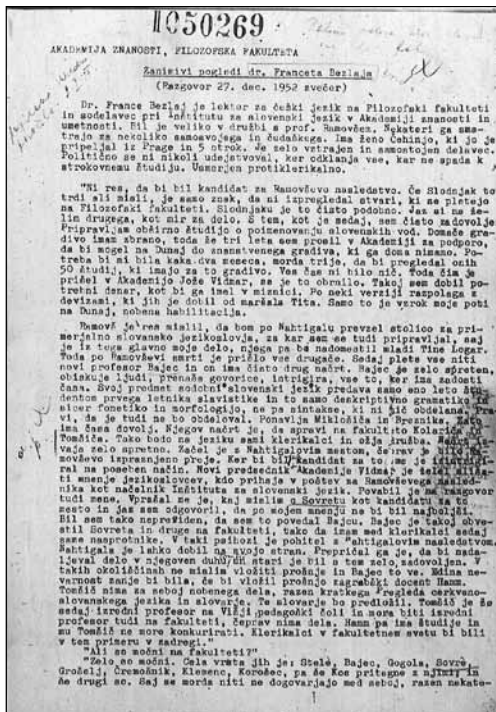
⁹⁸ AS 1931-II-017, II 0026742.

⁹⁹ AS 1931-II-017, II 0026743.

¹⁰⁰ AS 1931-II-017, II 0026744.

¹⁰¹ AS 1931-II-026, II 050185.

¹⁰² AS 1931-II-026, II 050191 in nasl.

Sl. 10-11 - "Andrej" poroča o "klerikalni" skupini profesorjev na Filozofski fakulteti; vanjo sta očitno sodila tudi Milan Grošelj in Anton Sovre (27. december 1952; AS 1931-II-026, I150269-70).

Josip Vidmar, 9.2.1953, 15.30 - 19.30.

na domu.

O Slovenski akademiji znanosti

1050279

Ki bilo prav, daje prevzel predsedstvo. Kakor se je zdelo, da bo razrešen nekaterih funkcij in se bo vnovič lahko bavil s književnostjo. Sedaj je bil izvoljen v Republiški izvršni svet in bo najbrže naknadno sedel v svetu Izvršni svet, kar mu bo še dalje nalagalo nodelovanje v državni upravi. Predsedstvo Akademije zahteva precej dela zlasti s uravnalnimi in finančnimi posli.

Ose predsednika Akademije pred njim sta bila humanista in Akademija ni razvijala posebne delavnosti. Prav v vrstah članov Akademije je bila malo znanstvene produktivnosti, koton je poklopov mnogo več in medsebi krediti za njihovo izdajo se bodo nadovali. Če bodo hoteli nastiliti dela, ki so v letošnjem programu in so kvalitativno dobra, bodo zamakali kakš štiri milijoni. Slovenska akademija je zapostavila za srbsko in zagrebško. Na leto publicira še približno desetki del tega, kar tiska vsaka od ostalih dveh Akademij. Čas bi bil, da bi se slovenski znanstveni delavci bolj zblizali s življenjem in povečali znanstveno ustvarjalno delo.

V Akademiji je neverjetno mnogo reakcionarnih ljudi vseh vrst. Izgleda, kot da je postala njihova katošiče.

Tak je na primer Inštitut za slovenski jezik. Po Ramovičevi smrti je Ivan Čopfarmer pospeševal izbor prof. Sovreča za njegovega naslednjaka kot načelnika tega inštituta. Vidmar ni pristal na to, ker Sovreč po stroki ni jezikoslovec in ker se njegov prizem in jezikovna načela za nove slovensčino tako posebni, da bi se jim ostali delavci upirali. Ne manj druzega, kakor da izvolijo za to mesto prof. Ostiča. Ta je jezikoslovec in celo edini jezikoslovec med člani Akademije, toda vprašanje je, če bo pokazal kake organizacijske sposobnosti za to delo.

Soprav članov tega inštituta pa je tak, kakor da so se zbrali v njem res politično najbolj negativni ljudje. Solar je sudi je odstranjen nekaj Pokopala, ga je njegov nesrečen ambicioznost. Na vsak način je hotel izvesti vodilno politično vlogo. Med vojno je postal iz nezadovoljnega škarikalnega politika plavogardist, ker je računal, da se mu bo po tej poti odprla politična kariera. Računal je na kralja in na spodletela. Sed jecelo Stalini šli v to in ni hotel voditi. Kakšna je volja jugoslovanskega ljudstva. Solar se s življenjsko renimo ni hotel sprijazniti niti po vodil in je ravnal naprej. Solarji so odkrit plavogardist. Svojega nezadovoljstva niti ne skriva. Račun, da je ostal klerikalce... logar je informbiljevec. Čudna stvar, da so se zbrali prav pri slovenskem jeziku naši negativni ljudje.

V Akademiji znana ti bo treba še mnogo pomesti in prečistiti.

Nejanez je Bečaj. Ima znanje, toda to je neurjeno in nekak anarhično (Vidmar ni rabil tega izraza, pač pa nekaj podobnega). Pri njem se bo čelo videlo, če ne bo ustajil in dokopal do sistematičnosti. Ulobrili so mu stipendijo za dvomeašni študij na Dunaju, da mu ne bi onemogočili načrtov, ki jih ima s imenoslovesen voda. (Vidmar je vprašal, kaj misli o njegovih političnih pogledih.)

Malo druzgajno je stanje s Inštitutom za književnost. Ta inštitut se ni razvil, čeprav bi moral opraviti obsežno delo. V znanosti ima izdajo

1050280

Korespondence te monografiji ter zaključek Biografskega ljubiteljskega. Tola tu ni mogoče zbrati delavcev. Vsek se izgovarja, da je preobremen s drugim delom. Kot njegov naslednik bo sklical v bližnjem času sekretarja njegovih zadev, vendar se je seznanil da bo ostalo pri starih razgovorih. V inštitutu je bil sedaj nasebčan Dušan Pirjevec. Ko kooperativizmu mu je Vidmar deloval za prvo malono mestava bibliografije slovenskih članov o starih književnostih od Staričarja do novejših dobe. (Videl si je, da ni to, da prišel kdaj v Ljubljano, pripraviti organizacijsko delo v tem inštitutu.)

Iz razgovora sem izel vtis, da Vidmarja prvič zelo osti sodanji naš utov članov Akademije in drugih sodelavcev, ker je z od njimi, posebno me humanistični strokami, veliko nezanimljivih ali nesprijetnih ljudi, drugič, da vidi v tem letu pozitivne znanstvenega dela "spede Akademije" in tretje, da ga nič posebno ne veseli borba za dodatno kredit, ki bo potrebna in se je še vedno. Kot velik uspeh smatra dogoditev inštituta za fiziko. Polvirali je knjige Eoga Grafenauerja "Ustoličenje korakih vojvod", ki je pravkar izšel.

Ostal sem zelo dolgo, štiri ure. Hotel sem kmalu oditi, toda J. Vidmar me je pridržal. Večina razgovora se je nasred nanašala na književnost, kritiko in literarno zgodovino in to je Vidmarju vedno ljub predmet razpravljanja.

Vprašanja, ki so prišla v razgovoru:

1. Jazda knjige "Razvoj slovenske literarne kritike", ki jo pripravili za biografsko založbo "Prosveta" (prevajalec Rakovec).

2. Prvotni nje govih enajst in kritik, ki so v tisku v zagrebški založbi Nakladni zavod Hrvatske (prevajalec Tomo Potokar).

3. Poljudni prave v svetovni književnosti. Vidmar se ogreva za nekatere ameriške in angleške književne pisce, mehen ko nove francijske pisatelje in dvanastike ostro odklanja, med ameriški tudi Faulknerja.

4. Stanje slovenskega jezika.

5. Njegova kritika zbirke Korvaka "Lomene silice" I.-II. in ustni komentar Izidorja Čankarja.

6. Kritič, da bi napisal nekaj člankov iz znanstvenih slov. književnosti, kot prvo kritično analizo pesniškega dela Matjaža Borca.

7. Najboljša generacija slov. pesnikov in piscev.

8. Problem sv. literarne zgodovine.

9. Nova revija "Naša sodobnost" pod ured. B. Zihnela in Perda Korvaka. Zihnelov prihod na univerzo in pomen za filozofsko vzgojo mlade generacije.

10. Četni zbor Društva slov. književnikov.

Razgovor se je večkrat dotaknil političnih vprašanj, oz. predstavniki kovi oblik maršala Tita v Ljubljani, bolezni Korvaka Kladica (Vidmarje je zelo prizelato, izgleda, da prav osebno trpi), spomin na dobo okupacije, o Korvaku. "Kaj je tudi vprašanje zame" in sedaj brozskono živje svojini 30.000 pesalje.

Andruj

Sl. 12-13 - "Andrej" poroča o Sovretovi neprimernosti za predstojnika inštituta za slovenski jezik, 9. februarja 1953 (AS 1931-II-026, II50279-80).

Izidorjem Cankarjem, ki ga pozna izpred vojne; »Andrej« je takrat očitno sodil v generacijo njegovih študentov, celo v njihov krog (»pred vojno, vem, ko smo imeli tiste študentske stvari in nas je Cankar vabil ob sobotah zvečer domov«). Pozna tudi Borisa Furlana (»s katerim smo bili pred vojno večkrat skupaj kot pa z Izidorjem Cankarjem, bila je recimo družba Zwittera, Vilfana, Furlana, s katerimi smo bili vsak dan skupaj, dopoldne prav gotovo, včasih pa še zvečer«).¹⁰³ Komuniste ima za »svoje« (»sem slišal za Cankarja, da je sodeloval z našimi med vojno«).¹⁰⁴ Omenja zaporniško izkušnjo (»med vojno ... sem bil jaz v zaporu in nisem videl, kako so se stvari razvijale«).¹⁰⁵ Pogovarja se tudi z arhitektom Edvardom Ravnikarjem.¹⁰⁶

V poročilu 10. novembra 1951 »Andrej« omeni, da je bil štirinajst dni prej v stiku z Jakobom Šolarjem. »Rekel je, da ni vedel, kako bi prišel do mene, ker potrebuje neke knjige iz Zagreba, ki so razprodane.« Nato imata »precej dolg razgovor o strokovni strani slavistike«.¹⁰⁷ Na koncu tega poročila je morda najpomembnejši odlomek za piščevo identifikacijo: »Vsi vedo, da je slavist v Zagrebu nujno potreben. To vem tudi jaz. O tem sva s Slodnjakom govorila. V Ljubljani imajo slavisti zelo lahko življenje. Vsak slavist ima svoje mesto, razen tega pa so te izdaje klasikov, ki jih izdaja Državni zavod in vrže vsaka knjiga 80–100.000. To so sicer malo vidni zaslužki, a zelo visoki. Ta štab okrog Rupla je posebno spreten. Vsi imajo po mojem zelo visoke dohodke, začeni od Ocvirka, ki je urednik *Slavistične revije* in te zbirke klasikov. Prav gotovo mu znese to do deset tisoč dinarjev na mesec, najbrže pa še več, pa do vseh drugih. Zato ne bo nihče šel od tukaj, zato tudi ne morejo nikogar dobiti v Beograd, kjer je že ne vem koliko časa prazno mesto. Težko pa je te ljudi predstavljati. Razen tega pa je za Zagreb potrebna kvalifikacija, saj je Zagreb naša najstarejša univerza. Tukaj [v Zagrebu] pa ne velja drugo delo kot samo znanstveno. Imeli bi edino kvalifikacijo za docenta, začeni od Rupla pa do ne vem koga, ker oni so na tem praktičnem srednješolskem področju dosti delali, izdajali učbenike itd., niso pa delali znanstveno. Dati 50–55-letnemu človeku mesto docenta pa tudi ne gre. Nekoga, ki bi imel to kvalifikacijo in ki bi hotel iti, pa ni. V Beogradu se slovenski jezik in literaturo že vso dobo ne predava. Tudi preko Ramovša ne bi šlo. Tudi Ramovš misli, da je Zagreb važen, kar mislijo v ostalem vsi. Prej je bil v Zagrebu dr. Ilešič, ki ni pravilno delal, šel je tja za slovenski jezik in literaturo, a je kasneje začel predavati poljsko literaturo in je slovenščino precej zanemaril in tudi ni imel študentov. Slodnjak je to popravil. Z Ocvirkom imam sedaj dobre odnose. Fakulteta je pristala na to, da bi imel predavanje vsakih 14 dni namesto vsaki teden in bi se vozil dvakrat mesečno.«¹⁰⁸

V obsežni analizi se »Andrej« novembra in decembra 1951 loti Antona Ocvirka (»poseben pojav pri njem je to, da ga posluša izredno veliko študentov«),¹⁰⁹ Dušana Pirjevca, ljubljanske slavistike (»med slavisti so nekaka trenja in se med sabo ne

¹⁰³ AS 1931-II-026, II 050215.

¹⁰⁴ AS 1931-II-026, II 050215.

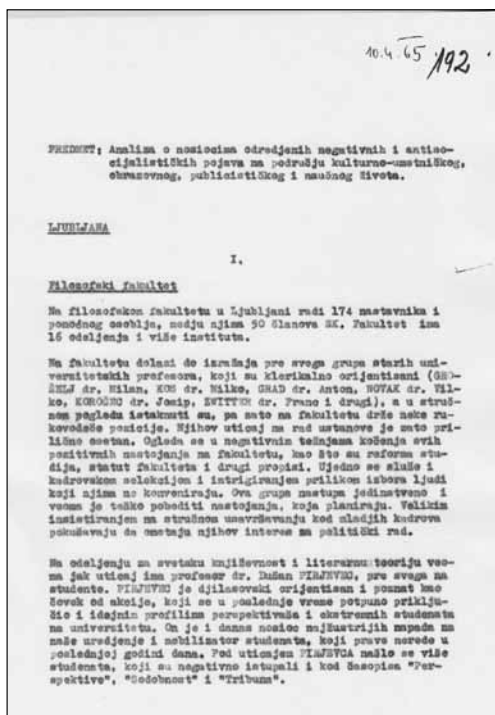
¹⁰⁵ AS 1931-II-026, II 050215.

¹⁰⁶ AS 1931-II-026, II 050217.

¹⁰⁷ AS 1931-II-026, II 050217.

¹⁰⁸ AS 1931-II-026, II 050221.

¹⁰⁹ AS 1931-II-026, II 050223.

Sl. 14 - Stran iz Udbine "Analize o nosilcih določenih negativnih in antisocialističnih pojavov na področju kulturno-umetniškega, izobraževalnega, publicističnega in znanstvenega življenja," spisane leta 1965; poročilo se pritožuje nad "krščanskim socialistom" Milanom Grošljem, "nekdanjim krščanskim socialistom" Jožetom Košarjem in drugimi perečimi problemi (AS 1931, 1143).

razumejo preveč»),¹¹⁰ zdravnice Božene Merljak (»iz mojega opazovanja na kliniki in v Valdoltri sem videl, da z bolniki zelo veliko dela in je velik garač«),¹¹¹ Mateja Bora, Borisa Rihtaršiča in revije *Beseda*.¹¹² Pozna Miška Kranjca (»zelo iskreno mi je pripovedoval o svojih težavah«).¹¹³ Poroča o reviji *Novi svet*, o Društvu književnikov, o Janezu Gradišniku (»prijeten človek, razgledan in bister«).¹¹⁴ S Ferdom Kozakom se pomenkuje o slovenski literaturi (»poezija še nekam gre, dočim je pri prozi zelo težko«). V poročilu 4. januarja 1952 se pojavi Alphonse Barthol, »profesor francoskega jezika na francoskem inštitutu v Zagrebu«, ki se zanima, »kako je s stanovanji v Ljubljani«, ter pravi, »da bi se takoj preselil v Ljubljano, se zaposlil na fakulteti in se potem vozil na predavanja v francoskem inštitutu v Zagreb«; »Andrej« nato o tej zadevi govori »s Slodnjakom, ki mi je dejal, da bi bila njegova premostitev v Ljubljano zelo koristna«.¹¹⁵ Razpravlja tudi o Milanu in

¹¹⁰ AS 1931-II-026, II 050226.

¹¹¹ AS 1931-II-026, II 050228.

¹¹² AS 1931-II-026, II 050231.

¹¹³ AS 1931-II-026, II 050233.

¹¹⁴ AS 1931-II-026, II 050235.

¹¹⁵ AS 1931-II-026, II 050237.

Dragu Šegi (»sem bil z njima veliko skupaj«),¹¹⁶ Bratku Kreftu, Tonetu Vodniku,¹¹⁷ Vidi Novak (»madam Novak«), Slavku Janu, Francetu Škerlu (»poznam zgolj kot zgodovinarja«), Elu Justinu (»zagoneten človek«), bratih Golia in Marji Boršnik.¹¹⁸ Aprila 1952 napiše analizo o SAZU (ki da »ima ravno na znanstveno-organizacijskih mestih ljudi, ki so v bistvu sami katoličani«).¹¹⁹ Udeleži se srečanja slavistov »v gostilni na Šmartinski cesti« po Ramovševem pogrebu 18. septembra 1952, kjer so bili »navzoči Slodnjak, Marja Boršnik, Bajec, Ocvirk, Pe[tre], Preobraženski, Kolar in Ocvirkova žena« in natančno popiše alkoholizirano pričkanje med Ocvirkom in Slodnjakom.¹²⁰ Nato se 9. februarja 1953 celo popoldne, od 15.30 do 19.30, pogovarja z Josipom Vidmarjem. (»Ostal sem zelo dolgo, štiri ure. Hotel sem kmalu oditi, toda Josip Vidmar me je pridržal. Večina razgovora se je namreč nanašala na književnost, kritiko in literarno zgodovino, in to je Vidmarju vedno ljub predmet razpravljanja.«)¹²¹ Dopoldne 7. aprila 1953 se v skupščini sreča s Ferdom Kozakom, ki je »zopet poln literarnih načrtov«.¹²² Ob obisku dveh angleških profesorjev v Ljubljani 13. aprila 1953 »Andrej« pove: »Profesor Lavrin gre za nekaj dni na Bled, profesor De Pinto pa nočoj v Zagreb, kjer bo imel predavanja na univerzi kot v Ljubljani. Dekanat Filozofske fakultete v Ljubljani je naprosil profesorja Petreta, da ga spremlja v Zagreb.« Teden kasneje sledi obsežno poročilo z naslovom »Sola da Pinto [= Vivian de Sola Pinto], profesor univerze v Nottinghamu«.¹²³ Nato 25. maja 1953 sledi še poročilo o Janku Lavrinu z iste univerze.¹²⁴ Dva tedna kasneje, 8. junija 1953, se »Andrej« z Dušanom Pirjevcom na svojem domu pogovarja o razmerah v slavistiki (»proti predvojnemu stanju je nivo silno padel in bo padal še bolj«).¹²⁵ Nato 25. avgusta 1953 spiše obsežno poročilo o avgustovskem seminarju za tuje slaviste v Zagrebu, kjer od Slovencev predavajo Fran Petre, Josip Korošec, Mirko Rupel in Anton Bajec.¹²⁶ Sledi še ocena daljše študije (več kot šestdeset strani) o Prežihovem Vorancu z dne 18. septembra 1953, v kateri neimenovani pisec na podlagi »ruske književne kritike od Belinskega do Lenina in Gorkega« razvije stališče »svoboda da, toda ne za reakcionarne književne pojave. Komunisti se morajo vedno vprašati: svobodo komu? Ne meščanski literaturi in larpurlartizmu, marveč edinole socialističnemu realizmu«. Na tej podlagi ugotovi, da »P. V. ni romanopisec, marveč nadarjen novelist« in da je njegovo »delo polno grobega naturalizma in zlasti poltenosti. Opisuje kmečke vraže. To ni umetnost, marveč smrad.« Svetovljanskemu »Andreju« se zdi študija ostra, vendar ne neprimerna za objavo; »polemika, ki bi se razvila, bi bila koristna«. Pisca, ki se v tem času že »bavi s študijem Ivana Cankarja,

¹¹⁶ AS 1931-II-026, II 050238.

¹¹⁷ AS 1931-II-026, II 050239.

¹¹⁸ AS 1931-II-026, II 050243.

¹¹⁹ AS 1931-II-026, II 050245.

¹²⁰ AS 1931-II-026, II 050262.

¹²¹ AS 1931-II-026, II 050279 in nasl.

¹²² AS 1931-II-026, II 050284.

¹²³ AS 1931-II-026, II 050287 in nasl.

¹²⁴ AS 1931-II-026, II 050291 in nasl.

¹²⁵ AS 1931-II-026, II 050308.

¹²⁶ AS 1931-II-026, II 050310 in nasl.

zlasti z idejno stranjo njegovih spisov«, v razgovoru prijateljsko opozori, »da je njegova sodba preveč enostranska«,¹²⁷ in obljubi podrobnejšo oceno študije — ki pa je na ohranjenem filmu ni več.

Imen, ki bi ustrezala vsem naštetim koščkom sestavljanke, najbrž ni prav veliko. Sam sem — ob upoštevanju znanega Apulejevega načela, po katerem se mora *falsum nomen* metrično ujemati s pravim imenom¹²⁸ — našel le eno. Fran Petrè (1906–1978) je pred vojno končal slavistiko na ljubljanski Filozofski fakulteti. Leta 1935/36 je študiral na pariški Sorboni. Po vrnitvi v Slovenijo se je nato v okviru lista *1551*, »glasila marksističnih akademikov«, zavzemal za geslo »Ne Moskva, ne Rim — Ljubljana«,¹²⁹ torej za parolo, ki so jo po Kominterninem obratu k frontovski politiki po besedah Edvarda Kardelja »precej dolgo obdobje ponavljali v komunističnih publikacijah različnih držav«. ¹³⁰ Leta 1938 je v Ljubljani doktoriral z disertacijo »Vrazova graška leta (1830–1838)«. Naslednje leto je pri Slovenski matici objavil svoj *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835–49)*. »Ker niskrival svojega komunističnega prepričanja«, ¹³¹ ni dobil službe v gimnaziji in je vojno dočakal kot knjižničar na Oddelku za zgodovino, po lastnih besedah »na mestu za srednješolsko izobrazbo«. ¹³² Zaradi sodelovanja z OF je bil med vojno zaprt, preživel je strahote koncentracijskih taborišč Rab in Visco. Po koncu vojne je bil 16. avgusta 1945 z istim brezprizivnim odlokom Ferda Kozaka, s katerim je Fran Bradač izgubil službo, znova postavljen na delovno mesto na Filozofski

¹²⁷ AS 1931-II-026, II 050388 in nasl.

¹²⁸ Apulej, *Apologia* 10: »Eadem igitur opera accusent C. Catullum, quod *Lesbiam* pro *Clodia* nominarit, et Tigidam similiter, quod quae *Metella* erat *Perillam* scripserit, et Propertium, qui *Cynthiam* dicat, *Hostiam* dissimulet, et Tibullum, quod ei sit *Plania* in animo, *Delia* in versu; prim. Ovidij, *Tristia* 2.428 (»femina, cui *falsum* *Lesbia nomen* erat«). Zdi se, da je Uprava državne varnosti omenjeno antično zakonitost upoštevala samo implicitno; če bi jo vzela do črke zares, bi moral v Franciji šolani Petrè svoja poročila pravzaprav podpisovati kot »André«.

¹²⁹ Misel je Fran Petre razvil v programskem uvodniku v prvo številko prvega letnika z naslovom »V službi ljudstva in kulture«, objavljeno 25. septembra 1936; prim. Jenšterle, *Skeptična levica*, 98. Dejanski urednik lista *1551* je bil sicer Uroš Kraigher, odgovorni pa Lev Modic, vendar je bil po besedah slednjega »organizator ... očitno Petre«, ki je v skupini deloval »kot nekakšen mentor«; ibid., 96. List *1551* obravnava tudi Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje*, 305–314. Oceno, da gre za »marksistično« skupino, je v *Slovincu* 1. januarja 1937 objavil »td« [Tine Debeljak], »Bilanca«, 9. — Za prijazno napotilo na Petretovo predvojno dejavnost in na obe navedeni študiji se zahvaljujem Petru Vodopivcu.

¹³⁰ »Na temelju takšnega razumevanja je verjetno nastal notorični slogan 'ne London, ne Washington, ne Moskva, ampak iks-ipsilon prestolnica' [ни Лондон, ни Вашингтон, ни Москва, а икс ипсилон столица], ki so ga precej dolgo obdobje ponavljali v komunističnih publikacijah različnih držav.« Kardeljev ognjeviti govor na ustanovni konferenci Informbiroja v Szklarski Porebi 26. septembra 1947, kjer sta z Djilasom pred očmi prestrašenih vzhodnoevropskih veljakov (Malenkov, Gomulka, Slansky, Červenkov, Dej, Pauker in Revai) sekundirala Andreju Ždanovu pri napadu na »mlačne« francoske in italijanske komuniste, je v celoti objavljen v študiji *Cominform*, 296–97, ki jo je leta 1994 izdal Giuliano Procacci.

¹³¹ Jan, »Prispevek Frana Petreta«, 58; prim. tudi Kitičić, »Pedagoška dejavnost profesorja Frana Petreta«, 18.

¹³² Pismo Frana Petreta Franu Ramovšu 22. maja 1950, Biblioteka SAZU R46/III-139. Tako na korespondenco z Ramovšem kot na v nadaljevanju citirano korespondenco s Kraigherjem me je prijazno opozoril Željko Oset, za kar se mu tu najlepše zahvaljujem.

fakulteti.¹³³ Že naslednje leto je postal izredni profesor na nastajajoči univerzi v Skopju (1946–50), kjer je bil ustanovitelj in predstojnik katedre za slovenski jezik in književnost ter nekaj časa prodekan, ohranjena so njegova zanimiva pisma Franu Ramovšu s sočnimi opisi razmer, v katerih je nastajala nova univerza. (»Prvim, ki smo prišli, so dali sorazmerno visok položaj, v veliki stanovanjski krizi v Skoplju so nam preskrbeli stanovanja, dajejo nam ministrsko oskrbovanje s prehrano in tekstilom. Jaz sam sem imel v življenju dovolj težav. Tu je vse to izbrisano.«)¹³⁴ Toda ženina bolezen je družino prisilila v drago ločeno življenje, oddaljenost pa je Petretu vse bolj oteževala vsak resnejši stik s slovensko književnostjo,¹³⁵ v vedno hujši gmotni stiski se je Vardarja kmalu naveličal in v njegovih pismih Ramovšu iz tega časa vse bolj stopa v ospredje nezadovoljstvo s položajem. (»Bilanca tega življenja je klavrna: sedem let po diplomi sem bil brezposeln profesorski kandidat, nato šest let na mestu za srednješolsko izobrazbo, vmes vojna, in končno štiri šolska leta v Makedoniji. Ob vseh zunanjih težavah tudi v delu nisem mogel storiti tistega, kar bi rad in o čemer sem sanjal. Moja usoda je izjemna. Najbrže sem tega res sam kriv, čeprav nisem nikdar mislil, da bo tako.«)¹³⁶ V arhivu Borisa Kraigherja je ohranjena njegova prošnja za premestitev, ki jo je *notranjemu* ministru poslal jeseni leta 1949.¹³⁷ Od leta 1950 dalje je predaval na katedri za slovenski jezik in književnost zagrebške Filozofske fakultete, od 1955 do 1975 kot redni profesor.¹³⁸

Še nekaj podrobnosti. Petre je pred vojno v oceni Ocvirkove *Teorije primerjalne literarne zgodovine* »pokazal, kako podobna je zasnova tega dela z monografijo Paula Van Tieghema *La Littérature comparée* (Pariz 1931), in tako izzval ostro polemiko s svojim kolegom,¹³⁹ vendar sta bojno sekuro čez čas zakopala. (»Z

¹³³ ZAMU, Rektorat IV-246, Univerzitetno osebje — ponovna imenovanja, razrešitve.

¹³⁴ Pisma iz Skopja so obsežna in polna konkretnih podrobnosti: »Ministrstvo je poslalo tri naše ljudi [v Nemčijo], dva sta se že vrnila in pripeljala nekaj vagonov materiala in knjig. Cena je smešna, ker je marka 0,80 din. Med ostalim so pripeljali sto prvovrstnih mikroskopov.« Pismo Franu Ramovšu 24. marca 1947, Biblioteka SAZU R46/III-139.

¹³⁵ »Moral bi bil poslušati vaše nasvete in ostati doma, pa naj bi se potem že zgodilo, kar bi se hotelo. Odločit[ev] Šentjurčeve v času, ko je bila minister za prosveto in me poslala v Makedonijo, ni bila srečna. Niso dovolj premislili, da je neka razlika med delavcem s področja nacionalnih predmetov in recimo fizike. Mi smo vezani na vse mogoče načine na domače pretekle in sedanje razmere, če iztrgaš človeka iz njih, si mu izpodreza možnosti resničnega dela. To je golo životarjenje, ki ubija. Zagreb bi bil nekaj drugega, čeprav tudi to ni najboljša rešitev za slavista.« Pismo Frana Petreta Franu Ramovšu 21. oktobra 1948, Biblioteka SAZU R46/III-139.

¹³⁶ Pismo Franu Ramovšu s čestitkami za izvolitev na mesto predsednika SAZU, 22. maja 1950, Biblioteka SAZU R46/III-139.

¹³⁷ »Mislim si, da imajo odbite prošnje morda politične vzroke in sicer stare.« Kraigher je na pismo, poslano 22. septembra 1949, čez dober teden odgovoril, da glede premestitve »nima nobenih kompetenc in ne more posredovati«, vendar hkrati omenil, da je »ob drugi priliki na razpolago za razgovor«. Korespondenca je shranjena v Kraigherjevem fondu pod signaturo AS 1529-14-1046.

¹³⁸ »Bibliografijo del Frana Petreta« sta zbrali Frančiška Buttolo in Meta Pavčič; prim. Petre, *Tradicija in inovacija*, 221–27.

¹³⁹ Jan, »Prispevek Frana Petreta«, 62. O akademski uglajenosti v predvojni Ljubljani veliko pove srdita anekdota, s katero je Ocvirk končal svoj odgovor na Petretovo pisanje: »Pokojni profesor [Priatelj] je namreč Petreta, ko mu je ta že takoj ob izidu moje knjige najavil, da 'hoče Ocvirka

Ocvirkom imam sedaj dobre odnose.«¹⁴⁰ Ko je na oddelek za zgodovino, kjer je bil Petre bibliotekar, po vojni prišel Metod Mikuž, je Petre odšel predavat v Skopje (»v tistem času, ko sem jaz odšel, je on ravno prišel«).¹⁴¹ Leta 1951 je objavil članek v *Slavistični reviji*¹⁴² (»na Akademiji ... sem imel [28. avgusta 1951] opravek s korekturo za *Slavistično revijo*«).¹⁴³ Proforsko mesto v Zagrebu takrat za Slovenca ni pomenilo stalnega bivanja na Hrvaškem (»Fakulteta je pristala na to, da bi imel predavanje vsakih 14 dni namesto vsaki teden in bi se vozil dvakrat mesečno«),¹⁴⁴ tako da je Petre lahko stanoval doma in ohranil reden stik z ljubljanskim dogajanjem. Ko se je denimo Jože Toporišič leta 1954 potegoval za službo v Zagrebu, sta se s Petretom dobila kar v Ljubljani (»sestanez z zagrebškim profesorjem je bil v Ljubljani na Kersnikovi«).¹⁴⁵ Na ohranjenem filmu se poleg tipkanih pogovorov, ki jih je vsaj po ortografiji sodeč zapisoval literarno nekoliko manj omikan sodelavec,¹⁴⁶ pojavi tudi nekaj z roko napisanih poročil, na katerih je prav tako podpisan Andrej, tokrat brez narekovajev.¹⁴⁷ Njihova lepo izpisana pisava se do podrobnosti ujema s tisto v pismih, ki jih je Slovenski matici leta 1939 pošiljal Fran Petre v zvezi s svojim *Poizkusom ilirizma* in so danes shranjena v Arhivu Slovenije, ter s tisto v pismih, ki jih je po vojni iz Skopja pošiljal Franu Ramovšu in so danes shranjena v Biblioteki SAZU.¹⁴⁸

raztrgati», odpravil z besedami: 'Vi, Vi hočete pisati o Ocvirkovi knjigi, ko nimate o komparativni niti pojma!'« Ocvirk, »'Znanstveni' diletantizem«, 196. Petre mu ni ostal dolžan in se je v repliki obregnil ob članek, ki da je »pisan s tisto ostroščjo izrazov, ki je bila značilna za Ocvirkove polemike v isti reviji v letu, ko je bil sam svoj urednik«; prim. Petre, »Pri rojstvu slovenske komparativne«, 282. — Odmev tega konflikta je slutiti še v pismu, ki ga je poslal Ramovšu iz Skopja 4. decembra 1948, Biblioteka SAZU R46/III-139; Petre v njem brez omembe imena govori o nekom, ki ga v Ljubljani onemogoča, in na koncu pribije: »Mislim, da je vse to nevredno slovenske znanosti.«

¹⁴⁰ AS 1931-II-026, II 050221. O incidentu z Ocvirkom pišeta tudi Tone Smolej in Majda Stanovnik v študiji *Anton Ocvirk*; inkriminirano monografijo sta leta 2009 uredila Luka Vidmar in Matija Ogrin ter jo objavila v okviru elektronske besedilne zbirke eBZ na ZRC SAZU, tako da je sedaj prosto dostopna na spletu.

¹⁴¹ AS 1931-II-026, II 050199.

¹⁴² Petre, »Začetek korespondence«, 269–81.

¹⁴³ AS 1931-II-026, II 050185.

¹⁴⁴ AS 1931-II-026, II 050221. Podobno se spominja Jože Toporišič, ki je leta 1954 postal lektor slovenskega jezika v Zagrebu z obveznostjo 12 ur lektorskih vaj na teden: »Prvi dve leti sem stanoval v Zagrebu, ko pa sem tam izgubil sobo, sem se na 'predavanja' osem let vozil iz Slovenije, do konca leta 1959 z Mosteca, nato pa iz Ljubljane (ter z dvema nočitvama na Mostecu). Vaje sem imel v terek in sredo.« Toporišič, »Moja zagrebška leta«, 49.

¹⁴⁵ Toporišič, »Moja zagrebška leta«, 50.

¹⁴⁶ »Med pisatelji proze pa se občuti pomanjkanje in sedaj največ pride v poštev Hink, Beno Zupančič in še nekateri. Pa tudi s Hinkom so imeli že težave in sicer pri »Mladinski reviji«, v kateri je Hink objavil neko svoje delo, za katero pa je Žiga Kimovec na enem izmed sestankov dejal, da je dekadentno.« AS 1931-II-026, II 050231.

¹⁴⁷ Prim. zlasti AS 1931-II-017, II 0026694 do II 0026729.

¹⁴⁸ AS 621.68, arhiv Slovenske matice v Ljubljani, knjižna mapa »Fran Petrè 1938–1939 (izdaja monografije *Poizkus ilirizma pri Slovencih*: korespondenca z avtorjem, računi)«; ter Biblioteka SAZU R46/III-139. — »Andrejevo« identiteto naknadno potrjujejo tudi pričevanja. Kajetan Gantar se, denimo, v svojem pismu avtorju 31. decembra 2013 spominja, kako se je njegov prijatelj Jože Pogačnik (1933–2002), ki je bil na zagrebški slavistiki deset let Petretov asistent (1959–1969), v zasebnih pogovorih »večkrat dotaknil vprašanja, od kod Petretu tolikšna

Toda odgovor na vprašanje, kdo je bil »Andrej«, je pravzaprav obrobnega pomena. Seveda je mogoče sočutno razmišljati o notranjih dilemah prizadevnega informatorja in ugibati o njegovi lastni ujetosti ter o globinskih motivih za stotine strani njegovih natančnih poročil, vendar ima v zadnji analizi najbrž prav tudi Ana Ahmatova: »Stvari je bolj bridkih, se zdi, na pretek.«¹⁴⁹ Mednje, denimo, sodi *das Leben der Anderen*, življenje ljudi na drugem koncu palice, ki jo je »Andrej« pomagal vihteti. Pomotoma ohranjeni filmi z nekaj posnetki poročil enega samega izmed ovaduhov, ki so skrbeli za ljubljansko Filozofsko fakulteto, razpredenimi čez vsega skupaj nekaj let, vse to je izrazito prigodna problematika, prava raziskovalna vprašanja so drugače. Slovenska Uprava državne varnosti je imela 1. julija leta 1966 po lastnih podatkih točno 270.878 osebnih dosjejev, skupaj 1068 tekočih metrov, z dosjeji je torej pokrila približno 34 odstotkov aktivnega prebivalstva. Po reviziji, ki je sledila brionskemu plenumu,¹⁵⁰ so sežgali 155.034 slovenskih dosjejev ali 428 tekočih metrov; 81.253 dosjejev ali 286 tekočih metrov so jih predali drugim ustanovam (vojski, inštitutom, arhivom); 34.409 dosjejev ali 354 tekočih metrov pa so ohranili.¹⁵¹ Hkrati je še naprej nastajalo novo gradivo. Samo v letu 1977, denimo, je UDV v Sloveniji opravila 169 ozvočenj, 321 telefonskih kontrol, 540 kontrol korespondence, 162 tajnih preiskav in neugotovljeno število tajnih spremljanj. V primerjavi z jugoslovanskim povprečjem so bile te številke razmeroma visoke.¹⁵² Kaj se je zgodilo z vsem tem gradivom? Kdo so bili »Andrejevi« predhodniki, sotrudniki, nasledniki na Filozofski fakulteti v obdobju 1945–1990 in komu so poročali? Na kakšne mnogotere načine so njihove analize, ki jih očitno ni bilo malo, vplivale na razvoj slovenske humanistike? In kar je najbolj nerazumljivo, kdaj smo se na Filozofski fakulteti nehali spraševati o teh zločinih in njihovih žrtvah, kdaj smo namesto tega tabuizirali in posvojili z njimi povezano krivdo, razvili stockholmski sindrom ter se kolektivno preselili v zatohli Argos iz Sartrovih *Muh*? Isolde Stark je, denimo, svojo študijo o klasičnem filologu in stasijevcu Johannesu Irmscherju po naročilu tamkajšnje Akademije znanosti napisala in objavila že pred več kot petnajstimi leti.¹⁵³ Dosje je dobila na »Gauckovem inštitutu« BStU, kjer je danes zaposlenih 1700 ljudi, v devetdesetih, ko je bilo povpraševanje po dosjejih največje, jih je z njimi delalo 3000. Paralele s slovenskimi ustanovami, ki delajo s tem gradivom, so naravnost mučne, za kaj takega »ni denarja« — medtem ko je v

moč in vpliv, da lahko blokira priporočila uglednih, Pogačniku naklonjenih hrvaških znanstvenikov, Frangeša in drugih. In *facit* teh ugibanj je bil vedno: 'Po mojem mora imeti Petre težke oznovske zveze,' ali pa: 'S svojimi oznovskimi tipalkami me bo še zrinil z zagrebške slavistike,' itd.« Pogačnik, ki je vmes v Zagrebu pognal korenine in je bil z Zagrebčanko tudi poročen, je moral nato leta 1969 res proč. Ker mu je bila v Ljubljani pot zaprta, se je odločil za Novi Sad.

¹⁴⁹ Ana Ahmatova, »Lotova žena«, prevedel Tone Pavček.

¹⁵⁰ Prim. Vodušek Starič, »Brionski plenum leta 1966«, 67–88.

¹⁵¹ Prim. Arhiv Jugoslavije, SIV, 130, fascikel 558-1969, SSUP SDB 01-42, »Revizija dokumentacije Službe državne bezbednosti«, 5. februar 1969; številke navaja in analizira Cvetković, *Između srpa i čekića* 2, 118.

¹⁵² Prim. Arhiv Jugoslavije, Predsedništvo SFRJ, 803, fascikel 63, seja 111, državna skrivnost, »Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP«, 11; podatke navaja Cvetković, *Između srpa i čekića* 2, 139.

¹⁵³ Stark, »Die inoffizielle Tätigkeit«, 46–71.

prestonici zrasel cel *amphitheatrum Flavium*. Provincialna brutalnost slovenskega odnosa do zgodovine postane boleče očitna, če primerjamo število zaposlenih, ki se v posameznih postsocialističnih državah ukvarjajo s hrambo, upravljanjem in obdelavo gradiva, ki je ostalo za totalitarizmi druge polovice dvajsetega stoletja. V Nemčiji dela s tem gradivom 1700 ljudi; na Poljskem celo 2145; na Češkem 257; na Slovaškem 80; na Madžarskem 99; v Romuniji 257; v Bolgariji 103; v Sloveniji 2.¹⁵⁴ *Dva človeka*. Roland Jahn, ki BStU vodi danes, ima za vodilo misel, da pot v demokracijo vodi ravno preko soočenja z diktaturo: »Je besser wir Diktatur begreifen, umso besser können wir Demokratie gestalten.« Seveda, zveni retorizirano, ampak kaj, če ima prav? Je mogoče, da imajo prav po Evropi, kjer so se odločili svoje preteklosti spominjati in dajejo za to znatna sredstva — in ne v Sloveniji, kjer poskušamo lastne travme raje krčevito pozabiti in smo pri tem tako spretni, da še Filozofska fakulteta, ustanova, ki vzgaja zgodovinarje, nima urejenega arhiva, čeprav je to v nasprotju z veljavno zakonodajo? Nekdo se tu najbrž moti. *Tertium non datur*.

Peščica vseмогоčnih

Pri interpretaciji fragmentarnih drobcev iz partijskih dokumentov se včasih zdi, da imamo pred seboj — če le rahlo prikrojimo antično metaforo — drobtinice z bogato obložene mize slovenskega Centralnega komiteja.¹⁵⁵ Po padcu berlinskega zidu se je partija začela strateško umikati in množično uničevati dokumente, ki jih je ustvarila njena tajna policija. Ko je leta 1990 na njeno mesto prišla demokratično izvoljena vlada, je lahko le ugotovila, da so najboljčutljivejši arhivi v glavnem izpraznjeni.¹⁵⁶ Z gradivom je treba zato ravnati z določeno previdnostjo, ki pa je klasičnim filologom razmeroma domača in so je pri svojem delu že vajeni. Pomen teh virov je, kot bi rekel Arnaldo Momigliano, prav v opozorilu, ki ga vsebujejo; predvsem ni mogoče nikoli domnevati, da ni nekaj, kar je izgubljeno, nikoli obstajalo.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Fascinantno razpredelnico, ki primerja stanje v nemškem Uradu zveznega pooblaščenca za arhive Službe državne varnosti v nekdanji NDR, poljskem Inštitutu narodnega spomina, češkem Inštitutu za proučevanje totalitarnih režimov in Arhivu varnostnih služb, slovaškem Nacionalnem spominskem inštitutu, madžarskem Zgodovinskem arhivu madžarske Državne varnosti, romunskem Nacionalnem svetu za proučevanje arhiva Securitate, bolgarskem Odboru za razkritje dokumentov in objavo afilijacije bolgarskih državljanov z Državno varnostjo in obveščevalnimi službami Bolgarske ljudske armade ter v Arhivu Republike Slovenije, je objavil eden od obeh arhivistov, ki za to gradivo skrbita v Arhivu Slovenije, Tadej Cankar, »Arhivsko gradivo nekdanje Uprave«, 267–281. Več podatkov je dostopnih na spletu, v priložniku, ki sta ga uredila Reiner Schiller-Dickhut in Bert Rosenthal, *European Network of Official Authorities*; prim. tudi Leškiewicz in Žáček, ur., *Handbook of the European Network*.

¹⁵⁵ Prim. TGF III (Radt) T112 a–b; Atenaj 8.347e.

¹⁵⁶ Izginotje slovenskih arhivov je med drugim podrobno popisala Tamara Kotar, »Slovenia«, 211. Epohalno uničenje arhivskega gradiva — za kar sicer slovenski kazenski zakonik predvideva zaporno kazen — se je zgodilo nekako mimogrede, ne da bi se zaradi tako surovega odnosa do kulturne dediščine komu skrivil las na glavi; nasprotno, človek, ki je vodil to razdejanje, je leta 2009 dobil visoko državno odlikovanje.

¹⁵⁷ Momigliano, *Development of Greek Biography*, 32.

Kljub fragmentarnemu značaju pa antični viri razkrivajo veliko pomembnih drobcev o svojem času in ljudeh, ki so jih ustvarili — in podobno velja za arhivske ostanke komunistične partije. Ena od podrobnosti, ki se izrisujejo z njihovo pomočjo, je raznolikost pristopa k pollašcanju oblasti. Načini, na katere so se komunisti po različnih evropskih državah lotili univerz, so bili različni. John Connolly je pokazal, kako zelo se vzhodnonemška zgodba razlikuje od poljske izkušnje — in kako je ta spet drugačna od tiste, ki jo je doživela Češkoslovaška; Tolstoj bi tu suho ugotovil, da so si vse demokracije podobne, medtem ko je vsaka totalitarna država totalitarna na svoj način. Podobno so se tudi slovenski profesorji soočali s svojim lastnim zatiranjem — in se nanj odzivali po svoje. Zdi se, da so bili kot skupnost s svojo držo manj učinkoviti od poljskih kolegov; da pa so bili v svojem ravnanju marsikdaj bolj načelni od tistih v Nemški demokratični republiki. Hrbtenica ter moč poljskih profesorjev in šibkost vzhodnonemških sta imeli korenine v istem zgodovinskem trenutku — v ravnanju med drugo svetovno vojno, ki je bila ključna tudi za poznejše odnose v slovenskem akademskem prostoru. Seveda je to zgolj vtis, težko je delati natančnejše primerjave; za razliko od omenjenih držav Slovenija še vedno čaka na podrobno študijo o akademskem odporu pred partijskim pollašcanjem oblasti po drugi svetovni vojni.¹⁵⁸

Vendar pa že ob pogledu na usodo posamezne discipline lahko prepoznamo nekaj podobnosti, ki se raztezajo čez ves vhodni blok. Zgoraj obravnavani viri razkrivajo strategijo, ki jo je mogoče opaziti tudi drugje. Koncept »kirurškega terorja«, kakršnega so občutili Fran Bradač in njemu podobni, najdemo tudi v drugih državah, kjer si partija zaradi začetnega pomanjkanja zvestih kadrov ni mogla privoščiti odkritega spopada s profesorji. Načelo je jedrnat izrazil poljski minister za šolstvo Stanisław Skrzyszewski, ki je iskreno predlagal uporabo »istega modela kot v ostalih ljudskih demokracijah, namreč odstranitev 'reakcionarnih glav' [głowa] z vseh univerz«, ¹⁵⁹ s čimer bi temeljito prestrašili preostale. Isti minister se prav tako ni obotavljal načrtno oblatiti slovesa odstranjenih profesorjev, s čimer je poskušal upravičiti nujnost njihove odstranitve. Češkoslovaški primer po drugi strani kaže, kako je bila zgodnja upokojitvev priljubljen način, s katerim se je partija znebila profesorjev, ki »niso imeli političnih ali ideoloških predpogojev za nadaljnje delovanje na univerzi«. Pomanjkanje akademskih predpogojev seveda ni predstavljalo resne ovire za tiste, ki so prišli za njimi.¹⁶⁰

Podobno kot njihovi vzhodni kolegi tudi slovenski profesorji kot skupnost komunizma niso prostovoljno sprejeli; pred njim so preprosto kapitulirali.¹⁶¹ Partijskim načrtom so se upirali na različne načine in njihov odpor ni ostal prikrit. Tito je bil do univerz skrajno nezaupljiv in se je še konec leta 1952 pritoževal zaradi »ljudi s starim pojmovanjem, ki več škodujejo, kakor koristijo [...] Ponekod, kot na primer

¹⁵⁸ Srbski model je na primeru beograjske univerze zgoščeno opisal Cvetković, *Između srpa i čekića*, 486–493; prim. tudi Bondžić, »Politički progon studenata«, 119–136.

¹⁵⁹ Stanisław Skrzyszewski, kot ga citira John Connolly, *Captive University*, 73.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 129–31.

¹⁶¹ *Ibid.*, 117.

Tabela 1

DZE	Redni pos.	Ime pos.	Država	Profes. skupina	Redni skup.	Šolski redni	Šolski skup.	Part. skup.	Part. redni	Σ	ZKS	Z mes.
1	1	2					10	4		8	5	20
2	2		1	1			1	1		6	3	18
3	3	1					1	4		10	3	30
4	3	2	3			1	2	12	1	24	13	36
5	5	1	1				2	1	1	11	6	33
6	3		1				2	1	1	8	4	24
7		1	1					3		5	2	15
8		1					1	2		4	2	12
9	3	3	2			1	1	4	3	17	5	51
10	6	1	5	3	8		2	7	1	35	13	105
11	1	1	3		1	8		1	4	19		
12	2		2	3	14		3	2		26	4	78
13	2				1			1		4		
14	2						1	2		5		
15	1				1			1		3		
16	1	2					1	1		5		
17					2					2		
18	31	19	20	7	3	32	2	19	50	7	190	

Σ = 47 = 375
Σ = 2 = 30

17
Šolst. . .

Sl. 15 - Razpredelnica z odstotkom partijcev med profesorji na Filozofski fakulteti; na eno decimalno natančno izračunano analizo je zgodovinar in partijski aktivist Janko Pleterski poslal Centralnemu komiteju leta 1976. Pomembni oddelki so imeli tja do dve tretjini partijcev, marginalni nobenega (AS 1589-IV-328, 1820).

na univerzah, se posamezni profesorji močno upirajo novim socialističnim oziroma marksističnim pojmovanjem v pouku. Skušajo še nadalje vrivati stare pojme in tako ovirajo pravilni razvoj naše socialistične kulture«. ¹⁶² Njegove besede potrjujejo zgoraj predstavljeni sočasni dokumenti partijske policije. Milan Grošelj in Anton Sovre sta bila očitno med tistimi, ki se niso zmogli dovolj hitro znebiti starih konceptov in so vztrajali v zapletenem plesu vtisov, kjer so skušali ohraniti ideološko sprejemljivo fasado in hkrati obvarovati nekaj minule avtonomije in nekdanjih standardov. Poročila, ki jih je »Andrej« pošiljal Državni varnosti, razločno kažejo, da si niso ljubljanski profesorji delali o razmerah v novi državi nobenih iluzij. Milan Grošelj je, denimo, v februarju leta 1953 razmišljal takole:

Vprašanje znanstvenega naraščaja postaja bolj pereče in težje kot kdaj prej. Slovenci smo pri štipendijah zopet zapostavljeni. Od francoskih štipendij imamo vsega skupaj tri polovične. Naša absolutka [Erika Mihevc], ki je v Parizu, piše, da je srbskih štipendistov gori veliko več. In kar je čudno, pri nas dobi s težavo štipendijo najboljši absolvent. Srbi pa dobivajo štipendije za začetnike, ki se v Parizu šele vpisejo na univerzo. Letos je gori osem takih srbskih štipendistov. Njihove štipendije trajajo več let, izgleda, kot da so jim na vsem začetku, čeprav se še nič ne ve, kako se bodo izkazali, zagotovljene za vso dobo študija. Jasno je ob tem, da beograjska univerza ne bo imela takih težav z znanstvenim naraščajem, kot jih ima ljubljanska. Pred vojno je bilo veliko protestov proti zapostavljanju ljubljanske univerze, toda sedaj izgleda, da

¹⁶² Gabrič, »Ustanovitev Inštituta«, 43–44.

Sl. 16 - Anton Sovre in Milan Grošelj s študenti na ekskurziji v Pulo; v skupini sta tudi Erika Mihevc (druga levo spodaj) in Kajetan Gantar (desno zgoraj), ki sta oba profesorja čez leta nasledila (osebni arhiv Kajetana Gantarja).

tudi danes niso stvari nič drugačne. — Rektor [Fran] Zwitter je izdelal za Svet spomenico o težavah z vzgojo znanstvenega naraščaja. Bral sem jo. Ljubljanska univerza je podeljevala pred vojno dve dr. Turnerjevi štipendiji, ki sta bili sorazmerno visoki in si je kandidat sam izbiral mesto izpopolnjevanja. Večina ljudi, ki jo je imela, se je res posvetila znanstvenemu delu in so danes na univerzi. Tega sedaj nimamo. Beograjska univerza ima bogate fonde, včasih je imela *zadužbine* s celimi veleposestvi in poleg tega še državne štipendije. Mi nimamo nič. S krediti smo sploh prikrajšani. Ko je [rektor Tehniške visoke šole] profesor [Alojzij] Hrovat na zadnji skupščini zahteval kredite za inštitute in opozarjal, da odhajajo asistenti v prakso v tovarne, ker so tam neprimerno boljše plačani, mu je [član vlade Zoran] Polič odgovoril, da je to prav, in poslanci so mu ploskali.¹⁶³ Seveda, kaj vedo oni, kakšni naporji so potrebni, da prideš do znanja. Včasih je dajala štipendije tudi banovina, čeprav so bile njene možnosti revne. Slovenska vlada bi morala osnovati lastne štipendije, ki bi bile za naše ljudi. To bi bil edini način, da bi mogli ljubljanski absolventi v inozemstvo.¹⁶⁴

¹⁶³ Grošljeve besede in natančnost »Andrejevega« poročila potrjujejo *Stenografski zapiski ljudske skupščine*, 28. januarja do 30. januarja 1953, 75, dostopni na portalu Sistory. Cinično iskrico ministra Zorana Poliča je zapisnik zabeležil takole: »Kolikor pa, kakor pravi inženir Hrovat, ljudje zaradi takih plač beže z univerze in Tehnične visoke šole v podjetja, pa mislim, da je to samo zdrav pojav za naše gospodarstvo, da mladi ljudje prično s svojim delom v podjetjih, ne pa da nastopajo takoj kot asistenti raznih profesorjev (*ploskanje*), in se s tem dejansko odtrgujejo od same prakse.«

¹⁶⁴ AS 1931-II-026, II 050282, »Dr. Milan Grošelj, profesor Filozofske fakultete«, 17. februarja 1953. Grošelj se v pogovoru z »Andrejem«, ki je očitno znal vzbujati vtis zaupanja vrednega prijatelja, ni omejeval na univerzitetne skrbi, privoščil si je tudi kakšno politično opazko: »Zunaj najbrže nihče ne verjame v našo demokracijo. Izpreminjajo obliko, stvari pa ostajajo, kot so. *Dasselbe in Grün*. Poleg tega še vse te stvari veliko stanejo.« Še bolj so ga skrbele razmere v gospodarstvu: »Nekdanje sošolce imam, ki so inženirji. Sedaj se večkrat vidimo. To, kar mi

Grošljev in Sovretov trud za izgubljeno normalnost je bil deloma uspešen, vendar je njuna zmaga primerljiva s Pirovo. Relativna otoplitev, ki jo je dočakala ljubljanska klasična filologija po letih odkritega in sistematičnega uničevanja stroke v poznih štiridesetih,¹⁶⁵ je deloma temeljila na dejstvu, da je klasična filologija kot študijsko področje postajala vedno bolj obrobna. Že v naslednji reformi so v šolah iz predmetnikov spet odstranili grščino, ki ji je hitro sledila še latinščina; posledično tudi študentov na univerzi kmalu ni bilo več dosti. Ko je Bogo Grafenauer, ki ga je skrbel študij zgodovine, leta 1982 pregledoval številke v zvezi z učenjem latinščine po usmerjenih srednjih šolah, ni mogel verjeti lastnim očem.¹⁶⁶ V osemdesetih letih je na ljubljanskem Oddelku za klasično filologijo, edinem v državi, diplomiral približno en študent na leto. Pomanjkanje zanimanja za to disciplino v cekajevskih dokumentih je bilo tako najbrž povezano tudi s tihim prepričanjem, da bo odmrla sama po sebi. Težko je sicer oceniti relativno pomembnost različnih strok v očeh partijskih ideologov — a če je mogoče sklepati po skrbno zabeleženem odstotku partijcev na posameznih oddelkih, klasična filologija ni sodila ravno med njihove prioritete; dosti bolj so jih zanimale filozofija, sociologija in zgodovina. Seznam, ki ga je zgodovinar in partijski aktivist Janko Pleterski leta 1976 poslal Centralnemu komiteju, navaja odstotek komunistov po oddelkih na Filozofski fakulteti — marljivo izračunan na eno decimalno natančno — v naslednjem zaporedju: filozofija 62,2 odstotka, sociologija 66,6 odstotka, pedagogika 30,1 odstotka, psihologija 41,7 odstotka, zgodovina 54,5 odstotka, umetnostna zgodovina 50,0 odstotka, arheologija 20,0 odstotka, etnologija 50,0 odstotka, geografija 29,4 odstotka, slavistika 39,4 odstotka, germanistika 15,4 odstotka. Naslednji — večinoma majhni — oddelki niso imeli niti enega komuniste: romanistika, klasična filologija, svetovna književnost, orientalistika, muzikologija. Z izjemo romanistike noben izmed njih ni zaposloval več kot pet ljudi.¹⁶⁷

govorijo, ni nič. Oni vedo stvari, ker jih gledajo na gospodarskem področju. Primer Strnišče. Miliardne investicije gredo vanj in to na breme Slovenije. Nemci so nam podvalili to jajce, ker ga sami niso hoteli. Produkcija surovega aluminija se ne izplača. Angleži grade tako industrijo v kolonijah, v Afriki. Tam je vodna sila in poceni delovna sila. Aluminij dobi vrednost šele v predelavi. Razmerje duraluminija proti njemu je 1 : 300. Strnišče so začeli graditi Nemci, ker je na Madžarskem boksit, na Dravi elektrika in v okolici Ptuja, ki nima industrije, cenena delovna sila, a premog v Trbovljah. Za nas bi imela smisel lahka industrija. Ta ima tradicijo in pogoje, da dvigne življenjski standard. Vsa naša stvar je zavožena. Začeli so s težko industrijo, ki sedaj ogromno stane, namesto da bi gradili lahko, ob kateri bi se težka postopoma razvijala sama. Pričeli so na napačnem koncu. Zato je življenjski standard silovito padel in ni izgledov, da bi se popravil.« — »Andrej« je na koncu poročila prijateljstvo slabo voljo še nekoliko kontekstualiziral: »Grošelj v zadnji dobi zelo trpi zaradi ishiasa.«

¹⁶⁵ Prim. »*Gratiae plenum*«.

¹⁶⁶ »Filozofska fakulteta je predložila [...] osnutek učnega načrta [...] Vanj je bila vgrajena tudi latinščina (vsaj za tistih okrog 1000 srednješolcev, ki se morejo vpisovati v to smer usmerjenega izobraževanja. Prav v tem pogledu pa je bil [...] bistveno okrnjen [...] Po lanskem razpisu (1981) naj bi se učilo latinščino kot drugi tuji jezik (štiri leta) vsega 45 slovenskih srednješolcev — 30 v Mariboru in 15 v Ljubljani.« Grafenauer, »Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja«, 192.

¹⁶⁷ Prim. AS 1589-IV-328, 1820, »Analiza oz. ocena o delovanju Filozofske fakultete«, 1. julij 1976. Za osebno pričevanje prim. Simoniti, »Geist und Wissenschaft«, ter Gantar, *Utrinki ugaslih sanj* in *Zasilni pristanek*.

Sl. 17 - Milan Grošelj s študenti na prvi oddelčni ekskurziji v Grčijo maja 1958. »Ker je bilo za vožnjo z vlakom in s popustom premalo študentov klasične filologije,« se spominja Ksenija Rozman, »je prosil profesorja Josipa Klemenca, da določi dva študenta (določeni sta bili Zorka Šubic in Smiljka Jovanovič), in profesorja Franceta Steleta, da določi dva študenta umetnostnozgodovinskega seminarja (določena sva bila Mirko Juteršek in Ksenija Rozman).« Ekskurzije so se med drugimi udeležili še Zlata Grošelj, Meta Masič Prelesnik, Matija Pogorevc, Nataša Stanič, Primož Simoniti, Jasna Šetinc Simoniti, Jožica Škof in Jože Žužek (osebni arhiv Primoža Simonitija).

Ne glede na vse podobnosti med različnimi državami pa vseeno ostaja tudi temeljna razlika. Spremembe, ki so se po letu 1945 pokazale v ljudskih demokracijah Srednje in Vzhodne Evrope, so se odvijale pod budnim očesom vseprisotnih »sovjetskih ekspertov«. Ti niso vselej igrali odločilne vloge, vendar so bili vedno tam, pripravljani poročati in posredovati, kadar so stvari zašle s prave poti.¹⁶⁸ V Sloveniji je bilo drugače in težko se je izogniti razmišljanju o »samosovjetizaciji«; s tem izrazom, ki ga je vpeljal Manfred Heinemann, danes zgodovinarji označujejo različne stopnje politične izvornosti v državah Vzhodnega bloka. Čeprav so jugoslovanski komunisti o Sovjetih ves čas razmišljali, jim je bil njihov zgled zgolj navdih, nekakšen predmet katulovske sovražne ljubezni iz distiha *Odi et amo*. Ukrepe so v resnici načrtovali in izpeljali domačini. V tem kontekstu je treba razumeti tudi centralistične težnje Beograda, saj so tudi tam ravno Slovenci zasedali glavne položaje.¹⁶⁹ Ta avtoagresija je prispevala k nenavadno morečemu vzdušju, kot ga je, denimo, opisal slovenski pisatelj, ki se je leta 1957 preselil v Kanado:

Odhajali smo pač zaradi peščice vsemogočnih ljudi s policijskimi nagoni, zaradi zdirigiranih lovcev na ljudi, ki so v vsakem mimoidočem državljanu videli sumljivo osebo in sovražnika državne varnosti. Ali so s tem čudnim početjem opravičevali svoje

¹⁶⁸ Connelly, *Captive University*, 50–57.

¹⁶⁹ Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Mitja Ribičič, Stane Dolanc in Sergej Kraigher; tudi Tito je bil otrok hrvaškega očeta in slovenske matere. Prim. Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 339–341; 407.

posebne, imenitno založene trgovine? ... To, da so bili ti ljudje domačini, Slovenci kot ti in jaz, ki so se obnašali kot slovensko govoreči gestapovci ... me še zmeraj žalosti, mi jemlje spanje in me tlači kot mora ...¹⁷⁰

Jan T. Gross in John Connelly sta stalinizem definirala kot nenapisane knjige, neizvedena predavanja, neizgovorjene ideje in nepodeljene akademske nazive.¹⁷¹ Ko govorimo o klasični filologiji, bi temu lahko dodali še neprevedena besedila. V Sloveniji ni v letu 1989, ko je padel berlinski zid, izšel *niti en nov prevod* iz latinščine ali grščine. Tisti, ki so izšli pred tem, so bili v pretežni meri delo peščice prevajalcev. To zgovorno in simptomatično stanje je bilo posledica desetletij presenetljivo učinkovite politike izganjanja latinščine in grščine iz osnovnega in srednjega izobraževanja; to je v končni analizi pripeljalo do popolne marginalizacije stroke na univerzitetni ravni. V osemdesetih so se le še redki klasični filologi upali spoprijeti z antičnimi avtorji; še redkejši so zmogli nato objaviti smiseln prevod. Ko je ideološki pritisk popustil, se je začelo stanje drastično spreminjati. V zadnjih desetletjih smo priče pravi plimi prevodov klasičnih del, večinoma so delo mlajših prevajalcev, ki so se obrti izučili po političnih spremembah. Med njimi so Matjaž Babič, Živa Borak, Jan Ciglenečki, Pavel Čšarek, Ignacija Fridl Jarc, Ksenija Geister, Nada Grošelj, Nataša Homar, Matej Hriberšek, Andreja Inkret, Jelena Isak Kres, Jera Ivanc, Jerneja Kavčič, Gorazd Kocijančič, Marko Marinčič, Aleš Maver, Gregor Pobežin, Neža Sagadin, Brane Senegačnik, Maja Sunčič, Miran Špelič, Boris Vežjak, Sonja Weiss, Barbara Zlobec Del Vecchio in Franci Zore.¹⁷² Prav raznolikost njihovih ustvarjalnih prevodov pa hkrati zgovorno priča o neznanski kulturni praznini prejšnjih desetletij. Ta so minila v skorajda sizifovskem naporu zdesetkane peščice filologov, kot bi pripomnil T. S. Eliot,

da bi povrnili, kar je bilo izgubljeno
in najdeno in izgubljeno spet in spet; in zdaj, v razmerah,
ki se zdijo nenaklonjene. A morda ni to ne dobiček ne izguba.
Nam ostane samo trud. Ostalo ni naša stvar.¹⁷³

Viri in literatura

Viri

- AS 1529, Arhiv Republike Slovenije, Fond Borisa Kraigherja.
AS 1589, Arhiv Republike Slovenije, Fond CK ZKS.
AS 1931, Arhiv Republike Slovenije, Fond RSNZ.
AS 621, Arhiv Republike Slovenije, fond Slovenske matice.
FF UL, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

¹⁷⁰ Ivan Dolenc, ki ga citira Alenka Puhar, »Zapis z bodečo žico«, 141. Dolenc je bil star dvaintrideset let, ko je emigriral. Leta 2006 je umrl v Kanadi.

¹⁷¹ Connelly, *Captive University*, 143.

¹⁷² Osupljiv panoramski pregled skoraj *šestdesetih* klasičnih prevodov, ki jih je v Sloveniji naplavil en sam *lustrum* (2006–2011), je objavila Nada Grošelj, »Pregled prevodov«; besedilo je dostopno tudi na spletu.

¹⁷³ Iz *Štirih kvartetov*; s poklonom Petru Greenu.

ZAL LJU 696, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Univerzitetnega komiteja ZKS.
ZAMU IV, Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, Fond rektorata.

Literatura

- Bartošek, Karel. »Central and Southeastern Europe«. V: *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, ur. Stéphane Courtois et al. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.
- Bondžić, Dragomir. »Politički progon studenata Beogradskog univerziteta 1945–1948«. *Here-ticus* 5, št. 1 (2007).
- Bradač, Zorka. *Neslutena moč ljubezni*. Ljubljana: Forma 7, 2001.
- Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism*. London: The Bodley Head, 2009.
- Bucik, Valentin, et al., ur. *Zbornik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 1919–2009*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2009.
- Buttolo, Frančiška, in Meta Pavčič. »Bibliografija del Frana Petreta«. V: *Petre, Tradicija in inovacija: izbrane študije in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica, 1990.
- Cankar, Tadej. »Arhivsko gradivo nekdanje Uprave službe državne varnosti in njenih predhodnic: osnovne značilnosti in primerjava nekaterih vidikov hrambe in upravljanja gradiva v postsocialističnih državah«. V: *Odstiranje zamolčanega*, ur. Damjan Hančič, Gregor Jenuš in Neža Strajnar. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013.
- Connelly, John. *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2: politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Dedijer, Vladimir. *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta, 1991.
- Djilas, Milovan. *Rise and Fall*. Prev. John Fiske Loud. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1983.
- Djilas, Milovan. *Tito: The Story from Inside*, prev. Richard Hayes in Vasilije Kojić. London: Weidenfeld and Nicolson, 1981.
- Doknić, Branka, Ivan Hofman in Milić F. Petrović, ur. *Kulturna politika Jugoslavije: 1945–1952; zbornik dokumenata*. Vol. 1. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009.
- Durrell, Lawrence. *Spirit of Place: Letters and Essays on Travel*, ur. Alan G. Thomas. London: Faber, 1969.
- Eder, Maciej. »Does Size Matter? Authorship Attribution, Small Samples, Big Problem«. *Literary & Linguistic Computing* 28, št. 4 (2013).
- Eder, Maciej. »Style-Markers in Authorship Attribution: A Cross-Language Study of the Authorial Fingerprint«. *Studies in Polish Linguistics* 6 (2011).
- Ferenc, Mitja. *Huda Jama (Grave Pit) Coal Mine Mass Massacre — May, June 1945*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2013.
- Ferenc, Tone. *Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.
- France Forstnerič in Melita Forstnerič Hajnšek, *Jože Košar: humanist in založnik*. Maribor: Obzorja, 2000.
- Gabrič, Aleš. »Odpuščanje profesorjev Univerze v Ljubljani zaradi politično-ideoloških vzrokov«. *Objave* 6 (2000).
- Gabrič, Aleš. »Ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997).
- Gantar, Kajetan, in Brane Senegačnik. *Sofoklova Antigona v prevodu Ivana Hribovška*. Ljubljana: Družina, 2014.

- Gantar, Kajetan. »Bradač, Fran«. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- Gantar, Kajetan. *Utrinki ugaslih sanj*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Gantar, Kajetan. *Zasilni pristanek*. Ljubljana: Slovenska matica, 2012.
- Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Grafenauer, Bogo. »Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja kot znanosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji«. *Zgodovinski časopis* 36 (1982).
- Grazioli, Emilio. »Sottoposizione a vigilanza dell' Associazione musicale di Lubiana«. *Bolletino Ufficiale per la provincia di Lubiana* 1, št. 71 (1942).
- Grošelj, Nada. »Pregled prevodov antične književnosti za obdobje 2006–2011«. *Bukla* 69, september 2011.
- Jan, Zoltan. »Prispevek Frana Petreta k razvoju slovenske literarne vede«. V: *Preseganje meje: zbornik slavističnega društva Slovenije 17*, ur. Miran Hladnik. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2006.
- Jenšterle, Marko. *Skeptična levica*. Maribor: Obzorja, 1985.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York: Penguin Press, 2005.
- Karsai, György. »Klasični filolog v mreži Državne varnosti: primer Jánosa Sarkadya«. *Keria — studia Latina et Graeca* 15, št. 2 (2013).
- Kidrič, Boris, in Ferdo Kozak. »Začasna uredba Narodne vlade Slovenije o univerzitetnih oblastvih in učnem osebj«. *Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije* 1/2, št. 35 (1945).
- Kidrič, Boris. »Uredba o zaščiti znanstvenih in kulturnih delavcev federalne Slovenije«. *Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije*, 1/2, št. 35 (1945).
- Kitičič, Božica. »Pedagoška dejavnost profesorja Frana Petreta«. *Jezik in slovstvo* 22, št. 1 (1976).
- Kotar, Tamara. »Slovenia«. V: *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*, ur. Lavinia Stan. London: Routledge, 2009.
- Kremenšek, Slavko. *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1972.
- Lavrenčič, Aleksander. »Izraz 'razrešeni' morda ni srečno podan z italijanskim terminom 'sospesi': o razrešitvi akademskih dolžnosti italijanskih honorarnih profesorjev in lektorjev«. *Kronika* 46, št. 1–2 (1998).
- Leškiewicz, Rafał, in Pavel Žáček, ur. *Handbook of the European Network of Official Authorities In Charge of the Secret-Police Files*. Praga: USTR, 2013.
- Mikola, Milko. *Rdeče nasilje: represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Mohorjeva, 2012.
- Momigliano, Arnaldo. *The Development of Greek Biography*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971, razširjena izdaja 1993.
- Movrin, David. »*Gratiae plenum*: latinščina, grščina in Informbiro«. *Keria — studia Latina et Graeca* 12, št. 2–3 (2010).
- Ocvirk, Anton. »'Znanstveni' diletantizem«. *Ljubljanski zvon* 58, št. 3 (1938).
- Pečar, Borut, in Zorka Bradač. *Sijaj resnice*. Grosuplje: Mondena, 2005.
- Perović, Jeronim. »The Tito-Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence«. *Journal of Cold War Studies* 9, št. 2 (2007).
- Petre, Fran. »Pri rojstvu slovenske komparativne«. *Sodobnost* 6, št. 5 (1938).
- Petre, Fran. »Začetek korespondence med Vrazom in Šafařikom«. *Slavistična revija*, št. 1–2 (1951).
- Pibernik, France. *Jutro pozabljenih: antologija padlih, pobitih, zamolčanih, prepovedanih, pozabljenih*. Celje: Mohorjeva družba, 1991.
- Pirjevce, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
- Procacci, Giuliano, ur. *The Cominform: Minutes of the Three Conferences; 1947/1948/1949*. Milano: Feltrinelli, 1994.

- Puhar, Alenka. »Zapis z bodečo žico: nekaj obveznih likov na temo povojne represije«. V: *Kultura in politika*, ur. Mateja Jančar. Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2007.
- R., B. »Jan Luňák«. *Listy filologické* 62, št. 4–5 (1935).
- Rebula, Alojz. *Skozi prvo zagrinjalo*. Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- Rojc, Tatjana. *Pogovori z Alojzom Rebulo*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2009.
- Sattler, Miran. »Znanec iz sosednje ulice: dr. Fran Bradač«. *Ljubljanski dnevnik* 29, št. 8 (1965).
- Schiller-Dickhut, Reiner, in Bert Rosenthal. *The European Network of Official Authorities in Charge of the Secret-Police Files: A Reader on their Legal Foundations, Structures and Activities*. Berlin: BStU, 2009.
- Service, Robert. *Comrades: A World History of Communism*. London: Macmillan, 2007.
- Simič, Vladimir. »Odstranjevanje pedagoškega osebja z Univerze v Ljubljani«. *Objave* 6 (2000).
- Simoniti, Primož. »Geist und Wissenschaft im politischen Widerstand in Slowenien«. V: *Geist und Wissenschaft im politischen Aufbruch Mitteleuropas*, ur. Meinrad Peterlik in Werner Waldhäusl. Dunaj: Böhma, 1991.
- Sirc, Ljubo. *Between Hitler and Tito*. London: A. Deutsch, 1989.
- Smolej, Tone, in Majda Stanovnik. *Anton Ocvirk*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Sovre, Anton. »Zahvaljeni, rešitelji, in iz veselih src pozdravljeni«. *Slovenski poročevalec*, 9. maj 1945.
- Stamatatos, Efstathios. »A Survey of Modern Authorship Attribution Methods«. *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 60, št. 3 (2009).
- Stark, Isolde. »Die inoffizielle Tätigkeit von Johannes Irmscher für die Staatssicherheit der DDR«. *Hallische Beiträge zur Zeitgeschichte* 5 (1998). Slovenski prevod: »Neuradno delo Johanna Irmscherja za Državno varnost Nemške demokratične republike«. *Keria — studia Latina et Graeca* 15, št. 2 (2013).
- Stenografski zapiski ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije: četrto redno zasedanje (drugi sklic)*, 28. januarja do 30. januarja 1953. Dostopni na portalu Sistory.
- Stojanović, Svetozar. »Varieties of Stalinism in Light of the Yugoslav Case«. V: *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, ur. Vladimir Tismaneanu. Budapest: Central European University Press, 2009.
- Svoboda, Karel. *Antika a česká vzdělanost od obrození do první světové války*. Praga: Nakl. Československé akademie věd, 1957.
- td [Tine Debeljak]. »Bilanca slovenskega knjižnega trga v l. 1936«. *Slovenec*, 1. januarja 1937.
- Toporišič, Jože. »Moja zagrebška leta«. V: *Preseganje meje: zbornik slavističnega društva Slovenije 17*, ur. Miran Hladnik. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2006.
- Vodopivec, Peter. »O komunistični univerzitetni politiki in izključevanju univerzitetnih učiteljev in sodelavcev Univerze v Ljubljani po drugi svetovni vojni«. *Objave* 6 (2000).
- Vodopivec, Peter. »Populacijske posledice druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem«. V: *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*, ur. Janvit Golob et al. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Vodopivec, Peter. *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev: Angela Vode in Boris Furlan, žrtvi Nagodetovega procesa*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001.
- Vodušek Starič, Jerca. »Brionski plenum leta 1966 — ocene in njegov vpliv«. V: *Slovenija — Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Wraber, Tone. »Poročilo o delu prve komisije za rehabilitacijo univerzitetnih učiteljev«. *Objave* 6 (2000).
- Ziliotto, Luigi. »Ricordo di Attilio Budrovich«. *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria* 26 – N. S. 15 (2004).

Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar, and Fran Petre: Latin and Greek at the University of Ljubljana in the First Post-War Decade

David Movrin

Interpreting the fragmentary evidence from the Party documents sometimes feels like observing the crumbs from the great banquet of the Slovenian Central Committee, to use the ancient metaphor. After the fall of the Berlin Wall, the retreating Party started a large-scale destruction of files created by its secret police. When the new government was elected in April 1990, it could only ascertain that the archives were for the most part empty. The caveats that apply are consequently strangely familiar to classicists. The value of the evidence lies, in the words of Arnaldo Momigliano, mainly in the warning it contains, and one should never assume that what is lost never existed. Yet despite their fragmentary character, ancient sources reveal quite a bit of information about their makers — and so do the Communist Party's leftovers. The ways institutions of higher education in Central and Eastern Europe were subjugated after the Communist takeover were far from identical. John Connelly has shown how the East German story is rather different from the Polish one — which in turn differs from the Czech experience. Similarly, Slovenian professors — Fran Bradač, Milan Grošelj, Anton Sovre, and others — faced their own type of oppression. Their opposition seems to have been less effective than that of their Polish colleagues, yet often more principled than that shown by their counterparts in the German Democratic Republic. The authority of the former and the weakness of the latter go back to World War II, a defining moment for the future power relations in Slovenian academia as well.

Like their colleagues in the Eastern Bloc, Slovenian professors as a community did not accept Communism willingly — rather, they capitulated to it. Their resistance to the designs of the Party took several forms and did not remain hidden. Tito was deeply suspicious of the universities and in 1952 complained of “people with old conceptions who do more harm than good,” university professors who “fiercely resist the new socialist and Marxist teaching conceptions.” His words are confirmed by the contemporary secret police documents, such as the ones penned by ‘Andrej’, a State Security informant now identified as Fran Petre. Milan Grošelj and Anton Sovre, who seem to have been among those unable to shed their old conceptions, apparently played a difficult game of keeping up ideologically acceptable appearances while striving to preserve some bygone autonomy. Their struggle was at least partially successful, but their victory was a Pyrrhic one. The relative lack of restrictions enjoyed by Department of Classical Philology in the decades that followed the years of unprecedented destruction — between 1945 and 1950 — was based on the fact that Classics as a field of study became increasingly marginalised.

Leopoldina Plut-Pregelj

Cilji pouka zgodovine: kateri, zakaj in kako?

UDK 93/94(073)

UDC 93/94(073)

PLUT-PREGELJ, Leopoldina, dr., pedagogike, pridružena raziskovalka na College of Education, University of Maryland, ZDA Washington DC 20003, 237 9th st, S.E.; plutpreg@umd.edu

PLUT-PREGELJ Leopoldina, PhD in Educational Science, Research Associate on the College of Education, University of Maryland, USA Washington DC 20003, 237 9th st., S.E., plutpreg@umd.edu

Cilji pouka zgodovine: kateri, zakaj in kako?

The Goals of History Instruction: Which Goals, Why and How?

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 478–499, cit. 46

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 478–499, 46 notes

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language Sn. (En., Sn., En.)

Pri poučevanju zgodovine soobstajajo trije trendi poučevanja: tradicionalni, progresivni in pedagoški, ki jih usmerjajo legitimni, a konfliktni, cilji. Čeprav se nobeden od trendov ne more izogniti ideološkosti izbire vsebine, pa ima pedagoški trend, ki izpostavlja razvijanje zgodovinskega mišljenja, največ možnosti za preseganje politične manipulacije pouka zgodovine. Slovenski učni načrt (2011) vsebuje konfliktno splošne cilje vseh treh trendov. Zato namen ni jasen. Preštevilni operativni cilji in standardi niso usklajeni s splošnimi cilji.

Since the 19th century coexist three trends in history instruction: the traditional, the progressive and the pedagogical and they all have legitimate, but conflicting goals. While none of the trends can avoid the ideological selection of the history contents, has the pedagogical trend, which focuses on the development of basic historical concepts and thinking, the best chance of avoiding political manipulation of history education. The Slovene history curriculum (2011) comprises the general goals of all the three trends. However, there is no clear consensus to the main purpose of history instruction. There are decisively too many objectives and standards for each topic and each grade and there is too little connection between them and the general goals.

Ključne besede: cilji pouka, trendi poučevanja, zgodovinsko mišljenje, didaktika zgodovine, poučevanje branja

Key words: goals and objectives, trends in history teaching, historical thinking, didactics of history, teaching reading

Avtorski izvleček

Author's Abstract

»Nihče od nas se ne bi ukvarjal z zgodovino, če ne bi bilo pomembno poznati preteklost ... Toda problem je v tem, da je spoznavanje preteklosti težko in sporno.«¹

Uvod

Spoznavanje preteklosti ni težko in sporno samo za zgodovinarja! Ta ugotovitev velja tudi za poučevanje in učenje zgodovine, ki sta mnogo bolj zapletena procesa, kot se zdi na prvi pogled. Na težavnost poučevanja zgodovine posredno opozarjajo raziskave, ki skozi 20. stoletje po vsem svetu vztrajno ugotavljajo, da imajo učenci in dijaki pomanjkljivo zgodovinsko znanje. Prva poročila o zgodovinskem znanju mladine, npr. v ZDA, je zaslediti na začetku 20. stoletja.² Poleg slabega znanja dijakov raziskave ugotavljajo tudi, da je zgodovina nepriljubljen učni predmet med srednješolsko mladino. Kognitivni psiholog in profesor na univerzi Stanford Sam Wineburg, ki se že več desetletij ukvarja s proučevanjem zgodovine, ironično ugotavlja, da se je v 20. stoletju »ves svet obrnil na glavo, toda ena stvar ostaja enaka – otroci ne znajo zgodovine.«³ Upravičeno se sprašuje, kakšen smisel ima vedno znova poudarjati, česa učenci ne vedo, bolj malo pa nas zanima, kaj vendarle vedo in predvsem kako graditi na obstoječem znanju, izkušnjah in interesih, da bo njihovo obstojnejše in smiselno.⁴

Ob raziskavah o zgodovinskem znanju mladine bi bilo smiselno opozoriti na dve dejstvi. Prvič, v preteklih raziskavah so ugotavljali v glavnem poznavanje podatkov. In drugič, ljudje pozabljamo podatke, vsebine (ne samo zgodovinske), če jih ne obnavljamo. Pozabljanju so izpostavljene predvsem tiste vsebine, ki niso razumljene, osmišljene in na neki način povezane z življenjem. Poleg tega pa tudi ni nikjer zanesljivih podatkov, da mladina danes pozna zgodovino slabše kot v preteklosti. Zanesljivo vemo le, da smo ljudje (mladina) izpostavljeni poplavi in-

¹ Siexas, *Schweigen der Kinder!*, str. 33.

² Wineburg, *Historical thinking*, str. vii. Avtor poroča o prvi raziskavi med srednješolsko mladino v Texasu leta 1917, v kateri raziskovalca navajata podobne ugotovitve o zgodovinskem znanju dijakov kot 70 let kasneje Ravitch in Finn, *What Do Our 17 Years Know*.

³ Wineburg, *Historical Thinking*, str. viii.

⁴ V ZDA ugotavljajo, da je velik interes za preteklost med ljudmi vseh starosti, ki veliko prostega časa in tudi sredstev porabijo za spoznavanje preteklosti in zgodovine. Glej: Rosenzweig in Thelen, *The Presence of the Past*.

formacij o preteklosti in sedanjosti (internet) in da je potreba po kritičnem branju, oceni verodostojnosti informacij in oblikovanju osebnega odnosa do njih večja kot kdajkoli prej. Tej potrebi more zadostiti pouk zgodovine, ki razvija zgodovinsko mišljenje in zgodovinsko zavest pri učencih.

V devetdesetih letih 20. stoletja je potekala obsežna primerjalna raziskava o poučevanju zgodovine, zgodovinski zavesti in političnih stališčih adolescentov (9. razred) v 27 evropskih državah. V raziskavi je sodelovala tudi Slovenija. Raziskava ugotavlja, da je praksa poučevanja mnogo revnejša kot predpostavljata zgodovinska in pedagoška stroka ter šolska politika. Raziskava odpira številna vprašanja, ki kažejo na zapletenost poučevanja zgodovine, in opozarja, da pouk, žal, še vedno pretežno sloni na skrajšanem, strnjenem pregledu zgodovine, kanonu, ki se ga učenci in dijaki učijo na pamet.⁵ Stanje je podobno tudi v ZDA.⁶ Ob takem poučevanju je pozabljanje veliko. Obstaja pa vrsta problemov, npr. ideološkost pouka, predstavljanje »ene same zgodbe«, ki zapira učenčevo obzorje in tudi odbija učence od zgodovine, še posebej če se »uradna« zgodovinska zgodba razlikuje od izkušenj in vrednot okolja, npr. učenčeve družine. O tem poroča, med drugimi James Wertch, ki je raziskoval poznavanje zgodovine v Estoniji (obdobje ruske okupacije 1940). Ljudje so poznali dve različici zgodovine: uradno, ki so jo poučevali v šoli, so dobro obvladali, ter neuradno, ki so jo slišali doma in je bila prepovedana v javnem dialogu. Slednja je bila mnogo manj natančna in polna mitov. Toda kognitivni osvojitvi uradne zgodovine ni sledila njena prisvojitve, vrednota, kot so pričakovali, temveč obratno: postala je osnova za upor Estoncev in odcepitev Estonije od Sovjetske zveze leta 1991.⁷ Wertch in številni drugi zgodovinarji, npr. James Loewen v ZDA, opozarjajo na zapletenost poučevanja zgodovine.⁸ Podobne vzporednice lahko najdemo v prav vsaki, tudi slovenski družbi.

V zadnjih tridesetih letih poteka intenzivna strokovna diskusija o poučevanju zgodovine, ki razkriva številne razsežnosti pouka zgodovine – od politično občutljivih ciljev in vsebin pouka, učenčevih in učiteljevih idej o zgodovini do novih pristopov k poučevanju. Na to razpravljanje vplivajo miselni tokovi, številna neenotna intelektualna gibanja in filozofije, ki so se razvili po drugi svetovni vojni. Ta gibanja, pogosto poimenovana s postmodernizmom in kognitivnimi znanostmi, so pripomogla k postopnemu zatonu behaviorizma, začeni že v šestdesetih letih. Kognitivne znanosti so v ospredje postavile nove poglede na človekovo zaznavanje sveta in nastajanje znanja, ki sta jim skupni naslednji dve hipotezi: (1) znanje je produkt človeka, ki se spreminja s časom, prostorom in tehnološkim razvojem družbe, in (2) znanje ne nastaja samo na racionalnih osnovah, ampak nanj vplivajo fiziološka in čustvena dejavnost človeka ter njegova socialna umeščenost. V psihologiji in pedagogiki

⁵ Von Borries, *Methods and Aims of Teaching History*, str. 246–261. Podrobnejši opis raziskave glej: Angvik in Von Bories, *Youth and History*.

⁶ Barton in Levstik, *Teaching History for the Common Good*, str. 2–3.

⁷ Wertch, *Is it possible to teach beliefs*.

⁸ Glej: Loewen, *The Lies My teacher Told Me*. V tem delu je analiziral ameriške učbenike zgodovine in opozoril na številne temne lise pri poučevanju zgodovine. Tej popularni knjigi je sledila še *Teaching What Really Happened* (2010), namenjena učiteljem za pomoč pri spreminjanju pouka zgodovine.

se je ponovno začelo raziskovanje mišljenja in učenja v različnih razsežnostih. To je dalo osnovo za razvoj nove smeri v psihologiji, ki so v ospredje postavile konstruktivistične teorije učenja.⁹ Postmodernizem je vplival na zgodovinopisje, da je razširilo predmet svojega raziskovanja, priznalo večperspektivne poglede na preteklost in pod vprašanje postavilo »objektivnost« zgodovine.

Cilji sodobnih šolskih reform in cilji pouka zgodovine

Novi miselni tokovi in spremenjene družbene razmere v razvitem industrijskem svetu so v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja spodbudili val šolskih reform. Temeljni cilj (vsaj deklarirani) le-teh je bila večja kakovost znanja. Kaj je kakovostno znanje? Učenčevo znanje naj bi imelo več ravni: (1) vsebine, s katerimi naj bi bili učenci seznanjeni, se jih zavedali in jih prepoznali; (2) vsebine, ki jih morajo dobro poznati, ne pa nujno globlje razumeti, in (3) vsebine, ki zahtevajo globlje razumevanje vsebine in idej, da ostanejo z učenci, ko so posameznosti pozabljene, ter imajo generativno vrednost.¹⁰

Kdaj lahko govorimo o znanju z razumevanjem? Razumevanje je zapleten pojav, s katerim se filozofi in psihologi ukvarjajo že stoletja. Na kratko bi lahko razumevanje opisali kot splet medsebojno prepletenih miselnih procesov, katerih delovanja v celoti ne razumemo. Med strokovnjaki tudi ni popolnega strinjanja o razumevanju. Lahko bi pa povzeli, da razumevanje ni eno samo in popolno, povsem pravilno ali nepravilno, ampak da gre za več ravni, ki jih določajo številni dejavniki. Meni osebno je zelo blizu razlaga Davida Perkinsa, ki govori, da ima razumevanje tri ravni in znotraj vsake ravni različne stopnje: na prvi ravni gre od naivnega do prefinjenega razumevanja sveta in pojavov, na drugi ravni od preprostega do kompleksnega in na tretji ravni od osebnega do širše družbenega razumevanja. Strokovnjaki imajo (naj bi imeli) na svojem področju prefinjeno, kompleksno in družbeno razumevanje pojavov, nestrokovnjakovo razumevanje strokovnih vsebin pa se giba nekje med naivnim in prefinjenim, preprostim in kompleksnim, ter osebnim in družbenim razumevanjem pojavov in sveta.¹¹

Raziskovalci pouka so ugotovili, da razumevanje ni avtomatičen rezultat pouka, da se ne zgodi pri učencih samo od sebe in mimogrede, ampak je treba tako poučevanje in učenje načrtovati in namensko uresničevati. Med zgodovinarji je na ta pojav opozoril Sam Wineburg, ki pravi, da zgodovinsko mišljenje ni naraven proces ali nekaj, kar bi se pojavilo samo od sebe s psihološkim razvojem, temveč da je treba učence za zgodovinsko mišljenje usposobiti s tem, da učitelji pokažejo, kako pridejo do zgodovinskega znanja s tem, da ubesedi svoje mišljenje, npr. ob branju nekega vira, da se sprašujejo kdaj in zakaj, kakšen položaj je imel pisec in kakšne so bile (bi lahko bile) posledice le-tega, da izražajo svoje ideje in dvome ob dokumentu itd.¹²

⁹ Plut-Pregelj, Ali so lahko konstruktivistične teorije učenja.

¹⁰ Več o tej tematiki glej: Plut-Pregelj, Znanje z razumevanjem in Perkins, What is understanding?

¹¹ Perkins, Educating for insight, str. 4.

¹² Več o tem: Wineburg, *Historical thinking*.

Sedanji javni izobraževalni sistem, primeren za industrijsko družbo, je učinkovit pri oblikovanju znanja učencev na prvi ravni, manj pa na drugi, v glavnem pa neprimeren za razvijanje znanja z razumevanjem, ki ga potrebuje družba prihodnosti. Bistvo šolskih reform naj bi bilo preusmeriti delo šole v pomoč učencem k oblikovanju smiselnega znanja z razumevanjem. Le tako znanje je obstojno in predvsem generativno in omogoča reševanje osebnih in družbenih problemov v neznani in nepredvidljivi bodočnosti. Zato so v šolskih reformah prenavljali učne načrte po vsem svetu, tudi v Sloveniji.¹³ Ti reformni procesi pa potekajo zelo počasi, saj način delovanja sedanjih šolskih sistemov ovira spodbujanje ustvarjalnosti in globljega razumevanja snovi. K temu prispeva tudi velika težnja po površinski obravnavi čim večje količine učne snovi in stalnem merjenju učnih rezultatov. Prav to pa je po mojem mnenju tudi eden od vzrokov za naraščajočo nepismenost med mladino na vseh področjih, trend, značilen za ves svet, ne samo za Slovenijo.¹⁴

Te splošne ugotovitve veljajo tudi za zgodovinsko znanje. Kaj pomenijo tri ravni učenčevega znanja pri zgodovini? O katerih vsebinah morajo biti učenci le informirani? Katere veščine morajo avtomatizirati (npr. branje zgodovinskih besedil)? In kaj je treba globlje razumeti? Kaj mora ostati tudi potem, ko pozabimo podrobnosti?

Pri iskanju odgovorov na zgornja vprašanja splošna psihološka in didaktična znanja ne pomagajo veliko, če jih ne povežemo s stroko. Nesmiselno je, da didaktika zgodovine ponavlja splošna didaktična ali pedagoško-psihološka znanja. Vsaka stroka ima svoje specifičnosti. Razumevanje pri biologiji in matematiki ne nastaja enako kot razumevanje literature ali zgodovine. Pri naravoslovju preizkušamo, kaj se bo zgodilo, npr. če zlijemo tekočino v vezno posodo, ali če rastlini odvzamemo svetlobo. Gre za opazovanje in sklepanje, logično-analitično mišljenje, s katerim dokazujemo resničnost. Pri zgodovini pa gre za narativno mišljenje: spoznavamo preteklost na osnovi sledi, ki so ostale – dokumentov, izkopanin itd. Iz sledi nastanejo zgodbe, ki razlagajo svet v preteklosti; ne dokazujejo resnice, ampak njihovo verjetnost in življenjskost. Opozarjajo na zapletenost delovanja, ki ga usmerjajo različni človekovi motivi, na eni strani in na možnosti različnih razpletov dogajanj kot posledice različnih (etičnih) odločitev na drugi. Toda analitično-logično in narativno mišljenje, s katerima spoznavamo svet, sta nespravljivo različna, vendar se dopolnjujeta in tvorita celoto. Jerome Bruner pravi: »Dobra zgodba in dobro zgrajen dokaz sta različni naravni zvrsti. Obe lahko uporabljamo za prepričevanje nekoga drugega, toda to, o čemer prepričujeta, se razlikuje v temeljih: dokazi nas prepričujejo o njihovi resničnosti, zgodbe pa o njihovi življenjskosti.¹⁵ Zgodbe imajo svoje lastnosti, s katerimi se morajo učenci seznaniti in jih v zgodbi prepoznavati, npr. opisano dogajanje ni nujno kronološko urejeno, ni slučajno, njegova struktura omogoča več razlag, ki jih bralec, poslušalec »sprejema« kot možne, četudi se z njimi ne strinja, nadalje odkrivanje motivov pripovedovalca zgodbe itd.

¹³ Glej: Izhodišča kurikularne preнове.

¹⁴ Mednarodna raziskava PISA, 2009. [tp://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46619703.pdf](http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46619703.pdf)

¹⁵ Bruner, *Actual minds, possible worlds*, str. 11.

Preden izberemo vsebine, zgodbe, moramo najprej odgovoriti, čemu sploh poučevati zgodovino. Splošni cilj zgodovine kot šolskega predmeta je prof. Peter Vodopivec opisal z naslednjimi besedami: »poskuša (mlademu) človeku razširiti njegove časovne in prostorske predstave, ga na eni strani seznaniti s 'potjo', ki nas je pripeljala do sem, kjer smo, a ga vendarle na drugi strani usposobiti za samostojno in kritično presojo lastne družbe in okolice.«¹⁶ Ta cilj je v celoti sprejemljiv, a ga velja razčleniti. Pri tem opravilu se zdi primerno opreti se na razmišljanje Johna Slaterja, ki govori o dveh vrstah ciljev pouka zgodovine: o družbenih, zunanjih, ki jih pogosto narekuje politika, in notranjih, zgodovinskih ciljih, ki izvirajo iz same zgodovinske stroke. Med zunanje, družbene cilje šteje razvijanje nacionalne identitete, državljanstva, tolerantnosti in spoštovanja različnih kultur, priprava za demokratično sodelovanje in odgovorno sobivanje itd. Slater in tudi drugi zgodovinarji priznavajo pomembnost zunanjih ciljev, vendar so ti cilji širši, družbeni in nimajo neposredne zveze z zgodovino kot stroko. Te naj razvija šola kot institucija z načinom življenja in dela pri vseh predmetih. Nastopi pa težava, ker je glede teh težko (nemogoče?) doseči soglasje. Lažje je soglasje doseči o notranjih ciljih, ki jih določa zgodovina kot veda, npr. razvijanje časovnih predstav učencev, razumevanje vzročnosti in posledičnosti dogajanja v preteklosti, razumevanje različnih perspektiv udeležencev zgodovinskega dogajanja, predstavljanje preteklosti kot nelinearnega razvoja itd.¹⁷ Slater ob različnih nalogah pouka zgodovine poudarja, da zgodovina ne more zagotoviti tolerantnosti ali sodelovanja v družbenem življenju, lahko pa oblikuje pri učencih intelektualno »orodje«, zgodovinsko mišljenje, ki omogoča človekovo spoštovanje različnosti, tolerantnost, demokratičnost in kritičnost. Za Slaterja je »zgodovinsko mišljenje predvsem odpiranje mišljenja, ne pa socializiranje.«¹⁸ Temeljni namen pouka zgodovine naj bi bil razvijati zgodovinsko mišljenje in zgodovinsko zavest, torej notranje cilje, ki izvirajo iz stroke same. Ti pa morejo posredno voditi tudi do uresničevanja zunanjih ciljev. Didaktiki zgodovine, npr. Sam Wineburg, predpostavljajo, da zgodovinsko mišljenje in zgodovinska zavest pomagata pri uravnovešanju lastnih stališč do preteklosti in sedanjosti, razmišljanju o zgodbah, njihovem kontekstu in motivih udeležencev za dejanja in pri prepoznavanju (ne)človečnosti v zgodbah, vzbujanju nelagodnosti, ko zgodbe odkrivajo delovanje najnižjih (ne)človeških nagonov, in ne nazadnje tudi pri odločanju oziroma (etični) izbiri lastnega delovanja. Ob stalnem spraševanju in prepiranju, kaj in kako poučevati, pozabljamo na to, zakaj sploh je zgodovina v šoli. Ena od pomembnih nalog pouka zgodovine je zbliževati ljudi, ne pa jih še bolj razdvajati, kot je marsikje primer, npr. nacionalistično usmerjeno ali skrajno ideologizirano poučevanje zgodovine, s pojavoma, ki Slovencem nista tuja. In kako približati učencem zgodovino, da nanjo učenci ne bodo gledali kot na predmet »piflarjev«.

¹⁶ Vodopivec, Ob predlogu novega programa, str. 255.

¹⁷ John Slater, *Where there is dogma, let us sow a doubt*. cit. po Husbands, Kitson in Pendry, *Understanding history teaching*, str. 31–34. Slater natančneje razvije svoje poglede na cilje v delu *Teaching history in New Europe*.

¹⁸ Husbands, Kitson in Pendry, *Understanding history teaching*, str. 32.

Cilji pouka zgodovine v preteklosti

Za odgovor na vprašanje, zakaj poučevati zgodovino, je poučen pogled v preteklost. Ta nam odkrije, da so bili v ospredju pouka zgodovine, če sprejmemo Slaterjevo razlikovanje, zunanji cilji, torej tisti, ki jih je družba (politika) postavila pred šolo. V javne šole so začeli uvajati pouk zgodovine v 19. stoletju. Nove nacionalne države so želele razvijati učenčevo pripadnost državi in/ali narodni skupnosti. Učni načrti so pretežno vključevali politično zgodovino: nastanek držav (vojne za ozemlje, organizacija države) in njihove politične in narodne identitete (gospodarski in kulturni razvoj, vladarji, heroji) ter korenine zahodnoevropske civilizacije. Pouk zgodovine je prikazoval preteklost kronološko kot »zaprto in definitivno zgodbo«, običajno pogled zmagovalca ali privilegirane skupine na oblasti, ki naj bi si jo učenci zapomnili in prisvojili kot vrednoto.

Dvajseto stoletje je prineslo nove izzive za pouk zgodovine. Dve svetovni vojni, globalizacija in deklaracija o človekovih pravicah so postavile v ospredje zahtevo po spoznavanju drugih kultur in svetovne zgodovine. Politična zgodovina je pomembna, vendar ne edina razsežnost preteklosti. Človek in človeške družbe so starejše institucije od nacionalnih držav 19. stoletja. Nacionalno usmerjen pouk zgodovine je postal predmet kritike. Pojavile so se zahteve po spremembah učnih načrtov in načinu dela v šolah, ki naj bi odražal trende v sodobnem zgodovinopisju in spremembe v teorijah učenja in poučevanja. Toda pogosto so se nove vsebine samo dodajale v učni načrt in še razširile že tako vsebinsko obširne učne načrte. Učitelji so predstavljali vsebine po obsežnih, politično »korektnih« učbenikih, učenci pa so se vsebin učili na pamet za preverjanje znanja. Način poučevanja pa se ni spremenil in pritožbe o neuporabnosti in nesmiselnosti zgodovine so se množile. Zgodovinarji, pedagogi, psihologi in pedagogi so začeli raziskovati in preverjati drugačne pristope k pouku zgodovine.

Raziskovanje pouka zgodovine

Teorije poučevanja, učenja in nastajanja znanja so kritične do transmisijskega pouka in kronološkega pristopa k pouku zgodovine. Te in neobstojno zgodovinsko znanje učencev so sprožili raziskovanje pouka zgodovine, npr. v Veliki Britaniji in ZDA že v šestdesetih letih. Proučevali so učiteljeve in učenčeve ideje o zgodovini, učenčeve zmožnosti oblikovanja časovnih predstav in različne pristope k poučevanju zgodovine. Raziskovanje je šlo skozi različna bolj ali manj produktivna obdobja, ki so prinašala nova spoznanja o razumevanju učenčevih zmožnosti razumevanja zgodovine. Velike napore za spreminjanje pouka zgodovine in rast didaktike zgodovine zasledimo v Veliki Britaniji. Posebno omembo zasluži klasična študija Šolskega sveta (the School Council Project), ki je potekala od 1973. do 1988. leta pod vodstvom univerze v Leedsu.¹⁹ Organizacijski pristop obravnave zgodovinskih vsebin

¹⁹ Univerza v Leedsu ni imela vodilne vloge v sedemdesetih in osemdesetih letih le pri raziskovanju in spreminjanju pouka zgodovine, temveč je bila tudi center za spreminjanje naravoslovnega pouka. Glej Plut-Pregelj, Ali so konstruktivistične teorije učenja.

pri pouku, ki so ga raziskovali, je slonel na temah skozi daljše časovno obdobje in medpredmetnem povezovanju, npr. z literaturo. Spodbujali so različne metode in oblike dela učencev in uporabo primarnih virov. Posebno skrb so namenili globinski obravnavi posameznih tem in vključevanju etnografskih in antropoloških vsebin, pri čemer so pomagali dijakom oblikovati znanje z razumevanjem. Študija je dala zanimive rezultate: učenci so razvili kakovostnejše znanje zgodovine, ki pa ni bilo brez problemov. Pokazala se je potreba po razmišljanju o odnosu med globino in širino vsebin, po temeljnem podatkovnem znanju in povezavi posameznih tem s širšim zaledjem. Namesto vsebinsko usmerjenih nalog izbirnega tipa so v okviru projekta razvili primere bolj smiselnega preverjanja znanja. Študija je dala temelje za reformo učnega načrta in oblikovanje okvirnih nacionalnih standardov za pouk zgodovine v Veliki Britaniji.²⁰ Prikaz raziskovalnih rezultatov presega namen tega prispevka, pa naj vendarle omenim nekaj ugotovitev. Na primer spoznanje, da smo podcenjevali učenčeve zmožnosti razumevanja zgodovinskega dogajanja. Že učenci na razredni stopnji osnovne šole zmorejo razumeti zapletenost zgodovinskega dogajanja, npr. sprejemajo večperspektivnost, ki jih ne moti. Naslednje pomembno spoznanje je, da mlajši učenci ustvarjajo časovne predstave s primerjanjem bližnjih in znanih referenčnih točk s krajevno in časovno bolj oddaljenimi, česar kronološki princip obravnavanja snovi ne omogoča. Pomembno je spoznanje, da morajo učenci »videti in slišati«, kaj je zgodovinsko mišljenje, kaj pomeni brati in razmišljati kot zgodovinar. Torej učitelji morajo dati vzgled za način razmišljanja in želene dejavnosti, ki naj jih učenci ponavljajo in vežbajo ob različnih vsebinah.²¹ Po letu 2000 je vse večji poudarek na raziskovanju načinov razvijanja zgodovinskega mišljenja učencev z branjem pisnih virov.²² O tem nekoliko kasneje. Kljub vsem novim spoznanjem o učenju in poučevanju zgodovine pa je, žal, še vedno precej razširjena iluzorna ideja, da naj bi v času osnovnega in srednjega šolanja učenci dobili kronološki pregled nacionalne in svetovne zgodovine (od začetkov človeške družbe do padca berlinskega zidu ali nastanka neodvisne Slovenije).²³

Ob razpravljanju o raziskavah o učenju in poučevanju, npr. zgodovine, je potrebna pozornost na dejstvo, da so njihovi rezultati (enako velja tudi za vsa druga področja človekovega delovanja) vedno do neke mere poenostavljene ugotovitve, zato da bi o njih lažje razpravljali. Pri poučevanju in učenju gre za zelo zapletene procese, rezultati raziskav pa so zaradi velike variabilnosti učencev in razmer, v katerih pouk poteka, bolj uporabni za postavljanje vprašanj o načrtovanju in izvajanju pouka kot pa za direktna navodila za delo v razredu.

²⁰Za kratek pregled dogajanja glej: Husbands, Kitson, Pendry, *Understanding History Teaching*. Wineburg, *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. str. 37–44. Natančna analiza projekta je opisana v Dennis Shemilt, *The Devil's Locomotive*.

²¹ Pregled raziskovanja pouka zgodovine je mogoče najti strnjeno v delu Barton in Levstik, *Teaching History for Common Good*.

²² Za podrobno predstavljeno ubesedenje razmišljanja zgodovinarja ob branju zgodovinskega vira glej materiale za učitelje na <http://sheg.stanford.edu/r/h>. Zelo koristna je publikacija za učitelje: Wineburg, Martin in Monte-Sano, *Reading like a historian*.

²³ Von Borries, *Competence of historical thinking*, str. 295.

Cilji in izbira vsebine pouka zgodovine ostajajo »politično« občutljivi

Načelno se strokovnjaki strinjajo, da je treba pri pouku zgodovine razvijati znanje z razumevanjem in zgodovinsko mišljenje in da je treba upoštevati učenčeve lastnosti in njihovo okolje. Toda ni pa strinjanja o tem, kaj in zakaj poučevati zgodovino. Različni pogledi na svet in vrednote družbenih skupin usmerjajo izbiro vsebin, zgodb in herojev, in temu se ne da povsem izogniti. Kako politično občutljivi so cilji in vsebina pouka zgodovine, je razvidno, npr. iz »ideoloških vojn« celo tam, kjer ni nacionalnih učnih načrtov, npr. v ZDA.²⁴ Leta 1987 je bila v ZDA objavljena raziskava o zgodovinskem znanju srednješolcev, ki je poročala, tako kot številne predhodne raziskave, o pomanjkljivem zgodovinskem znanju dijakov, a je sprožila vrsto zanimivih strokovnih dejavnosti. Med zgodovinarji se je povečal interes za poučevanje zgodovine. Leta 1987 so ustanovili Bradleyjevo komisijo, ki je med drugim spodbudila pripravo priporočljivih nacionalnih standardov za pouk zgodovine in jih predstavila javnosti leta 1994.²⁵ Priporočljivi standardi, ki so posvetili več pozornosti zamolčani nacionalni zgodovini, so dvignili veliko prahu. Čeprav je predpisovanje ciljev in vsebine pouka domena posameznih šolskih okrajev ali držav, se je v diskusijo vključil ameriški zvezni senat, ki je o standardih razpravljal, glasoval in jih zavrnil, češ da so protiameriški zaradi prevelikega poudarka na negativnih straneh ameriške zgodovine, npr. na uničevanju prvotnih prebivalcev ameriškega kontinenta, vzdrževanju suženjstva in rasnega zatiranja temnopoltih Američanov itd.²⁶ Ta diskusija je spodbudila med zgodovinarji interes za poučevanje zgodovine in sodelovanje med različnimi strokami pri raziskovanju načinov poučevanja zgodovine, ki bi na eni strani vodilo učence do razvoja zgodovinskega mišljenja in na drugi do izobraževanja učiteljev, ki naj bi spremenili inertno prakso poučevanja zgodovine z branjem in obnavljanjem učbenika. Več ameriških univerz je ustanovilo centre za poučevanje pouka zgodovine, ki sistematično izobražujejo učitelje.²⁷

Pojav ideoloških bitk za vsebine in zamolčane zgodovine v učnih načrtih in učbenikih zgodovine ni značilen samo za ZDA, temveč gre za univerzalni pojav vseh družb, v katerem se odražajo razmerja političnih moči. Tudi slovenske, kjer je do nedavnega prevladovala ena sama zgodovinska zgodba, npr. 2. svetovne vojne in obdobja po njej. V slovenski družbi se danes veliko razpravlja o vzporednih

²⁴ V ZDA ne obstaja nacionalni učni načrt. Cilje in vsebino pouka najpogosteje narekujejo vsem dopadljivi učbeniki (ekonomski interesi založnikov), ki jih lokalne šolske oblasti predpisujejo šolam.

²⁵ *National Standards for History*, glej: <http://nchs.ss.ucla.edu/Products/182-national-standards-for-history-nh160.aspx>

²⁶ Nash, Crab in Dun, *History on Trial*. Ameriški senat nima vpliva na vsebino poučevanja v šolah. Ta je stvar posameznih držav ali okrajev.

²⁷ Nekateri centri imajo razvejano dejavnost, s katero naj bi izboljšali pouk zgodovine, ki obsega dve področji: izobraževanje učiteljev in razvijanje materiala za pouk. Med temi centri glej: UMBC Center for History Education, UCLA National Center for History in the Schools, Stanford History Education Group, Roy Rosenzweig Center for History and New Media at George Mason University. Nastalo je veliko različnih alternativnih knjižnih in internetnih virov za učitelje zgodovine, predvsem za ameriško zgodovino.

zgodbah, je pa ta diskusija pogosto nestrpna, zanjo so značilni globoki, neozaveščeni predsodki ljudi, ki onemogočajo medsebojno poslušanje in pripravljenost postaviti lastne ideje na stran. V diskusiji, ki ne temelji na medsebojnem spoštovanju, je malo navora za razumevanje različnih pogledov in izkušenj o preteklih dogodkih. Te pa nekateri zgodovinarji opisujejo kot revizionizem. Razmere v družbi se zrealijo tudi pri pouku zgodovine, ki kljub vsem deklariranim ciljem o večperspektivnosti zgodovine itd. ne spodbuja spoštljivega, odprtega in kritičnega pogovora učencev o družbeno občutljivih temah.²⁸

Soobstoječi trendi poučevanje zgodovine v 21. stoletju

Ideološki boj glede izbire ciljev in vsebine pri pouku se nadaljuje. Kaj je mogoče storiti, da bi ga v šolah omilili? Najprej nekaj o stanju poučevanja zgodovine kot ga vidijo številni strokovnjaki, ki se ukvarjajo s poučevanjem zgodovine, povzela pa sta ga Linda Symcox (ZDA) in Arie Wilschut (Nizozemska). Menita, da na začetku 21. stoletja soobstajajo trije različni trendi pri poučevanju zgodovine:

- »a. *tradicionalni, konservativni trend*, ki poskuša predstaviti preprosto, uniformirano nacionalno zgodbo preteklosti z namenom razvijati državljanstvo in patriotizem;
- b. *progresivni, moderni trend*, ki si prizadeva za pluralistični pristop, ki ponuja prostor za multikulturni pogled na preteklost z namenom razvijati tolerantnost in spoštovanje razlik med ljudmi;
- c. *pedagoški trend*, ki se ne ukvarja prvenstveno z izbiro vsebine, ampak izhaja iz zgodovine kot znanstvene discipline, temeljni cilj pouka zgodovine je razvoj zgodovinskega mišljenja in zgodovinskih pojmov.«²⁹

Avtorja opisujeta prva dva trenda – tradicionalnega in progresivnega – kot ideološka, le da izhajata iz različnih perspektiv. Prvi, tradicionalni trend zagovarja razvoj nacionalne identitete, patriotizma in aktivnega državljanstva; drugi, progresivni pa oblikovanje svetovnega državljanja, razumevanje drugih kultur, tolerantnosti v družbi in aktivno »svetovno« državljanstvo. Pedagoški trend, katerega cilj je razvijati zgodovinsko zavest in zgodovinsko mišljenje, se ne ukvarja veliko z izbiro vsebine. Za njegove zagovornike je pomembno, da učenci spoznajo osnovne pojme stroke in način nastajanja zgodovine, da razumejo večperspektivnost dogajanja, vrednotijo dogodke z očmi tedanje dobe in uvidijo, da bi se dogajanje v preteklosti lahko odvijalo tudi drugače. Do teh ciljev lahko pridejo ob poučevanju različnih vsebin, zaradi česar so bolj odprti pri izbiri konkretnih vsebin, in zato ima ta pristop večjo možnost pouk iztrgati iz ideološkosti in političnega manipuliranja. Tak pristop ni povsem nov, saj je o pomenu strukture stroke za poučevanje govoril že John Dewey ob prelomu 20. stoletja in Jerome Bruner v šestdesetih letih 20.

²⁸ Neka raziskovalka mi je pripovedovala, da ji je eden od učiteljev zgodovine omenil, da se učenci pri pouku zgodovine zmerjajo z domobranci in partizani.

²⁹ Symcox in Wilschut, National History Standards, str. 5.

stoletja. Problem s tem izhodiščem v preteklosti pa je bil, da je v praksi postala stroka »absolutno« izhodišče, ki ni imela (še vedno nima) posluha za učence in upoštevanje njihovih izkustvenih ozadij pri poučevanju zgodovine. Ta so bogata in nadvse pomembna, saj so globoko vtkana v učenčev vsakdanjik. Zgodovinar David Lowental opozarja, da »nas zgodovina obkroža, prežema; vsako dogajanje, vsaka izjava, skratka naše življenje ohranja sledi iz preteklosti. Vse zavedanje sedanosti je osnovano na preteklih zaznavah in akcijah ... Stoletja tradicije vplivajo na vsako zaznavo in ustvarjanje, ki se ne odražata samo v izdelkih in kulturi, temveč v vsaki celici naših teles.«³⁰ Učenci in njihovo ozadje (družina, okolje) morajo biti izhodišče tudi za pouk zgodovine.

Po mojem mnenju ima vsak trend svoje legitimne zahteve in cilje ob predpostavki, da ti niso med seboj izključujoči. Npr. spoznavanje drugih kultur, da bi mogli razumeti različnost in jo spoštovati ter z njo sobivati, je zahteva današnjega, vedno bolj povezanega sveta in deklaracije o človeških pravicah. Ta cilj, ki ga družba postavlja za pouk zgodovine, pa nima z zgodovinsko stroko direktne zveze. Podobno je z razvijanjem državljske zavesti in narodnostne pripadnosti, ki je v ospredju tradicionalnega trenda. Gre za legitimen cilj družbe, seveda če ne gre za militantni nacionalizem. Ljudje smo socialna bitja in živimo v skupinah: družini, prijateljskih in interesnih skupinah, lokalnih skupnostih, kot narod in v državah, do katerih razvijemo pripadnost. Negovati kulturne in določujoče lastnosti posameznih skupin, npr. naroda, kulturno raznolikost, npr. jezik, navade, je prav tako pomembno kot negovati in ohranjati biološko raznolikost. Iz preteklih izkušenj pa vemo, da je ta trend v nasprotju s temeljnimi zahtevami zgodovinske stroke, ker zavestno ali podzavestno ne vključuje v učne načrte tistega zgodovinskega dogajanja in pogledov, ki prikazujejo narod ali državo v »slabi« luči. Toda cilji tradicionalnega in progresivnega trenda poučevanja zgodovine niso samo stvar zgodovine in so, vsaj tako kažejo izkušnje, izpostavljeni politični manipulaciji pouka.

Zgodovinsko mišljenje in zgodovinsko zavest je mogoče razvijati le prek izbrane vsebine. Zato tudi pedagoški trend ni in ne more biti nevtralen, kajti družbeni naravi in političnosti pouka zgodovine se ni mogoče povsem izogniti. Toda treba si je prizadevati, kot je zapisal Peter Vodopivec pred 20 leti v uvodu k predlogu novega učnega načrta za zgodovino v gimnazijah, da je: »šolsko zgodovino treba maksimalno iztrgati iz primežev ideološkega in političnega in v tej luči človeško preteklost videti, prepoznavati in predstavljati z vidika njenih eksistencialnih in splošno življenjskih sporočil.«³¹ Zaradi poudarjanja zgodovinskega mišljenja in kritičnosti ima pedagoški trend več možnosti, da pouk zgodovine depolitizira, na kar opozarjajo številni didaktiki zgodovine, npr. Arie Wilschut. Ta hkrati tudi opozarja, da je izbira vsebine pomembna in je ni moč zaobiti ali prekriti s splošnim didaktičnim razpravljanjem o metodah in oblikah dela.³² Če se ne da povsem izogniti »ideološkosti« izbire vsebine, pa vendar usmeritev na razvoj zgodovinskega mišljenja zmanjšuje moč neposredne politizacije pouka zgodovine.

³⁰ Lowental, *The past is a foreign country*, cit. po Peter Seixas, *Conceptualizing the Growth*, str. 766.

³¹ Vodopivec, Ob predlogu novega programa pouka zgodovine v gimnazijah, str. 257.

³² Wilschut, *Canonical standards*, str. 117–139.

Zaradi svoje orientacije zagovorniki pedagoškega trenda zavračajo kanon in specifične standarde ter zagovarjajo, da naj bo učni načrt zgodovine okvir z opornimi stebri, ki ustvarjajo relativno odprt prostor, v katerem imajo učenci možnost seznaniti se z zgodovinskim dogajanjem. V tem okviru imajo priložnost za vajo v nastajanju zgodovine: z izbiro ožje tematike, seznanjanjem s sledmi, podatki, preverjanjem podatkov in dokumentov, kdaj in pod kakšnimi pogoji so nastali, ugotavljanjem verodostojnosti dokumentov in motivov za človekovo ravnanje, možnimi razlagami pojavov, razmišljanjem o preteklosti in njeni povezanosti s sedanostjo. Zagovorniki tega trenda zavračajo stališče, da je zgodovina direktno »orodje« za državljansko vzgojo in oblikovanje identitete, ali/in za vzgojo tolerantnosti do različnih kultur in za prebivalce sveta. Zanje ima predmet zgodovine neprecenljivo, a le posredno vlogo usposabljanju za demokratično družbo s tem, da učence usposobimo za kritično mišljenje, za postavljanje vprašanj o preteklosti in z vzpostavljanjem osebnega odnosa do preteklosti. Toda nekateri ugledni pedagogi in zgodovinarji, npr. Keith Barton, Linda Levstik in James Loewen v ZDA vseeno postavljajo vzgojo za življenje v demokratični družbi kot prvi in temeljni cilj pouka zgodovine.³³ Med strokovnjaki o tem vprašanju ni soglasja.³⁴

Kljub temu da sta pedagoški in progresivni trend bolj »popularna« med strokovnjaki, pa je opaziti, da se v zadnjih dveh desetletjih krepi tradicionalni pristop pri poučevanju zgodovine v nekaterih okoljih. To je med drugim posledica nastanka novih nacionalnih držav po razpadu Sovjetske zveze in Jugoslavije, ki želijo prikazati predvsem pozitivne, če ne celo mitološke lastnosti nekega naroda. V ZDA pa je ta trend okrepil strah pred terorizmom po letu 2001. Kaže se v nekritičnem, enostranskem obravnavanju narodove zgodovine v učbenikih in obujanju njenih mitov.

Zgodovinsko mišljenje

Ker sem nekajkrat omenila zgodovinsko mišljenje, naj na kratko ta pojem razčlenim. Temeljna naloga šole ni informiranje učencev, temveč razvoj osmišljenega znanja z razumevanjem, ki bo učencem omogočalo produktivno in odgovorno življenje v skupnosti. Pri izpostavljanju razvoja zgodovinskega mišljenja pri učencih se pogosto pojavi dilema: podatki ali miselni procesi. Ta dilema je umetna. Zgodovinskega mišljenja ni mogoče razvijati v praznem prostoru brez informacij, ki so osnova zanj, vendar le-teh ne gre sprejemati brez preverjanja. Vprašanje je, na kakšen način si učenci zapomnijo in osvojijo določene podatke: (a) pri branju učbenika in/ali zgodovinskega vira (besedila, slike, predmetov), ob katerem si postavljajo vprašanja, iščejo dodatne informacije, v pogovoru ob soočanju z različnimi zgodbami, z ugotavljanjem pomena nekega dogodka za tedanja doba in kasnejši čas, ali (b) z obnavljanjem učne snovi iz učbenika (zvezka), pogosto brez razumevanja, osnovni namen je šolska ocena.

³³ Burton in Levstik, *Teachig for Common Good*. Tudi: James Loewen, *Teaching What really happened*.

³⁴ Wijnad W. Mijnhardt, *Closing Comments*, str. 299–301.

Kanadski didaktik zgodovine Peter Seixas govori o »strukturi« zgodovine kot sistemu povezanih procesov, med katere prišteva: (1) določanje pomembnosti dogajanja, vzpostavljanje zveze med preteklostjo in sedanostjo; (2) pregledovanje izvora in verodostojnosti informacij, stopnja zaupanja in omejitve virov, npr. dnevniki; (3) razmišljanje o povezanosti in spreminjanju dogajanja kot verige napredka in nazadovanja; (4) razumevanje vzrokov in posledic dogajanja; (5) razumevanje zgodovinske perspektive in konteksta dogajanja; in (6) soočanje z moralnimi razsežnostmi dogajanja in odločanja ljudi.³⁵ Po njegovem mnenju – pa tudi drugih didaktikov – naj bi bile te sestavine stroke prisotne tudi pri pouku zgodovine. To pomeni, da se je treba pri načrtovanju pouka – na širši in predvsem na lokalni ravni, npr. na šoli in v razredu – osredotočiti na vprašanja, ki zaobsegajo posamezne sestavine zgodovine, npr.

- Zakaj naj se učenci ukvarjajo z neko temo pri pouku? Kakšen pomen ima tema za učence in za širšo družbo?
- Kako izbrati vire, jih brati, pregledovati in uporabiti za utemeljevanje ali preverjanje zgodovinskih zgodb?
- Kako pripraviti vire, da bodo koristni za učence?
- V kakšnih okoliščinah so potekali dogodki, kaj je vplivalo nanje in kako so bili povezani z drugimi pojavi?
- Zakaj so na isti dogodek različni pogledi? Zakaj nastajajo različne zgodbe o istem dogodku ali dobi? Kako vrednotiti različne in verjetne zgodbe?
- Kako so odločitve in dejanja posameznikov vplivali na razplet nekega dogodka, ključnega pri obravnavi neke teme?
- Kako vrednotiti dejanje v preteklosti, ki se je zgodilo v času drugačnih moralnih vrednot in/ali zakonodaje?

Pouk zgodovine naj bi potekal kot iskanje odgovorov na zastavljena vprašanja, kar je srž zgodovinskega mišljenja, ki ga morajo »vežbati« učenci pri pouku zgodovine. Zgodovinskega mišljenja ni mogoče razvijati samo ob uporabi učbenika in s predstavljanjem ene same zgodbe. Ni ga mogoče razvijati brez analize virov, iskanja argumentov za različne zgodbe in utemeljevanja verodostojnosti posameznih zgodb, obravnavanih v kontekstu. Učenci morajo iti skozi proces »ustvarjanja« zgodovine, da bi razumeli njeno bistvo.

To so vprašanja, s katerimi naj bi se ukvarjala didaktika zgodovine, ki skupaj z učitelji v praksi pripravljajo obravnave posameznih učnih tem z možnimi viri in problematizacijo vsebine, prek katere bi spodbujali različne učenčeve dejavnosti in njegovo mišljenje. Ti lahko služijo učiteljem za orientacijo pri pripravi na pouk in jih opozorijo na probleme, ki se morejo pojaviti pri pouku.

V izobraževanju učiteljev se že dolgo poudarja vloga primerov dobre prakse. Opisi teh so pogosto usmerjeni samo na pozitivne vidike, ki dajejo primerom pridih idealnih razmer. Zaobidejo težave, s katerimi se učitelji srečajo dejansko pri pripravi

³⁵ Seixas, *Conceptualizing the Growth*, str. 765–778. Glej tudi Seixas in Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts*.

in sami izvedbi pouka. Zato pogosto niso učinkoviti, saj jih učitelji hitro »odpišejo«, češ pri nas so drugačni pogoji, težke razmere, problematični učenci itd., skratka za nas so neuporabni. Z realističnim opisovanjem se učitelji ne samo lažje identificirajo, ampak jim daje moč za premagovanje ovir, ki nastopajo pri poučevanju, bodisi pri sami pripravi (iskanje virov, nepripravljenost kolegov za sodelovanje) in pri pouku (pomanjkanje interesa učencev za delo). V vsakem primeru pa ostajajo primeri dobre prakse samo vzorec, ki ga učitelj lahko preizkusi v svojem razredu, nikakor pa ne »recept«, ki bi odvezal od njegove lastne priprave. Ni mogoče vnaprej predvidevati konkretnih razmer poučevanja, ki predvsem zadevajo učence, njihovo vedenje o temi, stališč do vsebin, ki izvirajo, npr. iz družinskega ali lokalnega okolja. Zato je neproduktivno, npr. da učitelji prepisujejo »generične« priprave za pouk, ali da študentje pri didaktiki zgodovine sestavljajo priprave za učne ure po minutah, z vnaprej pripravljenimi učiteljevimi vprašanji in učenčevimi odgovori.³⁶ Študenti zgodovine ne potrebujejo »receptov«, ampak pedagoško izobrazbo, tesno povezano s stroko, da bodo mogli iz širšega okvira – učnega načrta – izbrati teme za obravnavo, jih problematizirati za učence, da bodo ti motivirani za delo. Učenci naj bi bili dejavni »detektivki«, ki na način zgodovinskega mišljenja odkrivajo preteklost, zgodovino in njen pomen za človeka.³⁷

Slovenski učni načrt iz leta 2011 med trendi poučevanja zgodovine

V samostojni Sloveniji so strokovnjaki učne načrte za zgodovino popravljali že trikrat (1992, 1998, 2011). Avtorji zadnjega učnega načrta so v uvodu zapisali, da so posodobili učni načrt iz leta 1998 »zaradi spoznanja stroke, specialne didaktike in učiteljev, da je nujno del vsebin ponuditi izbirno ...«. ³⁸ Bilo bi zanimivo vedeti, na katere raziskave in/ali spremljanje prakse so se pisci učnih načrtov naslonili pri odločanju za spremembe. Ob branju popravljenega učnega načrta sem se spraševala, kako je učni načrt iz leta 1998 – spremembe v vsebini in predvsem v ciljih, vplival na delo učiteljev in učencev v razredu? Na znanje učencev? S kakšnimi težavami so se soočali učitelji pri uresničevanju novih učnih načrtov in njihovih zahtevnih ciljev, na primer večperspektivnost dogajanja? Kako so vpletena nova spoznanja ne samo zgodovinske, ampak tudi pedagoške in psihološke stroke pri poučevanju in učenju? Kako učitelji manevrirajo med lokalno, nacionalno in svetovno zgodovino, med kulturno in politično, med obveznimi in izbirnimi vsebinami? Kako uresničujejo večperspektivnost, katere vire in zgodbe predstavijo učencem? Kako razvijajo pri učencih zmožnosti zgodovinskega mišljenja? Ali je kdo preveril predlog popravljenega učnega načrta za zgodovino v praksi? Kaj so ugotovili?

³⁶ Primeri takih priprav študentov so bili objavljeni na spletnih straneh revije Didaktika zgodovine na Filozofski fakulteti leta 2010 in 2011. Priprave so bile brez vsakih strokovnih komentarjev. Na srečo sedaj niso več dostopne.

³⁷ Za izobraževanje ameriških učiteljev zgodovine obstoja spletna stran *Teaching history*. Za zgodovinsko mišljenje glej: What is Historical Thinking? <http://teachinghistory.org/historical-thinking-intro>

³⁸ Program osnovna šola. Zgodovina. Učni načrt, str. 4.

Po novem učnem načrtu v osnovni šoli ostaja kronološki pristop k poučevanju zgodovine z izjemo 6. razreda. Obvezne teme, ki obsegajo 75 odstotkov vsebine, predstavljajo posamezno zgodovinsko obdobje s tradicionalnimi vsebinami (politične, ekonomske vsebine); izbirne (predvsem kulturno-antropološke vsebine), ki obsegajo 25 odstotkov, pa so pogosto omejene, npr. na določena geografska področja, specialna področja kulture in bivanja judi. Zakaj tako razmerje in ločevanje med obveznimi in izbirnimi v načrtu, saj so vsebine v življenju močno povezane; za slednje pa imajo učenci pogosto več interesa in tudi pripravljenosti za delo. Zakaj toliko različnih ciljev in standardov? Kaj so prioritete?

Razveselila sem se Trojarjevega zbornika (2011) in upala, da bom v njem našla vsaj delne odgovore na svoja vprašanja.³⁹ V zborniku, posvečenem 80. obletnici rojstva Štefana Trojarja, ki je bil profesor didaktike zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani, tri četrtine prispevkov obravnavajo tematiko, ki je povezana s poukom zgodovine. Informativni, opisni in normativni ter večinoma neproblemski sestavki se ukvarjajo z učnimi načrti zgodovine od 19. stoletja naprej, za sodobni čas pa še z obveznimi in izbirnimi vsebinami, standardi, prisotnostjo lokalne zgodovine, vizualizacijo pouka zgodovine, gibljivimi slikami, preverjanjem znanja, formalističnimi primerjavami med slovenskimi in tujimi učbeniki po vsebini in obliki itd. Torej, kaj je bilo in kaj vse je v učnih načrtih, kaj vse bi učitelji morali, mogli in lahko delali pri pouku, predvsem pa kaj bi morali delati in znati učenci. Bolj malo pa piše o tem, zakaj se pravzaprav učenci učijo zgodovine in kaj se zares dogaja na šolah pri pouku zgodovine. Problemski prispevek Staneta Berzelaka o praksi je izjema; v teoretičnem pogledu pa prikaz novih trendov v didaktiki zgodovine Boruta Zidarja.⁴⁰

Zdi se, da ne vemo, kakšno je dejansko stanje pri izvajanju učnega načrta zgodovine. Učitelji tarnajo, da je preveč snovi, učenci pa, da se »piflajo« letnice in podatke, ne da bi vedeli, zakaj, potem pa vse hitro pozabijo. Gotovo so dobri učitelji in navdušeni učenci za zgodovino, toda ne vemo nič o njihovi razširjenosti. Morda bi prisluhnili anekdotskim zgodbam, ki opozarjajo, da se pri pouku redko obravnavajo izbirne teme in da učitelji obravnavajo učno snov po učbeniku od strani do strani. Nekateri anekdotske zgodbe vzbujajo skrb, npr. učitelj zgodovine na eni od ljubljanskih osnovnih šol učencem v 8. razredu narekuje učno snov, ki si jo učenci zapisujejo pri tem, da so na razpolago trije učbeniki za zgodovino v 8. razredu. Učenci se učijo iz zapiskov. Tudi najboljši učenci, npr. o razsvetljenstvu v prostem pogovoru zunaj šole mesec dni po obravnavi teme v šoli o njej ne morejo nič povedati: »Ja, to smo delali že pred nekaj časa.« Ko sem vrtala naprej: Če se ne moreš nič spomniti, ali lahko o besedi razsvetljenstvo kaj poveš? Te na kaj spominja? Zelo uspešna učenka je odgovorila: »Ja, a to je metafora, a ne? Ampak pri nas se ne pogovarjamo. Učitelj narekuje in povemo definicijo iz zvezka. To je to! In gremo naprej.« Upam, da je to osamljen primer, nisem pa prepričana. Lani, ko sem se pripravljala na konferenco o bralni pismenosti, sem prebirala poročila

³⁹ Trškan, *Trojarjev zbornik*.

⁴⁰ Berzelak, *Pouk zgodovine v slovenski šoli*, str. 349–354. Zidar, *Zgodovinska kultura*, str. 71–79.

šol, ki so sodelovale v projektu, in zasledila med drugim tudi mnenje učiteljice zgodovine na neki štajerski osnovni šoli, da ne more razvijati bralnih strategij pri pouku, ker je preveč učne snovi. Ne more pa se odločiti, kaj naj izpusti, ker je vse v učnem načrtu pomembno. V pogovoru sem neko učiteljico zgodovine spraševala, kako si prizadeva konkretno uresničiti splošni cilj – »razvijati zavedanje o več perspektivah nekega dogajanja«, a je samo zamahnila z roko. Še bi lahko naštevala posamezne primere, pri katerih je zaslutiti prepričanje, tako učenčevu kot učiteljevo, da je zgodovina »zbirka« podatkov.

Splošni in operativni cilji v učnem načrtu zgodovine

Učni načrti imajo splošne cilje z izhodišči, za vsak razred posebej pa so navedeni za teme, operativni cilji, vsebine, standardi in didaktični nasveti. Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli vsebuje 23 splošnih ciljev. Med njimi so cilji, ki jih zagovarjajo vsi trije trendi poučevanja zgodovine v 21. stoletju: tradicionalni, progresivni in pedagoški. Cilji so razporejeni v tri skupine; v prvi se v glavnem nanašajo na vsebino npr.: »Učenci so zmožni izgrajevati, razširjati in poglobljati znanje o najpomembnejših dogodkih, pojavih in procesih iz svetovne, evropske in nacionalne zgodovine ter razvijati sposobnost uporabe zgodovinskih pojmov in konceptov«; in »izgrajevati, razširjati in poglobljati znanje o vsakdanjem življenju, delu in miselnosti ljudi v posameznih zgodovinskih obdobjih in vzrokih za njihovo spreminjanje.«⁴¹ V drugi skupini se cilji nanašajo na razvijanje zmožnosti za oblikovanje zgodovinskega znanja in izražanje le-tega. Skoraj polovica ciljev (11 od 23) sodi v tretjo skupino, ki jih pred šolo postavlja politika oz. družba s svojimi vrednotami, npr. »razvijati zavest o narodni identiteti, enakopraven odnos med spoloma, pozitiven odnos do ljudi s posebnimi potrebami, sposobnost razumevanja in spoštovanja različnih kultur, ver, ras in skupnosti, in obsoditi politične sisteme, ki ne spoštujejo človekovih pravic.«⁴²

Po Slaterjevi opredelitvi ciljev so v prvih dveh skupinah tako imenovani notranji cilji, ki izhajajo iz same stroke, v tretji pa zunanji cilji. Ob njih se postavlja več vprašanj, npr.: ali je treba te cilje eksplicitno navajati pri zgodovini, saj ti izražajo usmeritev celotnega dela in življenja na šoli? Pri pouku je težko usmeriti pozornost na veliko ciljev. Iz izkušenj vemo, da je bolj učinkovito usmeriti se na nekaj ciljev, ki se pri posameznih temah vedno znova ponavljajo. Verjetno bi bilo bolj smiselno navesti manj ciljev in nanje usmeriti več učiteljeve in učenčeve energije. V prvi vrsti bi morali biti izpostavljeni tisti, ki so specifični za zgodovino in odgovarjajo namenu pouka zgodovine, ki pa, na žalost, v slovenskem učnem načrtu osnovne šole ni eksplicitno izražen. Namen, ki ga je moč posredno izpeljati iz splošnih ciljev, ni jasen, saj so splošni cilji, ki jih zagovarja tradicionalni, konservativni trend, npr. razvijanje patriotizma, lahko v nasprotju z razvijanjem kritičnega mišljenja

⁴¹ Program osnovna šola. Učni načrt. Zgodovina, str. 5.

⁴² Prav tam, str. 6.

in ozaveščanjem o zgodovini kot spletu različnih pogledov na preteklost. Zaradi razvijanja patriotizma in nacionalne zavesti se pri pouku zgodovine opuščata obravnavanje za vladajočo elito neprijetnih tem in večperspektiven pogled na zgodovinsko dogajanje. Torej splošni cilji niso samo številni, temveč so si tudi nasprotujoči. Da bi omilili neizbežno politično naravo pouka zgodovine, bi se bilo bolj smiselno usmeriti v uresničevanje tistih ciljev, ki so specifični za pouk zgodovine, torej v razvijanje sestavin zgodovinskega mišljenja in zgodovinske zavesti, ki jih zagovarjajo številni didaktiki zgodovine, predstavniki pedagoškega trenda.

Velika razpršenost ciljev in nejasen namen povzroča tudi težave pri operacionalizaciji splošnih ciljev za posamezne tematike in izbiri načina učenčevih dejavnosti. Da ne bo razpravljanje povsem teoretično, vzemimo za primer 8. razred. Za pouk zgodovine je predvideno 70 šolskih ur, v katerih naj bi obdelali 500 let slovenske in svetovne zgodovine. Učni načrt predlaga 4 obsežne obvezne in 10 izbirnih tem, vsaka od teh ima številne operativne cilje, ki se v isti ali nekoliko drugačni formulaciji pojavijo tudi kot standardi. Ob tem se postavita vprašanji: kakšna je povezava med splošnimi in operativnimi cilji? In ali operativni cilji in standardi ob posameznih temah zasledujejo splošne cilje in katere?

Pri posameznih temah, npr. v 8. razredu, so operativni cilji za posamezne teme opisani z glagoli: naštet, opisati, pojasniti, primerjati, analizirati itd. V 8. razredu je kar 137 standardov, ki so podobni operativnim ciljem. Skoraj edina razlika je, da so glagoli pri operativnih ciljih v množini, npr. »učenci opišejo, naštejejo«, pri standardih pa v ednini »učenec opiše, našteje«. Poleg tega so operativni cilji navedeni ob posameznih temah, standardi pa vsi skupaj v posebnem poglavju.⁴³ V veliki meri zahtevajo od učencev spomin in podatkovno znanje, kar še posebej velja za minimalne standarde. Teh je 27 in kar 23 standardov vključuje le glagole, ki pretežno aktivirajo spomin: opisovanje, naštevanje, navajanje. Paleta glagolov je bolj obsegajoča pri 137 standardih – analizira, pojasnjuje itd. Toda ali se ne zdi, da je težko (nemogoče) uresničevati tako število standardov v 70 urah pouka zgodovine?

Pri pouku zgodovine in za učenčevo znanje sta med splošnimi cilji posebej pomembna dva: (1) »z učenjem ob raznovrstnih in večperspektivnih zgodovinskih virih razvijajo zmožnosti kritične presoje in razlage zgodovinskih dogodkov, pojavov in procesov v preteklosti in sodobnosti« in (2) »razviti dovzetnost za različne poglede na zgodovino oz. interpretacije zgodovine ter razumeti, zakaj se pojavijo.«⁴⁴ Toda nikjer – niti v splošnih ali pri operativnih ciljih in standardih – niso zapisane učenčeve dejavnosti, specifične za zgodovino, ki vodijo do oblikovanja omenjenih ciljev in zgodovinskega mišljenja pri učencih. Omenjenih ciljev ni mogoče uresničiti samo ob uporabi učbenika pri pouku. Zato bi poleg učbenika, ki naj služi za okvir obravnavanih vprašanj, morali učenci v roke vzeti tudi druga zgodovinska besedila. Toda učitelji se pritožujejo, da učenci ne znajo brati niti učbenika. Ob tem pa v splošnih in operativnih ciljih ni govora. Že večkrat omenjeni Sam Winberger imenuje zgodovinsko mišljenje »nenaravno dejanje«, ki ne nastaja samo od sebe;

⁴³ Prav tam, str. 28–39.

⁴⁴ Prav tam, str. 5.

učenci se ga morajo naučiti. Zato naj bo prvi korak v tej smeri naučiti učenca brati učbenik in zgodovinska besedila. Razviti bralne navade, ki jih imajo zgodovinarji, ko »delajo« zgodovino: ob branju si postavljajo vprašanja in kritično razmišljajo o preteklosti, sedanjosti in možnih alternativah. Zato je zmotno pogosto mnenje predmetnih učiteljev, da se poučevanje branja zaključi v 3. razredu osnovne šole. Učitelji zgodovine morajo biti tudi učitelji branja zgodovinskih besedil in zgodovinskega mišljenja s tem, da dajo učencem za te dejavnosti vzor. Učitelji morajo glasno ubesediti svoje razmišljanje ob branju besedil, izražati lasten kritičen odnos, vpletati svoja druga znanja, torej misliti, potem pa od učencev tudi zahtevati miselno delo.⁴⁵

Še eno opozorilo: V opredelitvi učnega načrta je omenjena procesna zasnova učnega načrta. Vsako poučevanje in učenje sproža neke miselne procese, ki vodijo do različnih rezultatov: takega ali drugačnega znanja (spominsko osvojene, nepovezane podatke, zgodovinsko zgodbo ali različne perspektive, razumevanje nekega dogajanja). Zato je pomembno, da opredelimo, kakšne dejavnosti in miselne procese moramo spodbujati in zahtevati od učencev. Ti vplivajo na znanje, ki je vedno »produkt« in ga učenci izražajo, opredmetijo bodisi z govorom, pisanjem, ročno spretnostjo itd. Pri pouku se ne srečujemo samo s spominskim obnavljanjem podatkov, temveč tudi s spominskim obnavljanjem analiz razmer iz učbenikov ali drugih virov brez razumevanja. Obnove analiz zamenjujemo z učenčevim znanjem, torej z njegovo analizo, mnenjem, pogledom, dvomi, odnosom, njegovim razumevanjem vsebin, skratka zamenjujejo strokovno znanje, ki ga v šoli predstavimo, z učenčevim znanjem, ki ga zgradi.

Namesto zaključka

Učni načrt in tudi učbenik sta pomembna dokumenta, ki usmerjata učiteljevo delo, toda nista odločilna za dogajanje pri pouku. Odločilni dejavnik je v vsakem primeru učitelj, ki lahko dela dobro tudi s problematičnim učnim načrtom in/ali (slabim) učbenikom. Kljub temu bi bil treba pri učnih ciljih nekoliko več jasnosti in postaviti prioritete, saj ni mogoče uresničevati več 10 ciljev hkrati. Zdi se, da je v Sloveniji veliko (pre)več skrbi posvečeno »popravljanju« učnih načrtov in učbenikov, (pre)malo pa učiteljevemu strokovnemu in pedagoškemu izobraževanju, spremljanju neposredne prakse ter pomaganju učiteljem s pripravo gradiv npr. primarnih ali sekundarnih virov za učence, brez katerih učenci ne morejo dosegati zastavljenih ciljev. Med zgodovinarji je slišati pritožbe o »terorju pedagoške stroke« in o dominiranju pedagoškega in psihološkega izobraževanja učiteljev na račun sodobnega zgodovinopisja.⁴⁶ Če pogledamo učne načrte z nejasno opredeljenim

⁴⁵ Konkretno primere, kako poučevati branje zgodovinskih besedil, najdemo na

- <http://sheg.stanford.edu/rh> in <http://historicalthinkingmatters.org/>.

- Glej tudi Wineburg, Martin and Chauncey Monte-Sano. *Reading Like a Historian*.

⁴⁶ To misel o pedagoškem terorju je izrazila Andreja Valič-Zver na okrogli mizi V šoli spomina – pomen in vloga zgodovine. Socialna Akademija, junij 2013.

namenom pouka zgodovine, nepreglednim številom ciljev in standardov ter nepri-
lagojenostjo didaktičnih smernic za zgodovino, take sodbe niso presenetljive. Toda
za vzpostavitev mosta med pedagoško-psihološkimi znanostmi in zgodovinsko
stroko nista odgovorni samo pedagogika ali psihologija. Morda bi se zazrli v di-
daktiko zgodovine, ki naj bi povezovala zgodovino z različnimi mejnimi strokami
in pedagoško prakso. Ob resnem interdisciplinarnem sodelovanju zgodovinarji na
pedagogiko in pedagoško psihologijo ne bi gledali kot na »teror«, temveč kot na
nujno sestavino kakovostnega poučevanja.

Viri in literatura

- Angvik, Magne in Von Bories, Bodo (ur.) *Youth and History: a comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents*. Hamburg: Körber-Stiftung. 1997.
- Barton, C. Keith in Levstik S. Linda. «Back when God was around everything»: The development of understanding of historical time. *American Educational Research Journal*, 1996, let. 33, str. 419–454.
- Barton, C. Keith in Levstik, S. Linda. *Teaching History for the Common Good*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Assoc. Publishers. 2004.
- Barton, C. Keith. The Denial of Desire: How to Make History Education Meaningless. V: Symcox L. in Wilschut, A. (ur.) *National standards*, 2009. str. 265–283.
- Berzelak, Stane. Pouk zgodovine v slovenski šoli med resničnostjo in sanjami. V: Trškan, D. (ur.) *Trojarjev zbornik*, 2011. str. 349–354.
- Bruner, Jerome. *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1986.
- Holt, Tom. *Historical Thinking*. New York: College Entrance Examination Board. 1990.
- Husbands, Chris; Kitson, Alison in Pendry, Anna. *Understanding history teaching*. Philadelphia: Open University Press. 2003.
- Izhodišča kurikularne prenove*. Nacionalni kurikularni svet. Ljubljana. 1996.
- Loewen, James. *The Lies My teacher Told Me: Everything Your American History Textbook Got Wrong*. New York: Simon and Schuster. 1995.
- Loewen, James. *Teaching What Really Happened How to Avoid the Tyranny of Textbooks and Get Students Excited About Doing History*. New York: Teachers College Press, 2010.
- Mijnhardt, Wijnand, M. Closing Comments. V: Symcox, L. in Wilschut, A. (ur.) *National History Standards*, 2009, str. 299–301.
- Nash, Gary in Crabtree, Charlotte. *National Standards for History: Basic Edition*, 1996.
- Nash, Gary, Crabtree, Charlotte in Dun, Ross. *History on Trial: Culture War and the Teaching of the Past*. 1997.
- Perkins, David. Educating for insight. *Educational leadership*, 1991, let. 49, št. 2. str. 1-9.
- Perkins, David. What is understanding? V: Stone Wiske M. (ur.) *Teaching for Understanding*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1998, str. 39–57.
- Plut-Pregelj, Leopoldina. Znanje z razumevanjem – temeljni cilj vsake šole. *Slovenščina v šoli*, 2007, let. 11, št. 3-4, str. 36–49.
- Plut-Pregelj, Leopoldina. Ali so lahko konstruktivistične teorije učenja in znanja podlaga za sodoben pouk? *Sodobna pedagogika*, 2008, 59, str. 14–27.
- Program osnovna šola. Zgodovina. Učni načrt*. Ministrstvo RS za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo. 2011. http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/os/prenovljeni_UN/UN_zgodovina.pdf

- Ravitch, Diane in Finn, Chester. *What Do Our 17 Years Know. A Report of the First Assessment of History and Literature*. Harper and Row, 1987. HarperCollins e-book.
- Rosenzweig, Roy in Thelen, David. *The Presence of the Past: Popular Uses of American History in American Life*, New York: Columbia University Press. 1998.
- Shemilt, Dennis. The Devil's Locomotive. *History and Theory*, 1983, vol. 22, str. 1–18.
- Shemilt, Dennis. The Caliph's Coin: The Currency of Narrative Frameworks in History Teaching. V: Stearns P, Seixas P. in Wineburg S. *Knowing, Teaching, and Learning History*, 2000, str. 83–101.
- Seixas, Peter. Conceptualizing the Growth of Historical Understanding, V: Olson D. R. in Torrance N. *The Handbook of Education and Human Development*. Blackwell Publishers, Ltd., 1996, str. 765–783.
- Seixas, Peter. Schweigen der Kinder! or Does Postmodern History Have a place in the Schools? V: Stearns P., Seixas P. in Wineburg S. (ur.) *Knowing, Teaching and Learning History*, 2000, str. 19–37.
- Seixas, Peter in Morton, Tom. *The Big six Historical Thinking Concepts*. Toronto: Nelson. 2013.
- Slater, John. *Teaching history in New Europe*. London: Cassell. 1995.
- Stearns, Peter, Seixas Peter in Wineburg Sam. (ur.) *Knowing, Teaching and Learning History*. New York: New York University Press. 2000.
- Stone Wiske, Marta (ur.) *Teaching for Understanding*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers. 1998.
- Symcox Lynda in Wilschut, Arie. (ur.) *National History Standards. The problem of the Canon and the Future of Teaching History*. Charlotte, North Carolina: IAP [Information Age Publishing] Inc. 2009.
- Trškan, Danijela. (ur.) *Trojarjev zbornik*, Historia 19. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. 2011.
- V šoli spomina – pomen in vloga zgodovine*. Socialna Akademija. www.youtube.com/watch?v=ZaoYSPE2W00 Dostop 12. septembra 2013
- VanSledright, Bruce A. *The Challenge of Rethinking History Education*. On Practices, Theories and Policy. New York: Routledge. 2011.
- Vodopivec, Peter. Ob predlogu novega programa pouka zgodovine v gimnazijah. *Zgodovinski časopis*, 1994, let. 48, št. 2, str. 253–269.
- Von Borries, Bodo. Methods and Aims of Teaching History in Europe. V: Stearns P. Seixas P. in Wineburg S. (ur.) *Knowing, Teaching, and Learning History*, 2000, str. 246–261.
- Von Borries, Bodo. Competence of historical thinking, mastering of a historical framework, or knowledge of the historical canon? V: Symcox L. in Wilschut, A. (ur.) *National Standards*, 2009, str. 283–306.
- Wertch, James. Is it possible to teach beliefs, as well as knowledge about history? V: Stearn, P., Seixas, P. in Wineburg, S. (ur.) *Knowing, Teaching and Learning History*, 2000, str. 38–50.
- Wilschut, Arie. Canonical standards or orientation frames of reference? V: Symcox L. in Wilschut A. (ur.) *National History Standards*, 2009, str. 117–139.
- Wineburg, Sam. *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. Philadelphia: Temple University Press. 2001.
- Wineburg, Sam, Martin, Daisy in Monte-Sano, Chauncey. *Reading Like a Historian. Teaching Literacy in Middle and high School History Classrooms*. Teacher College, Columbia University, New York. 2013.
- Zidar, Borut. Zgodovinska kultura in didaktika zgodovine. V: Trškan, D. (ur.) *Trojarjev zbornik*, 2011, str. 71–79.

SUMMARY

The goals of history instruction: which, why and how?

Leopoldina Plut-Pregelj

New intellectual movements in the 20th century changed the perception of knowledge formation and that of history. Yet research on the history instruction and students' knowledge throughout the world suggests that teaching and learning history have hardly been influenced by these new trends. History instruction seems to occur inertly, along the established pathways, often by repeating the textbook contents, emphasizing memorization. There are several reasons for it. Change in history instruction is also hampered by the inevitable ideological (value-based) and political nature of the goals and content of the curriculum.

In the 19th century, the focus of history instruction in public schools was on social (external) goals, which set to the forefront formation of students' national identity and patriotism (conservative trend). In the second half of the 20th century, with globalization and emphasis on human rights, respect for different cultures and education for »the citizens of the world« were stressed as the main goal of history instruction (progressive trend). Although throughout the 20th century, the "pedagogical" trend was slowly entering into play, it only gained greater impetus with the last wave of school reforms in the eighties and the nineties, which demanded an education for critical thinking, creativity, collaboration and students' meaningful knowledge with understanding. The pedagogical trend stresses development of basic historical concepts and, foremost, historical thinking. These goals are set by history itself (internal goals). The proponents of this trend claim that they don't deal with curricular content. However, the goals of the pedagogical trend, too, cannot be achieved otherwise than through content which is always controversial by nature. At the beginning of the 21st century, all three trends of history instruction coexist.

While each trend has legitimate goals, worthy of being considered in schools, the pedagogical trend with its orientation toward the development of basic historical concepts and historical thinking has the best chance of avoiding political manipulation of history instruction. It demands an open curriculum with basic pillars, rejects historical canons and standards, and creates an environment, in which the teachers can choose the topics and the way of teaching, which stresses critical thinking, multiple perspectives and contextualization of the past. Above all, it orients students toward the understanding of human activity and motivation for it, and also of consequences of human decisions. Proponents of the pedagogical trend resist the still much present illusion of creating an overview of the knowledge of national and world history in schools of general education.

Among the professionals, there is no consensus as to what is the main purpose of history instruction: education of the individual for coexistence in a democratic society or development of basic historical concepts and historical thinking. Those who espouse the latter position do not oppose education for coexistence in a democratic society, but stress that history instruction can contribute to the external goals most effectively by developing students' intellectual tools, developed by historical thinking. The proponents oppose the superimposing on the content moral and political values of the moment although this cannot be altogether avoided. For them, historical thinking is not "natural, intuitive", but has to be learned by the students through instruction whereby the teachers have to show to the students by their own thinking along the content what is meant by historical thinking. The first step toward a better history instruction is teaching reading historical texts (including textbooks) they way historians do it. As to the motivation of the students, it would seem necessary to focus on the questioning of the past, identifying its problems and seeking their connection to the present and them personally.

In Slovenia in the last two decades, much effort and care has been given to formulating a new history curriculum and writing new textbooks. The history curriculum was already changed three times (1992, 1998, 2011) and some history textbooks went through more than one revision. While the curriculum and the textbooks are, indeed, important components of history

instruction, they do not determine the quality of instruction, which, first of all, depends on the teacher and available support material (besides the textbook). It seems that less effort has been directed toward the latter two key factors.

The general goals of the 2011 history curriculum comprise of the goals of all three trends in history instruction. The most numerous among them are external goals, set out by the traditional, conservative and modern, progressive trends. The general goals are »translated« into numerous objectives and standards for each topic within each grade. In addition to the fact that they are decisively too many, they also have other problems. For example, there is very little connection between the general goals and the listed objectives and standards of the contents, which emphasize their memorization. The goals are also conflicting, e.g., multiple perspectives and critical approach of the historical events may clash with development of patriotism.

The authors of the 2011 history curriculum claimed that the introduced changes were based on teacher experience, in implementing the 1998 history curriculum and new research in history. However, there is no evidence of research being conducted in classrooms. Other than anecdotal evidence (positive and negative), it seems that little is known what has been happening in the classroom. It also appears that the 2011 curriculum novelties, e.g., the ratio between mandatory and elective topics, have not been tested in practice.

In Slovenia, the history didactics is too general to be much help for teachers. Therefore some historians feel »the pedagogical terror« over history, which probably stems from insufficient interdisciplinary cooperation among the professions, and above all from lack of clarity of the main purpose of history instruction.

V spomin – In memoriam

Heinz Dopsch

(1. 11. 1942 – 31. 7. 2014)

Ni ravno veliko tujih zgodovinarjev, ki so bili po svoji smrti deležni spominskega zapisa na straneh Zgodovinskega časopisa. Heinz Dopsch je eden izmed njih. S spoštovanjem in hvaležnostjo se ga spominjamo zaradi njegovih dolgoletnih povezav s slovenskimi zgodovinarji, zaradi njegovih številnih raziskav, ki so se tikale tudi slovenskega prostora ali bile kako drugače pomembne za slovensko zgodovino in zgodovinopisje in nenazadnje tudi zaradi njegovih številnih, velikokrat s športnim udejstvovanjem povezanih obiskov Slovenije, ki jo je prehodil, prekolesaril in preveslal in jo tako v vseh pogledih (s)poznal bolje kot jo pozna marsikdo izmed nas. Hvaležni smo mu lahko tudi zaradi naklonjenosti, ki jo je čutil do Slovencev, ko je z njemu tipično empatijo spremljal našo pot v zadnjih desetletjih in skušal zunanjim opazovalcem na podlagi zgodovinskega ozadja pojasniti dogajanje v Sloveniji ali pri naših zamejcih na Koroškem.

Njegovo zanimanje za Slovenijo in njeno zgodovino je gotovo povezano tudi s tem, da je bila njegova mati Edeltrude Bouvier leta 1918 rojena v Gornji Radgoni, kjer je njen, iz italijanskega dela Švice izvirajoči oče Clotar Bouvier (†1964) imel od leta 1882 vinsko in šampanjsko klet, ki je bila po vojni nacionalizirana in je danes poznana po odlični srebrni in zlati penini. Po Heinzovem staremu očetu po materini strani se imenuje tudi Bouvierjeva ali radgonska ranina (Bouvier Traube), v Radgonskih goricah precej razširjena vinska sorta. Po očetovi strani pa je bil Heinz vnuk v svojem času mednarodno nemara najbolj znanega avstrijskega zgodovinarja Alfonsa Dopscha (†1953) in preko njegove žene Marije pravnuk Juliusa von Fickerja (†1902), iz Paderborna v Nemčiji izvirajočega profesorja (pravne) zgodovine v Innsbrucku. V zgodovinarskih krogih, kjer je njegovo ime še zlasti povezano z Regesta imperii, je bil Ficker še bolj pomemben kot Alfons Dopsch in cesar Franc Jožef ga je – podobno kot Frana Miklošiča – zaradi njegovih zaslug za znanost povzdignil v dedni plemiški stan. Heinz je kot svoje drugo in tretje osebno ime, ki pa ju v javnosti ni uporabljal, nosil imeni obeh svojih dedov.

Ob takšnem družinskem zaledju ne preseneča, da se je Heinz Dopsch odločil za študij zgodovine, ki jo je skupaj s klasično filologijo začel študirati leta 1961 na Dunaju, kjer je bil devetnajst let pred tem tudi rojen in kjer je preživel svojo

mladost. Študij je končal leta 1969 s promocijo, njegova doktorska disertacija pa je obravnavala deželne gospode na Štajerskem med 1100 in 1400. Vmes je med letoma 1965 in 1968 opravil še zahtevno šolanje na Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave in postal s tem njegov član. Tudi njegova »domača naloga« v tej tradicionalni kovačnici najboljših avstrijskih raziskovalnih zgodovinarjev in arhivarjev za starejša obdobja je bila posvečena plemiški zgodovini, bavarskim Ariboncem, in je skupaj z disertacijo nakazovala enega od pomembnih področji Heinzovega znanstvenega delovanja. Zgodovina plemstva in raziskave posameznih plemiških rodbin ali njihovih izstopajočih posameznikov so ga spremljale vse življenje. Mnoge med njimi – rodbine in osebe – so delovale tudi na slovenskem ozemlju ali bile kako drugače pomembne za slovensko zgodovino. Za raziskovalce slovenskega srednjega veka so nespregledljive njegove razprave, posvečene Arnulfu Koroškemu, Hemi Krški in njenemu rodu, koroškim Spanheimom, štajerskim Otokarjem, vovbrškim, celjskim in goriškim grofom, oglejskemu patriarhu Popu, salzburškim (nad)škofom Rupertu, Virgilu, Konradu I., minezengerju Ulriku Liechtensteinskemu in še bi lahko naštevali.

Že v letu svoje promocije je prišel Heinz v Salzburg, kjer je bil najprej asistent pri profesorju za avstrijsko zgodovino Hansu Wagnerju in se leta 1977 habilitiral z delom o salzburški nadškofiji v srednjem veku. Redni profesor je postal leta 1984 na novoustanovljeni stólici za primerjalno deželno zgodovino in to mesto je zasedal do svojega emeritiranja leta 2011, s katerega ga ni zvabilo niti povabilo, da bi na münchenški univerzi prevzel profesuro za bavarsko zgodovino srednjega veka. Na »svoji« univerzi je preživel kar 41 let in zanjo se ni razdajal samo kot znanstvenik in profesor, ampak ji je eksemplarično služil tudi s prevzemanjem številnih funkcij s področja akademske samouprave in bil med drugim dekan njene Humanistične fakultete. Mnogi se še posebej radi spominjajo več kot dvajset velikih ekskurzij, ki jih je organiziral in vodil po celi Evropi in Egiptu. Kolegi so mu ob odhodu s fakultete in univerze organizirali lep mednarodni simpozij, posvečen salzburški zgodovini v najširšem smislu, njegovi prispevki pa so leta 2012 izšli v posebnem zborniku. Sicer pa se je svojega prvega jubilejnega zbornika Heinz lahko razveselil že leta 2001, ki ga je dobil ob sicer za takšne reči neobičajni osemindesetletnici.

Preselitev v Salzburg, kjer si je v bližnjem Seekirchnu ustvaril dom, ga je seveda z vso intenzivnostjo usmerila v salzburško zgodovino, ki zavzema zlasti v zgodnjem srednjem veku znotraj avstrijskega prostora prav posebno mesto. Dopschev znanstveni prispevek na tem področju, pa naj je šlo za cerkveno, mestno ali deželno zgodovino Salzburga, je bil brez dvoma največji in najbolj pomemben. Vrhunec tega dela predstavlja Zgodovina Salzburga (Geschichte Salzburgs) v osmih knjigah, ki jo je med letoma 1981 in 1991 izdal skupaj z Hansom Spatzeneggerjem, kot tudi debela Zgodovina mesta Salzburg (Geschichte der Stadt Salzburg), ki jo leta 1996 objavil skupaj z Robertom Hoffmannom. Ni potrebno posebej izpostavljati, da je bil v obeh, danes standardnih delih za salzburško cerkveno, deželno in mestno zgodovino, vodilni avtor. Kako visoko so ga v Salzburgu cenili zaradi njegovega prispevka k poznavanju salzburške preteklosti, nemara najbolje ilustrira dejstvo, da

mu je opat benediktinskega samostana sv. Petra, najstarejše monastične ustanove nemškega govornega prostora, katere začetki so zvezani že s sv. Rupertom in od koder se je pod Virgilom začelo tudi pokristjanjevanje Karantancev, priredil ob njegovem emeritiranju slavnostno večerjo v za javnost sicer običajno zaprti baročni in za samostan najbolj reprezentativni opatijski dvorani.

Ukvarjanje s salzburško zgodovino je Heinza še enkrat več tesno povežalo s slovenskim prostorom in njegovo preteklostjo. Salzburg, pa naj gre za pokristjanjevanje Karantanije in karolinške Panonije, cerkveno upravo in jurisdikcijo severno od Drave, koroške in štajerske samostane, salzburške lastniške škofije Krka, Lavant in Seckau, nadškofijsko posest na slovenski Dravi in Savi, njene ptujske ministeriali in še mnogo več, je zavzemal v slovenski zgodovini starejših obdobij eno od centralnih mest. Heinz je pisal o vseh naštetih vsebinah in slovensko zgodovinopisje je z njegovimi raziskavami zopet veliko pridobilo. Osebo je v Sloveniji o teh temah večkrat predaval, nazadnje leta 2008 in 2010. Na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti je leta 2008 govoril o lastniških škofijah in privilegijih sazburških nadškofov, dve leti kasneje pa je na Ptuj v okviru mednarodnega simpozija o mestnih elitah med Alpami, Jadranom in Panonijo predaval o mestnih elitah v vzhodnoalpskih mestih, povezanih s soljo in solinarstvom.

Nasploh je bil Heinz Dopsch izjemno produktiven predavatelj. V svoji dolgi karieri je imel več kot tisoč predavanj in podobnih javnih nastopov po različnih univerzah, na domačih in mednarodnih simpozijih, zelo rad pa se je odzival tudi na povabila lokalnih skupnosti in društev. Iz te dejavnosti, ki je imela zlasti v lokalnih okoljih za zgodovino tudi veliko popularizacijsko vrednost, mu je nenazadnje zraslo tudi veliko člankov njegove sicer zelo bogate bibliografije (dostopna na http://www.uni-salzburg.at/fileadmin/oracle_file_imports/2031254.PDF). Iz nje naj na tem mestu izpostavim zlasti še njegov obsežen pregled avstrijske zgodovine v visokem srednjem veku (*Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter, Österreichische Geschichte 1122–1278*). Ob pritegnitvi Karla Brunnerja in Maximiliana Weltina za soavtorja določenih poglavij jo je napisal za petnajst knjig obsežno Avstrijsko zgodovino, ki jo je med letoma 1994 in 2006 izdal Herwig Wolfram. Kot človek z izrazitim smislom za timsko delo, kar je pokazal že ob izdaji že omenjene Zgodovine Salzburga, je bil Heinz pisec in soizdajatelj številnih monografij, kot so pet zvezkov obsežna Zgodovina Berchtesgadna, obsežna zgodovina domačega Seekirchna, ki jo je izdal skupaj z ženo Elisabeth, Zgodovina Laufna in Oberndorfna kot tudi Herrenchiemseeja itd. Bil je soorganizator velikih in odmevnih razstav, povezanih z odličnimi katalogi in simpoziji, kot so bili St. Peter, Virgil von Salzburg, Die Bajuwaren in nazadnje velika razstava Bayern und Österreich – Verbündet, Schwägert, Verfeindet iz leta 2012. Napisal je več scenarijev za zgodovinske dokumentarne filme. Od leta 1971 je bil sourednik *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburgerlandeskunde* in od 2003 urednik *Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung*. Številna so njegova gesla za *Lexikon des Mittelalters*, *Lexikon für Theologie und Kirche*, *Neue Deutsche Biographie* in nezadanje tudi za *Historisches Lexikon für das Fürstentum Liechtenstein*, ki ga je zlasti zaposloval

v zadnjem času. Za svoje delo je prejel Heinz Dopsch več priznanj in nagrad. Tu omenimo le, da je bil od leta 1984 dopisni član v tuzemstvu Avstrijske akademije znanosti in da je postal leta 1988 prvi izredni član Komisije za bavarsko deželno zgodovino pri Bavarski akademiji znanosti.

Ta občudovanja vreden opus je zahteval od Heinza veliko discipline, pridnosti in vzdržljivosti. V veliki meri je energijo za svoje delo črpal iz svojih stalnih športnih aktivnosti, kjer je tudi bil nadpovprečen. Dvakrat je na smučeh po Haute Route prečkal Alpe, bil trikrat na Mont Blancu, se udeleževal tekmovanj in maratonov v teku na smučeh, bil v mladih letih avstrijski reprezentant v kajaku na divjih vodah in preveslal je številne reke vse od Francije do Grčije, vsako leto pa je vsaj dvakrat prihajal na Sočo. Prav tako je rad kolesaril in se v zadnjem desetletju intenzivno ukvarjal z gorskim kolesarstvom, v katerega je pritegnil tudi podpisanega in prav na skupnih kolesarskih turah po nekdanji Noranji Avstriji se je medsedbojno kolegialno spoštovanje razvilo v pristno prijateljstvo. Zadnjo takšno turo smo skupaj opravili v septembru 2013, ko je že bolan prevzel vlogo spremljevalca z avtom na naši poti preko Alp po Via Claudii do Verone in bil obenem – tako kot vedno – odličen kulturnozgodovinski vodnik. Umril je v v Dolah (Dellach) ob Vrbskem jezeru na Koroškem, kamor se je po emeritiranju preselil in kamor je v želji po nadaljevanju svojega dela prepeljal tudi svojo bogato knjižnico. Odšel je odličen zgodovinar in nadvse topel človek, za katerega je nek drug prominenten avstrijski zgodovinar zapisal, da ima človek občutek, da je vzšlo sonce, ko ga sreča. *Carpe diem* je bil njegov življenski moto. »Tako sem živel. In sem užival.« pa stoji ob tej misli na njegovi osmrtnici.

Peter Štih

Ocene in poročila

Alois Niederstätter, **Geschichte Vorarlbergs. Bd 1: Voralberg im Mittelalter.** Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2014, 341 str.

Alois Niederstätter, roj. 1955, direktor vorarlberškega deželnega arhiva v Bregenzu in izredni profesor za srednjeveško zgodovino na univerzi v Innsbruck, je slovenskim zgodovinarjem in še posebej medievistom poznan predvsem kot avtor kar dveh zvezkov petnajst knjig obsežne Avstrijske zgodovine, ki je izšla pod taktirko Herwiga Wolframa, v katerih je obravnaval pozni srednji vek (Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter. Österreichische Geschichte 1278–1411, Wien 2001; Das Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Österreichische Geschichte 1400–1522, Wien 1996). K temu je dodati, da je leta 2007 izšel še njegov kompaktni pregled celotne avstrijske zgodovine, ki je namenjen najširšemu bralskemu krogu (Geschichte Österreichs, Stuttgart: Kohlhammer, 300 str.). Tudi sicer nadvse plodovit avtor, specialist za srednjeveško zgodovino alamansko-vorarlberškega prostora, nadaljuje z nezmanjšanim tempom s svojo pisateljsko dejavnostjo in letos je pri innsbruški univerzitetni založbi Wagner izšla njegova zadnja monografija, na katero želim na tem mestu na kratko opozoriti.

S knjigo o srednjeveški zgodovini Vorarlberga se avtor seveda ukvarja z vsebino, ki jo pozna tako rekoč kot lasten žep in v kateri je lahko povzel svoje številne predhodne raziskave, kar je razvidno že iz obsežnega seznama uporabljenih literature. Na okrog 200 straneh besedila – ostalo zavzemajo slikovno gradivo, znanstveni aparat, bibliografija, kronološka preglednica, slovar nekaterih pojmov, seznam poznosrednjeveških »habsburških« uradnikov in osebni ter krajevni register – je strnjeno prikazana srednjeveška zgodovina tistih področij okrog Bodenskega jezera, iz katerih je v dolgem procesu nastala ena od današnjih avstrijskih zveznih dežel. Pri tem se avtor še kako dobro zaveda anahronizma, da prostor, ki bo šele veliko kasneje postal dežela z imenom Vorarlberg, v srednjem veku še ni imel enotnega teritorialnega oziroma političnega okvirja, ki bi tamkajšnjim prebivalcem omogočil izoblikovati neko skupno in lastno identiteto. Sicer so nastale ob koncu srednjega veka kot posledica širših procesov deželnih teritorializacij tudi ob Bodenskem jezeru za nadaljnji razvoj pomembne ločnice, a svoje »dokončne« konture je dobil Vorarlberg šele v drugi polovici 18. in na začetku 19. stoletja. Naloga oziroma problem pred katerim je stal avtor, je torej podobna tisti, pred katero stojijo tudi slovenski zgodovinarji starejših obdobj, ko je potrebno pri opisovanju starejše zgodovine odmisлити moderne politične, jezikovne, identitetne in druge meje

in se zavedati nesprejemljivosti retrogradnih projekcij današnjih stanj in razmerij za razumevanje oddaljenih preteklosti: prav to je namreč v 19. stoletju pripeljalo do vzpostavitve zgodovinopisja kot eminentno nacionalne vede in kot varuha nacionalnih samobitnosti z neprekinjenimi kontinuitetami in jasnimi linearnimi razvoji.

Sicer pa in kot je za priročnike takšne vrste tudi običajno, uvaja knjigo kratka oznaka prostora, ki mu sledi nekaj temeljnih informacij o prazgodovini in rimskem obdobju, ko je območje dobilo z ustanovitvijo province Recije prve otipljivejše in trajnejše organizacijske konture. V nadaljevanju je avtor tematiziral za prehod iz antike v srednji vek tipične kontinuitete in prelome. Nadaljnji poglavji sta posvečena zgodovini prebivalstva in poselitveni zgodovini kot tudi gospodarskim razmeram. Enega od centralnih delov knjige zagotovo predstavlja poglavje o gospodstvenih in političnih strukturah prostora, ki so bila podvržena stalnim spremembam. Ton temu dogajanju so sprva dajale regionalne plemiške rodbine, med katerimi so bili najpomembnejši grofje Montfortski in Werdenberški, od 14. stoletja naprej pa seveda Habsburžani. Gospodstvene in politične razmere so odločilno opredeljevale tudi pravne in upravne razmere, katerim je – s poudarkom na poznem srednjem veku, kar je zaradi virov sploh značilnost celotne knjige – namenjeno naslednje poglavje, ki se nadaljuje v obravnavo družbenih struktur in socialnih razmerij, pri čemer je večina tega poglavja namenjena plemstvu, veliko manj pa mestnemu in podeželskemu prebivalstvu kot tudi duhovščini. Knjigo zaključuje pregled kulturne zgodovine »Vorarlberga« v srednjem veku.

Pisno razlago dopolnjuje bogato slikovno gradivo, med katerim izstopajo – razumljivo – reprodukcije dokumentov iz bregenškega deželnega arhiva, kot tudi genealoške preglednice in nekaj zemljevidov. Slednjih bi bilo lahko nekaj več, zlasti za starejša obdobja, saj se na čas pred poznim srednjim vekom ne nanaša niti eden. Za konec lahko rečem, da predstavlja tu na kratko prikazana knjiga dober uvod v srednjeveško zgodovino kasnejšega Vorarlberga, ki s svojo bogato bibliografijo omogoča tudi nadaljnje poglobljanje v z obravnavanim prostorom zvezane tematike.

Peter Štih

Nenad Vekarić, **Vlastela grada Dubrovnika.**

1. zvezek: Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva. Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, (Posebna izdanja. Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 17, svezak 1) 2011, 352 str.

Knjiga akademika Nenada Vekarića o dubrovniškem plemstvu je epohalno znanstveno delo, eno največjih dosežkov hrvaškega zgodovinopisja pri proučevanju zgodovine srednjeveškega Dubrovnika. Obdelave dubrovniškega plemstva se je Vekarić lotil v nizu monografij pod naslovom "*Vlastela grada Dubrovnika*". Njegovo delo naj bi obsegalo štiri celote.

V uvodu avtor izraža hvaležnost nemški zgodovinarki Irmgard Mahnken, ki je z izdajo knjige v dveh delih *Dubrovački patriciat u XIV veku* (Beograd 1955) postavila temelj proučevanju genealogije dubrovniškega plemstva. Z dubrovniškim plemstvom ali posameznimi rodbinami oziroma njihovimi predstavniki so se ukvarjali mnogi raziskovalci, ki so proučevali dubrovniško preteklost, toda nihče ni raziskave opravil tako temeljito kot Nenad Vekarić. Opozarja na vrhunsko delo Zdenke Janeković Römer, ki se je v svoji knjigi *Okviri slobode*¹ osredotočila na položaj plemstva v Dubrovniku v 15. stoletju. Avtoričin namen je bil, da v svojih raziskavah loči mitologijo od dejanskega stanja. Mitologija, ki se je vtihotapila v zgodovinopisje, je namreč idealizirala razvoj Dubrovnika in vlogo plemstva v tem razvoju. V dveh predhodnih knjigah je Vekarić nakazal smer svoje celovite raziskave dubrovniškega plemstva in predstavil metodo raziskave.² Pri raziskovalnem delu je upošteval najsodobnejšo zgodovinsko in genealoško metodologijo, da je lahko sistemiziral in analiziral zbrano arhivsko gradivo. Vekariću je uspelo, da se je prebil skozi bogastvo arhivskega gradiva Dubrovniškega arhiva, ki velja za enega najbolje ohranjenih arhivov nekega srednjeveškega mesta. Arhivsko gradivo, v katerem je ohranjeno ogromno drobnih zapisov o plemiških rodbinah ali posameznikih, je raztreseno v številnih notarskih in kanclerskih knjigah. Predvsem se je oprl na ohranjene notarske in kanclerske knjige in med drugim opozarja na naslednje serije: ženitne pogodbe (*Pacta matrimonialia*), dote (*Liber dotium*), oporoke (*Testamenta*

¹ Glej oceno: I. Voje, Zdenka Janeković Römer, *Okviri slobode*, *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 137-140.

² Glej oceni: I. Voje, Stjepan Ćosić, Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, *Zgodovinski časopis* 62, 2008, str. 245-248; Nenad Vekarić, *Nevidljive pukotine. Dubrovački vlasteoski klanovi*, *Zgodovinski časopis* 66, 2012, str. 446-449.

notariae) in popis novih članov Velikega sveta (Specchio) ter matične knjige, ki so zaradi uničenja v požaru škofijskega dvorca v času velikega potresa 1667 dostopne šele od druge polovice 17. stoletja. Arhivsko gradivo Dubrovniškega arhiva mu je dalo možnost proučevanja celovitega razvoja in delovanja dubrovniškega plemstva v dolgem časovnem obdobju.

Knjiga je razdeljena na tri večja poglavja, vsako pa ima krajša ali daljša podpoglavja. V prvem poglavju razpravlja o koreninah dubrovniškega plemstva. Verjetno se je plemstvo oblikovalo v dolgotrajnem procesu, ki je bil naslonjen na tradicijo. Podlago naj bi predstavljali avtohtoni Raguzejci, epidaverski Romani, priseljeni Romani in priseljeni Slovani. Pri kasnejšem razslojevanju naj bi bili odločujoči dve komponenti: odnos med bogatimi (*cives*) in revnimi (*populus*) ter odnos do priseljencev (*habitatores, forenses*). Ta dva odnosa sta se reševala v zvezi z razvojem uprave in nastanka svetov. Odločanje na zboru meščanov (*ljudska skupščina* – kot relikv se omenja še konec 14. stoletja) je sčasoma postalo neučinkovito. Verjetno je imel Dubrovnik v začetku le dve ustanovi: mestno skupščino in glavarja. Postopoma je mesto dobilo posamezne organe oblasti (*svete*). Do večje administrativne reforme je prišlo takrat, ko so Benečani leta 1205 prevzeli pokroviteljstvo nad dubrovniško komuno. Benečani so si postopoma zagotovili popolno kontrolo nad izvolitvijo najvišjih organov oblasti. Plemstvo, ki se prvič omenja v listini leta 1023 (verjetno pa je obstajalo že prej), je predstavljalo celotno dubrovniško prebivalstvo. Moč elite je sčasoma rasla do trenutka, ko je prišlo do zapiranja Velikega sveta leta 1332. Takrat naj bi plemiški stan štel 1700 oseb, mesto pa naj bi imelo okrog 4000 prebivalcev. Kot ugotavlja avtor, naj bi dubrovniškemu plemiškemu krogu pripadali pravzaprav vsi dubrovniški meščani (*cives*). Položaj plemiča je dosegel tisti meščan, ki mu je uspelo v času zapiranja priti v Veliki svet. To dokazuje delitev zemlje na polotoku Pelješcu, ki se dogaja v času zapiranja Velikega sveta. Vsi prebivalci Dubrovnika, ki so dobili zemljo na Pelješcu, so imeli takrat status plemiča. Pri delitvi zemlje v ostalih novo pridobljenih ozemljih (Dubrovniško Primorje, Konavliji), kar se je zgodilo več desetletij po zapiranju Velikega sveta, so poleg plemičev sodelovali tudi meščani.

Ko Vekarič razpravlja o poreklu dubrovniških plemiških rodbin, predvsem najstarejših, ugotavlja, da ne moremo skoraj nič izvedeti iz primarnih zgodovinskih virov. Zato se loti podrobne analize dubrovniških kronistov, ki so posredniki ustne tradicije o poreklu dubrovniškega plemstva. Legende o poreklu plemiških rodbin lahko smatramo za verodostojne, vendar to ne pomeni, da v posameznih primerih ne bi mogle biti plod domišljije. Vekarič tudi opozarja na napake dubrovniških kronistov.

Vekarič posebej obdela terminološke poglede glede uporabe priimkov dubrovniškega plemstva. V strokovni literaturi se priimki uporabljajo zelo različno, nedosledno, pa tudi nepravilno. Plemiški priimki so se, kot ugotavlja avtor, v teku stoletij spreminjali, upoštevajoč etnične in posledično spremembe v govorjeni in pisani obliki jezika v Dubrovniku. Najstarejši je romanski sloj (npr. Goče, Menče, Poča); zaradi slavizacije Dubrovnika in razvoja slovanske pisarne ter intenzivnih gospodarskih povezav Dubrovnika s slovanskim zaledjem, so se pojavljale slovanske

oblike priimkov (Gočić, Menčetić, Počić). Slovanske oblike pa niso imele uradnega, temveč občevalni karakter. Sredi 16. stoletja so se pod močnimi italijanskimi kulturnimi vplivi romanske oblike priimkov italijanizirale (Gozze, Menze). Od 19. stoletja dalje pa se slovanski priimki kroatizirajo (Gučetić, Pučić).

V drugem poglavju Vekarić zelo obsežno razpravlja o strukturi plemiškega stanu v Dubrovniku. Delovanje dubrovniškega plemstva se je uresničevalo na več nivojih in je bilo pogojevano z rodbinsko povezavo (družina, casata, rod), s skupnim življenjem (gospodinjstvom) in stanovskim povezovanjem (klani). Pri plemstvu je izredno pomemben element "dednosti", težnja, da se ohrani ime. Rezultat plemiške reproduktivne strategije so bili pogosti porodi in veliko število otrok v plemiških družinah. Nemajhno število članov dubrovniškega plemstva je imelo pred poroko nezakonske otroke. Te so priznavali, jih vzdrževali in šolali ter jih obdarovali v oporokah. Sčasoma pa je postala endogamija, ki je bila med najstrožjimi v Evropi, v veliki meri omejevalni element. Plemiški krog je postajal vse bolj sorodstveno povezan. Učinki endogamije in demografskega propadanja plemiškega stanu v 16. stoletju pa so vsilili potrebo po liberalizaciji sorodstvenih zakonov. Kljub temu je bil v 18. stoletju plemiški stan že na robu biološkega obstoja.

Po tem uvodnemu razpravljanju avtor podrobno opisuje posamezne oblike rodbinskega povezovanja med dubrovniškim plemstvom.

Casata naj bi bila skupnost plemstva, ki jo odlikujeta zavest pripadnosti isti družini in časovna kontinuiteta. Isti casati je lahko pripadalo več družin, čeprav so živele ločeno, povezoval pa jih je močan občutek krvne pripadnosti. Obdobje največjega porasta casat je bilo v prvi polovici 15. stoletja, največje število pa je doseglo leta 1500, ko jih je avtor naštel 331 (pripadalo jim je 1963 članov).

Rod je predstavljal potomce enega (začetnega) zakonskega para po moški liniji, ki jih je povezoval isti priimek. Rodovna komponenta je imela v življenju pomembnejšo vlogo predvsem v začetku, sčasoma pa je rodovna komponenta slabela in zamenjala jo je casata kot temeljna delujoča rodovna skupnost.

Klan pa je skupnost med seboj povezanih casat s politično prepoznavnim delovanjem. Pri klanovskem povezovanju gre za neformalno združevanje brez organizacijskih oblik. Po Veliki zaroti 1611/12 se je razcep med posameznimi, politično nasprotujočimi si skupnostmi toliko poglobil, da se je prenesel na biološki nivo, iz česar sta nastali dve endogamni skupini: salamankezi kot nasledniki Bobaljevičevega klana in sorbonezi kot nasledniki Gunduličevega (Judinega) klana. Dubrovniški klani spominjajo na današnje politične stranke, vendar brez formalne organizacijske strukture, toda z močno rodovno komponento.

V tretjem poglavju pa avtor obravnava dubrovniško plemstvo skozi stoletja in sintetizira prejšnje ugotovitve. Vloga plemstva kot celote in posameznih članov je vkomponirana v okvir razvoja Dubrovniške republike v različnih časovnih obdobjih. Podan je okvir bistvenih zgodovinskih in političnih okoliščin v obdobju od 7. do 12. stoletja in nato v vsakem posameznem stoletju vse do propada republike v 19. stoletju. Poleg političnega okvira se avtor dotakne tudi gospodarskega razcveta in recesije, naravnih katastrof (potresi, kuge) in urbanističnega razvoja mesta. Tri menjave politične nadoblasti (beneška, ogrsko-hrvaška in turško osmanska) in osem neuspešnih zarotniških poskusov pa, presenetljivo, ne govori v prid sklepanju, da se je dubrovniška zgodovina odvijala v neprestanem spletkarjenju, zarotah in prevratih.

Prav to govori o stabilnosti dubrovniškega sistema vladanja. Tudi politično šibkejši (nasprotni) klani so sodelovali v oblasti, prav tako so bili njihovi člani izvoljeni na pomembnejše državne funkcije. V tem naj bi se odražala modrost dubrovniške politične elite, saj je zgodaj dojela dva bistvena elementa uspešne politične borbe: na eni strani v notranjih okvirih, na drugi pa v borbi za obstoj v mednarodnih okvirih.

Povzetek celotne obravnave dubrovniškega plemstva je zajet v zaključnem poglavju v hrvaškem in angleškem jeziku.

2. zvezek: Vlasteoski rodovi (A-L), Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, (Posebna izdanja. Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 17, svezak 2) 2012, 336 str.; **3. zvezek: Vlasteoski rodovi (M-Z)**, Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku (Posebna izdanja. Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 17, svezak 3) 2012, 384 str.

Oba zvezka sta leksikografskega značaja in vsebujeta zgodovino posameznih plemiških rodbin in njihovih meščanskih vej. Vsako geslo vsebuje osnovne podatke o priimku rodbine, navaja spremembo priimkov, legendo o poreklu, najstarejše omembe rodu, genealoški razvoj in čas izumrtja. Poleg ugotovljenih genealoških podatkov najdemo tudi podatke o tem, kakšne funkcije so opravljali posamezni plemiči (kneževsko, diplomatsko ipd.), s čim so se ukvarjali, kateremu klanu so pripadali. Seznanjeni smo tudi z vsebino njihovih oporok. Obema zvezkoma je dodano veliko spremljevalnih tabel in grafikonov, slikovnega gradiva o njihovih nepremičninah (npr. ljetnikovci), fotografije posameznih osebnosti in njihovih družin, prikazani so njihovi grbi. Knjigi poživijo tudi čudoviti barvni posnetki Dubrovnika iz enkratnih zornih kotov, ki nam prikazujejo nove poglede na Dubrovnik kot UNESCOVO dediščino.

4. zvezek: Odabrane biografije (A-D), Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, (Posebna izdanja. Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 17, svezak 4) 2013, 352 str.; **5. zvezek: Odabrane biografije (E-Pe)**, Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, (Posebna izdanja. Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 17, svezak 5) 2014, 384 str.

Četrty zvezek vsebuje izbrane biografije plemiškega stanu od črk A do D. V knjigi je podanih 161 biografij plemiških rodbin, v katerih so podatki o karieri posameznika, o pisnih sledih v virih. Biografije se izčrpno dopolnjujejo z arhivskimi podatki, z literaturo, slikami in faksimili arhivskih dokumentov. Peti zvezek vsebuje biografije plemiškega stanu očrke E do Pe. V knjigi je obdelani 171 biografij.

Temeljno delo Nenada Vekarića *Vlastela grada Dubrovnika* s petim zvezkom ni zaključeno. Izbrane biografije se bodo nadaljevale še v naslednjih zvezkih,

V vseh doslej objavljenih zvezkih so avtorjeve ugotovitve podkrepnjene s

številnimi tabelami (v prvi knjigi 88), grafikoni (69) in shemami (3), s številnimi opombami z navedbo uporabljene literature, arhivskimi signaturami in poglobljenimi komentarji. S posebnimi grafičnimi barvnimi znaki je nakazana orientacija posameznih casat in posameznih plemičev glede klanovske pripadnosti. Oznaka B pri posamezni osebi v tekstu pomeni, da bo v enem od naslednjih zvezkov objavljena biografija obravnavane osebe.

Vekarićevo delo ni le faktografska in kronološka analiza dubrovniškega plemstva, kot se to odraža v starejših dosedanjih študijah (Jireček, Mahnken, Zlatar, Foretić itd), temveč gre za detajlno genealoško analizo kot edino možnega znanstvenega pristopa k omenjeni problematiki. Z genealoško metodo je rekonstruiral vse možne življenjske okoliščine posameznih plemiških rodov v različnih obdobjih s poudarkom (zaradi ohranjenosti virov) na novejših obdobjih. Na ta način je prišel do reprezentativnega vzorca, s katerim je sledil razvoju posameznih plemiških rodbin.

V zaključku Vekarić poudarja, da je dubrovniški plemiški krog na majhnem prostoru in pri majhnem številu prebivalstva dosegel izjemno koncentracijo pomembnih ljudi, uglednih državnikov in diplomatov, znanstvenikov in umetnikov, ter ustoličil in ohranjal najdaljšo svobodno državo v današnjem hrvaškem prostoru. Plemstvo je vzpostavilo stabilno državno organizacijo, notranjo kohezijo, obranilo svobodo in nevtralnost ter odigralo v svetovnem merilu daleč najpomembnejšo vlogo.

Ignacij Voje

Boris Golec, **Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem** : po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, 174 str. (Zbirka Thesaurus memoriae. Opuscula; 3)

Zgodovinar Boris Golec je v tej pomembni monografiji prikazal rezultate svojega raziskovanja pojavljanja hrvaškega etnonima in lingvonima v virih iz obdobja med 16. in 19. stoletjem, ki se nanašajo na prostor današnjih vzhodnih (in tudi južnih) predelov Slovenije. Pri tem je obravnavano problematiko po geografskem ključu razčlenil na manjše enote in vsako pokrajino oziroma področje obravnaval v svojem poglavju.

V prvem poglavju, ki je tudi najobsežnejše, se je osredotočil na Belo krajino in pri tem za izhodišče svojega prikaza pojavljanja hrvaškega etnonima oziroma lingvonima vzel *Slavo vojvodine kranjske* (1689), v kateri je J.V. Valvasor (1641–1693) na nekaterih mestih pisal o hrvaškem značaju te pokrajine. Po mnenju Golca so zapisane Valvasorjeve ocene na mestu. Tudi drugi viri namreč potrjujejo, da sta bila hrvaško etnično in jezikovno ime v času pisanja *Slave* v Beli krajini močno prisotna, pri čemer se tu nista mogla pojaviti pred 16. stoletjem, že v drugi polovici 18. stoletja pa sta močno nazadovala, ne da bi se medtem bistveno spremenila demografska in jezikovno-etnična slika pokrajine (str. 12). Sami rabi hrvaškega imena je sicer v virih mogoče slediti v časovnem razponu od srede 17. do poznega 18. stoletja, prvi Belokranjci, izpričani kot Hrvati, pa so bili študenti na dunajski in graški univerzi. Belokranjski izobraženci so se namreč v tem času, tako Golec, izbirajoč med dvema opcijama – deželno kranjsko pripadnostjo in etnično hrvaško – v glavnem odločali za slednjo, ki ni bila zgolj akademska, temveč vsaj že v Valvasorjevem času zasidrana v dejanski samoidentifikaciji prebivalcev zgodovinske Metlike s Hrvati (str. 65).

Kje je torej treba iskati širše razloge in vzroke za v virih iz tega časa nedvoumno izpričano dejstvo belokranjskega »hrvaštva«? Golec kot ključni moment za pojavitev in vztrajanje hrvaškega etničnega in jezikovnega imena na belokranjski strani Kolpe navaja inkorporacijo ostankov dežel ogrske in hrvaške krone v habsburški dinastični okvir v letih 1526 in 1527, tj. v času vladanja kralja Ferdinanda (1503–1564). S tem dejanjem so padle številne poprejšnje pregrade, saj se je stoletna državna meja na Kolpi preobrazila v zgolj notranjo mejo med dvema »habsburškima« teritorijema.

A hkrati je ta zanimiv zgodovinski fenomen povezan tudi s širšim kontekstom hrvaške etnogeneze, ki je bila, tako Golec, zaradi tektonskih geopolitičnih in de-

mografskih premikov zelo specifična, tako da sta hrvaški etnonim in lingvonim med 15. in 19. stoletjem radikalno spremenila vsebino. Pojmi hrvaški, Hrvati in Hrvaška so na prelomu iz srednjega v novi vek pomenili nekaj povsem drugega kot tri ali štiri stoletja pozneje, razširjenost hrvaškega imena pa se je tedaj samo v manjši meri pokrivala z narodnim prostorom novodobnih Hrvatov. Premik težišča hrvaškega imena proti severu je zajel tudi Belo krajino, katere imensko kroatizacijo lahko pravilno razložimo le kot del tega zapletenega procesa (str. 12). Pojavitev hrvaškega imena v Beli krajini je bila torej v tesni povezavi s širšim procesom, ki ga je sočasno in že prej mogoče opazovati v Slavoniji, kjer se je hrvaško ime razširilo na tam živeče kajkavščino govoreče »slovensko« prebivalstvo, a seveda s to razliko – ki je seveda pomembno doprinesla k (ne)ohranitvi hrvaškega imena –, da tukaj nikoli ni prišlo do politične integracije, kakor v primeru združene Hrvaške in Slavonije s prestolnico v Zagrebu. Kljub temu pa se zdi, tako Golec, da je bila konec 17. stoletja vključitev belokranjskega področja v hrvaške kulturno-jezikovne integracijske procese povsem enaka kot pri kajkavcih »na drugi strani Kolpe« ali celo še popolnejša (str. 66).

Pojasnilo, zakaj so Belokranjci za vsaj eno stoletje postali Hrvati, gre torej iskati v součinkovanju treh dejavnikov: 1) v jezikovni sorodnosti avtohtonega in zlasti alohtonega belokranjskega prebivalstva s čezkolpskimi prebivalci Hrvaške, ki se v 16. stoletju že imenujejo Hrvati, svoj jezik pa hrvaški; 2) v občutno povečani navezanosti Bele krajine na hrvaški prostor po vključitvi ostankov dežel ogrske in hrvaške krone v habsburški dinastični okvir (1526/27) in 3) s tem dejstvom povezani neovirani odprtosti Bele krajine za kulturno-jezikovne vplive z juga in vzhoda, ki so jim dale institucionalno oporo še domače cerkvene strukture, organizacijsko zelo avtonomne, kadrovske izviraajoče iz belokranjskega okolja in v duhovnem smislu naslonjene na zagrebško škofijo (str. 65).

Že v 18. stoletju pa pride do novega identifikacijskega preobrata. Če daje, tako Golec, Bela krajina v Valvasorjevem času vtis pokrajine s povsem hrvaškim predznakom in je takšna tudi samoidentifikacija velike večine v njej rojenih izobražencev, pa se je hrvaško ime v 18. stoletju umikalo in izginjalo. Občutek povezanosti Belokranjcev s hrvaškim kulturno-jezikovnim krogom je pojenjeval in Belokranjci se stoletje pozneje (1873) po pričevanju Janeza Trdine (1830–1905) niso imeli ne za Hrvate ne za Kranjce.

Podobno kot v Beli krajini se je hrvaško ime v tem času pojavilo tudi na področju Kostela. Hrvaški etnonim je tako v Kostelu izpričan že konec 16. stoletja (1598), torej skoraj pol stoletja prej kot v Beli krajini (1643). Skupaj z Belo krajino je Kostel konec 17. stoletja v svoji *Slavi* tudi Valvasor prišteval k »Hrvaški« tostran Kolpe, jezik in nošo Kostelcev pa opredelil kot hrvaški. Potrditev hrvaške identitete je sicer pri kostelskih intelektualcih izpričana še v virih iz prve polovice 18. stoletja, v naslednjih desetletjih pa je hrvaško ime pešalo in približno sočasno kot pri Belokranjcih tudi ugasnilo. Po letu 1800 je tako mogoče v virih za področje Kostela zaslediti le še navedbe o jezikovni bližini, istovetenje s hrvaščino in Hrvati pa povsem izgine.

V splošnem nekako ne preseneča pretirano, da je v obravnavanem obdobju tudi na področju Kostela prišlo do prevzemanja in sprejetja hrvaškega etnonima in lingvonima. Ne nepomemben razlog za take razmere gre iskati, tako Golec, v prihodu uskoških naseljencev katoliške vere v 16. stoletju, ki je v Kostelu povzročil precejšnje etnične spremembe. A veliko pomembnejše je bilo najbrž dejstvo geografske odrezanosti in jezikovne sorodnosti. Od drugih Kranjcev je prebivalce Kostela ločeval kočevarski jezikovni otok, za prve sosedje na drugi strani Kolpe pa so imeli jezikovno sorodno prebivalstvo hrvaškega prostora. Kostelsko narečje namreč precej neopazno prehaja v hrvaško goransko narečje, tako da je govor na levem bregu Kolpe praviloma enak sosednjemu govoru v Gorskem kotarju. Zato je toliko bolj razumljiveje, da je prišlo do poistovetenja s fizično in jezikovno bližnjimi Hrvati in tudi do prevzema hrvaškega lingvonima in etnonima (str. 85). Še več, sklepati je celo mogoče, tako Golec, da je predvsem politična meja na Kolpi preprečevala identifikacijo s sosedi na Hrvaškem že v času pred letom 1526 (str. 82).

Določene skupne značilnosti s pojavljanjem hrvaškega etnonima in lingvonima na področju Bele krajine in Kostela izkazuje tudi pojav Hrvatov in hrvaščine v Prekmurju. A čeprav je bilo hrvaško ime v Prekmurju podobno kot v Beli krajini prvič dokumentirano sredi 17. stoletja, je med tema predeloma zaznati tudi občutne razlike. Prekmurci namreč niso opustili slovenskega imena, s katerim so poimenovali svoj jezik in sebe (sicer z leksemom Sloveni), zato Golec zagovarja stališče, da pojav v prekmurskem prostoru ni bil tako intenziven in ime nikoli sprejeto tako splošno kakor pri Belokranjcih.

Spremljanje pojavljanja hrvaškega in drugih etnično-jezikovnih imen v tem prostoru sicer otežujejo redki razpoložljivi viri, a iz podatkov, ki so na voljo, je mogoče zaključiti, da so bili vplivom z juga močnejše izpostavljeni prebivalci južnega dela Prekmurja, ki je politično sodil v okvir Zalske županije, kjer so živeli kajkavsko govoreči Medžimurci, s katerimi so si delili tudi skupno škofijsko središče v Zagrebu. Hrvaško etnično in jezikovno ime je bilo tu močnejše, saj je dokumentirano precej dlje kot severno od županijske in škofijske meje. Vendar pa se je tukajšnje prebivalstvo sprva in še globoko v novi vek prepoznavalo samo v slovenskem imenu, ki je bilo tedaj razširjeno po celotnem kajkavskem prostoru in povezano tudi s politično enoto Slavonijo ali t.i. Slovenjem. Hrvaški etnonim in lingvonim sta se namesto slovenskega imena v Zalski županiji, tj. v Medžimurju in dolnjem Prekmurju, lahko uveljavljala šele v procesu širjenja hrvaškega političnega, etničnega in jezikovnega imena iz srednjeveške Hrvaške proti severu – v tem politično ogrskem prostoru je tako mogoče hrvaško ime zaslediti najprej pri izobražencih v etnični (samo)opredelitvi *Croata*, in sicer v prvi četrtini 17. stoletja za Medžimurce.

V Prekmurju gre torej, tako Golec, za isti proces kot v prostoru južno od Mure, ki je v moderni dobi postal hrvaški nacionalni prostor. Z zamudo za Slavonijo s središčem v Zagrebu in z manjšo zamudo za ogrskim Medžimurjem se je v prekmurskem prostoru najprej pojavil hrvaški etnonim in za njim še hrvaški lingvonim, ki pa tu, drugače kot južno od Mure, ni nikoli izpodrinil prvotnega slovenskega lingvonima, ampak je z njim v posameznih lokalnih okoljih različno intenzivno sobival in slednjič ugasnil. Dokončno ločnico med prekmursko slovenskim

in medžimursko hrvaškimi je zakoličila nova škofijska meja na Muri, določena leta 1777 z ustanovitvijo sombotelske škofije (str. 104–105).

Za širitev hrvaškega etnonima v Prekmurje so imeli potemtakem največje zasluge kulturni vplivi s kajkavskega juga, nosilci hrvaškega imena pa so bili predvsem duhovniki.

V zadnjem poglavju se nato Golec posveti še področju Prlekije. Pri tem ugotavlja, da podobno kot v drugih obravnavanih pokrajinah tudi za Prlekijo velja, da je pojav hrvaškega imena odmev njegovega širjenja po kajkavskem prostoru. Tudi v delu Prlekije je poimenovanje hrvaški očitno prav tako začelo izpodrivati dotedanje slovensko ime kot oznako za lokalne prleške govore (str. 124). Vendar pa se na področju Prlekije hrvaško ime (glede na znane vire) nikoli ne razširi z oznake za jezik na samopoimenovanje (samoidentifikacijo) Prlekov kot Hrvatov. O etnonimu Hrvat tako ni nikakršnih poročil in Prlekija se v tem pogledu, tako Golec, razlikuje od drugih treh obravnavanih območij, kjer je bilo hrvaško ime odraz kolektivne identitete, razširjeno ne le za jezik, ampak tudi za skupnost in njene pripadnike. Hrvaško ime je, skratka, zajelo prebivalstvo vzhodne Prlekije samo kot oznaka za jezik, ne pa tudi kot apelativ, najsi bo v ožjem (lokalnem) ali širšem (etničnem) smislu (str. 133).

Zaključimo lahko, da je avtor v tej res dobro napisani knjigi zelo poglobljeno in natančno predstavil nadvse zanimiv fenomen širjenja hrvaškega lingvonima in etnonima v južne in vzhodne predele današnjega ozemlja Slovenije. V tem smislu navdušuje avtorjevo poznavanje širšega konteksta problematike in še zlasti raba zelo obsežnega nabora virov različne provenience. Golcu je tako uspelo v smiselno in zelo berljivo celoto vključiti relevantno vsebino urbarjev, domoznanskih besedil, univerzitetnih matrik, cerkvenih vizitacij ter za povrh še zavidljivo količino že publiciranih dognanj. Zdi se skratka, da doprinos Golčeve knjige nikakor ni zgolj v odstiranju pomembnih spoznanj o sicer razmeroma nesistematično raziskanih vprašanih različnih oblik kolektivnih identifikacij na današnjem slovenskem ozemlju v času pred začetkom nastajanja modernih nacionalnih občestev v 19. stoletju. Golčeva knjiga je namreč tudi bleščeč prikaz temeljnega zgodovinarjeva dela, ki je predvsem in še zlasti iskanje in analiza virov.

V knjigi je nekoliko moteče morebiti le dejstvo, da se ob branju srečujemo z rabo nekaterih terminov, ki ostajajo ves čas nedefinirani. Bralec bi si pač želel izvedeti, na kaj točno meri avtor ob rabi pojmov, kot denimo etnogeneza, jezikovno-etnična slika prebivalstva, slovenski etnični prostor, avtohtono in alohtono prebivalstvo ipd. Kakorkoli že, v luči vsega dobrega, kar prinaša Golčeva knjiga, je ta pomanjkljivost zanemarljiva.

Johann Rainer (izd.), **Nuntiatur des Girolamo Portia 1595-1598**; Elisabeth Zingerle (izd.), **Nuntiatur des Girolamo Portia 1599-1602**. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012, 505 str. in 885 str., (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom, II. Abteilung, Quellen, II. Reihe, Nuntiaturberichte, Sonderreihe Grazer Nuntiatur, Bde. 4-5)

Z odprtjem tajnega vatikanskega arhiva (*Archivum Secretum Vaticanum*) v letu 1891 je zgodovinopisju postalo dostopno gradivo, ki more s svojo povednostjo in raznolikostjo proučevalce preteklosti zadovoljiti daleč onkraj njihovih zanimanj za cerkveno in politično delovanje papeške države v njenem več kot tisočletje dolgem obstoju. Gradivo Svetega sedeža, gradivo apostolskega tajništva in različnih kongregacije, gradivo koncilov in sinod, gradivo papeške diplomacije ter nekaterih redov, bratovščin ter samostanov in rimske aristokracije omogoča svojevrstni globalni zgodovinski pogled: nemara ga ni končka zemlje, ki bi ga papeški panoptikum ne dosegel, popisal ali vsaj omenil, ali pa bi ga vsaj želel doseči in zaznamovati, in nemara je ni teme, ki bi jo gradivo vatikanskega arhiva ne moglo dodatno osvetliti. Zlasti velja to za gradivo papeške diplomacije, tj. poročila papeških nuncijev, ki so jih le-ti pošiljali v Rim, ter njihove instrukcije, s katerimi so jih papeži pošiljali v svet, ter navodila, s katerimi so dodatno usmerjali njihovo delovanje; k temu sklopu gradiva sodijo še bule in breve, ki so jih papeži naslavljali na posamezne oblastnike oziroma dostojanstvenike.

Ob tem je bilo vse od časa od odprtja arhiva posebne pozornosti deležno gradivo, ki zadeva reformacijo, katoliško prenavo in rekatolizacijo v Svetem rimskem cesarstvu nemške narodnosti. Raziskovalci Pruskega zgodovinskega inštituta v Rimu (*Preußisches Historisches Institut in Rom*) – kasneje preimenovanega v Nemški zgodovinski inštitut (*Deutsches Historisches Institut*) – ter Zgodovinskega inštituta pri avstrijskem kulturnem forumu v Rimu (*Historisches Institut beim Österreichischen Kulturforum in Rom*) ter Rimskega inštituta Görres-Gesellschaft (*Römisches Institut der Görres-Gesellschaft*) so se posvetili akribičnemu raziskovanju tega gradiva ter njegovemu izdajanju. Prve objave gradiva so izhajale v reviji *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, sredi 20. stoletja pa je bila pod imenom „Nuntiaturberichte aus Deutschland“ oblikovana serija kritičnih izdaj virov. Serija se danes deli v štiri oddelke, ki pokrivajo posamezna časovna razdobja: prvi oddelek za leta 1533-1559, tretji oddelek za leta 1572-1585 in četrti oddelek za 17. stoletje izdaja Nemški historični inštitut, inštitut Görres-Gesellschaft

izdaja gradivo za leta 1585-1604 ter gradivo nunciature v Kölnu, drugi oddelek za leta 1560-1572 ter gradivo nunciature v Gradcu pa sta poverjena avstrijskemu zgodovinskemu inštitutu v Rimu ter Avstrijski akademiji znanosti. Skupno je doslej izšlo 37 izdaj „Nuntiaturberichte“, nedavno pa sta se jima pridružili dve izdaji korespondence graškega nuncija Girolama Portia iz let 1595-1602, ki sta ju predložila njuna urednika Johann Rainer in Elisabeth Zingerle.

Gre za četrti in peti zvezek izdaj korespondence graških nuncijev, s čimer pa serija nikakor ni zaključena, saj je graška nunciatura obstaja vse do leta 1622; ustanovljena je bila štiri desetletja poprej. Medtem ko insbruški profesor emeritus Johann Rainer, ki je uredil prve tri zvezke, s svojim četrtem zvezkom, kot sam pravi v svojem predgovoru, zaključuje svoj znanstveni in izdajateljski opus, je zvezek Elisabeth Zingerle, raziskovalke na avstrijski akademiji znanosti, njen izdajateljski prvenec. Z njim Zingerle na eni strani ostaja zvesta izdajateljski tradiciji, kot jo je začrtal Rainer, na drugi strani pa postavlja nove standarde v izdajanju graške korespondence. Objavo 453 pisem in dokumentov, ki so si jih med letoma 1595 in 1598 izmenjali nuncij Portia ter kardinala-nepota Pietro in Cincio Aldobrandini, ter slabih 400 dokumentov, ki so sledili v letih 1598 in 1602, sta Rainer in Zingerle opremila s kratkimi in povednimi regestami. Medtem ko Rainer v svojem uvodu daje le kratek in splošen pregled o delovanju nuncija in njegovi korespondenci, Zingerle v obsežni spremni študiji oriše posamezne problemske sklope, ki so v petih letih na prelomu iz 16. v 17. stoletje zaposlovali nuncija Portio in rimsko kurijo tako v zvezi z dogajanjem v notranjeavstrijskih deželah ter na njenih mejah z osmanskim cesarstvom kakor tudi sicer v deželah in dominijih Hiše Habsburg; posebni poglavji njenega uvoda sta namenjeni stalnim nuncijevim potovanjem ter njegovim stalnim osebnim finančnim težavam ter njegovemu domiselnemu vodenju financ nunciature.

Ker arhiv graške nunciature v času Girolama Portie ni ohranjen kot enotni arhivski fond, pač pa je gradivo razpršeno, sta urednika gradivo iz vatikanskega tajnega arhiva, ki predstavlja osrednji del obeh izdaj, dopolnila z gradivom različnih rimskih arhivov ter arhivom nacionalne knjižnice v Firencah, za oblikovanje stvarnih opomb pa sta pritegnila gradivo arhivov notranjeavstrijskih dežel, dunajskega *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* ter arhivov v Münchenu, Salzburgu, Innsbrucku, Vidmu, Benetkah in Neaplju. Drugače kot Johann Rainer, ki v svojih stvarnih opombah bralca večinoma le navaja na druge vire in redkeje na relevantno literaturo, so opombe Elisabeth Zingerle obširne in izčrpne in tako bralcu ob branju posameznega pisma ali dokumenta omogočajo tudi že njegovo umestitev v kontekst trenutka njegovega nastanka. Zingerle se je obenem bolj kot Rainer trudila z identifikacijo oseb, ki se pojavljajo v korespondenci, in primerjala je različice istih dokumentov ter jih v oblikovnih opombah medsebojno dopolnila. Njeno izdajo dopolnjuje tabelarični pregled nuncijeve korespondence ter, enako kot Rainerjevo izdajo, imenski in krajevni indeks, kar bralcu omogoča lahko orientacijo po geografskemu prostoru ter personalnih mrežah, v katere je bila vpeta graška nunciatura. Žal pa izdajatelja nista sledila zgledu nekaterih sodobnih izdaj „Nuntiaturberichte“ in nista izdelala stvarnega indeksa ter registra sočasnih poimenovanj posameznih problemov in

problemskih sklopov; slednje namreč raziskovalcem mnogo olajša študij vrste tem. Pri obeh zvezkih, kakor tudi sicer pri izdajah „Nuntiatuerberichte“, je obžalovati, da se uredniki v svojih spremnih študijah in spremnem znanstvenem aparatu posvečajo zgolj klasičnim temam zgodovinopisja in „pomožnih zgodovinskih ved“, tj. političnim in verskim vprašanjem, prozopografskim analizam, oblikovni rekonstrukciji posameznih virov ipd., ne pa tudi temam, ki so si v zgodovinopisju sicer pridobile svoje pripoznano pomembno mesto, npr. temam nove kulturne zgodovine. Semantične in semiotične analize besedil bi mogle orisati ne le jezikovne prakse sodobnikov, pač pa tudi idejni diskurz, ki so ga le-ti uporabljali oziroma so mu bili zavezani, mogle pa bi izrisati tudi komunikacijske prakse in njihov simbolni in siceršnji pomen pri oblikovanju in utrjevanju družbenih ali boljše kulturnih norm v skupnostih, v katerih je komunikacija potekala. To so lahko nemara nova obzorja edicijskih projektov, h katerim se „Nuntiatuerberichte“ še ne obračajo, in takšna, sicer žlahtna ... raziskovalna konzervativnost preseneča zlasti v primeru Elisabeth Zingerle, ki v svoji analizi in svojih komentarijih izpričuje občutljivost za tovrstna vprašanja in talent za njihovo obravnavo. A ne glede na to njena izdaja virov – manj velja to za Rainerjevo izdajo – impresira z uredniško akribijo in erudicijo.

Impresivno je branje dobrih 1200 strani korespondence nuncija Girolama Portie tudi v stvarnem vsebinskem pogledu. Čas med letoma 1595 in 1602, ki sta mu posvečeni obe izdaji, je bil v deželah Notranje Avstrije izrazito razgiban, pa tudi odločilen in prelomen. Bil je čas izrazito zaostrenega konfesionalno-političnega konflikta med deželnim knezom Ferdinandom II. ter stanovi notranjeavstrijskih dežel – konfliktom, rečeno v jeziku rimske kurije, med *favorita da Dio* na eni strani ter *Nobiltà heretica* in *sudditi anche perversi* na drugi strani –, pri čemer so bile, kot se je zdelo sodobnikom, vse opcije za rešitev tega konflikta povsem odprte. Bolj kot stanovski viri ali korespondenca graškega dvora nam korespondenca med nuncijem Portio in rimsko kurijo kaže na dinamičnost odnosov med deželnim knezom in deželnimi stanovi, na politično in pravno negotovost pa tudi nemoč, v kateri so se nahajali zdaj knez in zdaj stanovi, in slednjič na vpetost obojih v širši kontekst političnega dogajanja v cesarstvu. Rekatolizacija v deželah Notranje Avstrije, ki naj je bila sicer prva nuncijeva skrb in je bila siceršnji vzrok za ustanovitve graške nunciature v letu 1582, v korespondenci grofa Portie ne zavzema osrednjega mesta. Na prvi pogled to dejstvo preseneča, a pozorno branje korespondence razkriva, da je bil uspeh oziroma neuspeh notranjeavstrijske rekatolizacije odvisen od vrste strateških političnih, vojaških in dinastičnih dejavnikov, ki sta se jim morala nuncij in kurija ponajprej posvetiti, da bi se s tem šele oblikovalo trdna in zanesljiva rekatolizacijska izhodišča. Obramba pred osmanskim pritiskom, reševanje uskoškega vprašanja z Benetkami, utrjevanje dinastičnih povezav med avstrijsko in špansko linijo Hiše Habsburg ter utrjevanje dinastičnih mrež znotraj najvišjega evropskega plemstva – pri tem so bile notranjeavstrijske nadvojvodinje zelo zaželjeni gradniki najboljše vrste – in slednjič agenda, ki jo je Cerkev nalagal tridentinski koncil, so bili okvir, v katerem so akterji notranjeavstrijske rekatolizacije le-tej dajali njen ritem. Ta je bil v letih na prelomu iz 16. v 17. stoletje zdaj bolj ali manj agresiven zdaj bolj ali manj obotavljajoč, ritem pa

ni pojenjal. Rimska kurija, njen graški nuncij in graški dvor so namreč verjeli, da v svojih naprezanjih niso sami, pač pa da je na njihovi strani ne le Zgodovina, pač pa tudi in predvsem Večnost, tj. *potenza di Dio*; oboje je bil njihov glavni pa tudi zadnji argument v trenutkih njihove šibkosti in v trenutkih na mejah obupa. Teh trenutkov ni bilo malo, kot lahko beremo v nuncijevi korespondenci. Je bilo teh trenutkov šibkosti in obupa med notranjeavstrijskim protestantskim plemstvom več, in se je konfesionalno-politični konflikt tudi zato slednjič odločil zoper njihovo vero, konfesionalno izbiro in ustavni koncept? Girolamo Portia, sicer stvarni in trezni opazovalec in komentator notranjeavstrijskih razmer, je bil prepričan, da Bog nikakor ne more biti na strani protestanskega plemstva, saj gre vendarle, kot je menil, za slabe ljudi, za slabiče, za *male uomini*. Odlomki, v katerih so si stvarni diplomatski razmislek, jezikovna manira ter katoliški religiozni diskurz kar najbolj vsak k sebi in drug drugemu v opreko, spadajo med najbolj intrigatne. Govorijo o hkratni moči in nemoči mehanikov oblasti, kakršni so diplomati, pa tudi o moči in nemoči oblasti same; govorijo o ujetosti akterjev zgodovinskega dogajanja v njihovo lastno vero, njihove lastne predstave in interese ter predstave in interese njihove okolice in slednjič v njihov lastni jezik.

Obsežni izdaji njegove korespondence sta torej izrazito povedno, impresivno in inspirativno branje, ki ju pri raziskovanju in proučevanju notranjeavstrijskih razmer ter razmer in razmerij v Hiši Habsburg in v cesarstvu na prelomu iz 16. v 17. stoletje ni mogoče obiti, koristni pa sta tudi za siceršnje proučevanje delovanja papeške diplomacije v času zgodnjega novega veka. Z velikimi zanimanji more bralec pričakovati prihodnje izdaje korespondence graških nuncijev. In enako velika smejo biti tudi pričakovanja ob najavljeni doktorski disertaciji Elisabeth Zingerle, katere tema bo prav nuncij v Gradcu v letih 1592 in 1606, Girolamo Portia.

Sašo Jerše

Thomas Mark Németh: **Josef von Zhisman (1820-1894) und die Orthodoxie in der Donaumonarchie**. Freistadt: Verlag Plöchl, 2012, 402 str. (Kirche und Recht 27)

Avtor monografije je ddr. Thoman Mark Németh, znanstveni direktor Inštituta za vzhodno cerkev in predavatelj zgodovine vzhodne cerkve in ekumenske teologije na Katoliški teološki fakulteti v Würzburgu. Monografija je biografija slovenskega pravnikarja Josefa Čizmana (kot ga raje pišemo, kot pa v bohoričici, ki jo je dosledno uporabljal), rojenega Ljubljana, ki je v znastvenem delovanju na dunajski univerzi dosegel najvišje časti, katere rektor je bil 1885/86, že preje dekan, kurator Knafeljeve ustanove na Dunaju, redni profesor cerkvenega vzhodnega prava, častni doktor dunajske univerze, plemeniten, vzgojitelj prestolonaslednika Rudolfa in nazadnje direktor Fideikomisne biblioteke.

Németh je pregleдал in preštudiral zelo obširno Čizmanovo zapuščino, ki se sicer nahaja na pravni fakulteti dunajske univerze. Delo je razdeljeno na enajst poglavij (250 strani) in na zelo obsežen dodatek (str. 252-399). V dodatku so objavljeni še ne publicirani Čizmanovi teksti, seznam njegovih rokopisov, njegova bibliografija, viri o Čizmanu in sekundarna bibliografija. Zapuščina je navedena na 35 straneh, med tisto, ki ne obsega Čizmanovega ožjega strokovnega področja, je za zgodovinarje bolj zanimiv dnevnik in poročila o poučevanju prestolonaslednika Rudolfa od konca leta 1867 do začetka oktobra 1875. Potem je tu seznam Čizmanovih monografij, poročil in člankov, recenzij, ekspertiz, predavanj, seznam netiskanih virov iz arhivov v Trstu, Črnovcih, Dunaju (univerzitetne knjižnice, mestne knjižnice, univerzitetnega arhiva, mestnega in deželnega arhiva), arhiva univerze v Würzburgu, ljubljanskega zgodovinskega arhiva, matrik trnovske in fare Marijinega oznanjenja v Ljubljani ter dunajske fare v Wiednu (knjiga umrlih). Sekundarna bibliografija obsega kar 26 strani. Knjigo zaključuje seznam osebnih imen in 2 črnobeli fotografiji, barvni portret, njegov grb in primer njegovega rokopisa v grškem in nemškem jeziku, ter barvni zemljevid metropolij in eparhij vzhodne cerkve v Avstro-Ogrski. Pri fotografijah naj opozorim, da šeste ni, ali pa je oštevilčenje napačno.

Težišče monografije je osredotočeno na prizadevanje in študij problematike vzhodne cerkve v drugi polovici 19. stol. v Avstro-Ogrski. Čizman je bil posebno dejaven in uspešen pri osnovanju grške pravoslavne teološke fakultete v Črnovcih v Bukovini, še prej pa je izdelal natančen oris problematike te veroizpovedi v Bukovini

in monarhiji sploh. Orisal je tudi pravna vprašanja pravoslavnih cerkvenih občin v cesarstvu, še podrobneje in za nas posebej zanimivo pa v Trstu, Istri, Gradcu, Pragi, Srbiji, Bosni in Hercegovini. Manj se je Németh posvetil Čižmanu kot vzgojitelju prestolonaslednika Rudolfa, ali kot direktorju fideikomisne knjižnice, ali upravniku Knafljeve ustanove, odnosu do kanonistike latinske cerkve in podrobnejšemu delovanju Čižmana kot dekana in rektorja, ko se je prav za časa njegovega mandata univerza preselila v novo poslopje na Ringu.

Čižman je doktoriral na filozofski fakulteti dunajske univerze že junija 1848, od 1852 pa se je intenzivno ukvarjal z raziskovanjem prava vzhodne cerkve in že čez štiri leta objavil eno od vsaj sedem temeljnih del, na podlagi katerega je 1867 postal izredni profesor na pravni fakulteti, čeprav ni imel doktorata iz pravnih ved. Po njegovih temeljitih ocenah in priporočilih je bila 1870 ustanovljena pravoslavna škofija v Kotorju, pravoslavna metropolija v Bukovini 1873, istega leta v Dalmaciji in 1875 pravoslavna teološka fakulteta v Črnovcih. Sodeloval je tudi pri regulaciji verskih razmer v Bosni in Hercegovini po letu 1878. Za vse te zasluge je bil 1879 poplemeniten, dve leti kasneje je postal tudi dvorni svetnik. Bil je častni doktor dunajske univerze, dvakrat dekan pravne fakultete. Kot rektor je njegovo ime vklesano na ploščo vseh rektorjev, nima pa spominskega obeležja, pa tudi njegov portret, ki je bil sicer na pravni fakulteti ne obstaja več, saj je pogrešan od druge svetovne vojne.

Septembra 1894 je Čižmana na sprehodu v Schönbrunn zadela kap in je na kraju samem umrl, pokopan je bil poleg svoje žene na Centralnem pokopališču. Njegovega groba ni več, na njegovem mestu je od 1953 nekdo drug, pa tudi nagrobnika ni več. Čižmanova žena je bila 16 let starejša Barbara Hannedouche, roj. Gradl in je umrla 1888. Zakon je bil brez otrok in v oporoki je Čižman večino premoženja zapustil dunajskemu zavodu za revne slepe in slabovidne otroke iz Kranjske, ki naj bi tam stanovali. Ker kandidatov ni bilo dovolj, so bili sprejeti še otroci iz Štajerske in Koroške. O tem kdo je bil v zavod, ki je bil v Blindengasse v 8. dunajskem okraju, sprejet, je odločalo spodnje avstrijsko namestništvo od leta 1898, zagotovljenih pa je bilo osem mest. Ni znano do kdaj je ustanova obstajala. Ta ustanova, kot tudi poročila o pomoči slovenskim študentom dokazujejo, da Čižman svojega rodu ni pozabil, čeprav se v narodnopolitično življenje ni spuščal, podobno kot tudi številni uradniki in intelektualci, ki so službovali na Dunaju in so bili zvesti državi in predvsem cesarju. Sicer pa je bil Čižman po političnem prepričanju še najbližje nemškimi ustavovercem, bližje kot slovanskim in slovenskim konservativnim in narodnim krogom. Zanimivo je, da se je Janez Bleiweis 1861 v nemščini napisanem pismu obrnil na Frana Miklošiča in izrazil skrb nad našo milo slovenščino, če bi Čižman dobil mesto na gimnaziji v Ljubljani, ker je dvomil o dovoljšnjem Čižmanovem znanju slovenščine.³ Da pa je bil Čižman strokovno in pedagoško dovolj kompetenten tudi kot vzgojitelj prestolonaslednika Rudolfa, kaže tudi dejstvo, da je to nalogo opravljal kar osem let na zadovoljstvo tako princa kot tudi cesarja. Njegovo liberalno gledanje tudi Franca Jožefa ni motilo.

³ Katja Šturm-Schnabl: Korespondenca Frana Miklošiča z južnimi Slovani. Maribor, 1991, str. 166–168.

O Čižmanu v našem znanstvenem in kulturnem spomini ni kaj dosti zapisov. S slovenske strani je bil Németh opozorjen le na spominski zapis Henrika Tume, ki je v svojih spominih zapisal, da naj bi bil Čižman kot profesor dolgočasen, po značaju silno preprost. Tuma ga je poslušal le nekajkrat, ker se mu je zdelo vse preveč dolgočasno. Dodal pa je le, da je slovenske dijake pri izpiti izdatno podpiral in da je bil v kuratoriju za Knafljeve štipendije.⁴ Očitno je bilo mnenje študentov drugačno, saj je še v zadnjem letu predavanj imel inskribiranih kar 540 študentov. Več je o Čižmanu zapisal Janez Trdina, ki je sicer znan po svojih večkrat ostrih in žaljivih sodbah. Trdini ni bilo všeč, da se je Čižman vse življenje podpisoval v bohoričici, ker je to imel za nemškutarstvo. Očital mu je, da »se je ustil in delal, kakor da zna veliko več kot drugi profesorji. Naju s Svetcem (Luka) je večkrat povabil na svoj dom in pogovor jr bil res prijeten in poučen. Čižman je imel dobro memorijo, je bral mnogo, še bolj pa se je skazoval in bahal. Proti rojakom je bil zmerom prijazen, rad nam je dajal dobre nasvete in posojal knjige iz svoje bogate knjižnice. Nam Slovanom je kvasil, da ostanemo do sodnega dne pleve brez nemške znanosti, Nemcem pa je žugal s slovansko jezo.« Tega mu Trdina sicer ni preveč zameril, ker da »je neka kmečka baharija splošna lastnost našega naroda. Kolikor sem opazoval, sem našel, da je ni prost noben slovenski pisatelj in je nisem tudi jaz ne. Ta maroga spada med prirojene grehe slovenskega človeka. Čižman je človek bistrega uma, vsaka beseda je izpričevala njegovo visoko omiko in historično zrelost v presojanju narodov, ljudi in zgodb. Proti meni in vsakomur se je obnašal prijazno in vseskoz pošteno, iz srca rad nam je posojal bukve, dajal dobre nasvete in priporočal, če je mogel za inštrukcije in štipendije.«⁵ Prav neverjeten in skoraj gotovo neresničen pa je Trdinov opis Čižmanove žene, ki jo imenuje grda babura, sicer pa o njenem zunanjem izgledu ni podatkov.

Zdi se mi primerno, da dopolnim Németha in zapišem, da je Čižman imel še več bratov in sestra, kot jih navaja Németh, ki nima podatkov za Marijo in Johanno Nepomuko, Jeanette imenovano, kdaj in kje sta se rodili. Čižmani so se namreč iz Gradišča preselili na Poljansko cesto (najprej na št. 53 innato na št. 13) v župniji Sv. Petra in tam sta se rodili 20 januarja 1825 sestra Marija, ki je umrla 22. avgusta 1910, nato 29. julija 1829 Ludwig, ki je očitno kmalu umrl in se je po njem imenovala sestra Ludovika, rojena 27. avgusta 1830. Zadnja je zagledala luč sveta Johanna Nepomuka 6. aprila 1837,⁶ ki je umrla 17. marca 1900 v Kranju. Uganka ostaja Gregor, ki bi bil glede na podatke o njegovi smrti rojen leta 1818, torej v letu poroke zakoncev Zhishman. Zadnje je umrla Maria, ki je od potresa naprej skupaj s sestro Jeanette živela v Kranju in tam tudi v 86. letu umrla 22. avgusta 1910.

O smrti zadnjih dveh sester iz družine Zhishman, ki sta bili obe neporočeni in brez otrok, je poročala le Laibacher Zeitung, kar morda kaže na to, da sta bili bolj nemško usmerjeni. Osmrtnice za Jeanette sicer ni bilo, pač pa zahvala, v kateri se sestra zahvaljuje za številno udeležbo na pogrebu in za lepe vence.⁷ Pač pa je bila

⁴ Henrik Tuma: Iz mojega življenja. Ljubljana 1997, str. 111.

⁵ Janez Trdina: Moje življenje. Zbrano delo II. Ljubljana 1948, str. 99-107.

⁶ Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstne knjige Župnije Sv. Petra 1819 do 1833.

⁷ Laibacher Zeitung (LZ), št. 64, 20.3.1900, str. 505.

objavljena osmrtnica za Mario, ki je umrla 22. avgusta 1910 ob enajstih zvečer. Pogreb je bil čez dva dni ob 18. uri. Podpisani so le žalujoči ostali.⁸ Že naslednjega dne pa je bil objavljen članek o njeni zadnji volji. Članek pravi, da je umrla po kratki bolezni, da je bila znana dobrotnica in to je dokazala tudi v svoji oporoki. V njej je namenila za tiste čase znatno vsoto 3.920 kron, in sicer dijaški kuhinji v Kranju 500 kron, fondu za podporo gimnazijcem v Kranju 500 kron, prostovoljnemu gasilskemu društvu v Kranju 500 kron, Kollegiumu Marianumu v Ljubljani 1.000 kron, turističnemu in olepševalnemu društvu v Kranju 200 kron, Vincencijevega društvu v Kranju 600 kron, revnim in pridnim šolarkam in šolarjem na osnovni šoli v Kranju 120 kron, ubožcem v Kranju 400 kron.⁹ Razdelitev naj bi se zgodila po pogrebu, zanjo pa je bil pooblaščen kranjski župan Karel Šavnik, ki je izhajal iz znane lekarniške družine Šavnik. Karl Šavnik st. (1840-1922) je bil v letih 1874 do 1910 župan v Kranju. V Kranju je ustanovil hiralnico in zgradil sirotišnico in zelo skrbel za olepšavo mesta.¹⁰

Ne čutim se dovolj kompetentnega, da bi se zadrževal pri ocenjevanju težišča Némethovega dela, ki temelji predvsem na njegovem pravnem področju. Čižman je zdaj dobil za to področje zelo temeljito študijo, obenem pa je Németh opozoril tudi še na možnosti dodatnega raziskovanja življenja Čižmana in njegovega brata geografa Antona Edvarda.

Franc Rozman

⁸ LZ, št. 191, 24.8.1910, str. 1735.

⁹ LZ, št. 194, 27.8.1910, str. 1756.

¹⁰ Slovenski biografski leksikon, III, Ljubljana 1971, str. 589.

Tone Smolej, »**Etwas grösseres zu versuchen und zu werden**«. **Slowenische Schriftsteller als Wiener Studenten (1850–1926)**. Göttingen: V&R unipress ; Wien: Vienna University Press, 2014, 235 str. (Schriften des Archivs der Universität Wien – Band 17)

Slovenska zgodovina in tudi literarna zgodovina sta v zadnjem desetletju bogatejši za kar nekaj del, med njimi nekaj temeljih, ki obravnavajo obdobje druge polovice 19. stoletja, ki je bilo ključno za oblikovanje slovenskih izobraženskih elit ter nacionalne zavesti, in v svoj okvir vključujejo proučevanje izobraževalnih ustanov. Mednje sodi tudi pričujoče delo »... *kaj večega poskusiti in postati*.«¹¹ Slovenski pisatelji kot dunajski študenti (1850–1926), ki ga je izdala skupaj z Arhivom dunajske Univerze, ugledna mednarodna univerzitetna založba Vandenhoeck & Ruprecht v Göttingenu.

Študija predstavlja vzorčno raziskavo, osnovano na arhivskem gradivu, spominskih sodobnikov, literarnih delih in korespondencah (ego-dokumenti). Predmet razglabljanja je 46 slovenskih študentov – literatov, ki so vsaj dva semestra študirali na dunajski univerzi in so izrazito vplivali na literarno življenje Slovencev. Prostor je omejena na slovenski narodnostni prostor, časovno pa zajema obdobje štirih generacij. Dunaj kot močno univerzitetno središče je v času, ko Ljubljana še ni premogla univerze, predstavljal za študente iz naših krajev odskočno desko do akademske izobrazbe ter pot v sloj meščanstva po izobrazbi. Le-ti pa so prevzeli vodilno vlogo v takratnih družbenih procesih ter postali nosilec nacionalnega zavedanja in oblikovanja. Leto 1848 Slovincem ni prineslo zelene samostojnosti, ideja sama pa ni zamrla. Zavedali so se, da se mora boj prenesti na kulturno, jezikovno in narodnozavedno področje. Perspektiva slovenske države v bodočnosti je spodbujala k delu slovenske izobrazbe, med njimi pa so levji delež opravili prav literati.

Knjiga je poleg uvodne študije, ki jo je napisal prof. dr. Peter Vodopivec, razdeljena na dva dela. V prvem delu avtor po krajših časovnih obdobjih (deset do dvajset let) predstavlja študente na osnovi spominskega gradiva, korespondenc in

¹¹ /.../ Hotel sem prvič izvoliti stan učenosti, pa stan, ko sem ga okusil, ni bil po moji previdnosti zame, ta učenost se nij vjemala z mojimi mislimi in željami. Zdaj sem tedaj v pravnem stanu, v tem tudi domačim nar več pomagati zamorem, in tudi upam, da se meni nikdar ne bo goljuf reklo, in da me bodo kakor zmiraj vsi ljudje spoštovali. Ni me na Dunaj speljalo poželenje časti in premoženja, ne poželjivost ženstva, ampak samo želja kaj večega poskusiti in postati. Janez Mencinger, Pismo staršem. Dunaj, 10. 11.1859. V: Zbrana dela 4 (Ljubljana 1966) str. 192.

literarnih del, še posebej z vidika samega študija in profesorjev naših študentov. Prinaša nam številne podrobnosti, osebne poglede in včasih tudi hudomušnosti. Nekatera navajanja študentov so zelo kritična, druga pa malo manj, takšna kot je življenje samo, zato lahko kaj hitro potegnemo vzporednico z življenjem in doživljanjem današnjih študentov.

V raziskavo pa niso vključeni samo študenti filozofske fakultete dunajske univerze, ki jih je bilo sicer največ, temveč tudi študenti ostalih fakultet. Iz grafikona je razvidno, da jih je dobrih 53 odstotkov študiralo na filozofski fakulteti, dobrih 33 odstotkov na pravni fakulteti ter dobrih 13 odstotkov na medicinski fakulteti. Visok odstotek študentov prava med slovenskimi literati ne preseneča, saj so se kasneje v poklicnem delovanju srečevali s številnimi človeškimi nenavadnimi situacijami, tegobami, zapleti v medsebojnih odnosih, ki so čustveno in pravno neponovljivi: poznavanje zakonov in tradicije, življenja v njihovem okolju jim je omogočilo kar je razvidno iz njihovih literarnih del, da so vsestransko in prepričljivo zapisali usodo slovenskega človeka, njegove stiske, hrepenenje in izkušnje, v tem obdobju.

Za ilustracijo je avtor v prvi del vključil še poglavje o življenjskih stroških in štipendijah ter o socialnem izvoru naših literatov. Znano je namreč, da so slovenski pisatelji z izjemo Ivana Cankarja delovali ljubiteljsko, opravljali pa so različne poklice. Kasnejši poklici v študijo zajetih študentov so razvidni iz tabele o poklicni in socialni strukturi pisateljev. Rečemo lahko, da so izvirali iz vseh socialnih slojev. Analiza je pokazala, da so v prvem obdobju v glavnem izvirali iz kmečkih družin, kasneje pa vse bolj iz ostalih slojev prebivalstva.

Drugi del knjige prinaša biografske podatke v študijo zajetih študentov in njihovo kasnejše poklicno udejstvovanje. Navedena je tudi sekundarna literatura, ki obravnava posameznega pisatelja. Pri vsakem študentu so navedeni podatki, povzeti po arhivskem gradivu – vpisnicah (Nationalie) – naslovi predavanj, imena profesorjev ter tedensko število ur, in sicer za celotno študijsko pot posameznika. Ta del knjige je izjemno pomemben – iz podatkov lahko namreč izpeljemo številne sklepe, ti pa so lahko osnova za nadaljnje študije in interpretacije. Predstavljajo dragocenost te študije, saj prinašajo javnosti manj znane podrobnosti, ki sestavljajo bogat mozaik, ta pa bogati naše dosedanje vedenje o oblikovanju intelektualnih elit (meščanstva po izobrazbi) na Slovenskem in v Monarhiji.

Ta dragocena publikacija je za humanistične vede pomembna tudi zato, ker raziskovalcem s področja izobraževanja, kulture in delovanja družbe 19. in 20. stoletja približa sicer manj dostopne arhivske dokumente, ki jih hrani Univerzitetni arhiv na Dunaju. V študijo so vključene tabele, grafikoni in slikovno gradivo, ki pojasnjujejo vsebino ali pa so bistvena sestavina obravnavane pojasnjevanja obravnavane tematike.

Knjigo zaključujejo imensko kazalo, bibliografija ter številne opombe, ki navajajo referenčna besedila ali dopolnjujejo samo vsebino monografije.

Kot zanimivost naj na koncu navedem, da je leta 1936 izšla brošura z naslovom »*Slovenski odvetniki in javni notarji, v književnosti, znanosti in politiki*«, ki jo napisal jurist dr. Fran Skabernè, sin profesorja Franceta Skabernèta, oba sta bila nekdanja študenta dunajske univerze. Njegov pravnuk dr. Tone Smolej, sedemin-

sedemdeset let zatem v pričujoči knjigi, dopolnjuje in povečuje seznam svojega pradeda, ki je med literate uvrstil le pet bivših študentov prava dunajske univerze. S tem je seznam bivših študentov prava – literatov povečal za več kot dvakrat. Morda je naključje, da se s podobno temo ukvarja prav pravnuk, kar je lep primer o nastajanju, rekrutaciji in ohranjanju izobraženskih meščanski elit različnih narodov Monarhije, ki so se intenzivneje oblikovale prav od druge polovice 19. stoletja naprej. Znano je tudi dejstvo, da v slovenskih deželah sloj meščanskih elit po premoženju (Wirtschafts- und Besitzbürgentum) ni bil močno razvit, zato je prav meščanstvo po izobrazbi (Bildungsbürgentum) prevzelo vodilno vlogo v družbenih procesih. Liberalen izobraževalni sistem v Monarhiji je omogočil, da so se lahko izobraževali tudi študenti iz socialno manj razvitih okolij, izobrazba pa jim je omogočila dvig po družbeni lestvici, oziroma zasedbo dobro plačanih državnih in javnih služb. Te pa so prinašale gmotno varnost, družbeni ugled, moč in aktiven vpliv na družbena dogajanja.

Knjiga predstavlja nov kamenček v zgodovini slovenskega izobraženstva in je bogat vir še neobjavljenih dokumentov, hkrati pa nam avtor z osebnim pristopom in številnimi opisi osebnosti predstavlja zanimive zgodbe iz akademskem življenja slovenskih študentov dunajske univerze, ki so v času študija in pozneje ustvarili svoja pesniška in pisateljska dela. Z njimi so dopolnjevali bogat mozaik literarnega ustvarjanja na Slovenskem, zato menim, da bo razprava dr. Toneta Smolejeva inovativno osvetlila to pomembno razvojno obdobje v zgodovini Slovencev.

Naj končam z željo, da bi Smolejeva knjiga izšla tudi v slovenskem jeziku, tako da bi njena vsebina lahko čim prej nagovorila tudi slovenske bralce.

Alojz Cindrič

Jurij Perovšek, **Samoodločba in federacija**, Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920-1941. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012. 336 str. (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 16).

Raziskovanje nacionalnega vprašanja pri Slovencih je v slovenskem zgodovinsko znanstvenem raziskovanju že dalo pomembne rezultate. V uvodu Jurij Perovšek opozori na nekaj rezultatov tega raziskovanja. Dejstvo je, da je več del, ki predstavijo to tematiko v ožjem časovnem okvirju ali znotraj določenega političnega ali ideološkega kroga. Manj pa je besedil, ki bi to skušala zaobjeti v celotnem razvojnem loku slovenske zgodovine o razsvetljenstva dalje. Perovšek opozarja na pogosto (pre)močno osredotočenja na ideološke komponente nacionalnega vprašanja, ki pa so resnici na ljubo bile v političnem življenju zastopane močnejše ali celo nad pomenom, ki bi ga idejna usmeritev smela imeti pri odgovarjanju političnih skupin na vprašanje razvoja nacije. Tudi slovenski komunisti med obema svetovnima vojna tu niso bili izjema. Perovšek je sicer v svojo študijo zajel vse vidike odgovorov na nacionalno vprašanje a vendar so bili za komunisti tu prevladujoči gospodarski in idejnopolitični vidiki, oz. so tem posvečali več pozornosti.

Knjigo je avtor razdelil na približno dve polovici. Ta dva dela sta zamejena s časovnimi mejami, ki so pri ukvarjanju s starojugoslovansko zgodovino stalnica. Prvi del obravnava dvajseta leta, drugi del knjige trideseta leta.

Uvodno poglavje *Avtonomisti in centralisti: slovenska nacionalna politika v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* je strnjen pregled odnosa slovenskih političnih strank in gibanj do enega temeljnih vprašanj tj. avtonomije ali centralizma. Vidovdanska ustava je bila na prvi vtis sodoben pravni akt, a vendar je z upravnim sistemom in centralizacijo ter seveda nepriznavanjem nacionalnih entitet, uokvirila in prepogosto zožila ali speljala pogled strank na različna vprašanja narodnega razvoja na vprašanje centralizma in avtonomizma. Slovenska ljudska stranka in večinski del liberalnega tabora sta stala vsak na svoji strani avtonomistično-centralistične tehtnice in jo skušala nagniti na svojo stran. In ob tem se je pogosto zgodilo, da v vprašanju spora samo po sebi sploh ni bilo mogoče zaslediti avtonomistično-centralističnega antagonizma.

Togi centralizem je malce popustil konec dvajsetih let, ko se je pravzaprav začela udeleževati ustavna določba o oblastni samoupravi. Podobno je bilo v tridesetih letih. Perovšek je zapisal, da je zaživela »tiha« samouprava, ko je v Dravski banovini banski svet, sicer le posvetovalno telo bana, postal aktivnejši, predvsem

v drugi polovici tridesetih let, ko je bil Anton Korošec notranji minister, v banskem svetu pa prevladujoči podporniki SLS. Priprave na preureditev Dravske banovine v Banovino Slovenijo pa niso bile dokončane, saj jih je prekinila bližajoča se vojna.

Uvodnemu poglavju sledi poglavje *Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v dvajsetih letih*. Prvo podpoglavje govori o odnosu komunistov do nacionalnega vprašanja od med leti 1919 in 1923. V tem obdobju so tako jugoslovanski komunisti kot tudi slovenski, nacionalno vprašanje ne imeli za nekaj pomembnega. V tem smislu so komunisti zagovarjali unitarizem in centralizem. Kako ostro je bilo lahko izraženo nasprotovanje nacionalnemu vprašanju ali pa se ga je zavračalo nam npr. Perovšek ponudi s primerom zapisa v časopisu Delavske novice iz konca l. 1921. Tam so med drugim zapisali, da narodnost ne spremeni bistva človeka, še huje, poslabša ga, in pelje v fašizem in nacionalistične izpade. V tem smislu komunisti niso priznavali rezultatov koroškega plebiscita in rapalsko mejo, saj sta bili rezultat nacionalistične meščanske politike. Mednarodna proletarska revolucija bi ti dve vprašanji rešila na temelju resnične samoodločbe.

Pomemben premik je opaziti pri razmišljanjih Lovra Klemenčiča in Vladislava Fabjančiča v letu 1922, ko sta na različnih mestih opozarjala na nujnost federalizacije države. Tu je bil Klemenčič celo na drugem bregu kot Sima Marković, ki se je zadovoljil z avtonomijo. Slovenski komunisti so v razumevanju reševanja nacionalnega vprašanja in praktične politike nastopili drugače kot centrala v Beogradu. Konec leta 1922 in v začetku l. 1923 so se povezovali z drugimi strankami. A že konec marca 1923, po parlamentarnih volitvah so iz Beograda pritiskali na slovenske komuniste in ti so se vrnil na uradni kurz. S tem v zvezi so kmalu iz stranke izključila glavna akterja novih pogledov Klemenčiča in Fabjančiča. Vendar pa je bila »zmaga« centralistične struje v Beogradu le začasna. Med slovenskimi komunisti je leta 1923 pomembno vlogo pri utrjevanju razumevanja nacionalnih posebnosti odigral Dragotin Gustinčič. Gustinčič je bil v svojem pisanju vztrajen in prepričljiv tudi zaradi poglobljenosti analize s katero je dokazoval svoje teze. Postopoma je do konca leta 1923 oz. začetka leta 1924 KPJ sprejela nacionalni program, kjer je odstopila od centralističnih razumevanj in priznala dejstvo, da je Kraljevina SHS večnacionalna država. Res pa je, da je KPJ v svoj koncept vključila le Srbe, Hrvate in Slovence. Ostali narodi so postali del koncepta v naslednjih desetletjih, nekateri še do konca prve jugoslovanske države, nekateri šele v času po prevzemu oblasti po drugi svetovni vojni. Gustinčičevo delo oz. v širšem smislu njegovo delo njegovega kroga leta 1923 je opisano v drugem podpoglavju *Slovenski komunisti v razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923*.

V naslednjem podpoglavju Perovšek opisuje dogajanje v komunističnem taboru, ki se je na jugoslovanskem nivoju še nekaj časa spopadal z razhajanjem med centralisti in federalisti. V Sloveniji se je to videlo npr. ob neuspešnem enotnem delavskem nastopanju na parlamentarnih volitvah leta 1925. V tem podpoglavju Perovšek podrobno opisuje tudi razmišljanja o Slovencih v Italiji v smislu reševanja nacionalnih problemov v Julijski krajini. Poleg Gustinčiča, je tu potrebno omeniti tudi Vladimirja Martelanca. Do konca dvajsetih let so slovenski komunisti opozarjali na nacionalno vprašanje ob vsakokratnih pomembnih političnih dogodkih. Poleg že

omenjenih parlamentarnih volitev leta 1925, so bil tu še parlamentarne volitve leta 1927 in volitve v oblastne skupščine leta 1927. Ob pojasnjevanju smisla nacionalne osvoboditve pa so komunisti neprestano opozarjali na napake ne le meščanskih strank, kjer jim ni bila trn v peti le SLS, temveč tudi na napačne politične poteze in nerazumevanje pravih rešitev pri sopotnik v delavskem taboru, pri socialistih.

V drugem delu knjige se Perovšek piše o nacionalnem vprašanju pri slovenskih komunistih v tridesetih letih. Kako plodno je bilo razpravljanje nam pokaže že pogled na naslove podpoglavij, kjer ne gre za neko časovno drobljenje, ampak za smiselne dele, ki so vsebinsko povezane a vendar potrebujejo ločene obravnave. Prvo podpoglavje predstavi nove okoliščine, ki so nastale po uvedbi diktature. Razpravljanje o nacionalnem vprašanju je znova postalo javno s knjigo Josipa Vidmarja, ki sicer ni bil komunist ampak liberalec, *Kulturni problem slovenstva*, iz leta 1932. Vidmar je poudaril, da odpoved slovenstvu v prid jugoslovanstvu, ne prinaša slednjemu nobene nove vrednosti. Nekaj mesec kasneje je Edvard Kardelj v več člankih opozoril, da Vidmarjevo razmišljanje premika iskanje odgovora v napačno smer, ker ga izpostavlja le kot kulturno vprašanja, a vendar gre za širši, ekonomski in socialni problem. Vendar je Kardelj Vidmarju priznaval pravilnost cilja, kritiziral je le njegovo pot. Sledi podpoglavje, kjer Perovšek opisuje razmišljanja in aktivnosti slovenskih komunistov v tujini. To so bile razprave slovenskih komunistov, ki so živeli v tujini in pa znano izjava treh komunističnih partij, jugoslovanske, italijanske in avstrijske, o slovenskem narodnem vprašanju iz januarja 1934.

Zadnji pet podpoglavij povezujeta dve obsežnejši razmišljanji slovenskih komunistov v tridesetih letih. prvi je Gustinčičevo delo *Das nationale Probleme der Slowenen*, drugo pa Speransov *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Perovšek je Gustinčičev tekst iz konca l. 1932 oz. začetka l. 1933 obširno analiziral in ga tako prvič poglobljeno predstavil slovenskim bralcem. Knjiga namreč nikoli ni bila natisnjena a je bil rokopis v političnih krogih onega časa znan. Manj prostora je Perovšek namenil sami predstavitvi Speransove knjige iz konca tridesetih let. Speransova tj. Kardeljeva knjiga je bila namreč predvsem po drugi svetovni vojni prepoznana kot pomemben prispevek k analiziranju slovenskega nacionalnega vprašanja, in v tem smislu podrobno predstavljanje vsebine ni potrebno. V posebnem podpoglavju je Perovšek zavrnil stara natolcevanja, da je Kardelj pri pisanju svojega *Razvoja* prepisoval od Gustinčiča. Dejstvo je, da je Gustinčičev tekst poznal, vendar pa sta to dva vsebinsko in po zgradbi različna teksta.

Perovškovo knjigo zaključujejo povzetka v slovenskem in angleškem jeziku, ter standardni sezname. Perovškova knjiga je dostojna zaokrožitev dosedanjega ukvarjanja slovenskih zgodovinarjev različnih generacij s komunističnim videnjem reševanja nacionalnega vprašanja, ki ga na nek način dokazuje tudi obsežen seznam literature, ki jo je Perovšek uporabil pri svojem delu.

Starine. Knjiga 64. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2012, 265 str.

To knjigo predstavljam zaradi zadnjih dveh prispevkov, ki utegneta zanimati tudi naše zgodovinarje. Ker pa ni navada, da bi pri prikazu kake knjige delali selekcijo prispevkov, bom predstavil torej vse prispevke v njej.

Ivo Mažuran: Popis in procjena vlastelinstva Erdut i okolnih mjesta 1696/97 (str. 1-59). V tej razpravi je predstavljen prepis doslej neznanega popisa omenjenega zemljiškega gospodstva Erdut v Slavoniji v latinskem jeziku (in delnem prevodu v hrvaščino), iz let 1696/97 s 25 kraji, ki so bili dobro desetletje prej močno prizadeti zaradi vojskovanja med Avstrijo in Turčijo. Popis so opravljali avstrijski uradniki, na vnaprej sestavljen formularski način z desetimi vprašanji, npr. število otrok na kmetiji, število krav in druge živine, količina žitnega pridelka, vrsta in število kmetijskega orodja, itd. Odgovarjati je moral gospodar kmetije. Tako so zbrali količinske podatke na vsako od deset vprašanj, ločeno za vseh 25 krajev, ki so tedaj spadali pod omenjeno zemljiško gospodstvo. Posebej je bil izdelan popis za 12 tedaj opuščenih krajev. Dokaj natančni podatki tega popisa so služili osrednji vladi na Dunaju za ustrezno obdavčitev, ki se je začela po koncu vojne 1699.

Zoran Ladić - Zrinka Novak: Matrikula Bratovščine bičevalaca sv. Kristofora u Rabu. Diplomatička i povijesna analiza s kritičkim prijepisom matrikule (str. 61-112). V razpravi objavljata avtorja kritični prepis latinskega besedila Matrikule rabske bičevalske bratovščine iz sredine 15. stoletja ter njen prepis v beneškem narečju (*veneto*) iz sredine 17. stoletja. Poleg tega to matrikulo postavljata v evropski kontekst, posebno glede na razvoj flagelantstva v Italiji in Dalmaciji. Obenem presojata tudi posamezne aspekte religioznega flagelantskega gibanja v evropskem razvitem in poznem srednjem veku. Nato sledi krajša diplomatična analiza matrikule, nato pa obširna razčlenitev posameznih zgodovinskih problemov, ki izhajajo iz vsebine matrikule. Obdelane so predvsem družbene in gospodarske razmere, družbena in spolna struktura bratovščine, lastnina premožnin in nepremičnin, ki jih je bratovščina imela v poznem srednjem in zgodnjem novem veku, posebej v 15. stoletju. Na koncu razprave je popis članstva bratovščine v poznem srednjem veku. Dodanih je nekaj ilustracij.

Juraj Balić - Lovorka Čoralić - Filip Novosel: Oporuke iz fonda Spisi zadarskog bilježnika Državnog arhiva u Zadru: Antonio Calogerà (1768-1772) (str. 113-183). Glavnina razprave je objava oporočnih spisov, ki jih je izstavil zadarski notar Antonio Calogerà med svojim kratkotrajnim delovanjem, med leti 1768-1772. Najprej so prikazani osnovni podatki o tem notarskem gradivu, 22 oporok v svežnju z naslovom *Protocollo primo de testamenti*, nato pa tehniške, strukturne in vsebinske lastnosti spisov. Zapisana so seveda imena testatorjev in številnih drugih prebivalcev Zadra v tedanjem času, z njihovim družbenim statusom, kakor so patriciji, meščani (*cives*), kmetje, obrtniki, doktorji prava, vojaški uslužbenci in duhovniki. Razprava je pomembna posebej zato, ker je iz tega časa objavljeno zelo malo oporok. Te so objavljene v integralnem prepisu.

Ivan Majnarić: Prilog poznavanju datiranja spisa bilježnika u službi zadarskog kaptola tijekom druge polovice XIV. i prve polovice XV. stoljeća (str. 185-205). Pisec je na podlagi spisov zadarskega kapitlja, ki je bil mesto javne vere (*locus credibilis*), iz zadnje četrtine XIV. in prve četrtine XV. stoletja, raziskal slog datiranja in uporabo indikcije kot nadzornega elementa datiranja. Pri tem je posebno pozornost namenil vprašanju uporabe sloga datiranja (*usus Iadertinus*), ki je bil značilen za Zadar in njegove notarje. Razprava je hkrati prispevek k boljšemu poznavanju kronologije kot pomožne zgodovinske vede.

Franko Mirošević: Teror Organizacije Jugoslavenskih Nacionalista u Dubrovniku 1923. godine (str. 207-233). Uvodoma so opisane narodnostne in politične razmere v Dubrovniku. Po popisu iz l. 1921 je bilo v Dubrovniku 13.340 prebivalcev, od teh 11.278 Hrvatov (katoličanov) 1.804 Srbov (pravoslavnih) 6 uniatov, 29 evangeličanov, 115 muslimanov, 109 Judov in 2 prebivalca drugih ver. Medtem ko so se povsod drugod normalno šteli Hrvati za katoličane, Srbi pa za pravoslavce, pa je obstajala v Dubrovniku velika redkost. 70 do 80 katoličanov, večinoma izobražencev, se je začelo šteti za Srbe, začeli so izražati srbsko nacionalno ideologijo in srbske politične cilje. Ti so skupaj s pravimi Srbi nasprotovali hrvatstvu in so šteli Dubrovnik za srbsko mesto. Oboji so zasedali tudi večino pomembnih političnih in državnih funkcij ter položajev v gospodarstvu.

V Dubrovniku in tudi drugod v Dalmaciji sta bili v začetku nove države glede na njeno notranjo ureditev dve politični opciji, centralistično-unitaristična z Vidovdansko ustavo in federalistična proti njej. Čeprav je bil Dubrovnik večinsko hrvaško mesto, so vso oblast v njem do l. 1926 imeli centralisti. Federalisti pa so se zbirali v Hrvatskem bloku, ustanovljenem l. 1922. Nastajala so velika nasprotja, med obema opcijama, pri čemer zaradi prevlade centralistov Hrvati nikakor niso mogli uveljaviti svojih narodnih pravic. Temu bloku je še istega leta prišel na pomoč Josip Predavec, eden od voditeljev Hrvaške republikanske seljačke stranke (HRSS). Odtlej se je začelo hrvaško strankarsko gibanje v Dubrovniku krepiti. V istem letu so v Dubrovniku ustanovili kot nekak odsek Hrvatskega bloka Hrvatsko nacionalno omladino (Hanao). V tem in v naslednjem letu so se v Dubrovniku

vodile žolčne diskusije o hrvaško-srbskih odnosih. Med Hrvati in Srbi so se dogajali pogosti spopadi, ki jih je policija seveda preganjala, toda vedno v škodo Hrvatov. Bila se je tudi vojna z izobešanjem hrvaških in srbskih zastav.

Nato pa je nastopila ORJUNA (Organizacija Jugoslavenskih Nacionalista), ki je bila ustanovljena v Splitu l. 1921, ki je imela podružnico tudi v Dubrovniku. Orjunaši so februarja 1922 napadli Hrvatsko delavsko zadrugo, 15. maja pa so hudo pretepli zavzetega člana Hrvaške omladine Marka Ivankovića. Napad na Ivankovića je sledil na Stradunu jeseni 1923, kjer so ga najprej močno preteпали, nato pa ga nekdo ustrelil v trebuh in je zaradi tega umrl v tamkajšnji bolnišnici. Pogreb Ivankovića so Hrvati seveda hoteli izrabiti za demonstracije proti Srbom. Pogrebni sprevod naj bi se vil iz bolnišnice skozi mesto in nato na pokopališče. Okrajno glavarstvo pa je tak sprevod prepovedalo, ker se je bilo neredov in mogočih spopadov. Zato je pogrebni sprevod lahko krenil le iz bolnišnice na pokopališče, ki je bilo v njeni bližini. Sojenje ubijalcem pred okrožnim sodiščem v Dubrovniku je potekalo v juniju 1924. Sodišče pa se izreklo za nepristojno. Sodilo naj bi visoko sodišče s poroto v Zagrebu. To je glavnega in stranske obtožence oprostilo.

V tej razpravi je omenjeno delovanje ORJUNE v raznih krajih države, tudi v Ljubljani, ni pa omenjeno divjanje ORJUNE v Trbovljah. Razpravi so dodani tudi prepisi nekaterih dokumentov.

Ivica Zvonar: Bilješke o nastajanju Kraljestva SHS (str.235-265). V razpravi je prikazan zapis: Dr. Fran Barac: Iz godine 1918 (torej pozneje kakor so se nizali dogodki) Bilješke o nastajanju Kraljestva SHS, ki ga hrani Škofijski arhiv v Đakovu. Gre za opis kako se je v zadnjem letu Prve svetovne vojne v Zagrebu oblikoval Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov ter na koncu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ta dogajanja so v podrobnostih še premalo znana, ker se zapisniki in drugi zapisi hote ali nehote niso ohranili. Pisec omenjenih beležk je bil msgr. dr. Fran Barac, profesor Teološke fakultete v Zagrebu (1907-1938), rektor zagrebškega vseučilišča (1915-1916) ter urednik cerkvenih revij Bogoslovske smotre (1912-1918) in Katoličkog lista (1914-1919). Posebej pomembno je, da je bil osebni zaupnik zagrebškega nadškofa dr. Anteja Bauerja. Med prvo svetovno vojno se je udejstvoval tudi politično. Imel je od 1915 do 1918 tesne stike z avstro-ogrskim generalom Svetozarjem Borojevičem. ki ga je skušal pridobiti, da bi s svojimi vojaškimi odredi prestopil na stran antante. Politična dejavnost dr. Barca je bila posebej pomembna v tem da je vzdrževal zveze med predstavniki političnih strank v domovini in s člani Jugoslovanskega odbora ter z vodjo Srbskega tiskovnega urada v Ženevi Božom Markovičem. Vsaj trikrat, 1915, 1917 in 1918 je potoval v Švico.

Prof. Barac je sodeloval tudi na ključnih sestankih Narodnega sveta, kjer je med drugim nasprotoval, da bi na hitro poslali delegacijo v Beograd, ki bi se tam ekspresno dogovorila o združitvi slovenskih, hrvaških in srbskih dežel s Kraljevino

Srbijo. V Bilješkah so prikazane A) Okoliščine okoli marčne resolucije l. 1918, B) Razprava o marčni resoluciji in C) Razmere po marčni resoluciji in oblikovanje Narodnega sveta. V omenjenih Beležkah je veliko navedb, ki lahko podrobneje osvetlijo razmere, v katerih so bili sprejeti tako pomembni sklepi, kakor utemeljitev države SHS, poznejše Jugoslavije.

Jože Maček

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začinjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo *Zgodovinskega časopisa*, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Integracija Karantancev in drugih alpskih Slovanov
v frankovsko-otonsko cesarstvo. Nekaj zapažanj 8–27
The Integration of Carantanians and Other Alpine Slavs into
the Frankish-Ottonian Empire. Several Observations.
- Boris **Golec**, Epilog k Valvasorjevemu baronstvu, družini, smrti, grobu in
zapuščini 28–53
Epilogue to Valvasor's Baronial Title, Family, Death, Tomb and Estate
- Stanislav **Južnič**, Kobencli (ob tristoletnici rojstva
Janeza Karla Filipa Kobencla v Ljubljani) 54–83
Cobenzls (On 300th anniversary of
Johann Karl Philip Cobenzl's birth in Ljubljana)
- Damir **Globočnik**, Spomenik kralju Petru I. v Ljubljani 84–125
Monument to King Peter I in Ljubljana
- Barbara **Riman**, Slovenski franjevci u Hrvatskoj provinciji sv. Ćirila i Metoda
s posebnim naglaskon na samostan i svetište na Trsatu 126–149
Slovene Franciscans in the Croatian Province of Saints Cyril
and Methodius with Special Emphasis on the Monastery
and Sanctuary of Trsat
- Dejan **Pacek**, Mladci in stražarji: med Scilo sodelovanja in Karibdo
izključevanja 150–188
The *Mladci* and the *Stražarji*: Between the Scylla of Cooperation
and the Charybdis of Exclusion
- Matjaž **Geršič**, Domobranstvo in povojni poboji skozi prizmo pouka
zgodovine 190–215
Home Guard and Post-war Killings through the Lens of History
Teaching
- Andrey **Tóth**, Lukáš **Novotný**, On Some Aspects of Political and Legal
Background of National Minorities in Czechoslovakia (1918–1938) 216–234
Nekateri vidiki političnega in pravnega ozadja narodnih
manjšin na Češkoslovaškem (1918-1938)

- Lilijana **Žnidaršič Golec**, Redovništvo na Slovenskem v zgodnjem novem veku 304–330
 Monasticism in the Slovene Ethnic Territory in Early Modern Times
- Stanislav **Južnič**, Jezuiti Gruberji
 (Ob dvestoletnici obnove Družbe Jezusove leta 1814)..... 332–351
 Jesuits Grubers
 (On the bicentenary of restoration of Society of Jesus 1814)
- Anja **Dular**, Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju 352–371
 Booksellers – Members of Masonic Lodges in the 18th Century
- Mateja **Ratej**, Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja 372–387
 Slovene Maids in Belgrade under the Auspices of the Catholic Church and the (Dissolved) Slovene People's Party in the 1930s
- Franc **Križnar**, Kako misliti glasbo v času druge svetovne vojne na Slovenskem (1941-1945)?..... 388–417
 How to Think Music during the Second world War in Slovenia (1941–1945)?
- Aleš **Gabrič**, Slovensko gledališče med vojno..... 418–430
 Slovene Theatre during the War
- David **Movrin**, Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni 432–477
 Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar, and Fran Petre: Latin and Greek at the University of Ljubljana in the First Post-War Decade
- Leopoldina **Plut-Pregelj**, Cilji pouka zgodovine: kateri, zakaj in kako? 478–499
 The Goals of History Instruction: Which Goals, Why and How?

Zapisi – Notes

- Goran **Schmidt**, Seznam rudnikov na Slovenskem 236–256
 A List of Mines in Slovenia

Problemi in diskusija – Problems and Discussion

- Boris **Golec**, Slovenskemu zgodovinskemu atlasu na rob 258–260
On the Slovenian Historical Atlas

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

- Mednarodni simpozij Slovenija v Jugoslaviji, Ljubljana,
28. in 29. november 2013 (Bojan Balkovec) 262–264
Symposium Slovenia in Yugoslavia, Ljubljana,
28th and 29th November 2013

V spomin – In memoriam

- Heinz Dopsch (1. 11. 1942–31. 7. 2014) (Peter Štih) 502–505

Ocene in poročila – Review and Reports

- Desanka Kovačević Kojić, Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek
(Ignacij Voje) 266–270
- Furio Bianco: Krvavi pust (Erik Toth) 271–273
- Stanislav Južnič, Andrej Kranjc, Bibliography of Balthasar Hacquet
(1739-1815) and his contribution to natural Sciences
(Obituary on 200th anniversary of Hacquet's deaths)
(Jože Maček) 274–275
- Franc Kosar, Anton Martin Slomšek, knezoškof lavantinski;
njegovo življenje in delovanje (Jože Maček) 276–281
- Jure Gašparič, Državni zbor 1992-2012: o slovenskem
parlamentarizmu (Miroslav Stiplovšek) 282–286
- Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne
i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti
i umjetnosti 30, 2012 (Jože Maček) 287–291
- Niederstätter Alois, Geschichte Vorarlbergs. Bd 1: Voralberg im Mittelalter
(Peter Štih) 508–509

Nenad Vekarić, Vlastela grada Dubrovnika. Zv. 1 – 5 (Ignacij Voje).....	510–514
Boris Golec, Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem : po sledeh hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji (Jernej Kosi).....	515–518
Johann Rainer (ur.), Nuntiatur des Girolamo Portia 1595–1598; Elisabeth Zingerle (ur.), Nuntiatur des Girolamo Portia 1599–1602 (Sašo Jerše).....	519–522
Thomas Mark Németh, Josef von Zhisman (1820-1894) und die Orthodoxie in der Donaumonarchie (Franc Rozman).....	523–526
Tone Smolej, »Etwas grösseres zu versuchen und zu werden«. Slowenische Schriftsteller als Wiener Studenten (1850–1926) (Alojz Cindrič)	527–529
Jurij Perovšek, Samoodločba in federacija, Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920-1941 (Bojan Balkovec).....	530–532
Starine 64 (Jože Maček)	533–536
* * *	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	293–296, 537-540
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 68, 2014.....	541–544
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 68, 2014	